

ISSN 2146-2879

e-ISSN 2717-6231

KUSBD

SOSYAL BİLİMLER

DERGİSİ

Kirikkale University Journal of Social Sciences

OCAK/JANUARY 2024

Cilt/Vol: 14

Sayı/Issue: 1

ISSN 2146-2879
e-ISSN 2717-6231

KUSBD

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Kırıkkale University Journal of Social Sciences

Yıl/Year: 2024 Cilt/Vol: 14, Sayı/Issue: 1

2011 yılında yayın hayatına başlayan Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Ocak ve temmuz aylarında yılda iki sayı olarak yayımlanan **ULUSLARARASI** hakemli elektronik bir dergidir. Çok disiplinli bir dergi olan Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi sosyal bilimlerin tüm alanlarına açıktır. Yayımlanan makalelerde belirtilen görüşler yazarlarına aittir. Yazıların yayımlanması, derginin ya da üniversitenin bu görüşleri savunduğu anlamına gelmemektedir.

Kırıkkale University Journal of Social Science is a peer-reviewed **INTERNATIONAL** e-journal, which begin to be published in 2011 and is published twice per year in January and July. Kırıkkale University Journal of Social Science, which is a multidisciplinary journal, welcomes all contributions from all disciplines of social science. The opinions expressed in the articles published are the author's own and do not reflect the view of the journal or university.

ii

Derginin Tarandığı İndeksler/The Journal Is Indexed In

Dergi İletişim ve Yazışma Adresi/Contact Information and Correspondence Address
Telefon No/Phone Number: +90 0318 357 35 92 Faks/Fax: +90 0318 357 35 97
e-mail: sbd@kku.edu.tr
web: <https://kusbd.kku.edu.tr/Idari> <http://dergipark.gov.tr/kusbd>
Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Merkez Yerleşke,
71450, Yahşihan-Kırıkkale

ISSN 2146-2879

e-ISSN 2717-6231

KUSBD

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Kırıkkale University Journal of Social Sciences

Yıl/Year: 2024 Cilt/Vol: 14, Sayı/Issue: 1

Baş Editör/Editor in Chief

Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ

iii

Editörler/Editors

Prof. Dr. Ahmet KARADOĞAN

Doç. Dr. Adem YILDIRIM

Doç. Dr. Hamdi Gökçe ZABUNOĞLU

Doç. Dr. Ziya TOK

Editör Yardımcısı/Asistant Editor

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZMEN

ALAN EDİTÖRLERİ/FIELD EDITORS

Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ, (*Arap Dili ve Edebiyatı/Arabic Language and Literature*)

Doç. Dr. Duran İÇEL, (*Fransız Dili ve Edebiyatı/French Language and Literature*)

Doç. Dr. Halis AYHAN, (*Uluslararası İlişkiler/International Relations*)

Doç. Dr. Kamil ŞAHİN, (*Sosyoloji/Sociology*)

Doç. Dr. Salim PİLAV, (*Türkçe Eğitimi/Turkish Teaching*)

Doç. Dr. Ziya TOK, (*Çeviribilim/Translation Studies*)

Dr. Öğr. Üyesi Hakan DOĞAN, (*Tarih/History*)

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZMEN, (*Fars Dili ve Edebiyatı/Persian Language and Literature*)

YAZIM VE DİL EDİTÖRLERİ (SPELLING and LANGUAGE EDITORS)

Almanca/German, Öğr. Gör. Nurhayat YALÇIN (*Kırıkkale Üniversitesi*)

Arapça/Arabic, Arş. Gör. Ayşe Nur UĞURLU (*Kırıkkale Üniversitesi*)

Farsça/Persian, Arş. Gör. Güngör LEVENT MENTEŞE (*Kırıkkale Üniversitesi*)

Fransızca/French, Arş. Gör. Abuzer Hamza KAYA (*Kırıkkale Üniversitesi*)

İngilizce/English, Arş. Gör. Selim Ozan ÇEKÇİ (*Kırıkkale Üniversitesi*)

BİLİM ve YAYIN KURULU/SCIENCE and EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Ali TAŞ, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Asım SALDAMLI, *Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Cemalettin İPEK, *Ahi Evran Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Deniz Türsel ELİİYİ, *Bakırçay Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hacı Ömer BUDAK, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Harun BAL, *Çukurova Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Hasan Said Ghazala, *Umm Al-Qura University, Suudi Arabistan*
Prof. Dr. İsmail AYDOĞAN, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Lamia Khalil Hammad, *Yarmouk University, Ürdün*
Prof. Dr. Muhittin Eliaçık, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Mustafa BALCI, *İstanbul Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ömer ANAYURT, *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Öznuur ÖZTOSUN ÇAYDERE, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ramazan Pars ŞAHBAZ, *Gazi Üniversitesi, Türkiye*
Prof. Dr. Ramoul Khaled, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Rawaa Mahmoud Hussain, *ABD*
Prof. Dr. Sarah Kouder Rabah, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Tlemcani Benyoucef, *Ali Lounissi University, Blida 2, Cezayir*
Prof. Dr. Veysel EREN, *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Hakan DÜNDAR, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Ibrahim Alkhalidi, *Yarmouk University, Ürdün*
Doç. Dr. Khaled Mustafa Apdelhadi Sarahna, *Islamic Sciences College, Filistin*
Doç. Dr. Khamis bin Majed bin Khamis al Sabari, *University of Nizwa, Umman*
Doç. Dr. Melih ÖZÇALIK, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi*
Doç. Dr. Mohammad Jaber Thalgi, *Yarmouk University, Ürdün*
Doç. Dr. Mutlu TÜRKMEN, *Bartın Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Nedim YILDIZ, *Ankara Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Peri Uran Murphy, *Yalova Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Salim PİLAV, *Kırıkkale Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Semra BORAN, *Sakarya Üniversitesi, Türkiye*
Doç. Dr. Zübeyir TURAN, *Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye*
Dr. Ahmad Haji Safar, *Qatar University, Katar*
Dr. Ali Mohammad Ali Ghareeb, *Islamic Sciences College, Filistin*
Dr. Gamal Abd Elghany, *Helwan University, Mısır*
Dr. Khalid Youssuf Al Mulla, *Qatar Heritage and Identity Centre, Katar*
Dr. Khaled Karim, *Elte University, Macaristan*
Dr. Ouahiba Guetouche, *University of Algiers 2, Cezayir*

SAYI HAKEMLERİ/REFEREES OF VOLUME

- Prof. Dr. Ahmet ÜSTÜN (*Amasya Üniversitesi*)
Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet Ali AKKAYA (*İzmir Katip Çelebi Üniversitesi*)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKIR (*Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi*)
Prof. Dr. Özgür AKTAŞ (*Kafkas Üniversitesi*)
Prof. Dr. Recep ÖZMAN (*İnönü Üniversitesi*)
Doç. Dr. Adil BUCAKTEPE (*Dicle Üniversitesi*)
Doç. Dr. Burak KOCAOĞLU (*Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi*)
Doç. Dr. Hakan TÜRKKAN (*Karabük Üniversitesi*)
Doç. Dr. İbrahim BOZACI (*Kırıkkale Üniversitesi*)
Doç. Dr. Kemal BAYTEMİR (*Gazi Üniversitesi*)
Doç. Dr. Mehmet DOĞAN (*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*)
Doç. Dr. Osman KABADAYI (*Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi*)
Doç. Dr. Sıddık ÇALIK (*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*)
Doç. Dr. Veli Savaş YELOK (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK (*Giresun Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmed Yusuf SARIHAN (*Bandırma Onyeddi Eylül Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KARACA (*Pamukkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Ercan BARAN (*Bingöl Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Fatma KOÇAK (*Sinop Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Fikret YILMAZ (*Yozgat Bozok Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Halim Alperen ÇITAK (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Hasan SEVMEZ (*Çankırı Karatekin Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Mesut ÖNCEL (*Pamukkale Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Serpil AYTÜRE (*Bitlis Eren Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Yasin PARLAR (*İnönü Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Zafer AKYÜZ (*Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Zafer GÜNEY (*İstanbul Topkapı Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Zuhale AKGÜN (*Yozgat Bozok Üniversitesi*)
Dr. Ahmet İSMAİLOĞLU (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Dr. Tamim FAKHOURY (*Kafkas Üniversitesi*)

Baş Editörden,

Merhaba Değerli Okuyucularımız,

Cumhuriyetimizin 100. Yılıni kutladığımız şu günlerde yeni sayımız ile karşınızdayız. Heyecanımız, coşkumuz ve biricik vatanımızı muasır medeniyetler seviyesine çıkartma arzumuz her daim canlı ve bakidir.

Bu vesile ile, bu sayımıza -yayınlansın veya yayınlanmasın- makale gönderen herkese, muasır medeniyetler seviyesine çıkma yolunda gösterdikleri bu katkı için teşekkür ediyorum.

Bizler ileriye götürecektir, seviyemizi yükseltecek yegâne güç bilimdir. Maddi veya manevi başarımızın tek temeli çağımızın gelişimine uygun bilgidir. Onun dışında bir yol aramak, ışısız kalmak ve yolu bulamamaktır. Akademi ile ilgilenen her kesimin amacı da zaten devletimizin kuruluşunda atılan bilim temelleri üzerine yenilerini ekleyip binayı olabildiğince yükseltmektir.

Bilim dolu, bilgi dolu nice sayılarda buluşmak ümidiyle...

Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ
Baş Editör

İÇİNDEKİLER/CONTENST

Baş Editörden.....vii

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLES

Yeni Bin Yılda Kurulan Üniversitelerin Sıralama Sistemlerindeki Güncel Durumlarının Değerlendirilmesi

Assessing the Current Status of Universities Founded in the New Millennium in Ranking Systems

Kasım BİNİCİ, Coşkun POLAT, Erol YILMAZ.....1-17

Kâzım Karabekir Paşa ve Bazı Yazarlara Göre Enver Paşa

Enver Pasha According to Kâzım Karabekir Pasha and Some Authors

Hacı Ömer BUDAK.....19-48

H. 1077/M. 1666 Tarihli Vakıf Muhasebe Defterine Göre Şehzâde Mehmed Külliyesi'ndeki Vakıfların Gelir-Gider Kayıtları

According to the Waqf Accounting Register Dated H. 1077/M. 1666 Income-Expenditure Records of the Waqfs in the Şehzâde Mehmed Complex

Mehmet Esat SARICAOĞLU.....49-70

Pagan Dini Ekseninde Kiev Rusyası'nın Hristiyanlaşması ve Siyasi Sonuçları

Christianization of Kievan Russia in the Context of Pagan Religion and Its Political Consequences

Serkan MENGÜÇ.....71-87

Türk Maden Mevzuatının 3213 Sayılı Maden Kanunu'na

Kadar Geline Süreçte Tarihsel Gelişimi

The Historical Evolution of Turkish Mining Legislation Prior to Mining Law No. 3213

Aysema Pelin ŞAŞMAZ.....89-122

Uluslararası Ticaret ve Lojistik Lisansüstü Eğitim

Sürecinin Öğretim Üyelerinin Bakış Açısından Değerlendirilmesi

Evaluation of International Trade and Logistics Postgraduate Education

Process from the Perspective of Faculty Members

Pınar BEDLEK, Sezen BOZYİĞİT.....123-148

Etik Pencereden Egoizme Bir Bakış

A Look at Egoism from An Ethical Perspective

Mustafa SARP.....149-163

Bağımsızlık Devri Türkmen Yazarı Oraz Yağmur'un Hayatı ve Eserleri

Life and Works of Oraz Yagmur: A Prominent Turkmen Writer of The Independence Era

Yakup SARIKAYA.....165-178

Ebû Hayyân el-Endelüsî ve Zemahşerî'ye Göre Beyân: Bakara Suresi Örneği

Statement in the Holy Qur'ân According to Abû Hayyân al-Andalusî and al-Zamakhsharî:

The Case of Surah Al-Baqarah

Adem AYDIN, Osman DÜZGÜN.....179-192

الانزياح التركيبى فى سورة الشعراء

Şuara Suresinde İnziyah Yapıları

The Structures of Inziyah in Shuara Surah

Hana ALMAVAS.....193-216

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 18.12.2023 Kabul/Accepted: 02.01.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 1-17.

YENİ BİN YILDA KURULAN ÜNİVERSİTELERİN SIRALAMA SİSTEMLERİNDEKİ GÜNCEL DURUMLARININ DEĞERLENDİRMESİ

Kasım BİNİCİⁱ, Coşkun POLATⁱⁱ, Erol YILMAZⁱⁱⁱ

Öz

Bu çalışmada, yakın geçmişte kurulmuş üniversitelerin akademik performansları ve gelişimleri, sıralama sistemlerindeki yerleri ve derecelendirme raporlarındaki performanslarının ortaya konulması amaçlanmıştır. Üniversitelerin konuları, bilinen sıralama sistemleri olan ARWU, CWTS Leiden, CWUR, NTU, QS, SCIMAGO, THE, URAP, US News listelerinden elde edilmiştir. Çalışmada ayrıca, TÜBİTAK'ın^{iv} yayımladığı endekslerdeki veriler de kullanılmıştır. Yayın ve atıf sayılarına ilişkin veriler, InCites veri tabanından indirilmiştir. Karşılaştırmalı bir yaklaşımla yürütülen çalışmada üniversitelerin akademik geçmişi, araştırma üniversitesi statüsü, tıp fakültesine sahip olma durumu gibi ölçütler çerçevesinde analizler yapılmıştır. Böylelikle, yakın geçmişte kurulmuş üniversitelerin tüm üniversiteler içerisindeki konuları yanı sıra, yetkinlik alanı, yayın ve atıf sayısı bakımından benzer profil ve özelliklere sahip üniversitelerin gruplandırılması ortaya konulmuştur. Tüm sıralama sistemlerinde ilk sıralarda yer alan kurumlar, 2000 yılından önce kurulan araştırma statüsüne sahip üniversitelerdir. Bazı sıralama sistemleri özelinde kimi yeni üniversiteler eski üniversitelerden, hatta bazı araştırma üniversitelerinden daha iyi derece yapmıştır. Alan yetkinlikleri, yayın ve atıf sayısı bakımından tıp fakültesi olan ve olmayan yeni üniversiteler kendi aralarında gruplanmıştır. "Yüksek yayın ve atıf" konumunda birikim gösteren tıp fakültesine sahip üniversiteler, alan yetkinliklerinde daha çok "düşük hacim ve kalite" kategorisinde yer almıştır. Tıp fakültesine sahip olmayan üniversitelerin "düşük yayın ve atıf" kategorisinde yer aldığı, alan yetkinliklerinde ise belirgin bir farkın olmadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Akademik Üretkenlik, Araştırma Performans Değerlendirmesi, Üniversite Sıralaması, Yeni Üniversiteler.

Assessing the Current Status of Universities Founded in the New Millennium in Ranking Systems

Abstract

The purpose of this study is to investigate the academic performance and development of recently established universities, their positions, and performance in various ranking systems, and rating reports. The universities' positions were obtained from the following ranking systems: ARWU, CWTS Leiden, CWUR, NTU, QS, SCIMAGO, THE, URAP, and US News. The study also drew on data from TÜBİTAK's indexes. Articles and citation data were downloaded from the InCites database. The study was conducted using a comparative approach, and analyses were made based on criteria such as

ⁱ Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi, e-posta: kbinici@karatekin.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8071-9693.

ⁱⁱ Prof. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi, e-posta: polatcoskun@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2508-7459.

ⁱⁱⁱ Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Keskin Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, e-posta: erolyilmaz@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6689-1745.

^{iv} Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu.

academic background, research university status, and whether they have a medical school. Therefore, the positions of recently established universities within all universities were identified, as well as the grouping of universities with similar profiles and characteristics in terms of field competency, articles, and citation data. The institutions that top all ranking systems are research universities that were established before 2000. In some cases, new universities have even outperformed older research universities in specific ranking systems. New universities with and without medical schools were grouped together based on their field competency, articles, and citation data. Universities with medical schools that have high articles and citation data have been found to be in the "low volume and quality" category in terms of field competencies. Similarly, universities without medical schools are in the "low articles and citation" category, and their field competencies are not significantly different.

Keywords: Scholarly Productivity, Research Performance Assessment, University Ranking, New Universities.

Structured Abstract

The expansion of university education in Türkiye in the last quarter of the 100th anniversary of the Republic has led to a significant increase in the number of universities. This, in turn, has raised questions about the positions of these universities in global university rankings. This study aims to conduct a comparative analysis of the academic performances and developments of recently established universities using known ranking systems and rating reports.

The data collection and evaluation process were conducted in three stages. In the first stage, the current list of all universities was obtained from the YÖK website. This list was then classified by year of establishment, research university status, medical school ownership, and private or public university status. After that, the location of each university was mapped out using data from different sources, including the ARWU, CWTS Leiden, CWUR, NTU, QS, SCIMAGO, THE, URAP, and TÜBİTAK indexes. In the second stage, the field competency of state universities established in 2006 and 2007 was mapped out in four quadrants (high quality and volume, high volume and low quality, low quality and volume, and high quality and low volume), according to their quality and volume of research output in 130 subject areas published by TÜBİTAK. In the third stage, the article and citation count of public universities established in the same period were obtained from the InCites database. All this data was analyzed for a comparative evaluation. To facilitate the comparison, university rankings, article and citation counts were normalized and visualized in scatter plot, and field competency counts were visualized in heat map and dendrogram graphs.

According to the list published on the YÖK website, in 2023, Türkiye has 208 universities, 129 of which are public and 75 of which are private. Four of the private universities are also vocational schools. The reviews were conducted on 201 universities, excluding those that are not yet fully established and vocational schools. Only 34% of the universities in Türkiye were established before 2000. This is a stark contrast to the 66% of universities that were established after 2000. This rapid increase in the number of universities is a clear sign of the growing importance of higher education in Türkiye.

At the end of study, Türkiye university rankings revealed that the top spots are dominated by universities that were established before 2000 and have research status. This finding suggests that research status and institutional history are key drivers of university performance. However, in the case of the SCIMAGO and URAP ranking systems, many new universities established after 2000 have managed to rank above universities with older academic histories. This suggests that new universities have the potential to compete with older universities in a short period of time. In addition, in the cases of the SCIMAGO, THE, and GYÜE rankings, some universities established after 2000 have ranked above some research universities. It is noteworthy that new universities have ranked above research universities in the relevant ranking systems.

TÜBİTAK's field competency graphs paint a bleak picture for universities established in 2006 and 2007. These universities are mostly clustered in the "low volume and low quality" category, suggesting that they are not yet competitive in many research areas. On the other hand, clustering analysis of universities based on their positions in the graphs revealed a clear separation between universities with and without medical schools. Similarly, scatter plot of universities' article and citation counts shows a clear separation between universities with and without

medical schools. Universities with medical schools are concentrated in the upper-right corner of the plot, while universities without medical schools are concentrated in the lower-left corner. Therefore, the presence of a medical school is a major driver of universities' article and citation counts. However, it is not enough for improving field competencies.

In conclusion, the landscape of university rankings is a patchwork of different approaches, each with its own strengths and weaknesses. Despite their flaws, university rankings have become a powerful tool for evaluating universities in Türkiye. YÖK, the country's higher education governing body, now uses rankings as a key indicator of quality. However, as this study also shows, different variables can affect ranking results. University rankings, despite their shortcomings, are a powerful tool for assessing higher education institutions. For this reason, newly established universities should be evaluated in ranking systems not as a whole, but with other universities that have similar characteristics.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılının son çeyreğinde üniversiteleşmenin yaygınlaşmasıyla birlikte, üniversite sayısında ciddi bir artış yaşanmış, artış ile birlikte de bu üniversitelerin sıralama sistemlerindeki konumları sorgulanır olmuştur. Sıralama sistemleri, üniversiteleri çeşitli ölçütlere göre değerlendirerek, onların uluslararası alandaki konumunu ortaya koymayı hedeflemektedir. Sıralamayı etkileyen çok sayıda değişken olmasına rağmen, çoğu zaman bu durum göz ardı edilerek, genellikle bütüncül bir yaklaşımla üniversitelerin tamamı listelerde tek bir derece ile konumlandırılmaktadır. Ancak üniversitenin akademik geçmişi, yetkinlik alanı, araştırma üniversitesi olup olmama statüsü, tıp fakültesine sahip olma durumu gibi ölçütler de üniversitenin konumunu belirlemede önemli değişkenlerdir. Bu bağlamda, yakın dönemde kurulan üniversitelerin sıralama sistemlerindeki başarı göstergeleri, yükseköğretim sisteminin işleyişinin muhasebesi ve geleceğinin şekillendirilmesi anlamında önemli bir araçtır. Üniversitelerin sıralama sistemlerindeki konumlarını farklı değişkenlerle ele alan çalışmaların yapılması, büyük resmin görülmesi bağlamında önem arz etmektedir.

Sıralama sistemleri, araştırma kurumlarının performansını ve gelişimini değerlendirmek için kullanılan önemli bir araçtır. Öyle ki bu sıralamalar yükseköğretimin gündemini meşgul etmekte ve tartışmalara yol açmaktadır. 2000'li yıllardan itibaren, üniversitelerin ve kurumların uluslararası sıralamaları, yükseköğretim sisteminin küresel rekabet gücünü ve saygınlığını ölçmek için yaygın olarak kullanılmaya başlanmış, yükseköğretim sisteminin gelişimini yönlendirmede ve politika oluşturmada önemli bir rol oynamıştır (Ioannidis ve diğerleri, 2007, s. 2). Bu sistemler, genellikle özel şirketler veya üniversiteler tarafından yayınlanan endeksler ve üst kurumların yayınladığı raporlar aracılığıyla oluşturulmaktadır. Sıralama sistemlerine yönelik tartışmalar ve sistemleri farklı ele alışlar literatürde geniş yer bulsa da bu sistemlere yönelik yaygınlık kazanmış bazı algılar mevcuttur (Binici, 2023). Üniversiteleri derecelendiren sıralama sistemlerinin popülerliği, çok sayıda farklı faktörün bir araya gelmesiyle açıklanabilir. Teorik olarak bu ün, kurumsal mükemmelliğin nesnel ve doğru bir şekilde değerlendirilmesi, finansmanın rasyonel bir şekilde tahsisi, araştırma ve eğitim yatırımlarının önceliklendirilmesi, kamuoyunun bilgilendirilmesi, aday öğrencilerin ve genç araştırmacıların gelişen pazarına rehberlik edilmesi ve kurumların kendi iç değerlendirme ve iyileştirmeleri (Ioannidis ve diğerleri, 2007, s. 2) gibi faydalara bağlanabilir. Bu sistemler uygulamada üniversitelerin kalitelerini değerlendirmede, rekabetlerini teşvik etmede, kurum/program/disiplinler arasında karşılaştırma yapmada, ülkelerin fonlama politikalarına kaynak oluşturmada, yönetim ve yönetişimde bir araç olarak kullanımında, kurulacak iş birliklerinde referans alınmada, planlama, pazarlama, tanıtım ve tercih faaliyetlerinde kullanılmaya başlanmıştır (Binici, 2023; Doğan, 2017, ss. 210-211; Harvey, 2008, s. 189). Bu nedenlerle, sıralama sistemleri yükseköğretim camiasında önemini her geçen gün artırmıştır. Ayrıca bu sistemlerin kurumların kurumsal etkililiğini ölçmek için bir araç (Sheeja, Mathew ve Cherukodan, 2018, s. 155) olmanın yanında, markaları yönetmek ve öğrencilerin tercihlerini yönlendirmek için

kullanılabileceği de düşünülmektedir. Bu bağlamda üniversite sıralamasında iyi yerde olmanın çok sayıda ücretsiz yurt dışı tanıtım sağlayacağı (Yerbury, 2006) değerlendirilmektedir. Bu tür sistemlerde derece yapmak üniversitelerin kamuoyunda ve potansiyel paydaşlarda farkındalık oluşturma, dış iletişim ve pazarlama faaliyetlerini yönlendirme, kurumsal itibar yönetimini ve stratejik planlamasını şekillendirme çabalarını etkilemektedir. Yapılan bir araştırmada, yükseköğretim liderlerinin sıralama sistemlerini, kurumlarını tanıtmak ve markalaştırmak amacıyla kullanmaya yönlendikleri, özellikle üst sıralarda yer alma hedefine odaklandıkları, derecelendirme sistemlerini bir yönetim aracı olarak kullanarak stratejik, yönetsel ve/veya akademik değişim süreçlerinde kaynak olarak değerlendirdikleri tespit edilmiştir (Hazelkorn, 2007'den aktaran Doğan, 2017, s. 210). Üniversiteleri derecelendiren kuruluşların listeleri, Türkiye'deki yükseköğretim sisteminin işleyişini de önemli ölçüde etkilemektedir. Bu listeler, akademik kararların alınmasında, politikaların belirlenmesinde, programların geliştirilmesinde ve uygulamaların yürütülmesinde giderek daha önemli olmaya başlamıştır. Bu etkiyi en somut şekilde gösteren örneklerden biri, Yükseköğretim Genel Kurulunun doçentlik başvuru şartlarında yaptığı değişikliktir. Bu değişiklikle, Yükseköğretim Kurulu'nun (YÖK) "kabul ettiği sıralama kuruluşlarının herhangi birinde yer alan ilk 300 üniversitede kesintisiz en az altı ay yurt dışında araştırma veya öğretim faaliyetinde bulunmuş" adaylara puan verilmeye başlanmıştır (YÖK, 2023). Ayrıca YÖK, sıralama kuruluşlarının bölgesel, ulusal ve evrensel akademik başarı sıralamalarını, üniversite izleme ve değerlendirme raporlarında birer gösterge olarak kullanmaya başlamıştır (YÖK, 2021). Bu göstergeler, üniversitelerin akademik performansını ve kalitesini değerlendirmek için kullanılmaktadır. Tüm bunlar üniversitelerin sıralama kuruluşlarında üst sıralarda yer alma arzularını daha da artırmıştır. Üniversiteler, endekslerdeki konumlarını bir övünç kaynağı ve kurumsal başarı göstergesi olarak geniş kitlelere duyurma amacını taşımakta, stratejik bir hedef olarak endeks sıralamalarında yer almayı planlamakta, endeks göstergelerine odaklanmakta ve bu göstergelerdeki faaliyetlere öncelik vermektedir (Uslu, Çalikoğlu, Seggie ve Seggie, 2020, s. 3).

Dünya genelinde yükseköğretim kurumlarının akademik performansını ve kalitesini değerlendiren en yaygın sıralama sistemleri, alfabetik olarak, ARWU, CWTS Leiden, CWUR, NTU, QS, SCIMAGO, THE, URAP ve US News'tir. Üniversite sıralama sistemleri, metodolojik, pragmatik, ahlaki ve felsefi açılardan çeşitli eleştirilere (Harvey, 2008, s. 189) maruz kalmaktadır. Bu nedenle, sıralamalarda referans alınan veriler ve kullanılan ölçütler açısından dikkatle değerlendirilmesi gerekmektedir. Kuruluşların sıralama metodolojisi farklı olduğundan, doğal olarak üniversite konumları da farklı olabilmektedir. Yapılan bir araştırma, sıralama sistemlerinin kullandığı ölçüt, metodoloji, veri kaynağı veya ölçüt ağırlıklarındaki değişikliğin, üniversite sıralamalarında konum değişikliğine neden olduğunu (Doğan, 2017) ortaya koymuştur. Sıralama sistemlerinden QS, THE, US News ve CWUR sistemleri, yöntem olarak çokça tartışılan itibar anketlerini de bir değerlendirme metodu olarak kullanmaktadırlar. Adı geçen tüm sıralama sistemleri üniversiteleri araştırma, eğitim,

öğrenci kalitesi, uluslararasılaşma ve öğretim kadrosu gibi çeşitli ölçütler temelinde sıralamaktadır.

Sıralama sistemlerinin metodolojileri bir dizi dış kaynaktan gelen veri girişlerine dayanır. Bunu üç grupta toplamak olanaklıdır: 1) Web of Science, InCites, Scopus ve SciVal gibi bibliyometrik veya atıf endeksi veri tabanlarından kurumsal veya araştırma çıktısına dayalı veriler; 2) insan kaynakları, öğrenci yönetimi, finans gibi üniversite bölümlerinden alınan veriler; 3) öğretim üyeleri, öğrenciler, mezunlar ve işverenlerle yapılan itibar anketleri ("University Rankings", 2023). Veri girişlerinin farklı olması, doğal olarak da kullanılan ölçütler, seçilen performans göstergeleri ve bunların ağırlıklarının endeksler arasında değişken (Arkalı Olcay ve Bulu, 2016, s. 97) olmasını sağlamaktadır. Diğer taraftan, bu sistemlerin ortak olarak kullandığı bazı değişkenler de bulunmaktadır. En yaygın kullanılan değişkenler, üniversitelerin akademik performansına yönelik yayın çıktıları ve atıf sayılarıdır. Yayın çıktıları, üniversitelerin araştırma faaliyetlerinin bir göstergesidir. Atıf sayıları ise üniversitelerin yayınlarının uluslararası bilim camiasında ne kadar ilgi gördüğünü göstermektedir. Araştırma çıktılarına yönelik olan yayın sayısı ve atıf sayısı, diğer göstergelere (eğitim/öğretim, akademisyen kalitesi, eğitim kalitesi, uluslararası görünüm, endüstri çıktısı, değer) göre (Arkalı Olcay ve Bulu, 2016, s. 98; Saraç ve Erdoğan, 2023; UniversityRankings.ch, 2023) ortak ölçüttür. Tüm bu değerlendirmeler ışığında, bir üniversitenin sıralama sistemlerinde ulusal/uluslararası görünürlüğünü artırabilmesi adına sözü edilen göstergelere yönelik faaliyetleri iyileştirmesinin sıralamadaki sonucunu etkileyebileceğini söylemek mümkündür.

Dünyadaki üniversiteleri değerlendiren sistemlerden farklı olarak, yerel boyutta Türkiye'de üniversite derecelendirmesi alanında önemli çalışmalar yürüten TÜBİTAK, "Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksi (GYÜE)" ve "Üniversitelerin Alan Bazlı Yetkinlik Analizi" adında iki rapor (TÜBİTAK, 2023a, 2023b) yayınlamaktadır. Bu raporlar, üniversitelerin araştırma, eğitim ve topluma katkı alanlarında elde ettikleri başarıları değerlendirme amacını taşımaktadır. "Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksi", üniversitelerin girişimcilik ve yenilikçilik alanındaki performansını değerlendirmek için kullanılan bir sıralama sistemidir. Bu raporda, üniversitelerin araştırma, eğitim ve topluma katkı alanlarında elde ettikleri başarıları, girişimcilik ve yenilikçilik açısından değerlendirilmektedir. "Üniversitelerin Alan Bazlı Yetkinlik Analizi Raporu" ise üniversitelerin araştırma performansını ve kalitesini, alan bazında değerlendirmek için kullanılan bir rapordur. Bu raporda, hacim boyutunda 4, kalite boyutunda 7 olmak üzere toplamda 11 gösterge ile üniversitelerin "görece bağlı odaklanma endeksi" ortaya konmaktadır (TÜBİTAK, 2023b, s. 15). Diğer sıralama sistemlerinin bütüncül yaklaşımından farklı olarak, alan bazında yerel boyutta üniversitelerin araştırma çıktılarının hacmini ve kalitesini diğer üniversiteler ile kıyaslayarak ortaya koyan bu çalışma, genç üniversitelerin yetkinlik alanlarını ortaya koyma adına olumlu bir gelişmedir.

Tanınmış sıralama sistemlerinde (THE, QS, ARWU ve URAP) yer alan Türkiye'deki üniversiteler üzerinde yapılan bir çalışmada, dünya genelinden sıralamaya dâhil olan

üniversitelerin belirli bir büyüklükte, itibar anketlerinde tanınma derecesine erişmiş ve yayın çıktıkları İngilizce olan kurumlar (Arkalı Olcay ve Bulu, 2016, s. 102) olduğu görülmüştür. Dolayısıyla tüm üniversiteleri tek bir derece ile tek listede değerlendirmek, bunun da ötesinde bir kalite göstergesi olarak kullanmak genç üniversiteleri köklü üniversitelerin gölgesinde bırakmaktadır. Bu bakımdan yakın geçmişte kurulmuş olan üniversitelerin tüm üniversiteler içerisinde akademik geçmiş, yetkinlik alanı, araştırma üniversitesi statüsü, tıp fakültesine sahip olma durumu gibi ölçütler çerçevesinde sıralama sistemlerinde konumlarının sorgulanması, daha adil bir sıralamanın ortaya konması anlamında önem arz etmektedir. Yakın geçmişte kurulmuş üniversitelerin akademik performansları ve gelişimleri, bu üniversitelerin sıralama sistemlerindeki konumları ve derecelendirme raporlarındaki performansları yoluyla değerlendirilebilir. Bu çalışmada, bilinen sıralama sistemleri ve derecelendirme raporları kullanılarak, yakın geçmişte kurulmuş üniversitelerin akademik performansları ve gelişimleri hakkında karşılaştırmalı bir analizin yapılması amaçlanmıştır.

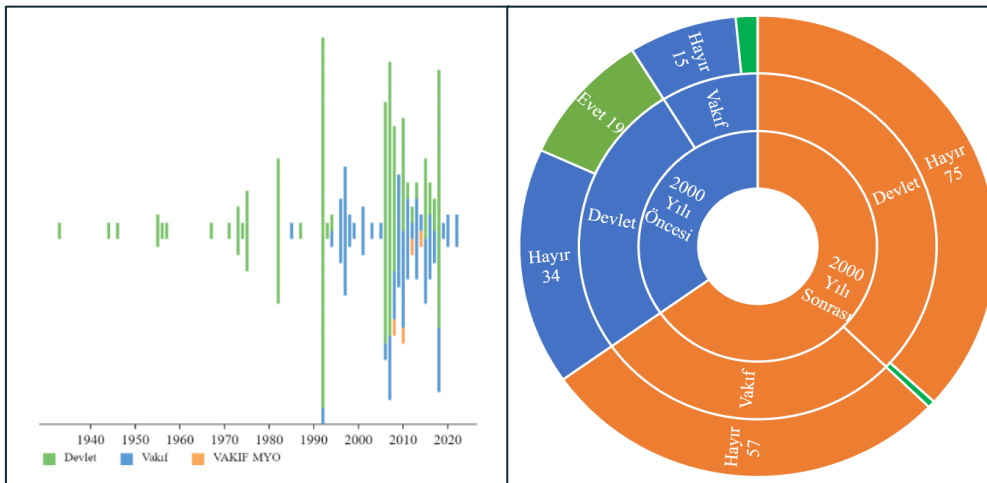
Yöntem

Yakın geçmişte kurulan üniversitelerin sıralama sistemlerindeki konumları ve derecelendirme raporlarındaki performanslarının konu edildiği bu çalışmada, verinin elde edilmesinden değerlendirmesine kadar üç aşamalı bir süreç işletilmiştir. Birinci aşamada Türkiye'deki üniversitelerin sıralama sistemlerindeki konumlarını belirlemek ve 2000 yılından sonra kurulan genç üniversiteleri diğer üniversiteler ile kıyaslamak için sıralama sistemlerinin listelerine bakılmıştır. Bu aşamada, temel veri setini oluşturmak amacıyla tüm üniversitelerin güncel listesi YÖK'ün sayfasından temin edilmiştir. Bu liste kuruluş yılı, araştırma üniversitesi, tıp fakültesi sahipliği, vakıf ve devlet üniversitesi olma durumlarına göre sınıflandırılmıştır. Daha sonra farklı isimlendirmeler ile derecelendirme listelerinde yer alma durumu dikkate alınarak, her üniversitenin 9 sıralama listesindeki son yıl olan 2022/2023 yılına ait konumları elde edilmiştir. Derecelendirme sistemlerinde 1, en iyi sıralamayı temsil etmektedir. Ancak görsellerde okunurluğunu daha anlamlı hale getirmek için derece sırası tersine çevrilmiştir. Konumlarını kıyaslamak için de tüm dereceler 1-10 arasında değer alacak şekilde normalleştirilmiştir. İkinci aşamada, aynı yılda kurulan üniversitelerin yetkinlik durumunu değerlendirmek ve üniversitelerin nasıl gruplandığını ortaya koymak amacıyla TÜBİTAK'ın yayımladığı alan yetkinlik analizi raporuna bakılmıştır. 2006 ve 2007 yıllarında kurulan devlet üniversitelerinin toplamda 130 konunun alan yetkinlik grafiklerinde, 4 konuma göre konumlanıp konumlanmadığı durumu bu rapordan elde edilmiştir. Daha sonra alan yetkinlik durumlarına göre üniversitelerin ısı haritası oluşturulmuş ve hiyerarşik olarak küme yapısı ortaya konulmuştur. Üçüncü ve son aşamada ise, genelde sıralama kuruluşlarında ortak değerlendirme ölçütü olan, yayın ve atıf sayısı bakımından yine aynı dönemde kurulan devlet üniversitelerinin nasıl dağılım gösterdiğine bakılmıştır. Bunun için InCites veri tabanında yer alan üniversite yayınları ve atıf sayıları elde edilmiştir. Tüm bu verilerin işlenmesi ve görselleştirilmesi işlemlerinde Excel, Knime, SCIMAGO Graphica ve R programları kullanılmıştır.

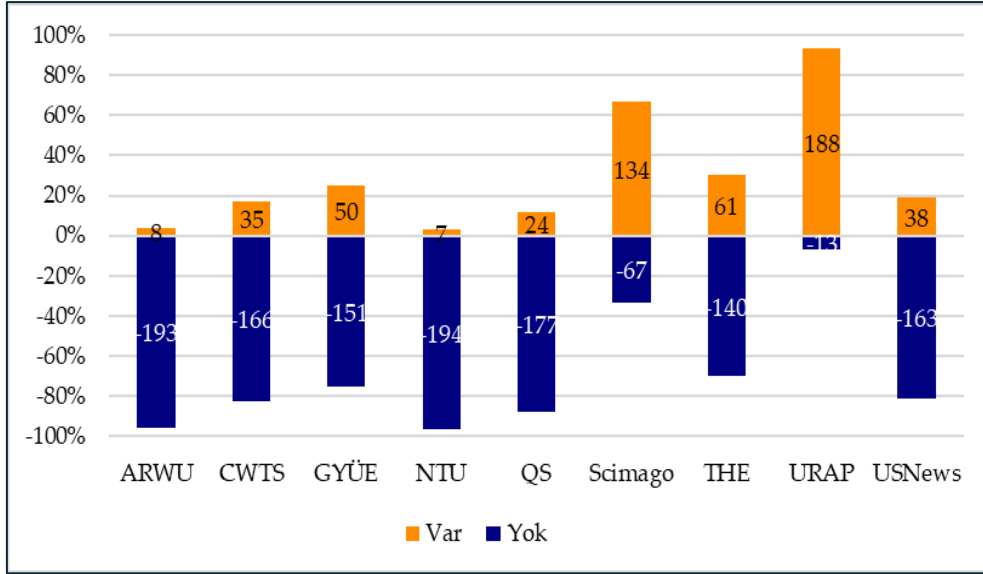
Bulgular

Yakın geçmişte kurulmuş üniversiteleri diğer üniversiteler ile kıyaslamak için akademik performansları ve gelişimleri, bu üniversitelerin kuruluş yılı, akademik geçmişi, yetkinlik alanı, araştırma üniversitesi statüsü ve tıp fakültesine sahip olma durumu gibi faktörler göz önüne alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. YÖK'ün web sayfasında yayınlanan listeye göre 2023 yılında Türkiye'deki üniversite sayısı 208'dir. Bunlardan 129'u devlet, 75'i vakıf, 4 tanesi vakıf statüsünde meslek yüksekokuludur. Listede 2 devlet, 1 vakıf üniversitesinin sadece isim bilgileri yer almaktadır. Muhtemelen yapılandırılması tamamlanmayan bu üniversiteler ile meslek yüksekokulları değerlendirmeye dâhil edilmemiştir. İncelemeler 201 üniversite üzerinden yapılmıştır.

Ülkede üniversiteleşme durumu yıllar itibari ile orantılı bir şekilde olmamış, bazı yıllarda asimetrik bir şekilde üniversite sayılarında artış olmuştur. 1982 yılına kadar 18 olan üniversite sayısı, bu yılda kurulan 9 yeni üniversiteyle 27'ye yükselmiştir. 1992 yılına kadar açılan yeni üniversite sayısı 26 olmuş, böylelikle üniversite sayısı 53 olmuştur. 2006 yılından sonra yeni üniversite açma serüveni belirgin bir şekilde kendini göstermiş, özellikle 2006, 2007 ve 2018 yıllarında devlet üniversitelerinin sayısında ciddi artış olmuştur. 1994 yılına kadar 2 olan vakıf üniversite sayısı, bu yıldan sonra sürekli olarak artmaya devam etmiştir. Türkiye'deki üniversitelerin %34'ü (n=71) 2000 yılından önce kurulmuştur. Bu oranın, 2000 yılından sonra kurulan üniversitelerin oranının (%66, n=137) oldukça altında olması, Türk yükseköğretiminde son yıllarda yaşanan hızlı üniversiteleşmenin açık bir göstergesidir. Üniversitelerin sayısal genişlemesi, yükseköğretim kurumlarında araştırma üniversitesi görevlendirmesinin zorunlu hale gelmesine yol açmıştır. YÖK'ün son yıllarda araştırma üniversitesi olarak desteklediği üniversitelerin dağılımlarına bakıldığında, ağırlığın büyük kısmının (n=19) 2000 yılından önce kurulan devlet üniversitelerinde olduğu görülmektedir. 2000 yılından önce kurulan vakıf üniversitelerinden sadece 3 tanesi araştırma üniversitesi statüsüne sahiptir. 2000 yılından sonra kurulan üniversiteler içerisinde bu statüde sadece bir devlet üniversitesi (İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa) vardır (Şekil 1). Bu üniversitenin tıp fakültesine sahip olması dikkat çekicidir.

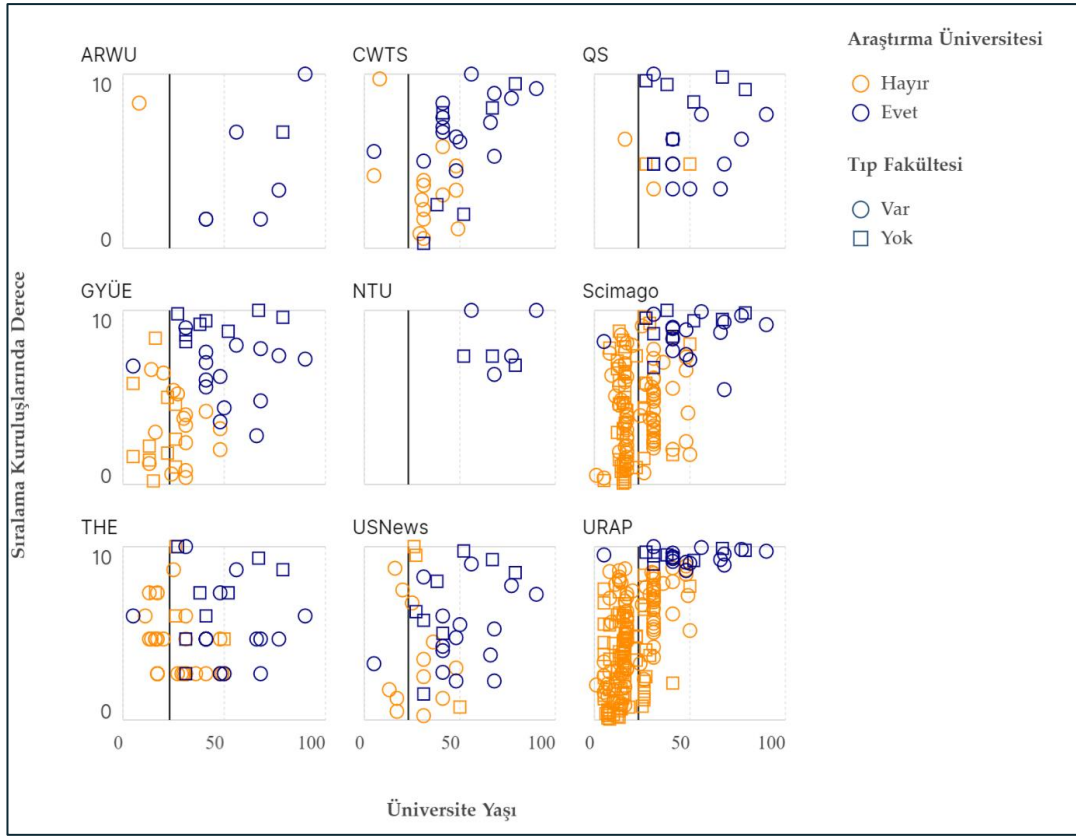

Şekil 1: Yıllara ve türlerine göre üniversitelerin dağılımı

Şekil 1: Üniversitelerin sıralama sistemlerinde listelenme durumları

YÖK'ün üniversiteleri izleme ve değerlendirme ölçütleri ile 2023 yılında değiştirilen doçentlik başvuru şartları incelendiğinde üniversiteleri derecelendiren sıralama sistemlerinin çıktılarını birer ölçüt olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bir değerlendirme ölçütü olarak YÖK'ün referans aldığı kuruluşların sıralamalarında Türkiye'deki üniversitelerin durumlarına bakıldığında; ARWU'da %3,9 (n=8), CWTS'de %17,4 (n=35), NTU'da %3,4 (n=7), QS'de %11,9 (n=24) oranında üniversite ancak sıralamaya girebilmiştir. Bir basın kuruluşu ve itibar anketine dayalı bir derecelendirme sistemi olan THE'da, üniversitelerin %30,3'ü (n=61) sıralamaya girebilmiştir. Benzer bir kuruluş olan USNews sıralama sisteminde de üniversitelerin %18,9'u (n=38) listeye dâhil olabilmektedir. Dünya üniversitelerini listeleyen bir diğer sistem olan SCIMAGO'da üniversitelerin %66,6'sı (n=134) derecelendirilmiştir. Yerel bir sıralama kuruluşu olan URAP'ın Türkiye üniversiteleri listesinde ise üniversitelerin %93,5'i (n=188) derecelendirilmiştir. TÜBİTAK'ın son zamanlarda yayınladığı GYÜE'de ise üniversitelerin %24,8'ine yer verilmiştir (Şekil 2). 12 üniversite ise bu çalışma kapsamında değerlendirilen 9 derecelendirme listesinin hiçbirinde yer almamıştır. Söz konusu bu üniversiteler daha çok 2018 ve 2019 yıllarında kurulan üniversitelerdir.

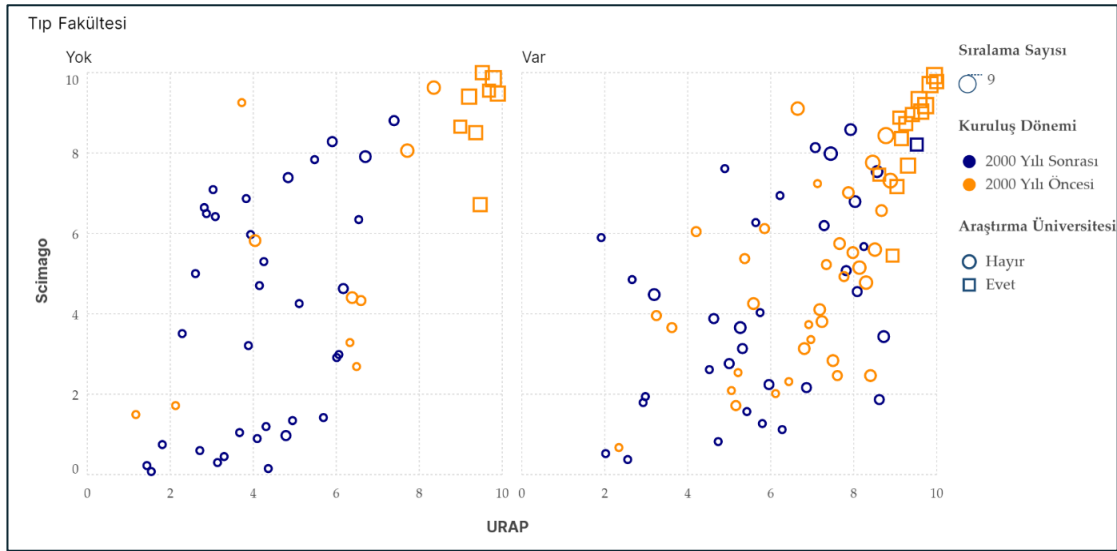

Şekil 2: Sıralama sistemlerinde üniversitelerin dağılımı

Üniversitenin tarihi derinliği, eğitim ve araştırmada deneyim ve geleneğinin bir göstergesidir. Bu bakımdan, çalışmada derecelendirme sistemlerinde üst sıralarda yer alma durumu ile üniversitelerin eğitim ve araştırma deneyim ve birikimini temsil eden faaliyet süresi arasındaki bağlantı sorgulanmıştır. Her bir derecelendirme sistemi için ayrı ayrı ortaya konulan dağılım grafiğinin "Y" ekseninde üniversitenin normalleştirilmiş sıralama durumu, "X" ekseninde ise üniversitenin faaliyette bulunduğu yıl sayısı gösterilmiştir. 2000 yılından sonra kurulan üniversitelerin durumunu ortaya koymak için de yatay eksende 23 yılın eşik değeri dikey çizgi ile gösterilmiştir. Buna göre genellikle tüm sistemlerde 2000 yılından önce kurulan ve araştırma statüsüne sahip üniversitelerin yüksek konumda derecelendirildiği görülmektedir. 2000 yılından sonra kurulan üniversitelere bakıldığında, yükseköğretimin tanımış olduğu sıralama sistemlerinden olan ARWU ve QS'de birer (Sağlık Bilimleri, İstanbul Aydın), CWTS'de ise ancak 3 genç üniversite (Sağlık Bilimleri, İstanbul-Cerrahpaşa, Samsun) sıralamaya girebilmiştir. Bu üniversitelerin tıp fakültesine sahip olması dikkat çekicidir. NTU'da ise 2000 yılından sonra kurulan hiçbir üniversite sıralamaya dâhil olamamıştır. Benzer şekilde 2000 yılından sonra kurulup THE ve USNews'de derecelendirilen üniversitelere bakıldığında, yine tıp fakültesine sahip olan üniversitelerin listede olduğu görülmektedir. Özellikle SCIMAGO ve URAP sıralamalarında 2000 yılından sonra kurulan birçok üniversitenin, akademik geçmişi daha önce olan üniversitelerden nispeten daha yüksek yerde konumlandığı kısımda yoğunluğun olduğu görülmektedir. Diğer taraftan SCIMAGO, THE ve GYÜE özelinde araştırma üniversitesi olmayan bazı yeni üniversitelerin, 2000 yılından

önce kurulan kimi araştırma üniversitelerinden yüksek yerde konumlanmaları da dikkat çekicidir (Şekil 3).

URAP ve SCIMAGO sıralama sistemlerinde yer alan üniversite sayısı, diğer sıralama sistemlerine göre daha fazladır. Bu nedenle her iki sistemde yer alan üniversitelerin kuruluş dönemi, tüm sıralama sistemlerinde yer alma sayısı, araştırma üniversitesi statüsü ve tıp fakültesine sahip olma durumuna göre dağılım grafiği oluşturulmuştur. Buna göre, tıp fakültesine sahip olan ve olmayan üniversitelerin URAP ve SCIMAGO sistemlerindeki dereceleri bağlamında dağılımlarını gösteren grafikte, en üst konumda yer alan üniversitelerin 2000 yılından önce kurulan araştırma üniversiteleri olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu üniversitelerin grafikteki boyutlarına bakıldığında, ilgili üniversitelerin bu araştırma kapsamına dâhil olan diğer sıralama sistemlerinde de yer aldığı görülmektedir (Şekil 4).

Şekil 3: Tıp fakültesine sahip olma durumuna göre üniversitelerin SCIMAGO ve URAP sıralamalarında dağılımı

Üniversitelerin aktif olarak eğitime başlama süresinin, sıralama sistemlerine girmede, hatta üst sıralarda yer almada etkili bir unsur olduğu Şekil 3 ve 4'ten açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Faaliyet süresi yüksek olan üniversiteler, eğitim ve araştırmada deneyim ve geleneğinin yanı sıra birimlerin akademik yapılandırmalarını tamamlamaları nedeniyle, sıralama kuruluşlarında dikkate alınan değerleri ortaya koymada daha avantajlı konumdadırlar. Dolayısıyla eski üniversiteler ile yeni üniversiteleri aynı metrikle değerlendirmek gerçekçi bir durum değildir. Bu nedenle faaliyet süresi birbirine yakın olan üniversiteleri bir arada değerlendirmek daha yerinde olacaktır. Bunun da ötesinde, genç üniversiteleri, birçok akademik birimin yapılandırmasını tamamlayamamaları nedeniyle bir bütün olarak değil, bölünmüş bir yapıda değerlendirmeye almak daha uygun bir yaklaşımdır. TÜBİTAK'ın yayınladığı "Üniversitelerin Alan Bazında Yetkinlik Analizi" raporu da bu bağlamda önemli bir derecelendirme yaklaşımıdır. İlgili raporda, toplamda 130 konuda alan yetkinlik grafikleri paylaşılmıştır. Üniversite ortalamaları esas alınarak hacim ve kaliteye göre dört kategoride (yüksek kalite ve hacim, yüksek hacim ve düşük kalite, düşük kalite ve hacim, yüksek kalite ve düşük hacim) üniversitelerin görece yetkinliği konumlandırılmıştır. Bu

grafikler referans alınarak 2006 ve 2007 yılında kurulan üniversitelerin kaç alanla hangi kategoride yer aldığı hesaplanarak Tablo 1’de sunulmuştur. Tablo bir bütün olarak değerlendirildiğinde, ilgili üniversitelerin en az 33 en fazla 99 alan yetkinlik grafiklerinde yer almadığı görülmektedir. Bu duruma, üniversitelerin akademik ve araştırma birimlerinin ilgili alanlarda olmamaları en büyük neden olarak gösterilebilir. Alan yetkinliklerinin ağırlığı daha çok düşük hacim ve düşük kalite kategorisinde olmuştur. Hem yüksek hacim hem de yüksek kalite kategorisinde en düşük 3 sayı ile Amasya Üniversitesi, en fazla 33 alan ile Düzce ve Karabük Üniversitesi yer almıştır (Tablo 1).

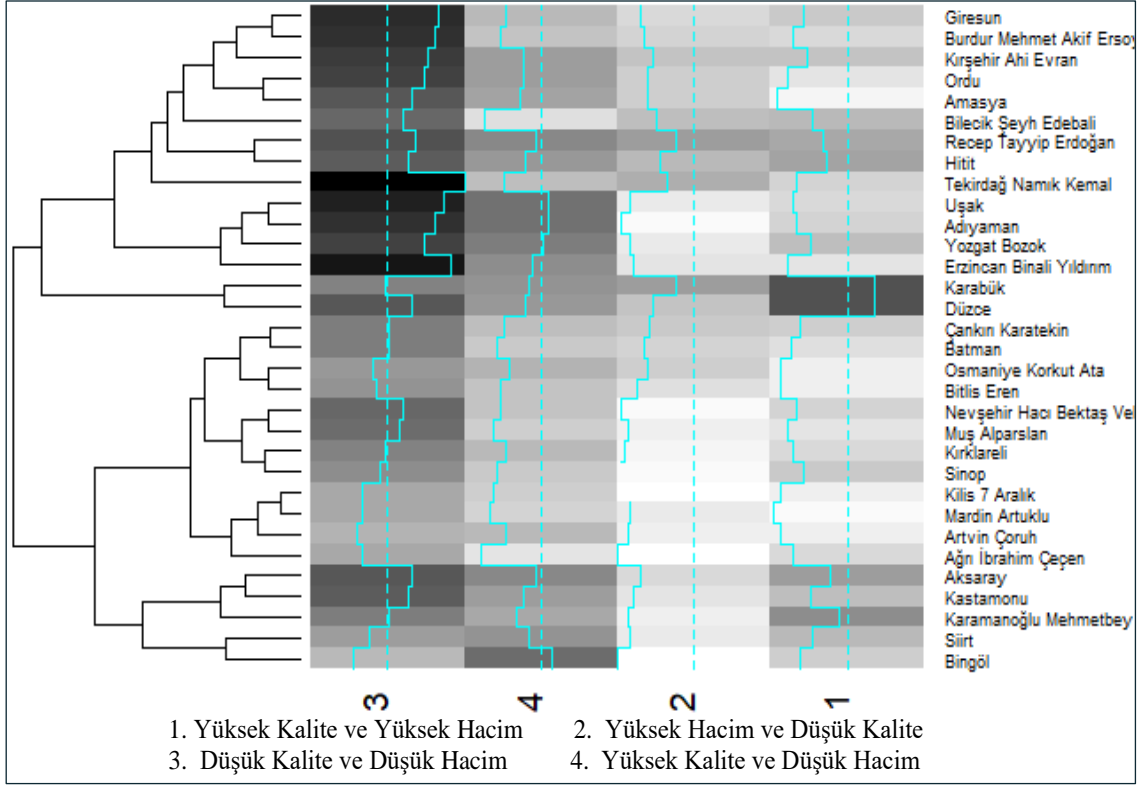
Tablo 1: Üniversitelerin hacim ve kaliteye göre alan yetkinlik sayıları

Üniversite						Üniversite					
	Yok	Yüksek Hacim	Yüksek Kalite	Yüksek Hacim	Düşük Kalite		Düşük Hacim	Yüksek Kalite	Düşük Hacim	Düşük Kalite	
*Adıyaman	53	9	2	27	39	*Karamanoğlu Mehmetbey	62	22	4	17	25
Ağrı İbrahim Çeçen	98	8	1	6	17	*Kastamonu	61	13	6	19	31
*Aksaray	48	19	8	23	32	*Kırklareli	81	8	3	14	24
*Amasya	67	3	10	18	32	*Kırşehir Ahi Evran	50	12	12	19	37
Artvin Çoruh	93	4	4	14	15	Kilis 7 Aralık	99	4	0	10	17
Batman	78	7	9	11	25	*Mardin Artuklu	97	2	5	9	17
*Bilecik Şeyh Edebali	67	14	13	7	29	Muş Alparslan	82	6	4	10	28
Bingöl	77	10	1	28	14	Nevşehir Hacı Bektaş Veli	78	9	2	12	29
Bitlis Eren	86	4	7	12	21	*Ordu	59	6	10	19	36
Burdur Mehmet Akif Ersoy	62	8	9	12	39	Osmaniye Korkut Ata	81	4	10	15	20
Çankırı Karatekin	71	10	11	13	25	*Recep Tayyip Erdoğan	38	17	19	23	33
*Düzce	33	33	12	20	32	*Siirt	71	14	5	21	19
*Erzincan Binali Yıldırım	52	6	6	22	44	Sinop	84	11	2	11	22
*Giresun	57	11	8	14	40	*Tekirdağ Namık Kemal	44	9	16	13	48
*Hitit	47	18	14	20	31	*Uşak	48	8	5	27	42
*Karabük	33	33	19	21	24	*Yozgat Bozok	51	13	5	25	36

*Tıp fakültesi olan üniversiteler.

Alan yetkinlik sayılarına göre üniversitelerin hangi konumda birikim gösterdiği ve bu birikimlerin üniversiteleri nasıl kümелendirdiği de öğrenilmek istenmiştir. Bunun için hacim ve kalite değişkenlerinin birleşiminden oluşan dört kategoride, üniversitelerin alan yetkinlik sayısı matrisi kullanılarak ısı haritası ile birlikte üniversitelerin hiyerarşik kümelenmesini gösteren bir dendogram oluşturulmuştur (Şekil 5). Dendogramın ortaya koyduğu kümeye göre, tıp fakültesi olan ve olmayan üniversitelerin ayrı yerlerde konumlandığı görülmektedir. İstisna olarak, görselin üst kısmında Burdur Mehmet Akif Üniversitesi tıp fakültesi olan üniversiteler içerisinde konumlanmıştır. Benzer şekilde görselin alt kısmında daha çok tıp fakültesi olmayan üniversiteler bir yerde kümelenmiştir. Bu grup içerisinde tıp fakültesine sahip olan üniversitelerin (Aksaray, Karamanoğlu Mehmetbey, Kastamonu, Kırklareli,

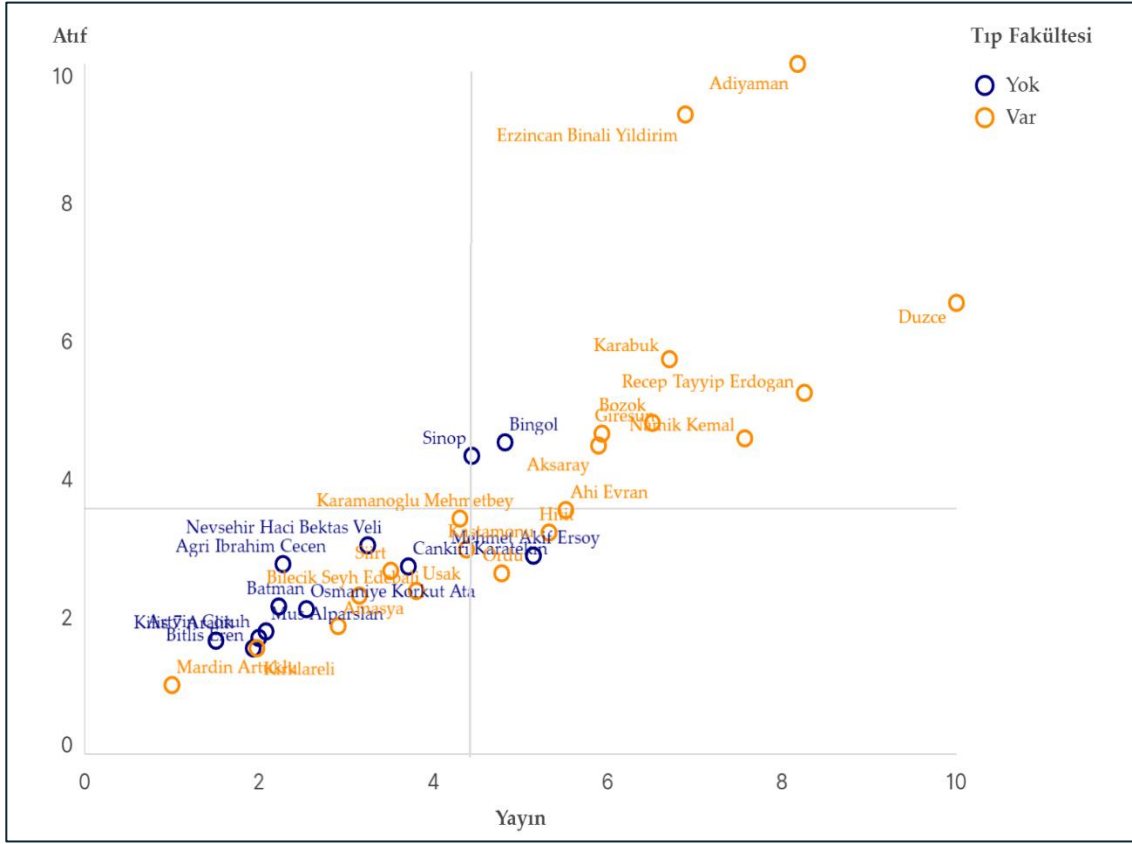
Mardin Artuklu ve Siirt) ortak özelliği tıp fakültesinin yakın bir geçmişte açılmış olmasıdır. Söz konusu bu sonuç olağan bir durumdur. Isı haritası değerlendirildiğinde, tıp fakültesi ağırlıklı olan üniversite grubunun, “düşük kalite, düşük hacim” konumunda yoğunluğunun fazla olduğu görülmektedir. Bunlardan farklı olarak Düzce ve Karabük Üniversitelerinin, “yüksek kalite, yüksek hacim” kısmında yoğunluğu daha fazla olmuştur. Diğer taraftan, tıp fakültesi olmayan üniversitelerin dört kategoride alan yetkinliğindeki yoğunluğu birbirinden çok farklı değildir.

Şekil 4: Alan yetkinlik konumlarında üniversitelerin dağılımı ve küme yapısı

Yukarıda da belirtildiği gibi, hemen tüm sıralama kuruluşlarının ortak veri girdisi, üniversitelerin akademik performansına yönelik yayın ve atıf çıktılarıdır. Atıf indekslerinden alınan bu veriler çeşitli parametrelerle zenginleştirilerek ve ağırlıklandırılarak üniversiteler derecelendirilmektedir. Bu bakımdan ağırlıklandırma durumu ve metodoloji farklı olsa da hemen hemen tüm sıralama sistemlerinin esas parametresi olan yayın ve atıf sayıları açısından üniversiteleri değerlendirmek, olası konumları hakkında önemli fikirler verecektir. Bu bakış açısıyla, InCites veri tabanından 2006 ve 2007 yılında kurulan üniversitelerin yayın ve atıf sayıları elde edilmiştir. Her iki değişkenin 1 ve 10 arasında değerleri normalleştirilerek dağılım grafiğinde gösterilmiştir. Yayın ve atıf sayılarının ortalamaları eşik değer alınarak dikey ve yatay ekseninde görsel bölümlendirilmiştir. Böylelikle yayın ve atıf sayılarının yüksekliği veya düşüklüğü birlikte değerlendirilerek üniversitelerin konumları ortaya konmaya çalışılmıştır. Elde edilen grafiğe göre (Şekil 6), tıp fakültesine sahip olan üniversitelerin büyük bir çoğunluğu “yüksek yayın ve atıf”ın olduğu yerde konumlanmıştır. Diğer taraftan tıp fakültesi olmayan üniversitelerin de büyük çoğunluğu “düşük yayın ve atıf” kısmında konumlanmıştır. Şekil 5’te olduğu gibi yine yakın geçmişte tıp fakültesine sahip olan

üniversitelerin tıp fakültesine sahip olmayan üniversiteler içerisinde konumlanması dikkat çekicidir.

Şekil 5: Yayın sayısı ve atıf sayısına göre üniversitelerin dağılımı

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılının yakın döneminde kurulan üniversitelerin sıralama sistemlerindeki konumları, yükseköğretim sisteminin işleyişinin ve geleceğinin değerlendirilmesi için önemli bir göstergedir. Bu üniversitelerin konumlarını karşılaştırmalı farklı değişkenlerle ele alan çalışmalar, yükseköğretim sisteminin daha iyi anlaşılmasına ve geliştirilmesine katkı sağlayacaktır. Tüm kusurlarına rağmen bir kalite göstergesi gibi kullanılmaya başlanması, sıralama sistemlerinin popülerliğini akademide giderek daha da artırmaktadır. Dolayısıyla büyük resmin görülmesi adına sıralama sistemlerinde yer alan üniversitelerin karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi, genç üniversiteler için önemli bir fırsattır. Çeşitli değişkenler ölçüt alınarak sıralama sistemlerine göre üniversitelerin durumlarının analizinin yapıldığı çalışmadan elde edilen bulguların aşağıdaki gibi özetlenmesi mümkündür:

Türkiye yükseköğretimindeki üniversitelerin tüm sıralama sistemlerindeki konumları incelendiğinde, genellikle 2000 yılından önce kurulan ve araştırma statüsüne sahip üniversitelerin ilk sıralarda yer aldığı görülmektedir. Bu durum, araştırma üniversitesi statüsünün ve üniversitenin faaliyet süresinin sıralamada etkili bir unsur olduğunu göstermektedir. Ancak SCIMAGO ve URAP sıralama sistemleri özelinde, 2000 yılından sonra kurulan birçok yeni üniversite, akademik geçmişi daha eski olan üniversitelerin üzerinde

derece almayı başarmıştır. Bu durum, yeni kurulan üniversitelerin kısa sürede eski üniversitelerle rekabet edebilecek potansiyelini ortaya koymaktadır. Ayrıca SCIMAGO, THE ve GYÜE sıralamaları özelinde de 2000 yılından sonra kurulan bazı üniversiteler, araştırma üniversitelerinin bazılarının üzerinde derece almıştır. İlgili sıralama sistemlerinde yeni üniversitelerin araştırma üniversiteleri üzerinde derece alması dikkat çekicidir.

TÜBİTAK'ın yayınladığı alan yeterlik grafikleri, 2006 ve 2007 yıllarında kurulan üniversiteler için kasvetli bir tablo çiziyor. Bu üniversitelerin çoğunlukla "düşük hacimli ve düşük kaliteli" kategorisinde kümelenmesi, birçok araştırma alanında henüz rekabetçi olmadıklarını düşündürmektedir. Diğer taraftan, grafiklerdeki konumlarda yer alma durumlarına göre yapılan kümeleme analizinde tıp fakültesi olan ve olmayan üniversiteler, ayrışık olarak kümelenmiştir. Benzer şekilde, üniversitelerin yayın ve atıf sayıları bakımından dağılımları sonucunda tıp fakültesi olan üniversiteler "yüksek yayın ve atıf kısmında" kümelenirken, "düşük yayın ve atıf kısmında" tıp fakültesi olmayan üniversiteler konumlanmıştır. Dolayısıyla, bir tıp fakültesinin varlığı, üniversitelerin makale ve atıf sayılarının artırımı için önemli bir itici güç olmuştur. Ancak alan yetkinliklerinin geliştirilmesi için yeterli olmamıştır.

Üniversiteler farklı sıralamalara dâhil olurken, bu göstergeleri dikkate alarak değerlendirmelerini yapmalıdırlar. Bu bağlamda, üniversitelerin bilim dünyasındaki konumunu artırma veya sıralamalarda üniversitenin hak ettiği yere yerleşebilmesi adına, sıralama ve değerlendirmelerde dikkate alınan göstergeleri bilmekte yarar vardır. Bu bakımdan değerlendirme kuruluşlarının ele aldığı ölçütlerin farkında olmak, üniversite için yapılacak strateji ve politikalar için de önem arz etmektedir. Sıralama sürecinde daha iyi sıralama elde eden bir kurum, kurumsal performansını ve kalitesini değerlendirmek için gerekli verileri ve bilgileri elde etmiş olacaktır. Bu veriler ve bilgiler, kurumun güçlü ve zayıf yönlerini, fırsatlarını ve zorluklarını belirlemesine, kurumsal stratejisini geliştirmesine ve benzer kuruluşlarla iş birliği yapma fırsatları yakalamasına yardımcı olacaktır (Aithal, Shailashree ve Kumar, 2016, s. 390).

Sonuç olarak, üniversiteleri derecelendiren çeşitli sıralama sistemleri vardır. Üniversite sıralamalarının yapısı, her birinin kendi güçlü ve zayıf yönleri olan farklı yaklaşımların bir karışımıdır. Bu sistemler ölçüt, yöntem, veri kaynağı veya göstergelerin ağırlıkları açısından farklı yaklaşımlarla üniversiteleri derecelendirmektedirler. Birçok boyutuyla eleştirilen bu sıralama sistemleri kurumsal prestiji artırma, rekabet avantajı elde etme, pazarlama faaliyetlerini yönlendirme, stratejik planları şekillendirme gibi amaçların ötesinde bugün YÖK'te üniversiteleri değerlendirmede bir kalite göstergesi olarak kabul edilmektedir. Ancak bu çalışmada da ortaya konulduğu gibi farklı değişkenler sıralama sonuçlarını etkileyebilmektedir. Bütün kusurlarına rağmen sıralama sistemleri yüksek öğretimde etkili bir araç olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla yeni kurulan üniversitelerin sıralama sistemlerinde bir bütün içerisinde değil emsali üniversiteler ile değerlendirmeye alınması daha yerinde olacaktır.

Kaynakça

- Aithal, P. S., Shailashree, V. ve Kumar, P. M. (2016). The study of new national institutional ranking system using ABCD framework. SSRN Scholarly Paper, Rochester, NY. <https://papers.ssrn.com/abstract=2790229> adresinden erişildi.
- Arkalı Olcay, G. ve Bulu, M. (2016). Uluslararası üniversite sıralama endekslerinde Türk üniversitelerinin yeri. *Yükseköğretim Dergisi*, 6(2), 95-103. doi:10.2399/yod.16.003
- Binici, K. (2023). Çankırı Karatekin Üniversitesi'nin araştırma profili: Araştırma performansı ve alan yetkinlik incelemesi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. doi:10.54558/jiss.1365822
- Doğan, G. (2017). *Akademik performans odaklı uluslararası üniversite sıralama sistemlerinin genel sıralamalarına ve ölçütlerine göre değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilgi ve Belge Yönetimi.
- Harvey, L. (2008). Rankings of higher education institutions: A critical review. *Quality in Higher Education*, 14(3), 187-207. doi:10.1080/13538320802507711
- Ioannidis, J. P., Patsopoulos, N. A., Kavvoura, F. K., Tatsioni, A., Evangelou, E., Kouri, I., ... Liberopoulos, G. (2007). International ranking systems for universities and institutions: A critical appraisal. *BMC Medicine*, 5(1), 30. doi:10.1186/1741-7015-5-30
- Saraç, B. ve Erdoğan, B. Z. (2023). Üniversite sıralamaları ne söyle(me)z? Buz dağının görünen ve görünmeyen yüzü. *Yükseköğretim Dergisi*, 13(2), 257-271. doi:10.53478/yuksekogretim.1274645
- Sheeja, N. K., Mathew, S. K. ve Cherukodan, S. (2018). Impact of scholarly output on university ranking. *Global Knowledge Memory and Communication*, 67(3), 154-165. doi:10.1108/GKMC-11-2017-0087
- TÜBİTAK. (2023a). *Girişimci ve yenilikçi üniversite endeksi*. <https://www.tubitak.gov.tr/tr/icerik-girisimci-ve-yenilikci-universite-endeksi> adresinden erişildi.
- TÜBİTAK. (2023b). *Üniversitelerin alan bazında yetkinlik analizi*. <https://tubitak.gov.tr/sites/default/files/2023-yetkinlik-raporu.pdf> adresinden erişildi.
- University rankings guide: A closer look for research leaders. (2023). *Beta.elsevier.com*. 16 Eylül 2023 tarihinde <https://beta.elsevier.com/academic-and-government/university-rankings-guide> adresinden erişildi.
- UniversityRankings.ch. (2023). University rankings based on football league tables. *UniversityRankings.ch*. 14 Eylül 2023 tarihinde https://www.universityrankings.ch/en/methodology/on_rankings/introduction adresinden erişildi.
- Uslu, B., Çalıköğlü, A., Seggie, F. N. ve Seggie, S. H. (2020). TÜBİTAK girişimci ve yenilikçi üniversite endeksi kriterlerinin girişimci üniversitelerde öne çıkan faaliyetler açısından değerlendirilmesi. *Yükseköğretim Dergisi*, 10. doi:10.2399/yod.19.011
- Yerbury, D. (2006, 12 Ocak). Spreading universities' foreign risks. *The Age*. 13 Eylül 2023 tarihinde <https://www.theage.com.au/national/spreading-universities-foreign-risks-20060112-ge1k4w.html> adresinden erişildi.
- YÖK. (2021). Üniversite izleme ve değerlendirme göstergeleri ve açıklamaları-2021. <https://www.yok.gov.tr/Documents/Universiteler/izleme-ve-degerlendirme-kriteri/2021/universite-izleme-ve-degerlendirme-gostergeleri-ve-aciklamalari-2021.pdf> adresinden erişildi.

YÖK. Doçentlik Başvuru Şartlarının Değişikliğine İlişkin Duyuru. Yükseköğretim Genel Kurulu'nun 15.06.2023 tarihli 10 sayılı oturumunda alınan 2023.10.183 sayılı kararı (2023). https://www.uak.gov.tr/DuyuruBelgeleri/2023/8/yokGenelKurulKarari_09082023.pdf adresinden erişildi.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 23.11.2023 Kabul/Accepted: 01.01.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 19-48.

KÂZIM KARABEKİR PAŞA ve BAZI YAZARLARA GÖRE ENVER PAŞA

Hacı Ömer BUDAKⁱ

Öz

Yakın tarihimizin en çok tartışılan ve hakkında en fazla eser yazılan kişilerin başında Enver Paşa gelmektedir. Enver Paşa hem kişiliği hem de asker ve devlet adamlığı açısından son dönem Osmanlı tarihinde mühim bir yer tutmaktadır. Bu dönemde Enver Paşa'nın faaliyetleri hakkında en yakın arkadaşlarından olan Kâzım Karabekir Paşa tarafından verilen bilgiler son derece önemlidir. Nitekim her ikisi de ordunun en gözde komutanlarından olup aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde birlikte çalışmışlardır. Bu ikili, II. Meşrutiyet Dönemi öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır şubesini kurmuşlardır. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'da teşkilatlanmasında ve sonrasında iktidara gelmesinde bu ikilinin çalışmalarının önemli katkısı olmuştur. Bu süreçte, Enver Paşa devlet kademelerinde hızla yükselmeye başlarken Kâzım Karabekir Paşa ise kendisini siyasetten mümkün olduğu kadar uzak tutmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin idareyi ele almasından sonra bu ikili arasındaki ilişkiler giderek kopmaya başlamış ve aralarında belirgin fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla kökten gelen bir İttihatçı olan Kâzım Karabekir Paşa'nın bir dönem en yakın arkadaşı olan Enver Paşa hakkında verdiği bilgiler ve onunla ilgili yaptığı değerlendirmeler büyük bir önem taşımaktadır. Bu çalışmada, Enver Paşa'nın Mondros Teslimiyeti öncesinden başlayarak ölümüne kadarki süreçte yaptığı tüm faaliyetler ve kişiliğinin analizi yapılmaya çalışılmıştır. Bu değerlendirmelerde, başta en yakın arkadaşı ve sırdaşı olan Kâzım Karabekir Paşa'nın hatırat türündeki eserlerinde yer alan bilgiler referans alınmıştır. Ayrıca dönemin bizzat şahidi olan ve Enver Paşa'nın yakınındaki bazı kişi ve yazarların da Enver Paşa'ya dair gözlemlerini kaleme aldıkları eserleri de değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Milli Mücadele, İttihat ve Terakki, Kâzım Karabekir, Enver Paşa.*

Enver Pasha

According to Kâzım Karabekir Pasha and Some Authors

Abstract

Enver Pasha is one of the most discussed and written about people in our recent history. Enver Pasha holds an important place in recent Ottoman history, both in terms of his personality and his military career and statesmanship. The information given by Kâzım Karabekir Pasha, one of his closest friends, about Enver Pasha's activities during this period is extremely important. As a matter of fact, both of them were among the most popular commanders of the army and also worked together in the Committee of Union and Progress. This duo, before the second Constitutional Period, founded the Monastery branch of the Committee of Union and Progress. After the declaration of the Constitution, the work of this duo made a significant contribution to the organization of the Committee of Union and Progress in Istanbul and its subsequent coming to power. In this process, while Enver Pasha began to rise rapidly in the state ranks, Kâzım Karabekir Pasha kept himself away from politics as much as

ⁱ Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: omerbudak2371@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4244-2144.

possible. After the Committee of Union and Progress took over the administration, the relations between these two gradually began to break down and significant differences of opinion emerged between them. Therefore, the information given by Kâzım Karabekir Pasha, a deep-rooted Unionist, about Enver Pasha, his closest friend for a period, and his evaluations about him are very important. In this study, an attempt was made to analyse all the activities and personality of Enver Pasha, from before “the Mudros Surrender” until his death. In these evaluations, the information in the memoirs of Kâzım Karabekir Pasha, his closest friend and confidant, was taken as reference. In addition, the works of some people and writers who were personal witnesses of the period and close to Enver Pasha, in which they wrote their observations about Enver Pasha, were also evaluated.

Keywords: Ottoman Empire, War of Independence, Committee of Union and Progress, Kâzım Karabekir, Enver Pasha.

Structured Abstract

Enver Pasha, one of the leading statesmen of our recent history, emerged as an important figure in terms of the role he played and the critical decisions he took in the military and political developments of the last period of the Ottoman Empire. Although nearly a century has passed since his death, his military and political activities throughout his life have caused him to become one of the most discussed historical figures even today. His active role in the fate of the empire, especially during the establishment of the Committee of Union and Progress and its subsequent coming to power, caused significant changes in the Ottoman Empire and world politics. For these reasons, Enver Pasha became one of the most mentioned names in the works written about him by the Turkish public, as well as by the writers of the period and his closest friends such as Kâzım Karabekir Pasha. As a matter of fact, there are many documents, works and books about Enver Pasha created from national and international sources. The most striking of these works are the works written by Kâzım Karabekir Pasha, one of his closest friends and colleagues for a while. His attitude and evaluations about Enver Pasha are clearly reflected in the lines in the works he wrote. A similar situation is also seen in the works of writers who study the period. For this reason, the evaluations made by Kâzım Karabekir, who grew up within the Committee of Union and Progress and played an active role in the establishment of this structure, about Enver Pasha, his closest friend for a period, and the perspective of other writers on the subject are of great importance for our recent history. In this study, an attempt was made to analyze all the activities and personality of Enver Pasha, from before the Mudros Surrender until his death. In these evaluations, the information in the memoirs of Kâzım Karabekir Pasha, his closest friend and confidant, was taken as reference. In addition, the works of some people and writers who were personal witnesses of the period and close to Enver Pasha, in which they wrote their observations about Enver Pasha, were also evaluated. How Enver Pasha was evaluated is presented to the readers with paragraphs taken verbatim from the works of Kâzım Karabekir Pasha and some writers.

Kâzım Karabekir Pasha is one of the people who knew Enver Pasha best, with whom he had previously fought in the establishment of the Committee of Union and Progress and was always with him in his subsequent activities. Kâzım Karabekir himself describes this closeness and friendship in his memoirs. He stated that he had known Enver Pasha since 1905 and that they were very friendly at the beginning. This duo personally founded the Monastery branch of the Committee of Union and Progress before the Second Constitutional Period. After the declaration of the Constitutional Monarchy, they acted together and played an active role in the Committee of Union and Progress coming to power. In this process, while Enver Pasha began to rise rapidly in the state ranks, Kâzım Karabekir Pasha kept himself away from politics as much as possible. After the Committee of Union and Progress took over the administration, the relations between these two gradually began to break down and significant differences of opinion emerged between them. During this period, Enver Pasha's attempts to raid Anatolia prompted his closest friend, Kâzım Karabekir, to take some measures. Because, according to him, Enver Pasha wanted to revive the Committee of Union and Progress and was planning to establish a Bolshevik regime by getting the support of the Soviets and moving to Anatolia. However, these plans are nothing but dreams that will never come true. For these reasons, Kâzım Karabekir Pasha made the most effective struggle against Enver Pasha during the War of Independence.

After ending his relations with Enver Pasha and his friends, Kâzım Karabekir Pasha took side with the Anatolian movement and therefore with Mustafa Kemal Pasha during the War of Independence. The most important reason

for this change of attitude is the stabbing of the Anatolian movement from behind and their dreamy behavior by Enver Pasha and his friends, whom he saw as the main responsible for the Ottoman Empire's entry into the First World War. Kâzım Karabekir clearly revealed this idea in detail in his work. Kâzım Karabekir and some writers gave important information about Enver Pasha's private life as well as his political and military activities in their works. The most striking among these is the assets owned by Enver Pasha. Accordingly, it has been revealed through documents that Enver Pasha had four properties in Istanbul named Büyükdere Farm, Menekşe Farm, Cendere Gardens and Çekmece Farm, and all of them were rented. Mills and palaces are also mentioned in the letters written to Enver Pasha. Apart from these, it is also stated that Enver Pasha received a large share of the diamonds seized after the plunder of the Yıldız Palace when the Bulgarian gangs came to Istanbul with the Operation Army. Apart from these, the money and gold that Enver Pasha acquired during the time he escaped abroad and was martyred by the Russians are also given in detail with their amounts. The amount of money and gold in question is 44,848,020 marks, 3,000,000 liras, 2,045,784 gold, 320,000 rubles of gold, 1,000,000 rubles of gold (taken from the Russians by Halil Pasha and not brought to Anatolia), 3,000 gold (from Afghanistan) 3 kg. It was reflected in documents and records as gold (from Bukhara). When these gold and coins (excluding diamonds and other jewels) are compared to the budget of the Republic of Turkey at that time, it seems that they are incomparably more. Because Turkey's budget at that time was 51 million.

Giriş

1 882'de İstanbul'da doğan Karabekir Paşa, 1948'de Ankara'da vefat etmiştir. 1902'de Harbiye Mektebi'ni, 1905'te Erkan-ı Harbiye Mektebi'ni birincilikle bitirdi ve Kurmay Yüzbaşı oldu. Kurmaylık stajını Manastır'da Üçüncü Ordu emrinde tamamladı. 1907'de Enver Bey (Paşa) ile birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır şubesini kurdu. 1909'da 31 Mart Olayı patlak verince, Hareket Ordusu'nun İkinci Tümen Kurmay Başkanı olarak isyanın bastırılmasında görev aldı. 1912'de Binbaşı rütbesiyle Balkan Savaşı'na katıldı. 1914'te yarbaylığa, 1915'te albaylığa 1918'de mirlivalığa (tuğ-tümgeneralliğe) yükseltildi. 2 Mart 1919'da Erzurum'daki 15. Kolordu Komutanlığı'na atandı ve Milli Mücadele Hareketi'ne katılan ilk komutanlardan biri oldu. Erzurum Kongresi'nin düzenlenmesinde büyük emeği geçti. Milli Mücadele Hareketi boyunca Edirne milletvekili ve Doğu Cephesi Komutanı olarak görev yaptı. 1920'de, Ermenilerce işgal edilen toprakları geri aldıktan sonra, 31 Ekim 1920'de ferikliğe (korgeneral) yükseltildi ve 2 Aralık 1920'de Ermenilerle Gümrü Antlaşması'nı imzaladı. Milli Mücadele başarıyla sonuçlanınca Ankara'ya geldi ve 30 Ekim 1922'den başlayarak TBMM'nin çalışmalarına katıldı. Ordudaki görevlerinden izinli sayılan asker milletvekillerinin meclis veya ordudaki görevlerinden birini seçmeleri kararlaştırılınca 24 Kasım 1924'te milletvekilliğini tercih ederek Birinci Ordu Komutanlığı'ndan ayrılmıştı. 9 Kasım 1924'te Halk Fırkası'ndan istifa ederek 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdu ve bu partinin başkanlığına getirildi. Partisinin 3 Haziran 1925'te hükümetçe kapatılmasından sonra milletvekilliğini bağımsız olarak sürdürmüştür. 1926 yazında İzmir'de Atatürk'e karşı bir suikast planının ortaya çıkarılmasından sonra, ülkenin önde gelen muhalifleriyle birlikte İstiklal Mahkemesi'nde yargılandı. Suikastla ilgisi görülmeyince beraat etti. 1 Mart 1927'de milletvekilliği sona erince ordu kadrosunda açığa alındı. Aynı yıl 1 Kasım'da emekliye sevk edildi. Bu tarihten başlayarak 12 yıl boyunca, İstanbul Erenköy'deki bugün müze olan köşkünde anılarını yazdı. 26 Ocak 1939'da yapılan ara seçimde yeniden İstanbul milletvekili oldu. 1946'da seçildiği TBMM başkanlığı görevindeyken Ankara'da Allah'ın rahmetine kavuştu.

Kâzım Karabekir Paşa Enver Paşa ile birlikte İttihat ve Terakki'nin Manastır şubesini kurmuşlardı. (Bu tarihlerde ne Kâzım Karabekir ne de Enver Bey, Paşa rütbesi taşımamaktadır. İkisi de yüzbaşı rütbesindedirler.)

Bilinen gerçek Enver Paşa ise Kâzım Karabekir Paşa'nın arkadaş ve sırdaş olduklarıdır. Bu noktadan hareketle Kâzım Karabekir Paşa'nın hatıratında, Enver Paşa'nın nasıl değerlendirildiği, Kâzım Karabekir Paşa'nın "İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı" adlı eserinden aynen alınan paragraflarla okuyuculara sunulmaktadır:

"Enver Paşa mütareke (Mondros) bidayetinde Kafkasya'ya gelmek arzusunda bulunmuştu. Şimdi fikirler muhtelifti. Memleketi el birliği ile batırmışlardı. İşi oluruna terk ederek Berlin'den seyrine bakmak en kolay ve en tabii bir işti. Fakat ne Enver ve ne de Cemal Paşalar senelerce sorgusuz bir amir olarak şahane yaşamışlar, hüküm sürmüşlerdi, bu kendilerinde bilinçaltı bir kuvvet yarattığından atalette uzun müddet kalamazlardı. Bundan başka türlü türlü müthiş siyasi cereyanlar bunları da elbet bulacaktı. Mesela

İngiliz siyaseti istiyordu ki daha Bolşevikler Kafkaslara inmeden evvel – mümkün olmazsa sonra da dahi- Türkiye’de maruf insanlar tarafından Bolşeviklik ilan edilsin. Bu suretle Boğazlar ve İstanbul meselesi halledilsin. Türkler imha olunsun, orada kuvvetli bir İngiliz idaresi teessüs etsin.”

... Halil Paşa’nın memleketimiz hakkındaki fikri tehlikeli bir düşünce mahsulü. Diyor ki: “İtilaf Devletleri ile uğraşmak imkânı yoktur. Şark vilayetlerinde beyhude uğraşacağımıza, Garp’ta kaç vilayet vereceklerse oraya toplanıp tutunmaya bakın” (Karabekir, 2019, s. 7-8).

Kâzım Karabekir Paşa şöyle devam etmektedir:

“Talat Paşa’nın İngilizlerle sulh yapmak için müracaat ettiğini işittim, fakat galiba cevap bile vermemişler.”

Karabekir Paşa aynı eserinin 17. sayfasında şunları yazmaktadır: “Ermenilere arazi verilmesi hakkında REDEK'in beyanatına cevabı pek fenadır. Biz Arpaçayı'na kadar olan muntıkayı yani Elviye-i Selase'yi isterken Cemal Paşa işi berbat ediyor. Heyet göndermeyi teklif ediyor. Asıl daha fena bir hareketi Halil Paşa yapıyor. Çiçerin'le mülakatında aynı bahsi kendisine söyleyen Çiçerin'e Halil Paşa Van ve Bitlis vilayetlerinin Ermenilere terk edilebileceğini söylemiş. Bunu Moskova'ya giden heyetimize Çiçerin söylüyor. Tabii böyle bir şey varid olmadığı söyleniyor. Heyetten İbrahim Tali Bey, Halil Paşa'ya “niçin böyle söylediniz? deyince Halil Paşa “böyle bir şey söylemedim” diyor. Çiçerin ise söylediğini yüzüne karşı söylüyor.” (Karabekir, 2019, s. 17).

Enver Paşa'nın Anadolu'ya Baskın Yapma Faaliyetleri

Kâzım Karabekir Paşa'nın söz konusu eserinin 49-50.sayfalarında şöyle ifade edilmektedir:

“Enver Paşa’nın mektubundan şayan-ı hayret bir şey anlaşılıyor. İslamlardan ilkbahar için gönüllü Süvari Teşkilatı yapalım dediğim vakit bana eğer Polonya ile sulh olur ve Vrangal ezilirse süvari ordumuzu göndeririz dediler. Bilmem bu ordu memleketeye girerse ne olur? Mamañih henüz bunun için daha vaktimiz var. Ben İtalya ve Almanya’dan silah ve cephane getirtmek yolunu bulmak için bir kere daha kısa bir müddet için oraya gidiyorum. Almanya’dan avodette belki başka bir isimle bir kere size kadar gelir, vaziyet hakkında bir nebze görüşmüş oluruz. Enver Paşa ve Halil Paşa’dan istediğim şark yolunun açılmasında muavenet temini idi. Enver Paşa muazzam işler düşünmüş, hatta Bolşevik süvari ordusunun memleketimize girmesini bile! Bunların başında kendisi mi gelecek acaba? Almanya’ya avdet ediyor sonra yine gelecek. Erzurum’daki hareketlerin Ankara’dan idare edildiği ve bunun da, Enver de dâhil olduğu halde İttihat ve Terakki Erkan’ının bizzat veya harici teşviklerle harekete geldiklerine şüphe kalmıyor. Bir taraftan Kars’a taarruz hazırlığı için her gün bizzat cephelerden istikşaf ve kıtaatımla temas, bir taraftan Erzurum’da fena bir şekilde sokulan vaziyet ” Ankara’da hazırlandığı halde işten haber alamamaları veya bana malumat vermemeleri ve neticede Mustafa Kemal Paşa’nın Celalettin Arif ile vaziyeti ve münakaşası” üzerine bir de Enver Paşa’nın Bolşeviklerden bir ordu tedariki ile iş başına geçme arzusu gibi fena bir istikamete gitmesi hoşta gidecek bir toplanış değil. Kendisine bu nokta-i nazardan cevap verdim ve “biz ikmal-i namus için ahdettik ve sonuna kadar da devam edeceğiz. Bize Azerbaycan’ın ne müsavat hükümeti ve ne de hal-i hazırı yardım

etmedi. Erkan-ı Harbiye reisi enişteniz Kazım Bey'i (Orbay) biçare vatana iş gördüğü bir zamanda meçhulâta nasıl göndereyim. Biz kızılardan memleketimiz için kuvvet istemiyoruz. Ermeni meselesinin halini istiyoruz. Şark yolunun açılması için her bir kuvvetin sarfı Anadolu'yu yaşatmak için lazımdır." Bu mektupta aynı zamanda bilhassa erkan-ı harp zabiti yoksuzluğunu da yazmak zaruretinde kaldım. Vatan tehlikedeysen hala İstanbul'dan çıkmayan zabitler ve bilhassa erkân-ı harplerimiz çoktur. Enver'in eniştesi Kazım ile Naim Cevat Beyler, Enver Paşa'ya mülaki olmak üzere Erzurum'a gelmişlerdi. Bunların İstanbul'dan bir yerden bu hedefi aldıkları aşikârdı.

Naim Cevat gitmekte itaatsizliğe kadar varmış ve tahriren bana şunu yazmıştı. "İcap ediyorsa nisbet-i askeriyemizi kat' ediniz" Bir Erkan-ı Harp zabitinin memleketi dâhilinde, hususiyetle Ermenilerle hal-i harpte iken bu kadar ileri gitmesi şüphesiz ki dikkati calipti. Bu zorla alıkoymaktan ne fayda hâsıl olurdu. Kazım Bey (Orbay) daha muti'di." (Karabekir, 2019, s. 49-50).

Kâzım Karabekir Paşa Enver Paşa'yı yanlış yönlendirdiğini bildiği Kuşçu Eşref'in kardeşi Hacı Sami için söz konusu eserinin 53. sayfasında şu ifadeleri kullanmaktadır:

"Bu Hacı Sami Enver'i ikna ederek başladığı maceraya onu da iştirak ettirmiş ve Enver'in felaketine sebep olmuştur. Basit tahsil ve malumatı olan bu Sami'nin koca Osmanlı İmparatorluğu'nu berbat ederek memlekette firar eden bir başkumandanı işgal etmesi aynı zamanda Enver Paşa'nın da ne kadar basit düşündüğünü ve müthiş bir sukut neticesi neye saldıracakını bilemediğini gösterir. Bu husus sırasında yazılmıştır."

24

Kâzım Karabekir Paşa söz konusu eserinde Doktor İbrahim Tali Tuapse'den Ocak 1337'de gönderdiği mektuptan dolayı şunları yazmaktadır:

"Enver Paşa, Ruslar kendisine bir Müslüman ordusu verip memlekete yardım göndermezlerse, yalnızca memlekete gelerek bir fert gibi çalışmak fikrinde idi. Ruslar ordu vermeyeceklerini söylediler. Ancak kendisini pek sol tanıdıklarından Anadolu'nun İstanbul veya İtilaf ile uyuşması ihtimaline menbi kendisini Anadolu'da işbaşına geçirmek üzere teşci edecek sözler söylüyor. Müşarünileyhi İtilaf'a karşı bir alet gibi kullanmak tedbiri ile oyalıyorlar. Yoksa ciddi bir iş verecekleri me'mul değildi.

Bahattin Şakir Bey'i Bakü'den Almanya'ya gitmek üzere Moskova'da buldum. Ben Anadolu'ya gidip bir görüp tekrar Bakü'ye döneceğim diyordu. Anadolu'ya gitmeye hiç lüzum yok, görülecek bir şey de yok. Mümkün olan her şey yapılıyor ve herkes çalışıyor, lüzum olursa sizden muavenet ve hizmet rica ederler cevabını verdim.

Halil Paşa ve Bahattin Şakir Bey de Enver Paşa'nın Anadolu'ya girmesine muhalif görünüyorsa da diğer taraftan da Anadolu'ya girmesini belki teşvik edenler oluyor." (Karabekir, 2019, s. 77-78).

Yukarıdaki paragraflardan da anlaşılıyor ki Enver Paşa Anadolu'ya adı İslam olan bir ordu ile girmek için Ruslarla görüşmeler yapmaktadır. Eğer Ruslar kabul etmiş olsalardı Enver Paşa sonu felaket olacak bu macerayı kaçırmazdı.

Kâzım Karabekir Paşa devamında şöyle yazmaktadır:

"Şarkta Ardahan ve Artvin'i de işgal etmiştik. 16 Mart'ta Moskova Muahedenamesi de imzalandığından artık bütün kuvvetlerimizle Yunanlılarla uğraşılacaktı. Vatan ve

milletimiz için büyük bir güzel talih eseridir ki şark hareketimiz olurken, Garpta Yunanlılar atıl kalmışlardı. Bu günlerde faaliyete başladılar. İbrahim Tali Bey'in mektubu Gerçi Moskova Muahedenamesi'nden evvel yazılmış fakat muahedeye rağmen Bolşevikler Enver oyunundan feragat edecekler midir? Şarktaki kuvvetlerin garbe naklinden sonra Enver bir kuvvetle memlekete dalarsa ne olacak? Bütün emeklerimiz berhava olmayacak mı? Derhal arkasından Bolşevik kıt'aları gelmeyecek mi? Zaten garbimizde işgal altında, felaket pek müthiş olacak. Tedbir olarak düşündüklerimizi "z" maddesinde yazdım. Küçük Talat ve Hacı Sami'nin bu maksatla geldiklerine şüphe kalmıyor. Hususiyetle Talat yeni bir tarz-ı mesai bulunduğunu söylüyordu.

16 Nisan'da gelen malumatta Ankara Hükümeti'nin iddia ettiği rüesayı memleketten çıkarmaya karar verdiğini ve Trabzon'a gelmiş bulunan Halil Paşa ve saireyi de bu meyanda çıkardığını öğrendim. Halil Paşa hayli zamandır verdiğim direktif dâhilinde çalışıyordu. Buna hürmeten dâhilde ikametine müsaadeyi kefaletimle istedim. Müsaade aldım Fakat Halil Paşa Batum'da kalmayı tercih etti."

Kâzım Karabekir Paşa'nın söz konusu eserinin 82. ve 83. sayfalarında Türkiye'de Komünizmin hayata geçirilmesi için Enver Paşa ve Bolşeviklerin iş birliği konusunda şu bilgileri vermektedir:

"Halk ile hükümet arasındaki ikiliği ref ile halkın kendi işini kendi görmesi zaman-ı sulhte ordunun milis haline ifrağı icap ederse bazı hidamet için iş orduları halinde ahalinin seferber edilmesi askerle halkın hukuk-i siyasiye itibarıyla aynı derecede bulunması, arazilerin köylülere dağıtılması ve fazla hasılat için Şura çiftliklerini tesisi, serbesti-i vicdanın Türkiye'nin siyaset-i diniyesinde daima nazar-ı itibara alınması hutut-i esasiye bu kadardır. Yani Rusların ilk Bolşevizim ilan ettikleri programdır ki Rusya'ya da hercümerce götürmüş ve kanlı mevaddından sarf-i nazar etmeye ve kuvvetli ordu tutmaya mecbur olmuşlardır".

"İşbu program Anadolu'ya girmeye başlamıştır. Trabzon'da Küçük Talat, Ankara'da Nail ve sair bu gibi zevatin bu işlere kanal olduğu zannolunuyor. Anlaşıyor ki maksada varmak için hükümeti halk eline vererek inhilale uğratacaklar ve orduyu milis yapacağız diye dağıtacaklar. Badehu külliyetli para ile Enver Paşa'ya çapulculardan mürekkep bir kızılordu teşkil ettireceklerdir..."

Memleket için esaslı birçok menafii temin etmeden ve mukadderat-ı milleti idare edenlere haber vermeden harbe girdi. Kuvvetimizi israf etmemekliğimizi ve Almanların bir gün harpten çekiliverirlerse bizim mevcudiyet muharebesi yapmak mecburiyetinde kalacağımızı, hazinemizin Anadolu'ya atılmasına, para ve kuvvetimizin israf edilmeyerek tedafii vaziyetlerde kalmaklığımızı ve bilhassa vatan haricine kuvvet çıkarmamasını rica edenleri muhitinden (bulunduğu yerden) uzaklara atarak Almanlar hesabına bila merhamet İran'a, Mısır'a, Galiçya'ya saldırırken mukadderat-ı milletle alakadar olanlarla istişareye bile ehemmiyet vermedi. Neticede memleketi parasız, fabrikasız, teşkilatsız, bütün menabii kurumuş bir halde bırakıp kaçan ve şimdi de Rusların elinde vatanın bakiye-i izamını kemirmeye teşebbüs eden, orduyu milis yapmak gibi cinayetleri irtikaba başvuran Enver'den hükümetimiz hesap sormalı ve neşrettiği programı millet nazarında çürüterek Enver'in şahsiyet-i maneviyesini bitirmelidir. Tecrübesiz ve emeksizce Türkiye'de diktatörlük yapan Enver'in serbest kalır ve imkan bulursa aynı mevki bir dakika olsun işgale koşacağı ve bunu temin için her kuvvetten istifade edeceği anlaşılıyor.

Etrafımızda her devlet askeri teşkilatlarını tezyit ederken Türkiye için milis ordusunun sözünün ne azim cinayet olduğunu Enver de bilir, fakat vakti ile saadet ve saltanatlar içinde yaşayan tufeyliler bugünkü mütevazı hallere kanaat getirmeyerek saadet-i maziyelerinin bakiye-i mestisini tatmak için Enver'i iş başına gelmeye teşvik ediyor, bir taraftan da Bolşevikler ve bilhassa Karahan, Türkiye'nin yeni prensiplerinin de serdarı diyerek Enver'i oynatıyor. Enver şahsını yükseltenlere karşı çok zayıftır ve çabuk aldanır Bolşevikler Mustafa Suphi ve emsali ile yapamadığı Anadolu Kızıl İnkılabını Enver Paşa ve rüfekaşısı vasıtası ile yaptırmaya çalışacaklar ve bittabii akabinde hakimiyeti kendi ellerine alarak inkılap yapanları da imha edeceklerdir Nitekim Ermenistan'da vaka aynen olmuştur" (Karabekir, 2019, s. 82-83).

"Enver vakti ile Almanlara dayandığı gibi Rus kuvveti ile de cebren memlekete girmeye uzun müddet çalışmış, muvaffak olamamıştır. İslam İhtilal Cemiyeti namı ile hafi bir teşkilat tevsi ederek orduyu ele almak fikrini takip ettiği anlaşılıyor. Bunlar tabii şark ordumuzdan başlarlar. Bizim Garp Cephesindeki hareketimiz çok imtidat edebileceğinden Şark'ta Ruslar dahi uzun müddet serbest kalırlar. Hasılı İttihatçılar, Ruslar, Erzurum'un mahut müfsitleri her biri başka maksat için Şark Ordumuza hücum edeceklerdir" (Karabekir, 2019, s. 111).

Kâzım Karabekir Paşa'nın Garp Cephesi komutanı İsmet Paşa'ya yazdıkları şöyledir:

"Şükrü, Enver'in yaveri idi. Lazistan'a gelmesi de şüphesiz Enver ile irtibat içindi. Emir altında sıkılan bu zat Enver'in vücudu ile nelere malik olmaz. Şayan- emniyet değildir. Enver'le irtibatı vardır. Rıza saftır. Şükrü tarafından ifsat edilebilir. Şarktan gelen Miralay Halit Bey'e karşı da teyakkuz lazımdır. Şükrü'yü vakti ile Lazistan'a teşkilat yapmaya saik olan sebep ve zat kim idi" (Karabekir, 2019, s. 112).

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal'in Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya Enver Paşa ile ilgili yazdıkları ise şöyledir:

"Enver Paşa'nın 14 Mayıs 1337'de Fuat Paşa'ya Rusya dâhilinde seyahat edeceğim dedikten sonra maksat ve istikamet-i harekâtı meçhul bir seyahate çıktığı bildirilmektedir. Bu zatın karşımıza gelmesi veyahut tebdil-i nam ve kıyafet ederek Anadolu'ya girmeye teşebbüsü varid-i hatırdır" (Karabekir, 2019, s. 113).

Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın telgraf makinesi başında Fevzi Çakmak Paşa ile söyleşi:

"... Şarkta Kızıllar harben maksada pek varamazlar. Azim zayıyata bedel belki arazi kazanırlar fakat kaybedecekleri daha çok olur. Bizim en zayıf yerimiz Artvin ve sahilidir. Batum'da bol para ile ve İslam askeri ile teşkilata başlayan Ruslar en müessir olarak Enver'den bu muntıkada istifade ederler ve halkçılık teşkilatını orada tamamladıktan sonra Lazistan ve Trabzon'a kol salarlar. Tarafımızdan tedbirler alınıyor. Bilhassa Acara ve Batum'da Enver'in programını izahla Bolşevik olduğunu dinden çıkararak kadınların erkeklerle birlikte açık gezeceklerini halka anlatarak hissiyat-ı diniyeleri tahrik olunuyor. Fakat hükümetimiz mesaide bendenize muavenet etmezse cephemiz sol cenahı felce uğrayabilir. Mesela Enver'in yaveri Şükrü'yü bazı zabitlerle Teşkilat-ı Mahsus'a yapmak üzere Lazistan'a vakti ile gönderildiği halde hiç haberim olmamıştı. Keza Küçük Talat'ı Trabzon'da Müdafaa-i Hukuk Merkezi'ne külliyele maaşla aza kaydettirip bu merkez

İttihat ve Terakki haline kalbedildiği halde valilerin sebebi azil ve nasbından haberdar edilmedim.

... Programının memleketi vuracağı felaket tahlil edilmelidir. Enver ve rüfekasının sonuna kadar felaketi milletten saklayarak ve hazinelerimizi Anadolu'ya millet eline atmayabedel düşmanca teslim ve ele geçirdikleri parayı alarak kaçtıklarını ve memleketi başsız, teşkilatsız bıraktıklarını bir zamanlar Almanlarla şimdi de Ruslardan külliyetli para alarak harap vatanın başına El Fatiha levhası yazmakla meşgul olduklarını düşkünlükten dört tarafı mamur bir hayata yükselenlerin yine o hayata kavuşmak için her vicdansızlığı yapacağı beşer için değişmez bir kaide olduğunu herkese gazeteler anlatmalıdır. Bundan başka Bolşeviklik lafta kaldığını ve her milletin kendi hayatı ile meşgul olduğunu ve Bolşevikler girdiği yerleri silip süpürerek Rusya'ya taşıdıklarını bilmeyen kalmamalıdır. Bolşeviklik insanlığı mesut edecek olsaydı kendi arzusu ile başka bir millet de Bolşevik olurdu. Rusya'nın eski aksamı olan Kafkasya'ya bile silah kuvvetiyle ve hayli kan dökerek Bolşeviklik değil Bolşeviklerin ordusu girmiştir. Ruslar bile memleketlerini bir yangın yerine çeviren Bolşevik programına lanet etmişler ve birçok tadilat yapmışlardır. Rusları mahveden ilk programın ismini halkçılık denerek Ermeni Karahan tarafından Enver'in eline tutuşturulmuş ve cepleri altınla doldurularak ortaya atılmıştır. Enver mazesinin ihtişamı ile halinin sefaleti arasında hummalı bir adam gibi hezeyan halindedir" (Karabekir, 2019, s. 115-116).

Kâzım Karabekir Paşa'nın zata mahsus olarak yazdığı yazının bir bölümü şöyledir:

"Bolşeviklerle sulh akdetmemize rağmen onlar boş oturmuyorlar. Tek durmuyorlardı. Türk Komünistlerinin tezyid-i faaliyet ettikleri haberleri geliyordu. Baha Sait, Mustafa Suphi gibi oralara vaktiyle gönderilenlerden istifade ediyorlardı. Bir taraftan da Enver'i teşci ediyorlardı. En mühim cereyanlar sahillerde ve Batum merkezinden idare olunuyordu. Trabzon'da kayıkçılar kâhyası şehrin ticaret ve hariçte münasebatında en mühim amildi, evvelce de İttihatçılarla çalışmış şimdi de faaliyette bulunduğu haberleri geliyordu. Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa da bu hususta malumat veriyordu."

Devamında Kâzım Karabekir Paşa Mustafa Kemal Paşa'ya konu ile ilgili bilgi verirken henüz Komünizmin Rusya dışında herhangi bir ülkede kabul edilmediğini de bildirmektedir (Karabekir, 2019, s. 120).

Kâzım Karabekir Paşa'nın Ermeni Karahan'ın Enver Paşa'yı Anadolu'ya gönderme faaliyetleri ile ilgili verdiği bilgiler şu şekildedir:

"Mutemed ve mevsuk malumata nazaran Sovyet Rusya Hariciye Komiserliği müsteşarı, Komünist rüesasından Ermeni Karahan'ın Enver Paşa'yı Anadolu'ya göndererek bir hercümerc zuhuruna ve bundan bilistifade memleketimizde Bolşevizm inkılâbının vukuuan var kuvveti ile çalıştığı ve Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin'in de İngilizlerle bir sulh ihtimaline karşı Enver'in Anadolu'da inkılap yapması için muavenet ve müzaheret-i vasiada bulunduğu anlaşmıştır.

Bu maksatla Komünizm ve Bolşevizm'in Rusya'yı hal-i harap ve perişaniye sokan ilk müfrit esaslarını ihtiva etmek üzere Enver Paşa ve rüfekası tarafından tertip edilen seksen beş maddelik programın ismine Halk Şuralar Fırkası namı verilerek Anadolu'ya gönderilmeye başlandığı elde edilen nüsha-i asliyeleri ile sabit olmuştur Bu programın en elim mevadından bazıları şunlardır:

"Erkek ile kadın arasında hiçbir fark kabul etmeyecek bir tarz-ı mesai temini suretiyle yeni bir hayat-ı içtimaiye temin eylemek, karye, nahiye, kaza ve vilayette idare-i mahalliyelerin mahalli şura heyetlerine terki ve idare-i merkeziedeki bilcümle teşkilatın da şuralar esasatına müstenit olması zaman-ı sulhde ordunun milis haline ifrağı bilcümle memurlar, polis jandarma o günki kuvveti elinde bulunduran fırka-i galibenin vasıta-i cebir ve tahakkümü olduğundan adliye memuriyetleri de dahil olduğu halde ahaliye kendi memurlarını intihap etmek hakkının verilmesi ve bilcümle memurin-i mülkiye, ilmiye ve askeriyenin müntahap ve müntehip olmaması halk ile hükümet arasındaki ikiliği ref ile halkın kendi işini kendi görmesi zabitle efradın hukuk-i siyasiye itibariyle aynı derecede bulunması arazinin köylülere taksimi, serbest-i vicdanın Türkiye'nin siyaseti vecibesinde daima nazarı itibara alınmasıdır. Maksat vazıhtır, hükümeti halk eline vererek inhilale uğratacaklar, orduyu milis yapacağız diye dağıtacaklar, nihayet külliyetli para ile Enver Paşa'ya çapulculardan mürekkep bir kızıl ordu teşkil edeceklerdir. Millet ve memleket için hayat mücadelesinin ilk devrelerindeki şeciye ve kıymetini sarayların muhit-i fesadında bozan Enver Paşa kabus-i hırs ve şöhretle milleti Harb-i Umumi'nin felaket aver avakıbına sürükledikten sonra memleketi parasız, fabrikasız, teşkilatsız bütün menabii kurumuş bir halde bırakıp kaçmış, şimdi de Rusların elinde vatanın bakiyye-izamını kemirmeye teşebbüs eden ve orduyu milis yapmak gibi cinnetlere kapılan bir alet-i işer ve fesat olmuştur. Bütün dünya devletleri beka-yı hayat ve selametleri için teşkilat-ı askeriye üyelerini tezyit ederken Türkiye için milis ordusu sözünün ne azim bir cinayet olduğunu Şüphesiz Enver de bilir" (Karabekir, 2019, s. 120-122).

Kâzım Karabekir Paşa Mustafa Kemal Paşa ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya zata mahsus olarak şunları yazmaktadır: 12/6/1337

"Enver Paşa hududumuz haricinde kaldıkça faaliyetlerinden ümit edilen tehlikenin zaman ve mahiyeti daima meçhul bulunacak ve bu yüzden en mühim ve buhranlı anlarda emrivakilerle karşılaşmak bir mecburiyet halini alacaktır. Hülâsaa-i müतालaam Enver'in bir an evvel ele geçirilmesidir.

Zaten gerek yazdığı mektuplarda bizzat Enver ve gerek temasta bulunanlarla taraftarları kendisinin Anadolu'ya gelmeyi ve bir fert olarak çalışmayı arzu ettiğini bildiriyorlar. Bundan istifade ve daha münasip vesileler ilave ederek mutemet bir zatın Enver'in nezdine gönderilmesi ve bu suretle hükümetimiz tarafından Anadolu'ya davet edilmesi maksadın teminine hadim olur kanaatindeyim. Bu hususta tespit buyrulmazsa bile Enver'ce de şayan-u hürmet ve itibar olan bir zatın i'zâmı ile Enver ile temas hâsil edilmiş ve hudut haricindeki mevki ve faaliyetlerinden muntazaman haberdar olmamızın temin kılınması pek lüzumludur."

Kâzım Karabekir Paşa'nın göndermiş olduğu bilgi ve düşüncelere Genelkurmay Başkanı Vekili Fevzi Paşa şu cevabı vermiştir:

"Enver Paşa'nın harekâtını yakından takip etmek üzere Moskova sefaretini ateşemiliteri Saffet Bey memur edilmiştir. Mumâileyh Enver Paşa'nın faaliyeti hakkında alacağı malumatı bize ve aynı zamanda zat-ı devletlerine bildirecektir." 15/6/1337

Kâzım Karabekir Paşa şu bilgileri vermektedir:

"Yunanlıların Sakarya taarruzu esnasında Bolşevikler'in mağlubiyetimizi düşünerek Enver'den istifade ile bir iş yapmak istediklerini zannedyordum. Çünkü Enver Paşa

Batum'a gelmiş faaliyet ve intizardadır. Fakat Garp ordumuzun her gün takviye olunmakta bulunduğundan mağlup olması ihtimali yok gibidir. Hususiyetle herhangi bir mevzide muvaffak olmazsa müdafaa edilecek yerlerimiz pek çoktur. Rus konsolosuna da bunu anlattım ve Enver'in Batum'da tutulmasının Bolşeviklere karşı olan samimiyetimizi sarsmakta olduğunu söyledim. Derhal Moskova'ya yazdı. Sakarya Zaferi'nin kazanılması neticesi 12 Eylül gün ve gecesi bütün Şark'ta şenlikler yaptırıldı. Kars ve Sarıkamış gibi cephe kıtaat ve karargâhının bulunduğu yerlerde daha fevkalade tesit ettirmiştik. Artık Enver'le rol oynamak mümkün olmayacağını Bolşeviklerin de anladığı görülüyordu. Bunu 20 Eylül'de Moskova Antlaşması'nın musaddak nüshalarını Kars'a getiren heyetten ve 26'da sulh muahedesi tanzimi için Kars'a gelen Moskova ve Kars heyetlerinin tavrı ve sözlerinden anlıyordum."

13. Fırka Kumandanı Seyfi Bey'in beyanatı şöyledir:

"Batum'da İttihat ve Terakki merkez-i umumisi namuna faaliyete başlayan Halil, Nazım, Talat yine Kahya'ya aynı mühürle gönderilen mektup artık Enver Paşa etrafındaki faaliyetin açığa vurduğunu, İttihat ve Terakki ricalinin memleketin bu vaziyetinde fırkacılık zihniyeti ile bir mukaddeme yaparak işe başladıklarını ilan ve Ankara hükümet ve meclisine de vaziyetlerini gösteriyorlar.

Mektuptan anlaşıldığına göre Ankara'da lazımı gibi bir kuvvet hazırlamışlar. Enver Paşa Trabzon'dan gönüllülerle garba gidecek, ondan sonrası kolay, Enver'in bugünkü haleti ruhiyesini 26 Mayıs'ta Mustafa Kemal ve Fevzi Paşalara yazmışım. Muhakkak bir delilik yapacak fakat nerede belli değil. Sakarya muzafferiyeti herhalde Anadolu'dan ümidini kesmiş olsa gerek."

24/10/1337 tarihinde Matbuat ve İstihbarat Genel Müdürünün yazdığı mektup şu şekildedir:

"Bu mektup Enver Paşa'nın lehinde ve Ankara'nın aleyhinde mufassal bir mektup. Bazı şayan-ı dikkat noktaları var. Fakat ne olursa olsun memleketimiz için artık Enver Paşa zarardan başka bir şey yapamaz. Çünkü Harb-i Umumi'ye körü körüne atılan ve bütün muzaffer bir cihanın nefret ve husumetini kazandığı gibi halkımızın haklı olarak nefretini kazanmıştır.

Birçok lütfunu görenler tabii bir günde iş başına kendisini getirmek isterler, fakat bu hedef olur mu? Biz ise mümkün olduğu kadar İtilaf Devletlerini daha doğrusu milletlerini iğzab etmeden müstevli Ermeni ve Yunan kuvvetlerini de temizleyerek istiklalimizi kurtarmaya uğraşıyoruz..."

Kâzım Karabekir Paşa'nın söz konusu eserinin 166. sayfasında dile getirdiği endişeleri şöyledir:

"... Nereden idare edildiğini kestiremediğim aleyhtar cereyanla birbirimize itimatsızlık olursa iktisa peyda eder ve bunca zamandan beri istiklalimizi muhafaza için döktüğümüz kanları heder edebilir. Kuvvetli bir hükümetle iş görülecek bir zamanda yine Envercilik devrine alet olmak isteyenler nazarında irfan ve ehliyetleriyle tutamadıkları mevkileri çetecilikle iktisaba çalışanlardır."

Kâzım Karabekir Paşa Mustafa Kemal Paşa ile aralarında nifak çıkarmak isteyenlerle ilgili şu bilgileri vermektedir:

"Daha görülecek işlerimiz varken bana karşı Mustafa Kemal Paşa'da şüpheler uyanarak aleyhimdeki propagandaları teshil ve belki de icap ederse neticenin ne olacağını kendisine de açıkça yazdım. Gelen cevabı vaziyeti samimi idare edeceğini gösteriyor. Ardahan mebusu Hilmi Bey gibi mülahım yüzbaşı rütbesinden İttihat ve Terakki merkez-i umumiliğine sıçrayarak milletin başına geçen Enver, Talat ve Cemal gibi tecrübesiz ve bir devlet idaresi için muktezi malumatı haizi olmayan insanları mütemadi poppoflayarak delice sergüzeştilere saldıran insanların yine harici telkinlerle yeni bir delilik yapmaları gayet tabii idi.

Bunlar Mustafa Kemal Paşa'ya ahlaksız diye hücum ediyorlardı. İstiklal Harbindeki fikir ve icraatını ve selabet-i ahlakiyemi gördükleri ve eskiden de bildikleri için bana karşı söyleyecek bir şey bulamıyorlardı... Cemal Paşa'nın şuursuz hareketi ile divan-ı harbi örfi'nin hakkındaki elim kararını imha ederek beni bugün vatanın en buhranlı zamanında iş görmeye muvaffak etti. Bunun için hala da severim ve hürmetim vardır. Fakat bugün onun memleketimize gelmesi dâhili ve harici felaketlere sebep olacaktır. Bunun için mani olmak vazifemdir. İstiklal Harbindeki rolümü bilen hariç, Mustafa Kemal'e hücum ederken Karabekir'i de ayırt edecek değildir. İşte Mustafa Kemal Paşa'ya ahlaksızlığı kulp takanlar bana da bir laf! bulmuşlar... Ta ki Enver gelsin ve her şey mahvolup gitsin!.. Enver'in faaliyetini Ruslar gibi Alman gazeteleri de alkışlıyorlar. Almanlar tabiatıyla Türklerin ve İslam âleminin Bolşeviklerden kuvvet alarak Fransız ve İngilizlerle sonuna kadar müsademe etmesini isterler..."

Kâzım Karabekir Paşa ile fırka kumandanı Sami Bey'in telgraf makinesi başında Enver Paşa hakkındaki konuşmaları şu şekildedir:

"Bugün Batum'a vapur vardır. Hilmi Bey'in benden kurye vesikası istemiş olduğunu arz etmiştim. Oyalamak emrini infaz için üç beş saat gaybubet (gizlemek) üzere şimdi Sürmene'ye gidiyorum. Vesikasız gitmeye azmederse men edilmesi lüzumunu vilayete yazdığım gibi şayet polis müessir olmazsa tetkik-i hüviyetçe müdahale edilerek herhalde men edilmesi için lazım gelen emirleri verdim. Hilmi Bey burada pek yüksek perdeden valiye, Müdafaa-i Hukuk azasına ve saireye Enver'i istediğimiz zaman buraya getirip oturtabiliriz şeklinde atıp tutuyor. Bunun bu Moskova seferine mani olunmazsa bu muhitte Envercilik yeniden ve bu sefer daha kuvvetli başlayacaktır. Bunun ve bu gibilerin bu nevi seyahatlerini muzır (yaramaz) addediyorum."

Yukarıdaki telgraf haberleşmesinden de anlaşılacağı gibi İttihat ve Terakki taraftarları Enver Paşa'yı Batum'dan Türkiye'ye getirtip Milli Mücadele'yi tehlikeye atacakları gibi kendilerine de mevki ve mallar edinmenin peşindeler. Kısaca anlaşılması gereken şudur. Başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Milli Mücadeleyi verenler 7 cephede mücadele etmişlerdir. (Fransızlarla Çukurova'da, İngilizlerle Antep, Urfa, Maraş kısaca Çukurova'da, İtalyanlarla Akdeniz'de, Konya'da, Isparta ve Burdur bölgelerinde, Ermenilerle doğuda, Yunanlılarla Eskişehir dâhil olmak üzere Batı Anadolu'da (İngiliz destekli) bütün bunlar yetmiyormuş gibi İtilaf devletleri ile işbirliği içerisinde olan padişah ve İstanbul Hükümeti ve taraftarları ile Ayrıca Enver Paşa ve İttihat Terakkicilerle) doğrusu hiç kimse Atatürk ve arkadaşlarının yerinde olmak istemezdi diye düşünüyorum. Ancak göz ardı ettiğimiz Yüce Allah'ın bu milletin yok olmasını istemediğidir.

Kâzım Karabekir Paşa söz konusu eserinin 182. sayfasında Enver Paşa ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

"Bu malumattan bütün kararların Berlin'de tekerrüz ettirildiği şayan-ı dikkattir. Bundan başka Enver Paşa Türkiye'nin hali hazır hükümetine karşı hareket-i askeriyeye hazırlanmak sırası gelmiştir" diye Halil Paşa'ya mektup yazdığı haberi de geldi. Bunun üzerine vaziyeti nasıl gördüğümü Ankara'ya yazdım."

Kâzım Karabekir Paşa söz konusu eserinin 187. sayfasında ise şu bilgileri vermektedir:

"Trabzon Müdafaa-i Hukuk Reisi Ahmet Efendi'nin de İttihatçılarla teşrik-i mesaide olduğu haber alınmıştı. Kahya'nın takibi, Hilmi Bey'in hadisesi gibi meseleler bir araya toplanınca kendini gösterdi. Bir taraftan bana mektupla, diğer taraftan da BMM'ne telgraf çekerek Trabzon'daki askeri idareden şikâyet ediyor."

Kâzım Karabekir Paşa, Enver taraftarları ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

"Bunun Hilmi Bey'in tesiri ile yapıldığı aşıkardır. Bu zata daha 1335 senesi bidayetinde Trabzon'a geldiğim zaman memleketi nasıl kurtarmak mümkün olduğunu belediye izah ettiğim zaman benden ayrılmayacağına söz verenlerden birisidir. Fakat gerek vaziyetin müşkil safhaları ve gerekse Envercilik cereyanı bunları da bozdu. Gizli çalışmaya, istiklal mücadelemize bazen menfi vaziyet almaya kadar sürüklemiştir. Bunlara ait muhaberat merbuttur. Kahya vasıtasıyla bir taraftan Enver'e yataklık hazırlanıyor, bir taraftan bu adam Santa'daki Efkalidi çetesiyle temas ve ona müzaharet ediyor."

Kâzım Karabekir Paşa, Enver Paşa'nın en büyük destekçisi ve organizatörü Trabzon'da yaşayan Kahya'nın Trabzon'da zorunlu ikametiyile ilgili şu bilgileri vermektedir:

"Nihayet Kahya hükümete teslim oldu. Hükümet evvela bu işte alakadarları Sivas'a göndermeyi emretmişti. Dâhiliye vekaleti Kahya'nın aş'arı ahire kadar Trabzon'da kalmasını emretti..." (Karabekir, 2019, s. 207).

İttihat Terakki mensuplarının davranışları ile ilgili Mustafa Kemal Atatürk, Şark Cephesi Komutanlığına şu bilgileri iletmiştir:

"Elyevm mezunen daire-i imtihanabiyesinde bulunan Erzurum mebusu Necati Bey'in arkadaşlarından Muş'ta müstahdem iken tekaüt edilen ve elyevm Erzurum'da mukim bulunan jandarma yüzbaşılığında müteakıt Küçük Kazım namındaki şahıs Enver Paşa ile bi'l vasıta temasta bulunduğu ve evvelce İttihat ve Terakki kulüplerine kaydedilmiş olan nüfuzlu Kürtleri tespit etmekte bulunduğu istihbar kılınmıştır. Bu babda istihlal kılınacak malumat iş'arı" (Karabekir, 2019, s. 211).

Kâzım Karabekir Paşa Enver Paşa ve taraftarlarının yapacakları olumsuz faaliyetlerle ilgili şu bilgileri vermektedir:

"Eoraktan birçok şey anlayacağız. Toplanan malumat şunlardı: 17.11.1337'de Moskova sefirimiz Ali Fuat Paşa yazmıştı ki Cemal Paşa 17 Teşrinisani'de Berlin'e hareket edecektir. Buhara'daki Enver'e yazdığıma nazaran Doktor Nazım ve Bedri Bey Buhara'ya Enver nezdine hareket edecekleri ve Halil ve Küçük Talat'ı behemehal Moskova'ya avdet ettirecekleri ve Moskova'dan Berlin'e giderek orada yeniden bir kongre akdiyle her şeyden evvel Enver ve rüfekaşının Anadolu işlerine adem-i müdahaleleri temin edecekler.

Kânunuevvel 1337'de Erkan-ı Harbiye-i reisi Fevzi bildiriyor: Harrington Enver Paşa'ya tevdi edilmek üzere bir takım evrak gönderiyor, mukaddema yaverlik etmiş gözleri şehla, gözlüklü Hakkı isminde bir zabitin elde edildiği ve bunun Batum'da bulunup Halil Paşa'nın adamı olduğu Londra'ya bildirilmiş, İstanbul muhafızı yaveri Topçu Yüzbaşı İsmail Hakkı olduğu tespit olundu. 12 Kanunuevvel 1337'de 13. fırka bildiriyor: Doktor Nazım Buhara da Enver de Ali nam-ı müstearıyla Buhara ve Türkistan'da dolaşmakta Afganistan'ın Enver'e 3000 Buhara'nın da 3 kilo külçe altın hediye ettiği, Batum ve Bakü'deki Türk Komünist merkezlerinin Bolşevikler tarafından set ve yerlerinin alındığı.

Gelen şifreleri Ankara'ya da bildirdim. Suretleri de geldi. Enver Paşa ve arkadaşlarının İstiklal Harekâtı için bunca emeklerle teşkil ettiğimiz Ankara Hükümeti'ni arkadan vurmak üzere ne kadar uğraştıkları hayretle görülüyor. Şimdiye kadarki didişmelerimiz olmasaydı ihtimal onlarda muvaffak olur, fakat istiklal mücadelesi felaketli bir şekle girerdi. Zahren Erzurum da bir halk hükümeti teşkil etmekten başlayan teşebbüsün arkasında gizlenen felaketin nikabı düşmüştü. 25 Kânunuevvel 1336'da Halil Paşa Rize'de Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Bey tarafından bana haber verilmeksizin gönüllü teşkilatına başlayan Enver Paşa'nın yaveri Şükrü Bey'le şifreli muharebeye başlıyor. 5 Kânunusani 1336'daise Enver Paşa Ali imzasıyla Halil Paşa ve saireye yazıyor ve Şükrü, Eşref, Nail vesaire ile teşkilat yapılması tavsiye olunuyor! 25 Kânunuevvel 1336'da dahi Trabzon merkezine leffen mektup gönderiyor, diyor. 1337 senesi faaliyet artırıyor. Trabzon'dan Kahya Halil Paşa'ya 21 Mayıs 1337 tarihiyle teşkilat yaptıklarını yazıyor. 4 Kânunusani 1921 Halil Paşa Enver'e yazıyor. Emrinizle Moskova'ya geldim. Birkaç süvari fırkasının itası hayli mühim siyasi ve askeri meseledir. 12 Kânunusani 1921 Halil Paşa Enver'e Karahan'ın fikrini yazıyor. Enver Mustafa Kemal'den daha büyük bir inat ve vatanperverlikle arzu edilen hedefi elde eylemesi muvafık olur. İşte bu hususa karar verebilmesi için de Paşanın Moskova'da bulunması faydalı olur.

15 Kânunusani 1921 Enver Halil'e yazıyor. Anadolu'ya geçmekliğim arzusu her taraftan davet haberleriyle teyyüt ediyor.

26 Temmuz'da İslam İhtilali Cemiyeti İttihadiyesi mührü üzerinde Ali imzasıyla Halil Paşa'ya Trabzon heyet-i merkeziyesine gönderilecek emanetten bahs olunuyor. Aynı tarihte mektupta Cemiyeti İttihat ve Terakki namını vermek muvafık deniyor.

Bu kabil bir sürü muhaberat. Mühim bir tanesi de Halil Paşa'nın Trabzon'da tevaris (yoldaş) konsül Bekirof'a mektubudur. Teşkilat merkezini Batum'a naklediyorum diyerek kurye istemesidir.

Bütün bunlar okunduktan sonra Ankara'da erkan-ı harbiye reisi İsmet Bey'in 1336 senesinde bana dahi haber vermeden Enver'in yaveri Şükrü'ye Rize'ye teşkilata memur etmesi hakikaten şayan-ı hayrettir. İşin bu kadar ilerlemiş bir zamanda Ardahan mebusu Hilmi Bey'in eline bir mektup verilerek Moskova'ya Enver'in nezdine gönderilmesi ve yine bana haber verilmemesi de oldukça garip bir vaziyettir. Bu Enver hikâyesi bir cilt kitap oldu. Yalnız Türk evlatlarına değil bütün insan evlatlarına ibret alacakları bir tarih kitabı... Halil Paşa pekala bize karşı samimi çehre gösterip Enver'in arzu ve emirlerini yapmıştır. O zaman muvaffak olsalardı memleketin felaketine sebep olanlardan biri de kendi olacaktı. Şimdi artık Enver Paşa- şüphe yok ki İngilizlerin teşvikiyle - Bolşeviklerle harbe giriştiğinden Halil Paşa'nın vaziyeti berbatlaşmıştı. Bir taklib-i hükümet hem de İstiklal mücadelesi esnasında ve Bolşevik kuvvetlerinden istiane dahi olunacak müthiş bir cinayetti.

Bu vesaiiki imha etmeyerek aynen konsoloshanemize tevdi de bir hadisedir. Bu kendimi affettirmek için olduğu takdir edilmezse de vatanını tahammül edemeyeceği bir sarsıntı ile batırmak için ne marifetler yaptıklarını millete ve tarih huzuruna tevdi etmek nokta-i nazarından nazarında iyi bir şey yapmıştır. Yalnız hala Moskova'ya gitmesi ve orada Doktor Nazım'ın Enver'e riyaset ettiği merkezde bulunması şayan-ı nazardır. Moskova sefiriyle de bu husustaki muhaberemiz şunlardır:

Moskova'da 24 Kânunuevvel'de in'ikad eden kongrede Lenin'in nutku şayan-ı dikkattir. İngiliz ve İtalyanların Bakü'yü kurtarma teşebbüsünden bahsediyor. Nutuk merbuttur. Buhara hakkındaki atideki rapor da şayan-ı dikkattir. Enver Paşa'nın Berlin'de bulunan ailesine Rusların aleyhine hareket edeceğini yazması pek gariptir. Herhalde bu işten sultan değil sultan vasıtasıyla alakadarlar olduğuna şüphe yoktur.-Rapor merbut- Moskova sefaretinden gelen malumatta Enver Paşa teşkilatı mensuplarını Rusların memleketten ihraç ettikleri bildirildi. Artık Enver Paşa tarihi de son sayfasını yazıyordu."

Karabekir Paşa'nın söz konusu eserinin 218. sayfasında şu bilgiler verilmektedir:

"Enver'den Halil Paşa'ya 15 Kanunusani 1920 tarihli mektuptan, Anadolu benim oraya azimetimi mucip bir şekil almıştır. Her taraftan gelen davet haberleriyle teyyül ediyor. Anadolu'ya girmek üzere Rusya Müslümanlarından bir kıt'a teşkil etmek isterim. Kumanda sırf bana ait olacaktır. Ruslar bu kuvveti bana ilkbaharda verecekler mi yoksa vermeyecekler mi vermezlerse ve para göndermek istemiyorlarsa ben İtalya tarikiyle gitmek istiyorum. Senin Türkistan işi ne oldu? Naim Cevat zabıt getirdi mi ayda verecekleri altın parayı veriyorlar mı yoksa seni de aldattı mı? İstanbul'daki merkezden aldığımız kâğıtta birçok zabıt emrimize göre harekete amadedir. Fakat para istemiyorlar. Azerbaycanlılardan aldığımız istikrazdan daha sekiz yüz bin mark alacağımız var. Verip vermediklerini yazarsın. Ali'ye ve Sami'ye Anadolu'dan ve sair yerlerden ne kadar mektup gelmişse hepsini senin cevabınla hemen gönderirsin. Ruslar telifatımı kabul etmiyorsa Sami'yi mektubunla beraber bana Berlin'e gönder. Buradan gidilecekse kendisi işime yarar" (Karabekir, 2019, s. 218).

Kâzım Karabekir Paşa Enver Paşa'nın Berlin'den yazdığı mektupta şu bilgileri vermektedir:

"Halil Paşa'ya Berlin'den gönderdiği 28 Kanunusani 1921 mektubundan bir fıkra aynen Şükrü'ye yazdığım talimatta memleket dâhilinde doğrudan doğruya bize merbut arkadaşlar arasında bir parti teşkilatı yapmak ve büyük teşkilatı müsellağ bir şekilde icabında memlekette vaziyete hâkim olacak şekilde hazırlamaktır. Ben şimdi Talat Paşa ile çalışıyorsam da artık bir emirle kendi etrafımda toplanacak olanların aleti gibi değil belki icabında kendi vaziyetimize hâkim olacak bir şekilde ati için hazırlanmamız taraftarıyım..." (Karabekir, 2019, s. 219).

"Halil Paşa'nın Trabzon Teşkilat-ı Mahsus'a Kumandanı Şükrü Bey'e gönderdiği 25 Kânunuevvel 1336 mektubundan bir fıkra aynen: Paşanın son mektubunda teşkilatımızın sürat-i mümkün ile tevsi emir ve tebliğ olunuyordu. Para meselesine bakmadan her türlü imkân ve mesaide bulunacağımızdan eminim" (Karabekir, 2019, s. 219).

"Halil Paşa'nın hududumuza iltica vak'asına sebep olan Enver'in Anadolu'ya harekât-ı askeriye icrası zamanının hulul ettiğiinden bahis son mektubu Halil Paşa'nın yanında

kalmıştır. Bu mühim mektubun elde edilmesini Tiflis ve Batum şebkenderlerine yazdım” (Karabekir, 2019, s. 220).

diyor Kâzım Karabekir Paşa.

Karabekir Paşa'nın söz konusu eserinin 220. sayfasında 13.Fırka Kumandanı Sami Sabit Bey'in verdiği bilgiler şu şekildedir:

“... Enver'in arz ettiğim yedi mektubu, Halil Paşa'nın Karahanlı halen ehemmiyeti olmayan bazı muhaberati şu evrakın şöylece tetkikinden hâsıl olan mütalaam şudur: Enver Paşa bidayette Rus Kızıl süvarilerinden bir kısım kuvvetle Anadolu'ya muavenet kastı ve binnetice mevki-i iktidara gelmek emeliyle hareket etmiştir. Ruslar buna muvafakat etmeyince bu emelini şimdilik dâhilde yapılacak teşkilatı takviye etmek üzere istikbale bırakmıştır. Hilmi Bey'in arz ettiğim ifadati da bu mütalaayı takviye edecek mahiyettedir. Enver Paşa Cemal Paşa'yı istirkaba başlamıştır. Ve nazarını şimdilik harice atfetmiştir. Dâhildeki teşkilatlarında esas olduğu anlaşılan Trabzon heyet-i merkezîyesine çok ehemmiyet verilmektedir. Buradaki teşkilatın bir kısım azasını Kahyanın mektubundan öğrendik...” (Karabekir, 2019, s. 220).

Enver Paşa'nın Batum'da bulunduğu tarihlerde şu gelişmeler olmuştur:

“Enver Paşa, Batum'da bulunduğu zaman, Türkiye'ye geçmek arzusunda olduğu halde, Türkiye'de mevcut teşkilatlarının hiçbirisi Enver Paşa'yı istemediği ve kendisi de Enver Paşa'yı fikren haris ve muhalif bulduğu ve Batum'da tanzim ve imza ve bu suretini hükümete ve cepheye irsal ettikleri beyannameyi ve halkçılık eftar ve programını maske ve basamak ittihaz ederek şahsi hurs ve emellerini temin ve istihsale çalıştığını anladığı için Enver Paşa'nın Türkiye'ye geçmesine muhalefet eylediği ve bu sebeple müşarünileyhin Batum'dan dargın bir halde ayrıldığını söyledi....” (Karabekir, 2019, s. 228).

Kâzım Karabekir Paşa'nın “İstiklal Harbi'nde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı” adlı eserinde “Ali” mahlası ile Enver Paşa, Halil Paşa, Sami ile diye başlayıp Berlin'den 5 Kanunusani 1920'de yazdığı mektubunda aşağıdaki ifadeleri kullanmaktadır:

“İzzet Paşa idaresinde Salih ve Kemal Beylerden mürekkep bir heyet anlaşmak üzere Ankara'ya gitti. Bildiğin gibi şimdiki Tevfik Paşa kabinesinde İzzet Paşa Dâhiliye Nazarıdır. Mustafa Kemal Paşa ile anlaşmak üzeredirler. İtalyanlar ve Fransızlar Sevr muahedesiinden bahis ile İzmir ve Trakya'nın bize verilmesi taraftarıdırlar. İngilizler henüz bu hususta vakit var diyorlarmış. Mamafih onlarda biraz tadile yanaşmaktadırlar. Ben burada silah için hemen hiçbir şey yapmaya muvaffak olamadım. Çünkü para meselesini salladılar. Ziya Bey devam edecektir.”

Enver Paşa Ali mahlası ile şöyle devam etmektedir:

“Belki yakında tekrar Moskova'ya döneceğim ve bu suretle ihtimal ilkbaharda Anadolu'ya bir hareket için hazırlanacağım. Yani eğer Ruslar kuvvet verirse -Müslüman olmak şartıyla- bununla Yunan cephesine yardım etmek fikrindeyim. Eğer olmazsa bu Moskova'da yalnız oturmaktan başka bir şey yapmayacaksam o halde belki Anadolu'ya mütenekkiren gidip arkadaşlarla birlikte çalışırım. Şimdilik ne olacak sizin Taşkent'teki vaziyetinize dair bir malumat almadım. Mamafih Moskova'ya gelince herhalde anlaşırız. Sizden sonra Ziya Bey de Moskova'dan Berlin'e geldi. Böylece yalnız Ali Bey Moskova'da kalmış. Bence biriniz mutlaka Moskova'da kalmalısınız. Bu suretle hemen bütün işler

durakladı. Eğer Taşkent'teki vaziyet müsait ise Halil hemen Moskova'ya gelir de orada merkezde kalır, beni beklerse çok iyi olacaktır. Ve pek lazımdır. Gelen mekatibi okur ve icabını idare eder. Ben her halde Anadolu'da Şükriü, Şeref, Nail vesaire ile bize mahsus bir teşkilat vücuda getirilmesi lüzumu kanaatindeyim” (Karabekir, 2019, s. 332).

Berlin'den Ali ismiyle Enver Paşa'nın Halil Paşa'ya yazdığı mektup şu şekilde ifade edilmektedir:

"Kardeşim Halil;

Tabii Moskova'ya gelmek ve orada intizar etmek üzere yazdığım telgraftı almışsındır. Moskova'da yapılacak işler şundan ibarettir. Eski memalik-i Osmaniye'nin confederation şeklinde ipkası lazımdır. Bu hususta Emir Faysal ve sair zevat-ı mes'ule ile hemfikiriz. Anadolu ile İstanbul arasındaki müzakerat neticesi bu maksadın husul bulacağına kani değilim. Çünkü İngiltere buna bir türlü razı olmayacaktır. Binaenaleyh bu ümniyenin husulü için ilkbaharda bir kuvvet ile Anadolu'ya geçmek icap edecektir. Rusların ilkbaharda hareket etmek üzere ve sırf benim kumandam altında olmak üzere birkaç süvari fırkası verecekler mi? Ya bizim tarafımızdan teşkile muvafakat edecekler mi? Bu fırkalar tabii İslamlardan mürekkep olacak, eğer böyle bir kuvvet ile Anadolu'ya geçmek kabil ise bizzat Moskova'ya gelerek oradan gideyim. Eğer vaktiyle olduğu gibi bu kabil olmayacaksa veyahut Rus kumandasında bir kuvvet göndermek fikrinde iseler burada benim emrimde çalışacak arkadaşların arasına girerek faaliyette bulunmak üzere buradan Anadolu'ya hareket edeceğim. Çünkü Moskova'dan oraya gitmek pek müteassır olacaktır. Bundan katiyen Ruslarla kat-i münasebet manası çıkarılmamalıdır. Sırf benim şahsım, Moskova'da propaganda işiyle meşgul olmaya gayr-i müsait olduğundan neş'et etmektedir. O vakit sen Moskova'da kalır ve bu işlerle meşgul olursun. Ziya Bey gelince tabii mahall-i memuriyetinize avdet edersiniz. O Moskova'da kalır, bunlara Moskova'da Troçki ve Sklanski ve Çiçerin Karahan ile uzun uzadıya konuşarak bir cevap alır ve işi tahriri bir tarzda tespit edersin. Ve eğer bu teklifi kabul ediyorlarsa yine aynı vasıta ile yani Alman Hellifer Ziya Bey'e hitaben "avdet et" diye bir telgraf çekersin ve sur'at-i mümkin ile de bir mektup gönderirsin. Eğer kabul etmiyorlarsa "lüzum yoktur" diye telgraf çekersin. Fakat herhalde mufassal mektubu da hemen göndermeyi unutma. Bundan şimdiki halde Sami'den başka kimseye bir şey söyleme. Şurada tekrar ediyorum ki Ruslarla beraber çalışacağız ve bundan katiyyen kat-ı münasebet manası çıkmasın. Arkadaşlarımız yine Rusya'da kalacaklardır. Bu sırf benim şahsım içindir. Müessir olabilmek için Anadolu'da herhalde çalışmak lazım geleceği kanaatindeyim..." (Karabekir, 2019, s. 143-144).

Enver Paşa'nın yazdığı mektuptan anlaşıldığı üzere Almanya'da bulunan Enver Paşa'nın gerekirse Rusya'ya gelebileceği, Eski Osmanlı İmparatorluğu'nun idari şeklinin eskisi gibi Konfederasyon şeklinde olması gerekmektedir. Ayrıca Anadolu ile İstanbul arasındaki görüşmelerin olumsuz neticeleneceğini belirtirken sebep olarak ise İngiltere'yi işaret etmektedir. Bu durum sonucu ilkbaharda bir kuvvet ile Anadolu'ya geçmek icap edecektir. Rusların ilkbaharda hareket etmek üzere ve sırf benim kumandam altında olmak üzere birkaç süvari fırkası verecekler mi? Ya bizim tarafımızdan teşkile muvafakat edecekler mi? Görüldüğü gibi Enver Paşa tamamen kendi kontrolünde olan ordu ile Anadolu'ya geçmek istiyor ve bunu ancak sağlayabileceğini bildiriyor. Bir başka tarihte (28 Kânunusani 1921) Enver Paşa'nın Berlin'den Halil Paşa'ya yazdığı mektupta şu ifadeler yer almaktadır:

"İki Gözüm Halil

Üç numaralı mektubunu aldım. Ben gerek Anadolu'dan ve gerekse İstanbul'dan ve senden aldığı haberlere göre herhalde bir kere Moskova'ya gelmeyi muvafık buldum. Ben bir haftaya kadar Vorofski ile belki görüşeceğim, olmazsa Ziya Bey'e bırakırım üç-beş yüz bin mark şu Azerbaycanlıların parasından baki kalan kısım olacaktır. Bunu alınca kısmen elimizde ihtiyat olmak üzere ve kısmen de Berlin, İstanbul merkezi vesaire için sarfedilmek üzere saklayacağım. Dün Karahan'a bir mektup yazdım. Bunda bizim Azerbaycanlılar istikrazından sana iki yüz bin çar rublesi vermesini yazdım ve bu kâğıdı sana gönderdim. Mamafih pek rica ederim bu parayı hemen sarfetme. Çünkü ben gelirsem işler için elimizde şimdilik yegâne para o kalacaktır. Şükrü'ye yazdığım talimatta memleket dahilinde bize merbut (bağlı) arkadaşlar arasında bir parti teşkilatı yapmak ve bu teşkilatı müsellâh bir şekilde icabında memlekette vaziyete hakim olacak şekilde hazırlamaktır. Ben şimdi Talat Paşa ile çalışıyorsam da artık biz öyle kendi etrafında toplanacak olanların aleti gibi değil, belki icabında kendi vaz'ımıza hakim olacak bir şekilde ati (gelecek) için hazırlanmamız taraftarıyım. Bu maksatla İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı teşkilatını doğrudan kendi elimizde bulunduruyorum. İstanbul'da teşkilat da yaptık. (Kurduk anlamında)... Sami'ye lütfen hemen süratle benim Rusya'ya geçtiğimi ve kendisinin artık memlekette kalarak dediği teşkilatı yapmalarını ve bana vaziyet hakkında Moskova'ya malumat vermelerini ve benim süratle ve ne vakit Anadolu'ya geçmem muvafık olacağı hakkındaki mütalaalarını (değerlendirme) yazmalarını bildiriniz.

Karahan'a istedikleri malumatı alıp bildireceğim. Çatalca hattındaordugahta bulunan Kazaklar arasında ihtilal çıkaran zabıtlarını kestiklerini ve bunun üzerine Fransızlar tarafından gönderilen siyahiler tarafından isyanın bastırıldığını haber aldık.

Karahan'daniki yüz elli bin ruble alınca bundan elli bin rubleyi Şükrü'ye gönder...

Ankara'nın Londra vekilleri yoktur. Fakat şimdi Sev Muahadesi tadilatı meselesinin halli Londra'ya nakledildiğinden herhalde Londra'ya vekil göndereceklerdir.

İngilizlerin Şark'takiâmâli hakkında Almanların bildiklerini öğrenip bildireceğiz."

Görüldüğü gibi Enver Paşa'nın Halil Paşa'ya gönderdiği mektupta, Anadolu'dan, İstanbul'dan ve Halil Paşa'dan almış olduğu ikna bilgilerine cevap olarak Moskova'ya geleceğini ve Azerbaycanlılardan gelen paradan bir miktar ellerinde kalabileceğini ve bu kalan paraların İstanbul'daki faaliyetleri için kullanacaklarını söylemektedir.

"Ayrıca Şükrü'ye yazdım doğrudan doğruya bize bağlı arkadaşlar arasında bir parti teşkilatı kurmak ve ikna edilmeyecek şekilde memlekette vaziyete hâkim olacak şekilde hazırlamaktır. Bundan sonra kimsenin aleti gibi değil icabında kendi hesabımıza gelecek için hazırlanmamız taraftarıyım..."

Karahan'dan (Ermeni asıllı SSCB ikinci sıradaki adamı) iki yüz elli binruble alınca bundanelli bin rubleyi Şükrü'ye gönder.

Ankara'nın Londra vekilleri yoktur. Bu cümle çok önemli çünkü merhum Mustafa Kemal Atatürk'ü yıpratmak için İngilizlerle anlaşlı ifadeleri ve Lozan'da tavizler verildi vs gibi. Ancak bunların hiçbiri doğru değil."

Ayrıca Enver Paşa'nın Azerbaycanlılardan almış oldukları yüklü miktardaki paralarla birlikte Karahan'dan 250.000 ruble alınacağını bildirerek bu paranın elli bin rublenin Şükrü'ye

verilmesini emretmektedir. Ayrıca Karabekir Paşa'nın söz konusu eserinin 207-215-216 ve 217. sayfalarında Enver Paşa'ya Afganistan'dan 3000 altın, Buhara'nın ise 3 kilo altın verdikleri belirtilmektedir. Ayrıca Enver Paşa yurt dışına kaçarken Padişah Vahdettin tarafından Mustafa Kemal'e verildiği söylenen 40.000 (kırk bin) altında Enver Paşa'yaverilmiş ancak altınların Enver Paşa'ya verildiği Cemal, Talat ve Enver Paşa arasındaki paylaşımda ortaya çıkmıştır. (Hatta Enver Paşa'nın söz konusu padişahın verdiği 40000 altının çok az bir kısmını Talat ve Cemal Paşa'ya verdiğini dolayısıyla aralarında tartışmaların olduğu bilinmektedir).

Enver Paşa, Cemal ve Talat Paşa'yı çok az miktarda altın vererek kalan kısmını kendisi kullanmıştır.

Kâzım Karabekir Paşa'nın söz konusu eserinin 280. sayfasında şu tespitler yapılmıştır:

"Erzurum'da halk hükümeti tesisi için uğraşan Mithat, Trabzon'daki Kahya ve Müdafaa-i Hukuklarınbu husustaki hassasiyet ve faaliyeti hep Enver'in Anadolu'ya getirilmesini temin için olduğu artık gün gibi aşikar oldu. Heyet-i tahkikiyenin tahkikatı da bunu meydana koydu. Trabzon'da "Bozuk Parti" diye bir cemiyet-i hafiye dahi yapmışlar. Merbut evraktan bu hususlar daha iyi anlaşılacaktır.Enver'i memlekete sokmak arzusu haricin işidir.Vaziyetimize nazaran işin ne büyük tehlikelere yol açacağı meydanda ikenhurs ve paranın ne kadar vatandaşı kör ve seyrettiğini ibretle seyretmelidir".

Enver Paşa'nın Son Günlerindeki Gelişmeler

"Enver Paşa ölümünden üç gün önce ağlamış ve demiş ki «Başıma bu belayı Hacı Sami sardı, son tarihimi lekelediler. Benim için ölmekten başka çare yok!" ve son günü tek başına Ruslara karşı yürümüşü. İlk kurşun Enver paşayı kalbinden vurdu...

Enver Paşa Türkistan'a gittikten sonra, iki defa vefat haberi çıktı. İkisi de tekzip edildi. Enver Paşa'nın filhakika ölmüş olduğunu resmen ilk defa söyleyen adam Çiçerin'dir. Bu Hariciye NazırıLozan'dan Türk gazetecilerine Enver Paşa'nın 4 Ağustos'ta vurulduğunu ve cesedinin teşhis edildiğini ilan etmekle bu maceranın artık ilelebet nihayet bulunduğunu anlatmış oldu. Filhakika Enver Paşa Ağustos'un 4'ünde Kurban Bayramı'nın ikinci günü ölmüş ve naaşiki gün meçhul bir dağın üstünde kalmıştı... Osmanlı tarihinin son devirlerindeki rollerine bizzat şahit olduğumuz bu emsalsiz maceraperestin hayatının son safhalarını okuyucularımız şüphesiz merakla okuyacaklardır".

Enver Paşa ve Batum Kongresi

"Sakarya hezimetini ile neticelenen son Yunan taarruzu başladığı esnada Enver Paşa Batum'da idi. Milli hareketin başlangıcından beri birçok defalar Anadolu'ya girmek teşebbüsünde bulunan fakat teşebbüsleri her vakit reddedilen eski Genelkurmay Başkanı ordumuzun Kütahya ve Eskişehir ricatini haber alınca dahilde tekrar iş başına geçmek için en münasip fırsatın hulul ettiği zannında bulundu.

Ve bu şahsi davasına daha ciddi bir mahiyet verebilmek üzere Batum'da arkadaşlarından ve yaranından mürekkep bir kongreyi içtimaa davet etti. Hatta birtakım hazırlıklarda bulunmak üzere meşhur «Hacı Sami» Trabzon'a gitti. Enver Paşa'nın teşebbüsüne kongreyi teşkil edenlerin pek azı taraftar idiler. İki hizip henüz münakaşa halindeyken Batum'a Sakarya muzafferiyetihaberi geldi. Bu haber üzerine Enver Paşa ümitsizliğe düştü ve Trabzon'da bulunan Hacı Sami'ye de haber göndererek avdet etmesini bildirdi..."

Enver Paşa'nın Son Harekâtı

"Enver Paşa kendisinin bu şerait altında Anadolu'ya gidemeyeceğini anlayınca Batum'dan yanında Hacı Sami Kuşçu Eşref'in kardeşi ve Halil Paşa'nın yaveri Muhittin Efendilerle birlikte Buhara'ya Cemal Paşa'yamülhaki olmaya gidiyor. Halbuki Cemal Paşa daha evvel hareket ettiğinden görüşemiyorlar. Hacı Sami Batum'da Enver'e bir teklifte bulunuyor. "Kuvvetsiz Türkiye'ye girilmez, Türkistan'a gidelim orada mühim teşkilatımız var. Büyük kuvvetlerle Kafkasya'ya döneriz. Anadolu'ya da hâkim oluruz. "Enver Paşa eli boş durmadan ise bu fikre kapılıyor. Fakat Buhara ve Türkistan'da Bolşevikler'in Türklere karşı mezalimini gördüğü gibi birçok teşvikler karşısında dahi kalarak nihayet Ruslarla mücadeleye giriyor ve 4 Ağustos 1338 Kurban Bayramı'nın birinci günü şayan-ihayret bir tesadüf HarbiUmumiye sebep olduğu Karadeniz hadisesi günü bir mitralyöz kurşununun kalbine isabetiyle şehit oluyor. Bu husustakitafsilatı yanında bulunan Muhittin Efendi'den not alınmıştır" (Karabekir, 2019, s. 292).

"Enver Paşa'yı Asya macerasına sevk eden en büyük âmil Hacı Sami'dir. Hacı Sami Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Türkistan'a gitmişti...

Hacı Sami Enver Paşa'ya dedi ki:

"Benim Türkistan'da teşkilatım var. Beraber oraya gideriz. Kuvvetlendikten sonra Kafkasya üzerine yürürüz ve o vakit Anadolu da söz dinler.

Sergüzeştisiz kalan Enver Paşa, Hacı Sami'nin bu teklifine bütün gönlü ile kapıldı. Batum'dan Taşkent'e doğru yola çıktılar.

Bu arada Afganistan'da teşkilatla uğraşan Cemal Paşa o esnada Rusya'ya gitmek üzere idi. Yolda Enver Paşa'nın Taşkent'e gitmek üzere olduğunu işitti. Enver Paşa'ya haber göndererek kendisinin yola çıktığını ve Enver Paşa'nın kendisiyle görüşmeden herhangi bir işe başlamasın. Fakat Enver Paşa, Cemal Paşa ile görüşmeden Taşkent'e gitti.

Enver Paşa, Hacı Sami ve birkaç maiyeti ile beraber Taşkent'e gelir gelmez bazı Türk ve Türkmen gençleri ve memleket rüesasıyla birlikte harekete geçmek için müzakereye girişti. Bu gençler ve rüesa hemen müttefikan böyle bir hareketin o esnada memleket ve halk için zararlı olacağını söylediler ve "sizde kaybolursunuz" dediler.

Taşkent'te bazı Türk zabıtları vardı. Ekserisi Rusya'da esir iken, Rus ihtilalinden sonra kâh münferid, kâh müşterek teşebbüslere başvuran bu zabıtlarımız o vakit Bolşevik kıtaatının başında idiler. Enver Paşa bu zabıtları kendi etrafında toplamak istedi. Kimi kabul, kimi reddetti.

Enver Paşa bu muhiti kendi arkasından yürütmek imkânı olmadığını gördü ve bir gün Hacı Sami, Muhittin ve diğer birkaç kişiyle beraber av bahanesi ile Taşkent'ten savuştu" (Karabekir, 2019, s. 292-298).

Lika İbrahim Kabilesi ile Enver Paşa Arasında Yaşananlar

"Lika İbrahim Buhara hududunda gayet kuvvetli bir kabilenin reisi idi. Enver Paşa maiyetiyle beraber bu reisin yanına gitti... O sırada Buhara'da üç cereyan vardı.

1. Bolşevik gençler
2. Müstakil Buhara taraftarları
3. Firari Emir'in taraftarı muhafazakârlar

... Lika İbrahim bu üçüncü cereyanın en kuvvetli şahsiyetlerindendi. Enver Paşa kabilenin merkezine gidince İbrahim: Siz de teceddütperversiniz! diye kendisini ve yanındakileri esir aldı ve muhafaza altına koydu. Hepsini soydu, paralarını, silahlarını zapt etti.

Enver Paşa uzun müddet Buhara-Türkistan hududunda esaret hayatı geçirdi. Bir aralık "Biz esiriz, bizi kurtarınız" mealinde Afganistan emirlerine bir mektup göndermeye muvaffak oldular. Emir mektubu alınca, Kabil'de oturan eski Buhara Emiri nezdinde teşebbüste bulundu ve bu emir kendi taraftarı olan Lika İbrahim'e bir mektup yazarak şefaat etti ve Enver arkadaşları ile beraber tekrar hürriyete kavuştu" (Karabekir, 2019, s. 298).

Bu arada ortalarda kuvvetli bir reis daha vardı.

"Alişan! Enver Paşa bu sefer Alişan'ın yanına gitti ve Ruslara karşı isyan etmek hususundaki niyetlerini ona anlattı. Enver Paşa Alişan'ı macerasına iştirak etmeye muvaffak oldu.

Enver Paşa Alişan kuvvetler ile beraber Dervaz taraflarında Rusların bir iki mevziine taarruz etti ve harbi başladı... Ruslar Enver Paşa'nın müsademelerini bu nazarla gördüler. Fakat bilahare hareketin başında Enver Paşa'nın bulunduğunu haber alınca tahşidata başladılar... Enver Paşa'nın ilk muvaffakiyetleri Rusların zaafı yüzündendi. Ruslar bir müddet sonra kati harekette bulunmaya karar verdiler.

Enver Paşa Buhara'dan çıkarken Buhara reisicumhuru ile Harbiye nazırını da beraberine aldı. Ruslarla vuku bulan şiddetli bir muhaberede rüesa iki kısma ayrıldılar. Buhara Emiri Hacı Sami ve Buhara Harbiye nazırı bir tarafta, Enver Paşa diğer tarafta idi.

Maiyetlerinde bulunan kuvvetler başlarındakilerin bu inkisamını ve mağlubiyeti görür görmez derhal yağmaya başladılar. Hacı Sami "her şey bitti" diye yeise düşerek Afganistan'a döndü.

Enver Paşa birkaç Türk zabıt ve neferi ile yalnız başına kaldı" (Karabekir, 2019, s. 299).

"Hacı Sami, Buhara Emiri ve Harbiye Nazırı beraberce Afganistan'a geldiler. Bunlar Afganistan'da teşkilat yapmak ve daha büyük teşebbüslere girişmek emelinde idiler. Hatta Hint hududundaki kabilelerden yüz, yüz elli kişilik bir müfreze teşkil ettiler, bu müfreze esareten kurtulmuş gurbette perişan ve kimsesiz kalmış Türk nefer ve zabıtlarından de bazıları iştirak etti. Hacı Sami ve taraftarları Afgan emirini de iknaa çalışmakta idiler. Emire karşı bilhassa Cemal Paşa aleyhine propaganda yapıyorlardı. Fakat emirden ve halktan mukavemet gördüler... Bu esnada Enver Paşa da Hacı Sami'ye haber yolladı, dedi ki:

"Benim yanımda hiç kimse yok, orada siyaset yapma, buraya gel ve çalışalım." Fakat Hacı Sami Kabil'den ayrılmıyordu. Bu sırada Ruslar Enver Paşa'nın küçük kuvvetini büsbütün tazyik etmeye başladılar" (Karabekir, 2019, s. 299-300).

Enver Paşa'nın son günü için Kâzım Karabekir Paşa'nın söz konusu eserinde şu bilgiler verilmektedir:

"Enver Paşa o sırada anlıyor ki teşebbüs ettiği işte muvaffak olmak imkânsızdır. Birdenbire teessüre kapılıyor, yanındakilere diyor ki:

"Beni Hacı Sami aldattı, buralara getirdi. Sekiz senelik teşkilatım var dedi. Ona inandım, geldim. Bir şey yapamayacağımızı anlıyorum. Ne yapsam? Almanya'ya mı döneyim? Afganistan'a mı gideyim?"

Nihayet Dervaz taraflarında Ruslar, kati taarruzları ile Enver Paşa'yı pek ziyade sıkıştırdılar. Emrah Paşa son müsademedden üç gün evvel ağlamıştı. Ve yine son zamanlarda kendini yalnız bırakan Hacı Sami'den şikâyet ederek diyordu ki:

"Bu belayı benim başıma o sardı, son tarihimi lekelediler. Ölmekten başka çarem yok"

Kurban bayramının ikinci günü idi. Rus taarruzu en kati safhasında bulunuyordu.

Enver Paşa'nın mahiyetinde bin ile bin beş yüz kişi vardı. Harp şiddetlenince bunların hepsi kaçıp dağıldılar. Enver Paşa'nın yanında ancak bir iki arkadaşı ve birkaç Anadolu Türk neferi kaldı...

Enver Paşa yerden başını kaldırıp vaziyeti gördüğü zaman yüzü sert ve ekşi bir hal almıştı.

Ve Enver Paşa o zaman birdenbire ayağa kalkarak senelerden beri taklide özendiğini söyledikleri Napolyon'un Waterloo'da aradığı kurşunu arar gibi göğsünü Ruslara çevirerek yürümeye başladı ve hayatında Napolyon'un hiçbir hüsn-i taliine uğramayan Enver Paşa bu sefer ondan mes'ut çıktı.

Enver Paşa düşman hatlarına doğru yürümeye başlayınca bir makineli tüfek sesi duyuldu, biri kalbine olmak üzere Enver Paşa'ya beş kurşun isabet etti ve bi-ruh (cansız) yere düştü... Ruslar mevzii işgal ettikleri, vakit Enver Paşa'yı tanımadılar. Zira üstünde bir nefer esvabı vardı ve sakalı bir karıştan fazla uzamıştı.

Cenazeyi olduğu yere bıraktılar.

Enver Paşa'nın cesedi dört gün açıkta kalmıştı. Bilahare oraya gelen Ruslar alıp civarda bir yere gömdüler ve ölen adamın Enver Paşa olduğunu da ancak ele geçirdikleri civar kabilelerinden öğrendikten sonra teşhis etmişlerdi...

Enver Paşa harekâtından sonra Ruslar Türk zabitlerinin kurmuş oldukları Maarif Ocaklarının hepsini söndürdüler. Sonra da harekât esnasında Rus kuvvetlerinin uğradığı yerler kâmil mahvoldu. Birçok gençler münevverler ve zenginler yerlerini, yurtlarını bırakıp hicret ettiler. Binlerce halk dağ başlarında serseri kaldı. Malları mülkleri ellerinden gitti.

Zavallı Türklerin uğradığı akıbet, vakitsiz maceraların zararları hakkında -tıpkı Türkiye gibi- hazin bir ders olmuştu. Felaketin manevi zararı da halk kütlelerini uyandırmaya çalışanların artık soğukluk ve itimatsızlıkla karşılaşmakta olmasıdır. Şu ya bu fikirlerle gelen adamlar yüzünden çekilen felaket cahil ahaliye biraz da o fikirlerin eseri gibi geliyor" (Karabekir, 2019, s. 301).

Kâzım Karabekir Paşa'nın söz konusu eserinin 302. sayfasında şu bilgiler verilmektedir:

"Cemal Paşa'nın Buhara'da muntazam teşkilatı vardı. Mektepleri idare eden zabitlerle daima temas halinde idi. Fakat ilim, maarif ve tenvir namına ne yapılmışsa hepsi birdenbire Enver Paşa ve Hacı Sami harekâtı yüzünden mahvoldu..."

Hacı Sami Afganistan'ı aynı sergüzeşte sürüklemek için çok çalışmış ve Cemal Paşa'nın aleyhinde propagandalarda bulunmuştu. Cemal Paşa'nın kâh Ruslara satıldığından kâh

yaptığı teşkilat ile Emir'in tac ve tahtını yıkacağından bahsediyordu. Hatta bir aralık Afgan Emiri Cemal Paşa'dan kuşkulmuş ve onun teşkil ettiği numune kit'alarını Türk zabitlerinin elinden almıştır. Afganistan bu telkinat sebebiyle bir müddet Türkistan işlerine de katılmak temayülünde bulunmuşsa da Rusların şiddetli ultiyatı bu teşebbüsü durdurmuştur" (Karabekir, 2019, s. 302).

Devamında Kâzım Karabekir Paşa Enver, Talat ve Cemal Paşalar için şu değerlendirmelerde bulunmaktadır:

"Talat Paşa daha evvel Enver'le Cemal Paşalar ise hemen birbirini takiben şehit olmuşlardır. Harb-i Umumi'ye vakitsiz ve lüzumsuz girdiler ve lüzumsuz israflarda bulundular. Türk kanı ve Türk altını pek lüzumsuz zamanda ve yerlerde seller gibi aktı... Hüseyin'le ben daha 31 Mart 1325 irticaından beri Anadolu'ya ehemmiyet veririz. "Bir gün Anavatan diye elimizde bunu tutabilirsek ne mutlu" dediğim bir hakikati, bir türlü görmediler, şimendiferleri, yolları, tesisatı daha ziyade hariç illerde yaptılar. Bu hususta Cemal Paşa beni Divan-i Harb-i Örfi'ye vererek nisbet-i askeriyemin kat'ına ve memleketten ihracıma kadar yürüdü. Suriye ve Filistin'e ta Kanal boyuna kadar döktüğü Türk kanı ve Türk parası bilmem can verirken ruhunu hırpaladı mı? Ve kim bilir hala da hırpalıyor mı? ... Bunların bu halleri ve akıbetleri hepimiz için inşallah hayırlı bir ibret levhası olur" (Karabekir, 2019, s. 302-303).

Kâzım Karabekir Paşa "Enver Paşa'nın Son Hareketi Hakkındaki Kanaatim" adlı başlık altında şu bilgileri vermektedir:

"Lenin'in Moskova'da 24 Kânunuevvel 1921 – 1337'de Sovyetlerin dokuzuncu kongresinde beyan ettiği gibi İngiliz ve İtalya manyezi sermayedarları Bakü'yü kurtarmak istediler. Türkistan'daki kuvvetleri Enver ve arkadaşları kumandasıyla tenkis ederek Kafkasya taarruzuna teşvik ettiler. İngilizler Batum'da Enver ve Halil Paşalarla temasta oldukları ve Harrington'un 30.11.1337'de Enver Paşa'ya evrak gönderdiğini Fevzi Paşa da bildirmişti. Rusların Türkistan'daki mezalimi de halkı aleyhlerine hazırlamıştı. Tabii o havalide dahi birçok İngiliz propaganda kuvveti işliyordu. Şimdiye kadar Almanların teşviki ve Rusların yardımıyla Anadolu'ya hâkim olmaya çalışan Enver Paşa İngilizlerin teşvikine kapılarak bu sefer Kafkasya Turan merkezinden gelerek zapt edecek, sonra artık Anadolu kendisini en büyük tazim ve hürmetlerle karşılayacak. İşte Enver'in gece gündüz bu hülya ve rüyalarla yeni bir cihan imparatoru olabileceği fırsatını kaçırmamak için bu maceraya katıldığı kanaatindeyim..." (Karabekir, 2019, s. 303).

Yukarıdaki paragraflarda Kâzım Karabekir Paşa'nın vermiş olduğu bilgiler Türk Milletinin hangi cenderelerden geçtiğini ve müsebbiplerini yorumumuza gerek kalmadan açıklamıştır. Merhuma Allah'tan rahmet diliyorum.

"Ağustos ortalarında, Ali Fuat, Moskova'da, Sovyet Dışişleri Komiseriyle görüşürken, Çiçerin, Türkler bir Rus ordusu dilemediklerine göre, Enver Paşa'nın, bir İslam ordusunun başında Anadolu'ya girmesini öneriyor" (Cebesoy, 1955, s. 203).

Enver, 26 Ağustos'ta Mustafa Kemal'e gönderdiği ilk mektupta, Müslümanları örgütleyerek, Türkiye'nin kurtuluşuna yardımcı olmak amacıyla Moskova'ya gittiğini belirtiyordu (Cebesoy, 1955, s. 50-52). (Bu mektubun amacı gerçek niyetlerini gizlemektir.)

Enver Paşa, kaleme aldığı, 28 Ocak 1921 tarihli mektupta, Türkiye'deki yandaşlarından kimilerine, vakti geldiğinde duruma egemen olacak silahlı bir örgüt kurmaları için yönerge gönderdiğini Halil Paşa'ya açıklıyordu (Karaman, 1949, s. 115).

Sakarya Savaşı sıralarında, Enver Paşa, Halil, Küçük Talat, Dr. Nazım ve İttihatçı öteki kimi önderler, Batum'da düzenledikleri kongreden sonra, ajan ve komplocularını Anadolu içerilerine gönderiyorlardı. Enver Paşa, Trabzon'da kayıkçılar eski kahyası Yahya Kaptan'a gönderdiği mektupta, Ali uydurma adı altında ve gönüllülerden oluşan bir birlikle Anadolu'ya girerek bir darbeyle yönetimi ele geçireceğini bildiriyordu (Karaman, 1949, s. 32).

Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya Şifre-Hopa, 16 Temmuz 337 (1921) vürudu 19 Ağustos tarihli *"Enver ve rüfekaşının Berlin'den avdet etmeden muhtelif İslam memleketlerinden gelen murahhasların iştirakiyle, Berlin ve Roma da akdetmiş oldukları kongrede mukarratı atiyenin ittihaz olduğunu istihbar kılınan resmi malumat ve vesikaların müsteniden bera-i malumat"* arz olunur. Madde 1. İslam İhtilal Cemiyetleri ittihadı hakkındaki nizamname aynen kabul edilmiş ve nizamnamenin birinci maddesini teyiden emperyalizm ile mücadeleye her şekil ve suretle devam edilmesi kararlaştırılmıştır. Madde 2. Emperyalizmle mücadeleyi idame ettirebilmek üzere bu tarz mücadeleyi kabul eden Müslim ve gayrimüslim bütün milletlerle kezalik maksadımıza hadim bütün sınıflarla teşriki mesai edilmesi esas olunmuştur. Madde 3. Anadolu'daki Hükümeti hazıra bugünkü şekil ve mücadelesi itibariyle emperyalizm ile hali ihtilafta bulunduğundan, Anadolu bu günkü mücadelesinde ve istiklalın müdafaada devam ettiği müddetçe İslam memleketlerindeki bil cümle teşkilat-ı ihtilali'ye ile kendine yardım edilmesi esas kezalik kabul edilmiştir. Teşkilatın çalışabilmesi için cemiyetin maksadına uygun olan memleketlerde veya olmayan memleketlerde çalışılması, esas itibariyle kabul edilmiştir (Şimşir, 1992, s. 128-129).

İsmet Paşa hatıralarında şunları yazmıştı:

"Enver Paşa İmparatorluğun kaderinde birinci derecede rol oynamış olan insandır. Enver Paşa şahsi meziyetleriyle iyi bir asker, iyi bir subay, iyi bir insandı. Kumandan olarak, Enver Paşa'nın görüşü, kavrayışı, sevk ve idaresi muayyen bir hududa kadar işlemiş, o hududa eriştikten sonra, kendi hayal ölçülerinin seviyesinde kalmıştı. Başkumandan olduğu halde kendisinin doğrudan doğruya vazifesi dâhilinde değilken, Sarıkamış Muharebesi gibi büyük bir harekâtı bizzat idareye heves etmiş, büyük bir başarı kazanacağını sanmıştı. Sonunda kendi adını da, memleketin ordusunu da, bu seferin akıbetini de büyük felakete uğratmıştı" (İnönü, 2018, s. 142).

Enver Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektup, 26 Ağustos 1920 tarihliydi ve şöyle başlıyordu:

"Bundan on gün önce Moskova'ya vardım. Burada tesadüf ettiğim delegelerle görüştim. Memleket menfaatine ait bazı meselelerin halline muvafık olduklarını görerek memnun oldum. Ben İslam muhitinde teşkilat icrasıyla memleketin kurtarılması uğruna çalışmak maksadıyla buraya geldim. Sovyet erkânıyla görüşerek kendilerini de fikrime muvafık buldum. Esasen Ruslar komünizm şeklinde olmasa bile, İngiltere aleyhindeki ihtilal hareketine yardım etmeyi prensip olarak kabul etmişlerdir."

Enver Paşa'nın mektubuna Mustafa Kemal'in yanıtı şu şekildeydi:

"Batı emperyalizminin hedefi Anadolu'dur. Kardeşimden, Avrupa umumi ahvaline ve şarkta yapmayı düşündüğünüz teşkilat ve neşriyata dair 26 Ağustos 1920 tarihli mektubu aldım. Garp Devletlerinin dâhili vaziyetiyle karşılıklı münasebetlere ait verdiğiniz bilgiler bu konuda işittiklerimize ve şarkta İslam memleketlerinde beliren milli hareketlerin birleştirilmesi teşebbüsü hakkında verilen izahat esas maksadına uyduğu için pek ziyade memnunluğumuza mucip oldu. B.M.M Reisi Mustafa Kemal" (Borak, 1998, s. 180-188).

Mustafa Kemal'in bu samimi ifadelerine rağmen Enver Paşa Anadolu'ya geçmek için Ruslarla iş birliği içerisinde kendi emelleri peşinde koşturmaktadır.

Enver Paşa'nın Vasiyetleri

"Eğer geride kalanlarıma yardım etmek isterseniz, eşim Sultan Hanımefendi Hazretlerine ayrılan ödenek yeterli değildir. Kendisinin rahat içinde yaşaması için hiç olmazsa Başkomutanlık ödeneğimin kendi ödeneğine eklenmesini, anne ve babamın refah içinde yaşamalarının sağlanmasını ve Kutsal bağışlanmaya erişmem için adıma hayırlı işler yapılmasını rica ederim."

Enver Paşa konuyu şu şekilde değerlendirmektedir:

"Şimdiye kadar erler, subaylar hiç kusursuz savaştılar. Her manevrayı yaptılar. Eğer Allah da yardım ederse, başarı kesindir(!) Eğer başarmazsam, son erimle birlikte öleceğim. Bu durumda vasiyetim. Ben görevimi yaptığımı sanıyorum ve öyle ölüyorum. Düşmana sonuna kadar karşı koyunuz. Ne olursa olsun sonunda başaracağız. Ben hareketimden pişmanlık duymadan içim rahat olarak ölüyorum. Yaşasın dinim, yurdum, Padişahım".

Enver Paşa bu vasiyeti yazarken ve bunları söylerken 3. Ordu tamamen yok edilmiş ve kendisi de Alman komutanlarla birlikte hareket etmişti. İstanbul'a geldikten sonra da basına 3 ay kadar sansür koydurmuş her an Rusların yenileceği beyanında bulunmuştur. (Budak, 2015, s. 182).

Enver Paşa'nın Mal Varlığı

Prof. Dr. M. Tayyib Gökbilgin'in "Milli Mücadele Başlarken" adlı kitabının 9. sayfasında Enver Paşa ile ilgili şu bilgilere yer verilmektedir:

"...Enver Paşaya ait Abraham Paşa çiftliği meselesi adliye ve basına intikal etti. İddiaya göre, Enver Paşa, âyan azasından Abraham Paşanın Büyükdere'deki çiftliğini yok bahasına ve cebri (zorla) bir şekilde satın almış, bu defa onun ülke dışına kaçması ile Abraham Paşa varisleri tarafından aleyhine dâva ikame edilmişti. (15 Kasım). Bu çiftlik Büyükdere'den başlayarak Rumeli Fenerine kadar 25.000 (yirmi beş bin) dönüm araziye ihtiva etmekte ve içinde köşkler, çayırlar, ormanlar ve çiftlik tesisleri bulunmakta idi. Harb içerisinde, Başkumandan vekili, Büyükdere bölgesinin harp bölgesi addedildiğini ve çiftlik arazisinin askerî bakımdan devlete lüzumlu olduğunu bildirerek bu çiftliğin devlete satılmasını Abraham Paşaya teklif ettiği, Paşanın bu teklifi reddetmesi üzerine askerî işgal altına alınarak içindeki eşya ve hayvanata da el konulduğu, bundan sonra ise, veresinin istimlâk tehdidi ile 70.000 liralık çiftliği, Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşanın da tavassutuyla, 16.500 liraya satmaya zorlandığı söyleniyor, fakat feraz ve takririn devlete değil, Enver Paşa lehine yaptırıldığı iddia olunuyordu. Bu mesele daha aylarca umum-i

efkârı işgal edecek ve aşağıda görüleceği veçhile bir Meclis-i Vükelâ toplantısında müzakere konusu olacaktır” (Gökbilgin, 2019, s. 9-10).

Abraham Paşa çiftliği ile ilgili Gökbilgin söz konusu eserinin 143. sayfasında şu bilgileri vermektedir:

“... Fakat yukarıda bahsettiğimiz Abraham Paşa Çiftliği ile alakadar meselede İngiliz fevkalade komiserliği daimi müdahalede bulunuyordu. Haziran başlarında bu hususta Vükelâ Meclisinde cereyan eden müzakereler gösteriyor ki, İngilizlerin isteği, bu itaatkâr hükümet tarafından bile, mevzu kanunlar hükümlerine ve devletin ananelerine aykırı görülmekte idi. Mesele hakkında düşüncelerini bildiren hükümet azasından Haydarî-zâde İbrahim Efendi, çiftliklerin 15.000 (on beş bin) lira bedel ile Enver Paşa zevcesi (eşi) Naciye Sultan namına kaydı yapılmış bulunmakla beraber, Abraham Paşa vereseleri tarafından Beyoğlu Bidayet Hukuk mahkemesinde dava açılmış ve muhakeme de cereyan etmekte bulunmuş olduğu bildirmekte ve neticesini beklemek lazım geldiğini ilave etmekte idi. Binaenaleyh Sultanın ifade vermek üzere, İngiliz sefarethanesine daveti doğru değildi. Çünkü Naciye Sultan Enver Paşa ve diğerleriyle birlikte yurt dışına kaçmıştı. (Almanya’da idi.)” (Gökbilgin, 2019, s. 143-144).

Yazışmalara göre Enver Paşa’nın Mal Varlıkları

İstanbul’da:

- a-Büyükdere çiftliği,
- b- Menekşe çiftliği
- c- Cendere bahçeleri
- d- Çekmece çiftliği

Söz konusu çiftliklerin dördünün de kiraya verildiği TTKA.EPK.D.2/5.3-3.T.01/01/1336 tarihli belgede açıkça belirtilmektedir. Ayrıca Enver Paşa’ya yazılan mektuplarda değirmen ve saraylardan da bahsedilmektedir.

Enver Paşa'nın Almanya'daki Elmasları

31 Mart Vakası ile ilgili çalışmalarımızda, Ahmet Turan Alkan'ın "*İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*" adlı eserinde ve İlker Babürşah'ın "*Ah Şu ittihatçılar*" adlı eserinde Enver Paşa kontrolünde Yıldız Sarayı'nın Bulgar çetelerince nasıl yağmalatıldığı belirtilmektedir. (Söz konusu Bulgar çeteler Hareket Ordusu içerisinde İstanbul'a kadar getirilmişler ve başlarında çete reisleri olarak Sandeski bulunmaktadır.) Yıldız Sarayı yakılıp yağmalandığında bu yağmalamadan büyük payı alan Enver Paşa olmuştur. Konu ile ilgili olarak Talat Paşa'ya neden böyle oldu sorusu sorulunca "*Teşkilatımızın paraya ihtiyacı vardı*" cevabını vermiştir. Bu noktadan hareketle, Enver Paşa'nın Mondros'un imzalanmasıyla yurtdışına kaçtıktan sonra Rusya'da bulunduğu sırada Almanya'da bulunan kardeşi Kamil Bey ile mektuplaşırken elmaslardan söz etmesi ve onların nasıl saklanması gerektiğini Kamil Bey'e bildirmesi aşağıda kimliğini verdiğimiz belgelerde şu şekilde açıklanmaktadır:

19 Nisan 1921 tarihinde Moskova'dan Enver Paşa tarafından kardeşi Kamil Bey'e yazılan mektupta elmaslarla ilgili şu talimatı vermektedir:

"Yalnız herhalde bankada bulunan elmas ve sairenin bence yalnız seninle Sultan Efendi Hazretlerinin malumatı tahtında oradan alınarak ve ufak demir çekmeceye konarak evde ve elinizde bulundurmanızı pekiyi bir tedbir addederim. Yalnız tabii evde bunların bulunduğunu ikinizden başka kimse bilmesin. Bunu herhalde ehemmiyetli addederek hemen yapınız".

Enver Paşa'nın Kaçarak Yurt Dışına Çıktığı ve Ruslar Tarafından Şehit Edildiği Süre İçerisinde Elde Etmış Olduğu Para ve Altınlar

Konu ile ilgili H. Ömer Budak'ın "Hangi Enver Paşa" isimli kitabının 240-269. Sayfalarında yer an bilgi ve tablolara bakılabilir.

Söz konusu tablolaştırılan mark, altın ve liralara toplamı aşağıdaki gibidir.

- a- 44.848.020 mark
- b- 2.045.784 altın
- c- 3.000.000 lira
- d- 320.000 ruble altın
- e- 1.000.000 ruble altın Halil Paşa tarafından Ruslardan alınıp Anadolu'ya getirilmeyen
- f- 3000 altın Afganistan'dan
- g- 3 kg altın Buhara'dan Enver Paşa'ya verilmiştir (Karabekir, 2019, s. 207-217).

Yukarıda miktarlarını maddeleştirerek verdiğimiz altın ve paraların (elmaslar ve diğer mücevherler hariç) o günkü Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bütçesi ile karşılaştırıldığında mukayese kabul etmeyecek kadar fazla olduğu görülmektedir. Çünkü Türkiye'nin o günkü bütçesi 51 milyondur.

Aynı belgede Kamil Bey'in Enver Paşa'ya verdiği bilgide ise "Burada yuvarlak taş 65000 mark ediyor" demektedir.

Enver Paşa Mondros'un imzalanmasıyla birlikte yurtdışına kaçmış, ancak değerli menkulleri de beraberinde kaçırmış ve Alman Bankalarına yatırmıştır. Söz konusu kaçırılan elmasların bir tanesi 65000 mark değerinde olduğundan düşünecek olursak bir küçük sandık elmasın değeri çok büyük meblağ eder herhalde (TTKA.EPK.D.1, S.54-55 T .19/04/1921).

Enver Paşa ve 40000 Altın Meselesi

Konuyla ilgili Şevket Süreyya Aydemir'in "Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa" adlı eserinin üçüncü cildinin 194. Sayfasında 40000 altınla ilgili Cemal Paşa'nın ziyaretçisi Falih Rıfkı Atay'a şu bilgileri aktarmaktadır:

"... Paran olmadığını bilirim" dedi. Enver Paşa elindeki 40000 altından bir kısmını Talat Paşa'ya verdi. Bunların bir kısmını üç muharririne vermek istiyordum. Hiç olmazsa onlar bana taarruz etmesinler."

Bu konuyla ilgili olarak büyük bir yalan da ortaya çıkmıştır. Çünkü Mustafa Kemal Anadolu'ya gönderilirken Padişah Vahdettin tarafından 40000 altının Mustafa Kemal'e verildiği yalanı ortaya çıkmış ve söz konusu altınlar Enver Paşa'ya Vahdettin tarafından verilmiştir. (Aydemir, 1972, s. 494-495).

Sonuç

Enver Paşa'nın kişiliği, siyasî ve askerî ve yaşamı hakkında başta onun en yakın arkadaşı ve meslektaşı olan Kâzım Karabekir Paşa olmak üzere bazı yazarlar tarafından oldukça değişik ve çarpıcı ve değerlendirmeler yapılmıştır. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesine giden süreci hızlandıran 1908 İhtilalinde oynadığı aktif rol, Trablusgarp Savaşı'ndaki başarıları nedeniyle Türk ve Alman kamuoyunda büyük bir şöhret kazanan Enver Paşa'nın aleyhine Mondros'tan sonra adeta bir linç kampanyası başlatılmıştır. Bu süreçte başta Enver Paşa olmak üzere tüm İttihatçılar Osmanlı Devleti'nin gereksiz yere Birinci Dünya Savaşı'na girmesinden sorumlu tutulmuş, Mondros dönemindeki faaliyetleri de hayalperestlik olarak addedilmiştir. Belirli dönemlerde Enver Paşa'nın lehinde ve aleyhinde hem yakın çevresi hem de dönemin yazarları tarafından çok sayıda yayın yapılmış olması, onun hakkında farklı yorumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum ise Enver Paşa'nın objektif olarak değerlendirilmesini güçleştirmiştir.

Enver Paşa hakkında en detaylı bilgiler çalışmamıza da referans olan Kâzım Karabekir Paşa'nın hatırat türündeki eserlerinde bulunmaktadır. Bu noktadan hareketle Kâzım Karabekir Paşa'nın hatıratında, Enver Paşa'nın nasıl değerlendirildiği, Kâzım Karabekir Paşa'nın "İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı" adlı eserinden aynen alınan paragraflarla yazımıza aktarılmıştır. Ayrıca dönemin diğer şahitleri ve yazarlarının eserleri de Enver Paşa'ya dair gözlemlerimizi desteklemiştir. Bu kişilerden Kâzım Karabekir Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşu ve Manastır'daki faaliyetlerinden itibaren birlikte hareket ettiği Enver Paşa'nın en yakın arkadaşlarından birisi olup Birinci Dünya Savaşı başlarında Almanya ile ittifak yapılmasına kadar aralarında bir problem yaşanmamıştır. Ancak bu tarihten sonra Kâzım Karabekir Paşa, İttihat Terakki içerisindeki etkinliğini kaybetmeye başlamış ve ikili arasındaki ilişkiler kopma noktasına gelmiştir. Milli Mücadele Dönemi'nin başlamasından sonra Kâzım Karabekir, Enver Paşa ve arkadaşlarıyla olan ilgisini tamamen kesmiştir. Bu süreçte, Enver Paşa'nın Anadolu'ya baskın yapma teşebbüsleri onun en yakın arkadaşı olan Kâzım Karabekir'i bazı tedbirler almaya yöneltmiştir. Çünkü ona göre Enver Paşa İttihat ve Terakki'yi yeniden canlandırmak istemekte ve Sovyetlerin de desteğini alıp Anadolu'ya geçerek bir Bolşevik rejimi kurmayı planlıyordu. Ancak bu planlar hiçbir zaman gerçekleşmeyecek hayallerden başka bir şey değildir. Bu sebeplerden dolayı Milli Mücadele döneminde Enver Paşa'ya karşı en etkin mücadeleyi de Kâzım Karabekir Paşa yapmıştır. Onun Enver Paşa ile ilgili tutumu ve değerlendirmeleri ise yazmış olduğu eserlerdeki satırlara da açık bir şekilde yansımıştır. Benzer durum dönemi inceleyen yazarların eserlerinde de görülmektedir. Bu nedenle İttihat Terakki'nin içerisinde yetişen ve bu yapının kuruluşunda etkin rol oynayan Kâzım Karabekir'in bir dönem en yakın arkadaşı

olan Enver Paşa hakkında yapmış olduğu değerlendirmeler ve diğer yazarların konuya bakış açısı yakın tarihimiz açısından büyük önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Aydemir, Ş. S. (1972) *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt III, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Borak, S. (1998). *Atatürk'ün özel mektupları*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Budak, H.Ö. (2015). *Hangi Enver Paşa*, Kırıkkale: Öztepe Matbaacılık.
- Cebesoy, A. F. (1955). *Moskova hatıraları*, İstanbul.
- Gökbilgin, M. T. (2019). *Milli mücadele başlarken*, İstanbul: Kronik Yayınları.
- İnönü, İ. (2018). *Hatıralar*, Ankara: Bilgi Yayınları.
- Karabekir, K. (2019). *İstiklal harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki erkânı*, (Haz: Erhan Çifçi), İstanbul: Kronik Yayınları.
- Karaman, S. S. (1949). *İstiklal mücadelemiz ve Enver Paşa*, İzmit.
- Şimşir, B. (1992). *Atatürk'ün yazışmaları (1920-1923)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- TTKA.EPK.D.1/S.54-55 T.19/04/1921.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 23.11.2023 Kabul/Accepted: 01.01.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 49-70.

H. 1077/M. 1666 TARİHLİ VAKIF MUHASEBE DEFTERİNE GÖRE ŞEHZÂDE MEHMED KÜLLİYESİ'NDEKİ VAKIFLARIN GELİR-GİDER KAYITLARI

Mehmet Esat SARICAOĞLUⁱ

Öz

Vakıflar, Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve ekonomik hayatını şekillendiren dinî-hukukî bir müessesedir. Vakıflar temelde, yapılan hayır işleri sayesinde Allah'ın rızasını kazanmak, tüm insanlığa ve diğer canlılara fayda sağlamak için kurulmuş sosyal kurumlardır. Bu bağlamda, tarihte büyük bir medeniyet kuran Osmanlılar, kendisinden önce kurulan Türk-İslam devletlerinden miras aldığı vakıfların gelişimine ve bu hayır kurumlarının çeşitlenerek sosyal yaşamın her alanına yayılmasına önemli katkılar sağlamışlardır. Osmanlı Devleti'nde neredeyse tüm kamu hizmetleri vakıflar aracılığıyla yapılmıştır. Nitekim yolların, köprülerin yapımı gibi kamu işleri, hastanelerin inşası ve muhtaç insanlara yardım gibi sosyal yardımlaşma faaliyetleri, eğitim ve öğretim hizmetlerine dair ücretler, medrese ve kütüphanelerin yapımını teminat altına almaya yönelik kültürel işler, medrese öğrencilerinin her türlü bakımı ve cami inşası gibi dinî hizmetler vakıflar tarafından yerine getirilmiştir. Vakıflar devlet tarafından sürekli kontrol edilmiş ve bu denetimin temel dayanağı da vakıf görevlileri tarafından tutulan muhasebe kayıtları olmuştur. Vakıfların gelir ve giderlerinin muhasebesinin kayıt altına alındığı bu defterlere ise vakıf muhasebe defterleri ismi verilmiştir. Bu çalışmada, Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mehmed'in hayatı ve ölümünden sonra babasının onun adına kurmuş olduğu Şehzade Külliyesi'ndeki birimlere ait vakıfların gelir-gider kayıtları ve söz konusu vakıfların işleyişi, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri bünyesinde yer alan Osmanlı Arşivi'ndeki TS. MA.D 4789 numaralı ve H. 1077/M. 1666 tarihli vakıf muhasebe defterindeki verilerden hareketle ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şehzade Mehmed, Külliye, Şehzade Külliyesi, Vakıf, Vakıf Muhasebe Defteri.

According to the Waqf Accounting Register Dated H. 1077/M. 1666 Income- Expenditure Records of the Waqfs in the Şehzâde Mehmed Complex

Abstract

Waqfs were religious-legal institutions that shaped the social and economic life of the Ottoman Empire. Essentially, waqfs were social institutions established to gain the favour of Allah through acts of charity and benefiting all humanity, and other living beings. In this context, the Ottomans, who built a great civilization in history, made significant contributions to the development of waqfs inherited from previous Turkish-Islamic states and to the diversification and spread of these charitable institutions in every aspect of social life. In the Ottoman Empire, almost all public services were carried out through waqfs. Indeed, public works such as road and bridge construction, social aid activities such as building hospitals and helping the needy, educational services, cultural tasks aimed at ensuring the construction of madrasas and libraries, all aspects of care for madrasa students, and religious services such as mosque construction were performed by waqfs. Waqfs were continuously monitored by the state, and this

ⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: esatsarica@gmail.com. ORCID ID: 0000-0001-5886-9313.

oversight was primarily based on accounting registers kept by waqf officials. These registers, which recorded the income and expenses of the waqfs, were named waqf accounting registers. This study presents in detail the income and expenditure records and the functioning of the waqfs belonging to the units of the Şehzade Complex, established by Suleyman the Magnificent in the name of his son, Prince Mehmed, after his death. The study is based on the data from the waqf accounting register numbered TS. MA.D 4789 and dated H. 1077/M. 1666, located in the Ottoman Archive within the Presidency State Archives.

Keywords: Prince Mehmed, Complex, Şehzade Complex, Waqf, Waqf Accounting Register.

Structured Abstract

Waqfs were a religious-legal institution that played a significant role in the social and economic life of the Ottoman Empire. Essentially, waqfs were charitable institutions established to gain Allah's favour through acts of charity and benefiting all humanity, and other living beings. The Ottomans made significant contributions to the development of waqfs inherited from previous Turkish-Islamic states and expanded these institutions in terms of number and variety, spreading them into every aspect of social life. So much so that many public services of the state were carried out through waqfs. Public works such as road and bridge construction, social aid activities like building hospitals and helping the needy, educational services, cultural tasks aimed at ensuring the construction of madrasas and libraries, all aspects of care for madrasa students, and religious services like mosque construction were performed through waqfs.

In the Ottoman Empire, waqfs were kept under constant control, and this oversight was primarily based on accounting registers maintained by those in charge in the waqfs. These registers, which thoroughly recorded the income and expenses of the waqfs, were named 'accounting registers.' These registers are the most important archival sources that allow us to identify changes in the economic status and activities of waqfs over time. The waqf accounting register numbered 4789 and dated H. 1077/M. 1566 in the archives of the Presidency of State Archives, Ottoman Archive, located in the Topkapı Palace Museum Archive, serves as an example of this. The records in these registers attempt to reveal the income and expenditure records of the waqfs in the Şehzade (prince) Complex built in the name of Prince Mehmed by Sultan Suleyman, who died young while he was the governor (the head of sanjak) of Manisa.

Complexes were groups of buildings connected to each other and gathered in a specific location for social purposes and typically included a mosque and other socially functional buildings. The Şehzade Complex built by Sultan Suleiman in the name of his son Mehmed, who died at the age of 21 in 1540 while he was the governor of Manisa, is the first sultan complex built by the architect Mimar Sinan, located in the area known as Şehzadebaşı in Istanbul. Built between 1543 and 1548, the complex includes a mosque, tomb, graveyard, madrasa, caravanserai, soup kitchen, guesthouse, elementary school, and latrines.

According to the records in the waqf accounting register numbered 4789 and dated H. 1077/M. 1566, thirteen mukataas (revenue-generating properties) were allocated to the waqfs of the Şehzade Mehmed Complex to meet their needs. Nine of these mukataas were in districts belonging to the Province of Anatolia. These included the Ayasufut Mukataa in the district of Izmir, the Aydın and Yenişehir Mukataa in the district of Kuşadası, the Kapıdağı Mukataa in the district of Galata, the Marmara Mukataa, the Erneb Mukataa, the Maltepe and Serh Revenue Properties in the district of Üsküdar, the Mir Ali Revenue Property in the district of Galata, the Büyükdere Mukataa in the district of Galata, and the Barağı Mukataa in the district of İpsala. Additionally, four mukataas were located in districts of the Province of Rumelia. These were the Tahir Fakih Mukataa in the district of Haslar, the Çorlu Mukataa in the district of Çorlu, the Çirmen Mukataa in the district of Çirmen, and the Nevrekob Mukataa in the district of Nevrekob. These mukataas formed the most important group of income sources for the waqfs.

Besides the revenues from the mukataas, another source of income for the waqfs were lands and gardens in the complex, as well as real estate's comprising baths, houses, rooms, and shops. Additionally, a tax called 'haraç akçesi,' known as jizya, and a kethüdalık (stewardship) tax were other sources of income for the waqfs collected from the districts they owned. According to the records in the waqf accounting register, the waqfs of the Şehzade

Mehmed Complex generated a total income of 2,564,030 akçes from their mukataa revenues. The rent from the bathhouse owned by the waqfs brought in 24,000 akçes, the rent from rooms and shops contributed 7,380 akçes, and other rental incomes amounted to 4,480 akçes. In addition, 750,000 akçes were generated from the jizya and kethüdalık tax collected from non-Muslims living in the waqf properties. Thus, the annual revenue for the waqf budget from the mukataa incomes, rental incomes from real estate, other rental incomes, jizya, and stewardship tax totaled 3,349,890 akçes.

The expense items of the waqfs in the Şehzade Mehmed Complex included the salaries (mawājibāt) of the staff serving in the madrasa, mosque, tomb, school, and soup kitchen within the complex, the expenses of the soup kitchen's pantry, additional meal allowances provided to certain individuals who worked in various units of the complex but did not eat from the soup kitchen, and other expenditures. Accordingly, the total amount of expenditures for these items was 3,022,100 akçes. After all these expenditures, the remaining amount in the waqfs' treasury of the Şehzade Mehmed Complex was calculated to be 327,990 akçes.

In conclusion, the Şehzade Mehmed Complex has formed an important group of buildings in Istanbul. The activities of the waqfs serving there have made significant contributions to the development of Istanbul. Thanks to the real estates owned and rented out by the waqfs in the complex, Istanbul has become a center of trade and culture. The presence of the soup kitchen within the complex provided the means to feed the needy. So much so that the kitchen served meals to a large number of people every day, making it a center of attraction for those in need. Additionally, the employment of numerous people in the units of the complex provided job opportunities for the residents of Istanbul where the Şehzade Mehmed Complex is located.

Giriş

Sözlükte “durmak; durdurmak, alıkoymak” manalarına gelen vakıf kelimesi, terim olarak “bir malın mâliki tarafından dinî, toplumsal ve hayrî amaca hizmete ebediyen tahsisi” şeklinde izah edilebilecek hukukî bir işlem neticesinde kurulan bir hayır müessesesini ifade etmektedir (Günay, 2012, s. 475). Vakıf kelimesinin hukukî anlamı ise, “bir şeyin mülkiyetinin ya da intifa hakkının kamu yararına tahsis edilerek, devamlı olarak başkalarının intifa ve temellükünü engellemek, durdurmak” (Akgündüz, 1988, s. 29). Türk-İslam medeniyetinde önemli bir hayır kurumu olan vakıflar, VIII. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın sonlarına kadar tüm Türk-İslam ülkelerinin toplumsal, ekonomik ve kültürel yaşamında son derece önemli rol oynamıştır. Vakfın temelinde insanlığa karşı şahsî ve vicdanî sorumluluk duygusu, iyilik, şefkat yardımlaşma hissi vb. değerler ve bu değerleri kendisine prensip edinen kişinin hür iradesi yatmaktadır. (Yediyıldız, 2012, s. 475). Bu bağlamda vakıf kurumu gerek hukukî açıdan gerekse de tarih bakımından orta ve yeni zamanlar Türk ve İslam dünyasını tetkik için birinci derecede mühim bir meseledir (Köprülü, 1983, s. 311).

İslam dünyasında ve Osmanlılarda günümüzde devlet eliyle gerçekleştirilen kamu hizmetlerinin pek çoğu, hali vakti yerinde olan zengin kimselerin kurduğu vakıflar aracılığıyla yerine getirilmekteydi. Bir başka ifadeyle, vakıflar dinî ve içtimaî kurumlar olarak değişik sosyal ve kamusal hizmetleri de yerine getiren müesseselerdir. Esasen vakıflar, dinî ve içtimaî fonksiyonlarını, vakfın bu amaçlarını yerine getirmesini sağlayan akarat veya gelirleri ile icra etmekteydiler. Dolayısıyla bazı vakıfların gelir kaynakları oldukça zengin olabildiği gibi, içerisinde yer aldığı toplumda gördüğü işlev ve icra ettiği fonksiyonlar da çok fazla olabilmekteydi. Kurucularının kimliğine ve yerine getirdikleri hizmetlere göre vakıfların üst sınıflardan ihtiyaç sahibi olanlara doğru servet transferine aracılık ederek toplumdaki gelir dağılımını düzenleyen bir kurum gibi işleve sahibi olduğu söylenebilir. (Buluş, 2009, s. 26).

Vakıf sisteminde vakıf kurucusuna “vâkıf”, vakfedilen mala ise “mevkûf” denilmektedir. Vakfın amacını gerçekleştirmek üzere, vakıf hizmet ve gelirlerinden yararlanan kimseler de “mevkûfun aleyh” ya da “meşrûnun leh” olarak adlandırılmaktadır (Akman, 2018, s. 192). Bir vakfın kurucusu tarafından düzenlenen ve vakfın resmî işleyişi ile ilgili resmî belgeye ise “vakfiye” ismi verilmektedir. Vakfedilen bir malın hangi hayır işlerinde kullanılacağını, ne şekilde idare edileceğini gösteren senet anlamındaki vakfiyenin Türk-İslam medeniyetinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Vakıflar başlangıçta sözlü olarak yapılırken sonraları bazı aksaklıklar yüzünden vakıf şartlarının yazılarak belirlenmesine ihtiyaç duyulmuş, bu keyfiyet vakfiyelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece vakfiyeler, kurulan vakfın nasıl idare edileceği, nerelere ne gibi harcamalar yapılacağı, vakıfta kaç kişinin görev yapacağı, bu kişilere ne kadar maaş ödeneceği, masrafların hangi gelirlerle karşılanacağı, vakıftan kimlerin ne şekilde yararlanacağı gibi hususların vâkıf tarafından detaylı şekilde belirlendiği belgeler haline gelmiştir (Özgüdenli, 2012, s. 465-466).

Vakıf sistemi, İslamiyet’in kabul edilmesinden sonra bilhassa Selçuklular ve Osmanlılar döneminde Türk dünyasının sosyal, kültürel ve ekonomik yaşantısına damgasını

vurmuştur (Bayartan, 2008, s. 159). Osmanlı Devleti'nde vakıflar temelde dinî bir motivasyon ile tesis edilmekteydi. Bu motivasyon ise büyük ihtimalle, Hazreti Peygamber'in "*sevâb ba'del-mevt*" olarak bilinen bir hadisine dayanmaktadır. Bu inanca göre, bir Müslüman hayatta üç şeyi yapmayı başarırsa öldükten sonra dahi sevap kazanır; birincisi insanlığa yararlı bilgi, ikincisi arkasından dua eden hayırlı evlatlar ve üçüncüsü ise devamlı surette olan hayırseverlik. Vakıfların bu üç şartı da birleştirdiği iddia edilmiştir. Dolayısıyla vakıf kurmak ahrette kurtuluşun bir aracı olarak düşünülmüş ve Müslümanları çok sayıda toplumsal ve kamusal ihtiyacı yerine getirmek üzere birbirinden olabildiğince farklı vakıflar kurmaya itmiştir (Çizakça, 2000, s. 23). Bu doğrultuda, saray mensuplarından devletin çeşitli kademelerindeki devlet adamlarına, ulemadan ticaret ve zanaat erbabına hatta azatlı kölelere kadar Osmanlı toplumunun her kesiminden kadın ya da erkek imkânları çerçevesinde vakıflar kurmuşlardır. Bu geniş içerikli sosyal yatırımların en geniş kapsamlı olanını ise padişahlar yapmışlardır. Padişahları valide sultanlar, haseki sultanlar, şehzadeler, padişah kızları, vezirler ve diğer devlet adamları izlemiştir. Osmanlıların erken dönemlerinden başlayarak neredeyse tüm padişahların vakıflar kurdukları vakfiyelerden ve çeşitli kaynaklardan anlaşılmaktadır (Doğan, 2023, s. 66-67). Bu kişiler kurmuş oldukları vakıfları büyük bir inançla ayakta tutma, geliştirme ve sürekli kılmaya büyük önem vermişlerdir (Bayartan, 2008, s. 159).

Osmanlı Devleti'nde günümüzdeki devlet anlayışına göre kamu hizmeti niteliğini taşıyan pek çok içtimâî vazife vakıflar aracılığıyla yerine getirilmekteydi. Öyle ki, ülke içerisindeki yollar, köprülerin yapımı ve sulama çalışmaları gibi amme işleri, hastanelerin yapımı ve fakir insanlara yardım gibi sosyal yardımlaşma faaliyetleri, eğitici ve öğretici kadroların maaşları, talebelerin bakımı, medrese ve kütüphanelerin yapımını güvence altına almaya yönelik kültürel faaliyetler, mescit ve cami inşası gibi dinî hizmetler vakıflar yoluyla idare olunmaktaydı (Yediyıldız, 1982, s. 24). Bu hizmetlerin devamını sağlamak amacıyla gerekli finansmanın temin edilmesi için çok sayıda gelir kaynağı tahsis olunmuştur. Bu kaynaklar nakit para olabileceği gibi ev, han, hamam, dükkân, tarla, bağ, bahçe gibi gayrimenkuller, hatta bir ya da birkaç köyün gelirleri de olabilirdi. Bunlar, ya daha önce vakıf yapan kimsenin mülkü olabilir ya da böyle bir vakfın kurulmasına karar verildiğinde orası mülk şekline getirilirdi (Kütükoğlu, 2020, s. 60). Vakıfların sürekliliğinin sağlanmasında gelir kaynakları oldukça önemlidir. Bu nedenle vakıfların gelir kaynaklarının çeşitlendirilmesine büyük bir özen gösterilmiştir. Böylece bir alandan gelebilecek maddi zararlar bir diğer alan gelirleri ile telafi edilmek istenmiştir (İpteş, 2016, s. 709).

Vakıfla ilgili hizmetler ve diğer hükümler vakıf görevlileri tarafından yerine getirilmiştir. Devlet başkanı ve hâkimlerin, vakfiyede şart koşulmasına bakılmaksızın vakıflar üzerinde kamu velayetine dayalı olarak doğrudan gözetim ve denetim hakları vardır. Fıkıhta şer'î hükümler ve vakfiyedeki şartlar çerçevesinde vakfın işlerini idare etme yetkisine "*velâyet*", bu yetkiye ise "*tevlîyet*" denilmektedir. Osmanlı uygulamasında daha çok bu tabir kullanılmıştır. Vakfın işlerini ve vakfiye şartlarına uygun olarak yönetmek ve gözetmek üzere tayin edilen kişiye ise "*mütevelli*" veya "*nâzır*" denilmektedir. Nâzır tabiri özellikle Osmanlı uygulamasında mütevellinin vakıfla ilgili tasarruflarını denetleme ve gerektiğinde ona vakıfla

ilgili konularda danışmanlık vazifesini üstlenen kişi veya organlar için de kullanılmıştır (Günay, 2012, s. 478).

Vakıf Muhasebe Defterleri

Vakıflarla ilgili temel bilgiler genellikle vakfiyeler, şer'îye sicilleri, mühimme defterleri, ahkâm ve şikâyet defterleri, tapu tahrir defterleri ve vakıf muhasebe defterlerinde yer almaktadır. Bu kaynaklar içerisinde vakıf muhasebe defterleri, vakıfların zaman içerisinde gelişmelerinin takip edilmesi ve ayrıntılı iktisadî analizi açısından daha kapsamlı arşiv kaynaklarıdır. Bu defterler, diğer arşiv kaynakları ile kullanılmaları halinde, gerek vakıf sistemi ve kurumsal tarih ve gerekse de sosyal ve ekonomik tarih bakımından son derece değerli kaynak niteliğindedir (Orbay, 2004, s. 290-291). Vakıfların gelir giderlerinin tüm yönleriyle ele alındığı defterler "muhasebe defterleri" ismiyle anılmaktadır. Bu defterler, vakıfların ekonomik durumu ve faaliyetlerinde zaman içerisinde ortaya çıkan değişimleri tespit etmemize ve kurumsal gelişim tarihlerini öğrenmemize olanak sağlamaktadır (Doğan, 2023, s. 68).

Vakıf araştırmalarındaki kaynak serileri içerisinde önemli bir yere sahip olan muhasebe kayıtları, vakıfların yıllık gelir ve giderlerinin vakıf mütevellisi veya diğer görevliler tarafından tutulup, kadı huzurunda hesabının görülmesinin akabinde ortaya çıkmaktadır. Bu kayıtlardan vakıfların sahip olduğu mal varlığı, gelir-gider durumları, ne kadar akarı olduğu, bunlardan ne kadar gelir elde edildiği, şayet verilmişse kimlere ne kadar borç verildiği, borçlar karşılığında alınan nema miktarı ile rehin ve kefil gibi bilgilere ulaşmak mümkün olmaktadır (Çınar ve Koyuncu, 2015, s. 18-19). Vakıf muhasebe defterlerinden ayrıca, vakıfların adı, kuruluş amacı, yer aldığı bölgenin adı, mütevellinin ismi, vakfın sermayesi, varsa bu sermayeye sonradan eklenen ve diğer vakıflardan gelen ek sermaye, vakfın sermayesinin kullanılmasıyla elde edilen kâr ve bu kârın nerelere harcandığı gibi bilgilere de ulaşılmaktadır (Çiftçi, 2001, s. 10-11).

İdarî ve malî açıdan devlete karşı özerk bir yapı arz eden vakıflar, kadılar ya da naipleri tarafından kontrol altında tutulmuş ve sürekli denetlenmiştir. Denetleme mekanizmasının temel dayanağı ise mütevelliler tarafından tutulan muhasebe kayıtları olmuştur. Bu sistemde vakıfların senelik muhasebeleri bağlı oldukları yerin kadısına ulaştırılmış, böylece denetim mekanizması harekete geçirilmiştir. Vakfın nazırı da gelir ve giderleri teftiş etmiş, bu düzende bir dengesizlik olmadıkça müdahale etmemiştir. Mütevelliler vakfın genel sorumluluğunu üstlenmiş, müteveli heyetin teklifi ve merkezî idarenin onayıyla atanmış kâtipler ise vakıf muhasebesinin sorumluluğunu üzerlerine almışlardır (Şensoy, 2014, s. 80).

Osmanlı Devleti'nde vakıfların uzun ömürlü olmalarında iki neden etkili olmuştur. Bunlardan ilki sağlam bir hukukî yapıya sahip olmaları, ikincisi de devamlı surette muhasebe denetimi içinde olmalarıdır. Bu düzen yüzyıllar boyu devletin sosyo-ekonomik yapısında etkin bir rol oynamıştır (Güvemli ve Güvemli, 2016, s. 10). Muhasebe defterleri, vakıf sistemi için olduğu kadar iktisat tarihi ve yerel tarih çalışmalarında da kullanılabilir önemli

kaynaklardır. Bunun yanı sıra söz konusu defterler, Türk kültürü ve medeniyeti bakımından da son derece değerli bilgileri içermektedir (Açıkgöz ve Doğan, 2023, s. 1562).

Bu çalışmada, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri bünyesinde yer alan Osmanlı Arşivi'nde bulunan TS.MA.D 4789 numaralı ve H. 1077/M. 1666 tarihli vakıf muhasebe defteri (BOA, TSMA.D, 4789, s. 2-14) esas alınmıştır. Bu defterdeki kayıtlardan, Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mehmed adına inşa olunan Şehzade Külliyesi'ndeki vakıfların gelir-gider kayıtları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Şehzade Mehmed'in Hayatı

Şehzade Mehmed'in babası olan Kanuni Sultan Süleyman'ın eşleri, ilk baş kadını olan Mahidevran Hatun, Gülfem Hatun ve Hürrem Sultan'dır. Kanuni'nin bilinen ilk çocuğunun ismi Mahmud'dur. Doğum tarihi tam olarak bilinmeyen Şehzade Mahmud, 1521 yılında dokuz yaşında iken vefat etmiştir. Bir diğer çocuğu, Mahidevran Hatun'dan olan Mustafa'dır. Şehzade Mustafa babasının Manisa'da sancakbeyi olarak görev yaptığı sırada doğmuştur. Mustafa'dan sonra Kanuni'nin bir başka eşi olan Gülfem Hatun'dan Murad dünyaya gelmiştir. Murad da 1521 yılında daha iki yaşında iken vefat etmiştir. Bundan dolayı Kanuni'nin Şehzade Mehmed'in dünyaya gelmesine kadar hayatta kalan tek çocuğu Şehzade Mustafa'dır (Sağır, 2016, s. 921). Kanuni Sultan Süleyman'ın bir diğer eşi olan Haseki Hürrem Sultan'dan da beş çocuğu dünyaya gelmiştir. Bunlar; Selim, Bayezid, Mehmed, Cihangir ve tek kız çocuğu olan Mihrimah Sultan'dır (Uzunçarşılı, 1983, s. 401).

Şehzade Mehmed ağabeyleri Selim ve Mustafa ile birlikte 27 Haziran 1530 tarihinde sünnet olmuştur. Yaşça en büyük olan Şehzade Mustafa 1534 yılında Manisa Sancakbeyi olarak tayin edilmiş ve annesi Mahidevran Sultan ile görev yerine gitmiştir. Ancak onların İstanbul'dan ayrılmalarından sonra sarayda Hürrem Sultan'ın etkisi ağırlık kazanmaya başlamıştır (Sağır, 2016, s. 922). Osmanlı idarî sisteminde Manisa, İstanbul'a en yakın sancak olması nedeniyle buraya sancakbeyi olarak atananlar "veliaht şehzade" olarak kabul edilirdi. Nitekim şehzadeler sünnet merasimlerinin ardından pratik eğitimlerini görevlendirildikleri sancaklarda sancakbeyi sıfatıyla tamamlarlardı. Şehzadelerin sancaklara görevlendirilmesine ise "sancağa çıkma" denilmekteydi. Şehzadelerin sancağa çıkarılmasındaki temel amaç ise devlet idaresiyle ilgili bilgi sahibi olmaları ve tecrübe kazanmalarındır. Ayrıca imparatorluk topraklarının güvenliğinin sağlanması bakımından Osmanlı hanedanının o bölgeye verdiği önemin ve değer gösterilmesi hedeflenmekte ve sancaklarına hanedan üyesi gönderilen bölge halkının devlete itaat konusunda daha hassas davranacağı düşünülüyordu. (Eroğlu, 2010, s. 480-481).

Manisa'da yedi yıl sancakbeyliği yapan Şehzade Mustafa, kendisi ve annesini himaye ettiği anlaşılan babaannesi Hafsa Sultan'ın vefatı ve iyi ilişkiler içerisinde olduğu dönemin Veziriazamı İbrahim Paşa'nın öldürülmesiyle (1536) saraydaki mütteliklerini kaybetmiş ve Haseki Hürrem Sultan'dan olma kardeşlerine göre zamanla arka plana itilmiştir. Bu kardeşlerinden Şehzade Mehmed'in sancağa çıkma yaşı gelince Manisa, Şehzade Mustafa için babası ile arasındaki ilişkilerin bozulmaya başladığı yer olmuştur. Şehzade Mustafa, Hürrem

Sultan'ın tesiriyle İstanbul'a yakın olan bu sancaktan uzaklaştırılarak 1541'de Amasya Sancağı'na tayin edilmiş, onun yerine de kardeşi Şehzade Mehmed Manisa Sancakbeyi olmuştur (Demirtaş, 2010, s. 206-207). Ancak Şehzade Mehmed göreve başladıktan kısa bir süre sonra Manisa'da zafer şenlikleri yapıldığı sırada 31 Ekim 1543 tarihinde hastalanarak yatağa düştü ve 7 Kasım 1543 tarihinde vefat etti. Ertesi gün Lala Paşa, Defterdar İbrahim Çelebi ve maiyeti tarafından naaşı İstanbul'a götürüldü. Şehzade Mehmed yerine, kardeşi Karaman Valisi Şehzade Selim Manisa Sancakbeyi tayin edildi (Uluçay, 1970, s. 230).

Avusturya Seferi'nden dönmekte olan Kanuni Sultan Süleyman acı haberi Edirne'de öğrendi. Hızlı bir şekilde, Manisa'dan getirilen oğlunun cenaze törenine katılmak üzere İstanbul'a hareket etti (Emecen, 2010, s. 68). Şehzade Mehmed'in cenazesi İstanbul'a yaklaştığında, İbrahim Ağa çiftliğinde vezirler ve diğer devlet adamları tarafından karşılandı. Cenazesi arabadan indirilerek tabuta konuldu ve ardından Üsküdar İskelesi'ne götürülerek İstanbul'a nakledildi. Üsküdar'ın karşısında büyük bir kalabalık cenazeyi karşıladı. Buradan alayla birlikte Bayezid Camii'ne götürüldü ve 16 Kasım 1543 tarihinde burada cenaze namazı kılınarak, Yeniçerilerin eski odaları karşısına defnedildi. (Sağır, 2016, s. 922).

Kanuni Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan'ın oğlu olan Şehzade Mehmed, annesi ve babası tarafından belki de ilk çocukları olması nedeniyle ziyadesiyle çok sevilmekteydi. (Demirci, 2019, s. 59). Bu durum Peçevî tarafından şu şekilde anlatılmaktadır. *"Babası ile annesi için, dünyayı gören gözlerinden ve canlarından daha değerli bir şehzade idi ve daha sağlıklarında onu veliaht yapmayı kararlaştırmışlardı. Ama amansız ecelin yolcusu olarak, Manisa valiliğinde iken bu böbürlenilenlerin dünyasından sevinç sarayına göç etti ve rahmetle bezenmiş nâ'sı İstanbul'a getirilerek yapımına başlanmış olan mübarek cami yanına gömüldü ve bu cami onun temiz adı ile ün kazandı."* (Peçevî İbrahim Efendi, 1999, s. 20).

Osmanlı tarihinde İstanbul'a defnedilen ilk padişah çocuğu Şehzade Mehmed olmuştur. Cenazesi yeniçeri odaları yakınında toprağa verilmiştir. Babası I. Süleyman ise oğluna olan sevgisini muhteşem bir mimarî eserle taçlandırmıştır. *"Merkad-ı münevvereleri yakınında, iki minareli ve iki şerefeli güzel bir cami ve eşi bulunmaz bir mabed yaptırmıştır. Şöyle ki, tamamlandıktan sonra masrafı hesap olunub, yüz elli yük akçe ile ikmâl olunduğu öğrenilmiştir"* (Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, 1989, s. 112).

Şehzade Külliyesi

Külliye, birbiriyle bağlantılı ya da ilintili olarak belli bir mevkide toplanmış birkaç binadan meydana gelen yapılar topluluğu olup sosyal amaçlar için tasarlanarak inşa edilmiş ve başta cami olmak üzere etrafında toplumsal vazifesi olan binaların düzenlenmesi ile meydana gelir (Ramazanoğlu, 2008, s. 334). Devlet idaresinin en üst kademesinde bulunan kişilerle bunların eşleri ve çocukları, idarenin çeşitli kademelerinde görev yapan vezir, sadrazam, bey ve paşa gibi devlet ricali ile halktan hayırsever zenginler tarafından inşa ettirilen bu sosyal tesisler tamamen halka hizmet maksadıyla yapılmıştır (Çobanoğlu, 2002, s. 542).

Külliyeler, başta cami, medrese, tıp medresesi, darüşşifa, imaret, tabhane, kervansaray-han-arasta-çarşı, bedesten, hamam, sıbyan mektebi, kütüphane, sebil, çeşme, muvakkithane, köprü ve bazı ek yapılardan oluşmaktadır. Ayrıca bu yapılarda hizmet veren görevlilerin kalmaları için lojman binaları ile dükkânlar, çeşitli kiralık konutlar ve arsalar gibi gelir getiren yapılar da külliyelerin tamamlayıcı parçalarıdır (Doğan, 2023, s. 74). Bu yapılardan cami, medrese, mektep ve imaret gibi doğrudan kendisinden yarar sağlananlara “*müessesât-ı hayriye*” ya da sadece “*hayrât*” ya da “*meberrât*”, bunların giderlerini karşılamak üzere vakfedilmiş olan menkul ve gayrimenkul mallara genel olarak “*müstegillât*”, ev ya da dükkân gibi bina vasfında olanlara da “*müsakkafât*” denilmektedir (Pay, 2000, s.325).

Külliyeler, Osmanlıların daha erken döneminden itibaren Bursa ve Edirne başkentlerinde, şehrin Türkleşmesini ve İslamlaşmasını, yeni yerleşim alanlarının kurulmasını ve şehrin büyümesini sağlamıştır. İstanbul’daki külliyeler ile de şehrin üç yakasının görünüşünü değerlendiren ve büyük bir dünya devletini simgeleyen kuruluşlar olmuşlardır. Külliyeler ticarî yaşamın devamlılığını ve güvenliğini sağlayan menzil kuruluşları olarak da buldukları yerlerin gelişimine ve şehirleşmesine de olanak hazırlamışlardır (Cantay, 2000, s. 457). Nitekim külliyelerin bir mimarî kompleks olarak yani bir şehircilik manzumesi olarak değerlendirilmeleri, Osmanlı Devleti’nin Edirne ve İstanbul’a yerleşmesiyle başlamıştır. Bu doğrultuda, politik ve toplumsal gelişimine bağlı olarak, 15. yüzyılın sonlarından başlayarak 18. yüzyılın ortalarına kadar bu mükemmel mimarî komplekslerin başta Bursa, Edirne ve İstanbul olmak üzere imparatorluğun daha pek çok yerlerinde meydana getirildiği görülmektedir (Akozan, 1969, s. 306).

Çalışmamıza konu olan Kanuni Sultan Süleyman’ın Manisa Sancağı’nda vali iken 1540 yılında 21 yaşında iken hayatını kaybeden oğlu Mehmed adına yaptırdığı Şehzade Külliyesi, Mimar Sinan’ın inşa ettiği ilk selâtin külliyesi olup Beyazıt semtinden Edirnekapı’ya giden cadde üzerinde bu yapı münasebetiyle Şehzadebaşı olarak adlandırılan mevkide bulunmaktadır (Orman, 2010, s. 483). İstanbul’un tarihî yarımadasında günümüzde Eminönü ilçesinde 1543- 1548 yılları arasında inşa edilen külliye camii, türbe, hazire, medrese, kervansaray, imaret, tabhane, sıbyan mektebi ve helâlar bulunmaktadır. Mimar Sinan’ın büyük programlı ilk büyük yapı topluluğu olan külliye özellikle camii ve türbe vurgulanmıştır. Merkezî planlı camii, cephe düzeni ve minareleriyle; türbe ise özellikle iç-dış bezemeleri ve mezar üzerine yapılan taht düzenlemesiyle üniktedir. Türbeye daha sonra 1553 yılında Şehzade Mehmed’in ölen küçük kardeşi Şehzade Cihangir de defnedilmiştir (Müderrişoğlu, 2013, s. 196). Külliye yapılarının yerleşim düzeninde iki eksenli bir planlama tercih edilmiştir. Camii ve türbeler bir eksende yer alırken, medrese ve kervansaray avlu duvarına bitişik diğer bir eksende yerleştirilmiştir. Yan yana inşa olunan imaret ve sıbyan mektebi ise caminin güneyindeki sokak üzerinde bağımsız bir alanda bulunmaktadır. İnşaatin tamamlanmasının üzerinden geçen 200 sene içerisinde külliye bazı yapılar ilave olunmuştur. Bunlar, yüksek mevkideki din ve devlet adamlarına ait türbeler, sebil, çeşmeler, su terazisi, yangın havuzu ile muvakkithane binasıdır (Aykutlu, 2014, s. 23-24).

Külliyenin şehir içerisindeki konumunun, önceki selâtin camisi olan Yavuz Sultan Selim Külliyesi'nden daha ihtişamlı olması tarihçiler arasında tartışmalara neden olmuştur. Öyle ki o zamana kadar şehzadeler adına bir mescit dahi inşa edilmezken ölen bir şehzade için konumu ve mimarî yapısıyla böylesine görkemli bir külliye yaptırılması her yönüyle sorgulanmıştır. Ancak külliye inşasının Kanuni adına başlatıldığı fakat çok sevdiği ve ilk oğlu olan Şehzade Mehmed'in ani ölümü üzerine onun adına ithaf edildiği görüşü bu soruya cevap niteliği taşımaktadır. Nitekim caminin hünkâr mahfili düzenlemesine de sahip olması bu görüşün doğruluğunu kanıtlamaktadır (Alioğlu, 2023, s. 90).

Şehzade Mehmed Külliyesi Vakıflarının Gelir ve Giderleri

Gelirler

Çalışmamızda kullandığımız 4789 numaralı ve H. 1077 / M. 1666 tarihli vakıf muhasebe defteri, 1077/1666 yılının 26 Muharrem¹ ve 1 Safer² aylarına ait muhasebe kayıtlarını ihtiva etmektedir. Çalışmamıza kaynaklık eden muhasebe defterindeki kayıtlardan Şehzade Mehmed Külliyesi'ndeki vakıflara konu olan hizmet birimlerini iki şekilde değerlendirebiliriz. Birincisi toplumun doğrudan yararına sunulan birimler, diğerleri ise bu birimlerin işleyişini düzenli olarak devam ettirmeleri için ihtiyaç duyduğu gelirlerin akışını sağlayan hizmet birimleridir. Söz konusu külliye'deki vakıflara ait arazi çeşitleri arasında arsa, bahçe ve mukataalar bulunmaktadır. Gayrimenkuller arasında ise, hamam ve evler bulunmaktadır.

Mukataa Gelirleri

Mukataa, önceleri "devlete ait birtakım vergi ve resimlerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi" anlamına gelmekte olup zaman içerisinde "iltizamın konusuna dâhil olan vergi birimi" manasında kullanılmaya başlanmıştır (Genç, 2020, s. 129). Mukataalar, devlete ait olan gelirlerin tahsili veya bir tekel haline getirilen herhangi bir kuruluşun işletme hakkı ya da yer altı zenginliklerinden devlet payına düşen kısmı toplamak ya da gerektiği zaman bu kaynakları işleten kimselerden çıkardıkları madeni satın alma tekeli (monopson) kurmak şekillerinde işletilen üretim birimleridir (Tabakoğlu, 1985, s. 120).

Şehzade Mehmed Külliyesi'ndeki vakıfların en önemli gelir kalemi arasında mukataalar yer almaktadır. Hemen belirtmemiz gerekirse, mukataa araziler, birçok köyün birleştirilmesi neticesinde oluşan birimlerdir. Genişlikleri ve gelirleri oldukça büyük olan bu arazilerin vergi gelirleri ile reayası yapılan tahrirler neticesinde vakıflara kaydolunmuştur. Mukataa gelirleri her sene mart ayından başlamak üzere iltizama verilerek tahsil edilirdi (Doğan, 2023, s. 78). 4789 numaralı muhasebe defterinde külliye'deki söz konusu vakıflara

¹ "Mahmiye-i İstanbul'da vâkî' cennet-mekân firdevs-âşiyân merhûm ve mağfûrun-leh Şehzâde Sultan Mehmed Han tâbe sârehû Câmî-i şerîfi ve imâret-i âmire ve medrese-i ma'mûre ve sâir hüddâm-ı vakfın vazîfeleri defteridir ki ber-mûceb-i muhâsebe ve defter-i vakf tahrîr olundu ve gayri'l-vâkî' fi 26 Muharrem sene 1077", (BOA, TS.MA.D, 4789, s. 2).

² "Bir senede vakf-ı şerîfin imâret-i âmiresine alınub masraf olan zehâyirin behâlarıdır ki görülen muhâsebe ve rûzname-i vakf defterleri üzere tahrîr ve beyân olunduğundan el-vâkî' fi evâil-i şehri-i Sâferü'l-hayr sene 1077.", BOA, TS.MA.D, 4789, s. 11; "Bir senede vakf-ı şerîfin irâd-ı mukâta'âtdan ve hayriye-i re'âyâ-yı vakf u müşâhere ve kıst-ı hammâm ve sâire ne mikdâr olduğu defter-i vakf mûcibince tahrîr olunduğudur. El-vâkî' fi evâil-i Sâfer sene 1077", (BOA, TS.MA.D, 4789, s. 13).

temlik olunan on üç mukataa bulunmaktadır. Bu mukataalardan dokuz tanesi Anadolu Vilayeti'ne bağlı olan kazalarda yer almaktadır. Bunlar, İzmir kazasında Ayasufut Mukataası, Kuşadası kazasında Aydın ve Yenişehir Mukataası, Galata kazasında Kapıdağı Mukataası, Galata kazasında Marmara Mukataası, Erneb Mukataası, Üsküdar kazasında Maltepe ve Serh Mukataası, Galata kazasında Mir Ali Mukataası, Galata kazasında Büyükdere Mukataası ve İpsala kazasında Barağı Mukataası'dır. Rumeli Vilayeti'ne bağlı olan kazalarda ise dört adet mukataa bulunmaktadır. Bunlar ise, Haslar kazasında Tahir Fakih Mukataası, Çorlu kazasında Çorlu Mukataası, Çirmen kazasında Çirmen Mukataası ve Nevrekob kazasında Nevrekob Mukataası'dır (BOA, TSMA.D, 4789, s. 13-14).

Tablo 1. Şehzade Mehmed Külliyesi'ne ait mukataalar ve yıllık gelirleri

Mukataanın Adı	Bağlı Bulunduğu Yer	Geliri (Akçe)	Yıl
Ayasufut Mukataası	Anadolu Vilayeti/İzmir Kazası	380.000	H.1077/M. 1666
Aydın ve Yenişehir Mukataası	Anadolu Vilayeti/Kuşadası Kazası	383.000	H.1077/M. 1666
Kapıdağı Mukataası	Anadolu Vilayeti/Galata Kazası	585.000	H.1077/M. 1666
Marmara Mukataası	Anadolu Vilayeti/Galata Kazası	265.000	H.1077/M. 1666
Ayasufut Mukataası	Anadolu Vilayeti/Galata Kazası	348.000	H.1077/M. 1666
Maltepe ve Serh Mukataası	Anadolu Vilayeti/Üsküdar Kazası	110.000	H.1077/M. 1666
Mir Ali Mukataası	Anadolu Vilayeti/Galata Kazası	36.000	H.1077/M. 1666
Büyükdere Mukataası	Anadolu Vilayeti/Galata Kazası	23.030	H.1077/M. 1666
Barağı Mukataası	Anadolu Vilayeti/İpsala Kazası	11.000	H.1077/M. 1666
Tahir Fakih Mukataası	Rumeli Vilayeti/Haslar Kazası	70.000	H.1077/M. 1666
Çorlu Mukataası	Rumeli Vilayeti/Çorlu Kazası	205.000	H.1077/M. 1666
Çirmen Mukataası	Rumeli Vilayeti/Çirmen Kazası	98.000	H.1077/M. 1666
Nevrekob Mukataası	Rumeli Vilayeti/Nevrekob Kazası	50.000	H.1077/M. 1666
Toplam		2.564.030	H.1077/M. 1666

Tablo-1'deki kayıtlarda da görüldüğü üzere incelediğimiz döneme ait muhasebe defterine göre Şehzade Mehmed Külliyesi'ne ait mukataalardan toplamda yıllık 2.564.030 akçe hâsılat elde edilmiştir. Bu mukataalar içerisinde Kapıdağı Mukataası 585.000 akçe ile vakıflara en fazla gelir getiren mukataa olurken, en az gelire sahip olan mukataa ise 11.000 akçe ile Barağı Mukataası olmuştur. Vilayetlere göre değerlendirecek olursak; Anadolu Vilayeti'ndeki kazalarda bulunan mukataalardan toplam 2.141.030 akçe gelir edilirken Rumeli Vilayeti'ne bağlı kazalardaki mukataalardan ise vakıflara toplamda 423.000 akçe hâsılat kaydolunmuştur.

Kira Gelirleri

Külliyelerdeki vakıfların en önemli gelirler kaynaklarının başında vakıflara ait oda, ev, dükkân, fırın, han (kervansaray), hamam, kapan, ambar, bezirhâne, fırın vs. gibi gayrimenkullerden elde edilen kira gelirleri gelmektedir. Çalışmamıza kaynaklık eden vakıf muhasebe defterindeki kayıtlarda bu gayrimenkuller arasında hamam, oda, dükkân, ev ve bahçelere ait kira gelirleri tespit olunmuştur.

Hamam Kirası Gelirleri

Muhasebe defterdeki kayıtlara göre Şehzade Mehmed Külliyesi'ndeki vakıflara ait, İstanbul'da Ebu Eyyub Ensari kazasında bir adet hamam bulunmaktadır. Söz konusu

hamamdan vakıflara yıllık 30.000 akçe gelir sağlanmaktadır. Bu miktarın 6.000 akçesi ise hamamın yıllık tamirâtı ve bakımı ile diğer harcamalarına ayrılmaktadır (BOA, TSMA.D, 4789, s. 14). Böylece geriye 24.000 akçe gelir kalmaktadır.

Oda ve Dükkân Kirası Gelirleri

Defterdeki kayıtlardan öğrendiğimiz kadarıyla Şehzade Mehmed Külliyesi'ndeki vakıflara ait, külliye'nin içerisinde bulunan cami-i şerifin yakınında odalar ve dükkânlar bulunmaktadır. Bu odalar ve dükkânlar külliye'deki vakıflara yıllık 7.380 akçe gelir getirmektedir (BOA, TSMA.D, 4789, s. 14).

Diğer Kira Gelirleri

Defterdeki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla külliye'nin sahip olduğu sepus (kepek) mukataası kirasından yıllık 2.000 akçe (BOA, TSMA.D, 4789, s. 14), bahçelerden ve külliye içerisindeki cami-i şerif yakınında bulunan evlerin kiralarından ise 2.480 akçe (BOA, TSMA.D, 4789, s. 14) kira geliri elde edilmiştir. Bu guruptaki kira gelirlerin toplamı ise yıllık 4.480 akçedir.

Cizye (Haraç) Gelirleri

Cizye, "kâfi gelmek, karşılığını vermek, ödemek" manasındaki ceza mastarından türemiş bir kelime olup İslam literatüründe tebaadan olan gayrimüslimlerin ödedikleri vergiye, harbî olanlardan ayrı tutulmalarına, can ve mal güvenliklerinin sağlanmasına karşılık geldiği için bu isim verilmiştir (Erkal, 1993, s. 42). Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıla kadar bu vergiyi ifade etmek için genellikle "haraç" kelimesi kullanılmış, daha sonra "cizye" ve "cizye-i şer'î" tabiri yaygın hale gelmiştir.³ Bazı belgelerde arazi haracından ayırt edilmesi için cizye yerine "baş haracı" tabirine de tesadüf olunmaktadır. Bu vergiyi toplayan kişilere önceleri "harâcî" veya "haraççı", sonraları ise "cizyedâr" denilmiştir (İnalçık, 1993, s. 45).

Muhasebe defterindeki verilerden cizye (haraç) gelirlerinin, Şehzade Mehmed Külliyesi vakıflarının önemli gelir kalemlerinden birini oluşturduğu görülmektedir. Nitekim vakıflara ait gelir kaynaklarından olan kazalardan haraç akçesinden ve resm-i kethüdalıktan yılda 750.000 akçe hâsılât elde edilmiştir (BOA, TSMA.D, 4789, s. 14).

Muhasebe defterindeki bu kayıtlara göre Şehzade Mehmed Külliyesi'ndeki vakıflara ait mukataa gelirleri, kira gelirleri, diğer kira gelirleri, cizye (haraç) vergisi ve kethüdalık vergisi gelirlerinden vakıf bütçesine yıllık toplamda 3.349.890 akçe kazanç girmiştir.⁴

³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Burak Kocaoğlu, Osmanlı Devleti'nde Cizye Vergisi, Berikan Yayınları, Ankara, 2019.

⁴ "Cem'an yekûn bir senede vakf-ı şerifin mukâta'âtından ve cizye-i re'âyâ-yı vakfdan ve müşâhere ve icâreden cümle mâl vakf-ı 'avâid-i rikâb-ı hümayûn ve avâid-i mütevellî ile 33 yük 49.890 akçe îrâdî olub fîrûht olageldiği tahrîr olunmuşdur.", (BOA, TS.MA.D, 4789, s. 14).

Giderler

Şehzade Mehmed Külliyesi'ndeki vakıfların gider kalemlerini; külliye içerisinde bulunan cami, imaret, medrese, mektep ve türbelerde hizmet veren personelin maaşları (mevâcibât), külliye'nin imaret mutfağının (kiler) masrafları ve vakıflara ait bazı gayrimenkullerin tamirat ve bakımına yapılan harcamalar oluşturmaktadır. Bu giderlerin tamamı ayrıntılı olarak muhasebe defterinde kayıt altına alınmıştır.⁵

Maaş Ödemeleri (Mevâcibât)

Çalışmamıza kaynaklık eden vakıf muhasebe defterinde, Şehzade Mehmed Külliyesi'ndeki birimlerde hizmet veren personelin maaş ödemeleri ayrıntılı bir şekilde kayıt altına alınmıştır. Buna göre, H. 1077/M. 1666 yılında çok sayıda personelin külliye'deki vakıflardan maaş aldığı görülmektedir.

Medrese Görevlilerinin Maaşları

Muhasebe defterindeki kayıtlara göre, Şehzade Mehmed Külliyesi'ndeki vakıflara ait olan medresede müderris, mu'îd, medrese talebesi, bevvâb ve ferrâşlar görev yapmaktadır. Bu görevlilerin sayısı ve günlük maaşları aşağıdaki tabloda ayrıntılı olarak verilmiştir.

Tablo 2. Şehzade Mehmed Külliyesi Medrese görevlileri ve maaşları (BOA, TSMA.D, 4789, s. 2).			
Görevlinin Adı	Görevli Sayısı	Günlük (Akçe)	Tarih
Müderris Efendi	1	60	H.1077/M. 1666
Mu'îd Efendi	1	5	H.1077/M. 1666
Medrese Talebesi	1	32	H.1077/M. 1666
Bevvâb ve Ferrâş	1	4	H.1077/M. 1666
Toplam	4	101	H.1077/M. 1666

Tablo 2'deki verilerde de görüldüğü üzere göre külliye'nin medrese bölümünde toplam 4 kişi görev yapmakta olup bu kişilere toplamda günlük 101, yıllık ise 3.030 akçe ödeme yapıldığı muhasebe kayıtlarına yansımıştır.

Cami Görevlilerinin Maaşları

Muhasebe defterindeki kayıtlara göre, Şehzade Mehmed Külliyesi'ndeki Şehzade Camii'nde dârüssaade ağası, mütevellî, kâtip, hatip, imam, vâiz, Yâsîn-hân, Amme-hân, Tebâreke-hân, aşır-hân, na't-hân, muarriif, saatçi, buhurcu, noktacı, hâfız, mücellid, perdecî, mani'-i ayyâr, malgûş, şadırvanî, muslukçu, dârülkurrâ, devir-hân, müezzin, kayyım, sirâciyân, musalli, En'am-hân, cüz-hân, misbâhçı, salâvatçı, bevvâb ve ferrâşlar hizmet vermektedir. Bu görevlilerin günlük ve yıllık maaşları da aşağıdaki tabloda detaylı şekilde verilmiştir.

⁵ Mahmiye-i İstanbul'da vâkî' cennet-mekân firdevs-âşiyân merhûm ve mağfûrun-leh Şehzâde Sultan Mehmed Han tâbe sârehû Câmî-i şerîfi ve imâret-i âmire ve medrese-i ma'mûre ve sâir hüddâm-ı vakfın vazîfeleri defteridir ki ber-mûceb-i muhâsebe ve defter-i vakf tahrîr olundu ve gayri'l-vâkî' fi 26 Muharrem sene 1077.", (BOA, TS.MA.D, 4789, s. 2).

Tablo 3. Şehzade Mehmed Külliyesi Camii (Şehzade Camii) görevlileri ve maaşları (BOA, TSMA.D, 4789, s. 2-4).

Görevlinin Adı	Görevli Sayısı	Günlük (Akçe)	Tarih
Dârüssaade ağası	1	40	H.1077/M. 1666
Mütevellî	1	50	H.1077/M. 1666
Kâtib	1	10	H.1077/M. 1666
Hatib	1	50	H.1077/M. 1666
İmam	2	40	H.1077/M. 1666
Vâiz	1	40	H.1077/M. 1666
Yâsîn-hân	2	6	H.1077/M. 1666
Amme-hân	1	4	H.1077/M. 1666
Tebâreke-hân	1	3	H.1077/M. 1666
Aşır-hân	1	7	H.1077/M. 1666
Na't-hân	2	13	H.1077/M. 1666
Muarrif	1	10	H.1077/M. 1666
Saatçi	1	10	H.1077/M. 1666
Buhurcu	1	10	H.1077/M. 1666
Noktacı	1	4	H.1077/M. 1666
Hâfız	3	8	H.1077/M. 1666
Mücellid	1	4	H.1077/M. 1666
Perdecî	1	2	H.1077/M. 1666
Manî'-i ayyâr	1	2	H.1077/M. 1666
Mâlgûş	1	2	H.1077/M. 1666
Şadırvanî	1	2	H.1077/M. 1666
Muslukçu	1	2	H.1077/M. 1666
Dârülkurrâ	1	20	H.1077/M. 1666
Devir-hân	10	43	H.1077/M. 1666
Müezzin	8	59	H.1077/M. 1666
Kayyum	9	37	H.1077/M. 1666
Sirâciyân	5	18	H.1077/M. 1666
Musalli	10	68	H.1077/M. 1666
En'am-hân	10	50	H.1077/M. 1666
Cüz-hân (Sabah Vakti)	31	62	H.1077/M. 1666
Cüz-hân (Öğlen Vakti)	31	62	H.1077/M. 1666
Cüz-hân (Akşam Vakti)	31	62	H.1077/M. 1666
Misbâhçı	21	41	H.1077/M. 1666
Salâvatçı	10	21	H.1077/M. 1666
Bevvâb	2	4	H.1077/M. 1666
Ferrâş	5	22	H.1077/M. 1666
Toplam	211	888	

Tablo-3'teki verilerden de anlaşılacağı üzere külliye camii olan Şehzade Camii'nde toplam 211 kişi görev yapmakta olup bu kişilere ödenen maaş miktarı ise toplamda günlük 888, yıllık 26.640 akçedir.

Şehzade Mehmed Türbesi Görevlilerinin Maaşları

Muhasebe defterindeki kayıtlara göre, külliye bulunan Şehzade Mehmed türbesinde hizmet veren kişiler arasında türbedâr, buhurcu, destârî (sarıkçı), bahçeci, sirâcî, muslukçu, noktacı, ferrâş, cüzhân ve mustahfızlar bulunmaktadır.

Tablo 4. Şehzade Mehmed Türbesi görevlileri ve maaşları (BOA, TSMA.D, 4789, s. 4).			
Görevlinin Adı	Görevli Sayısı	Günlük (Akçe)	Tarih
Türbedâr	2	12	H.1077/M. 1666
Buhurcu	1	6	H.1077/M. 1666
Destârî (Sarıkcı)	1	2	H.1077/M. 1666
Bahçeci	1	3	H.1077/M. 1666
Sirâci	1	3	H.1077/M. 1666
Muslukçu	1	1	H.1077/M. 1666
Noktacı	1	3	H.1077/M. 1666
Ferrâş	1	2	H.1077/M. 1666
Cüz-hân	⁶	62	H.1077/M. 1666
Cüz-hân (Şehzade Cihangir Türbesi)	⁷	63	H.1077/M. 1666
Mustahfız	36	72	H.1077/M. 1666
Cüz-hân (Şehzade Mahmud Türbesi)	21	46	H.1077/M. 1666
Toplam	66	275	H.1077/M. 1666

Tablo-4'te de görüldüğü üzere Şehzade Mehmed türbesinde toplam 66 personel hizmet vermektedir. Bu görevlilerden cüz-hânlar ayrıca Şehzade Cihangir ve Şehzade Mahmud türbelerinde de hizmet vermektedir. Söz konusu görevlilere vakıf bütçesinden toplamda günlük 275, yıllık ise 8.250 akçe ödeme yapılmıştır.

Şehzade Mahmud Türbesi Görevlilerinin Maaşları

63

Muhasebe defterindeki kayıtlara göre, külliye de bulunan bir diğer türbe olan Şehzade Mahmud türbesinde hizmet veren kişiler arasında ise türbedâr, sirâci, sebilci, destârî (sarıkcı), noktacı, buhurcu, ferrâş ve mustahfızlar yer almaktadır.

Tablo 5. Şehzade Mahmud Türbesi görevlileri ve maaşları (BOA, TSMA.D, 4789, s. 2-14).			
Görevlinin Adı	Görevli Sayısı	Günlük (Akçe)	Tarih
Türbedâr	1	3	H.1077/M. 1666
Sirâci	1	2	H.1077/M. 1666
Sebilci	1	2	H.1077/M. 1666
Destârî (Sarıkcı)	1	1	H.1077/M. 1666
Noktacı	1	1	H.1077/M. 1666
Buhurcu	1	3	H.1077/M. 1666
Ferrâş	1	3	H.1077/M. 1666
Mustahfız	6	12	H.1077/M. 1666
Toplam	13	27	H.1077/M. 1666

Tablo-5'teki kayıtlardan Şehzade Mahmud türbesinde toplam 13 personelin hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Söz konusu personele de vakıf bütçesinden toplamda günlük 27, yıllık ise 810 akçe ödeme yapılmıştır.

⁶ Defterde personel sayısı yazılmamıştır.

⁷ Defterde personel sayısı yazılmamıştır.

Mektebhane Görevlilerinin Maaşları

Muhasebe defterindeki kayıtlara göre, külliye de bulunan mektebhanede muallim, halife, ferrâş ve misbahçılar hizmet vermektedir.

Tablo 6. Şehzade Mehmed Külliyesi Mektebhane görevlileri ve maaşları (BOA, TSMA.D, 4789, s. 5).

Görevlinin Adı	Görevli Sayısı	Günlük (Akçe)	Tarih
Muallim	1	13	H.1077/M. 1666
Halife	1	3	H.1077/M. 1666
Ferrâş	1	4	H.1077/M. 1666
Misbahçı	1	2	H.1077/M. 1666
Toplam	4	22	H.1077/M. 1666

Tablo-6’da da görüldüğü üzere külliye içerisinde hizmet veren mektebhanede toplam 4 personel bulunmaktadır. Söz konusu personele yapılan ödeme ise toplamda günlük 22, yıllık ise 660 akçedir.

Hekim Çelebi Zaviyesi Mektebhane Görevlilerinin Maaşları

Şehzade Mehmed külliyesi içerisinde bulunan Hekim Çelebi Zaviyesi mektebhanesinde de muallim, halife, ferrâş ve misbahçıların görev yaptığı muhasebe defterindeki kayıtlara yansımıştır.

Tablo 7. Hekim Çelebi Zaviyesi Mektebhane görevlileri ve maaşları (BOA, TSMA.D, 4789, s. 5).

Görevlinin Adı	Görevli Sayısı	Günlük (Akçe)	Tarih
Muallim	1	6	H.1077/M. 1666
Halife	1	3	H.1077/M. 1666
Ferrâş	1	2	H.1077/M. 1666
Misbahçı	1	2	H.1077/M. 1666
Toplam	4	13	H.1077/M. 1666

Tablo-7’deki veriler bize külliyenin içerisinde hizmet veren Hekim Çelebi Zaviyesi mektebhanesinde toplam 4 kişinin hizmet sunmakta olduğunu ve bu kişilere ödenen maaş miktarının toplamda günlük 13, yıllık ise 390 akçe olduğunu göstermektedir.

İmâret Kileri (Mutfağı) Görevlilerinin Maaşları

İmâret, sözlükte “imar edilmiş, inşa edilmiş” manasına gelmekte olup cami, mescit, medrese, tabhâne, dârülit’am, dârüşşifâ, aşevi, kervansaray, muvakkithâne, türbe, vs. gibi birimlerin tamamı için kullanıldığı gibi bu yapılardan biri olan aşhane için de kullanılmıştır (Tarım, 2000, s. 219). İmâret mutfağı ise, vakıf personelinin, fakirlerin ve yolcuların karınlarını doyurabilmelerinin garantisi gibi görülmekteydi. Ayrıca maddi durumu iyi olan vakıf personeli için ise maaşlarına fazladan bir katkı niteliği taşımaktaydı. Vakfiyelerde belirlenen yemek miktarları ve türleri ile yemeklerde kullanılan malzemeler genellikle bir insanın temel gıda ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde planlanmış, lüks ve israf ise söz konusu dahi değildi. İmâretlerde sadece bazı özel günlerde her zamankinden daha fazla ve çeşitli yemekler halka sunulmaktaydı (Doğan, 2023, s. 88).

Muhasebe defterindeki kayıtlara göre, külliyyede bulunan imaret kilerinde hizmet veren kişiler arasında şeyh, kâtib, vekîl-i harç, ferrâş kâtibi, kilerci, mühürdâr, sarrâf, yumurtacı, dakîk (un) hamalı, çârûb (süpürgeci), gendüm-kûb, hintacı, keresteci, hîmecî (oduncu), şa'irci vs. bulunmaktadır.

Tablo 8. İmâret Mutfağı (Kiler) ve diğer birimlerdeki görevliler ve maaşları (BOA, TSMA.D, 4789, s. 5-8).

Görevlinin Adı	Görevli Sayısı	Günlük (Akçe)	Tarih
Şeyh	1	20	H.1077/M. 1666
Muhasebe Kâtibi	1	14	H.1077/M. 1666
Vakıf Rûz-namçeci	1	5	H.1077/M. 1666
Kiler Kâtibi	1	5	H.1077/M. 1666
Vakıf Vekîl-i Harç Kâtibi	1	5	H.1077/M. 1666
Ferrâş Kâtibi	1	4	H.1077/M. 1666
Vakıf Vekîl-i Harç	1	5	H.1077/M. 1666
Kilerci	1	5	H.1077/M. 1666
Mühürdâr	1	6	H.1077/M. 1666
Sarrâf	1	3	H.1077/M. 1666
Yumurtacı	1	6	H.1077/M. 1666
Dakîk (Un) Hamalı	1	1	H.1077/M. 1666
Çârûb (Süpürgeci)	1	2	H.1077/M. 1666
Gendüm-kûb	1	5	H.1077/M. 1666
Hintacı	1	4	H.1077/M. 1666
Keresteci	1	4	H.1077/M. 1666
Hîmecî (Oduncu)	1	2	H.1077/M. 1666
Şa'irci	1	3	H.1077/M. 1666
İbrikçi	1	2	H.1077/M. 1666
Hîme-keş	1	2	H.1077/M. 1666
Kâtib-i Şa'ir	1	3	H.1077/M. 1666
Tabbâhîn	6	31	H.1077/M. 1666
Habbâzîn	6	25	H.1077/M. 1666
Nakîb-i Nân-gûşt	4	12	H.1077/M. 1666
Kâseci	5	12	H.1077/M. 1666
Nekkadân-ı gendüm	6	6	H.1077/M. 1666
Bevvâbân ve Ferrâşân	5	13	H.1077/M. 1666
Tabhâne (Aşevi)	7	24	H.1077/M. 1666
Hizmetlileri			
Ahırcılar	4	8	H.1077/M. 1666
Meremmetçi	7	30	H.1077/M. 1666
Mu'temed	6	27	H.1077/M. 1666
Câbî	16	71	H.1077/M. 1666
Kâtib	16	58	H.1077/M. 1666
Du'â-gû	104	1.064	H.1077/M. 1666
Toplam	213	1.487	H.1077/M. 1666

Tablo-8'deki kayıtlardan külliyyenin imaret mutfağı ve diğer birimlerde toplam 213 personelin hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Söz konusu personele ise vakıf bütçesinden toplamda günlük 1.487, yıllık ise 44.610 akçe ödeme yapılmıştır.

Görevlilere Ödenen Yemek Ücretleri

Şehzade Mehmed Külliyesi'nde bulunan medresede görev yapanlar imaret mutfağından yemek yemeyip bu kişilerin maaşlarının yanı sıra her ay 3.570 akçe âdet üzere

yemek ücreti aldıkları muhasebe defterinde kayıtlıdır (BOA, TSMA.D, 4789, s. 8). Aynı şekilde külliye'deki cami, vakıf, mektep ve sair diğer birimlerde görev yapan kişilere de toplam günlük 289 akçe (aylık 8.670 akçe) yemek ücreti ödenmiştir. Bunun yanı sıra imaret görevlilerine aylık 405 akçe, medrese öğrencilerine aylık 1.350 akçe, mektep çocuklarına aylık 210 akçe ve diğer birimlerde görev yapanlara da günlük 177 akçe (aylık 5.310 akçe) lahmiyye (et) ücreti (BOA, TSMA.D, 4789, s. 9), şa'irlere aylık 40 akçe (BOA, TSMA.D, 4789, s. 10), medrese kayyımlarına aylık 40 akçe, süpürgecilere aylık 45 akçe, fırıncılara ise aylık 28 akçe (BOA, TSMA.D, 4789, s. 2-14) vakıfların bütçesinden ödeme yapılmıştır. Toplamda yapılan ödeme ise yıllık 19.628 akçedir.

İmaret Mutfağı Giderleri

Şehzade Mehmed Külliyesi'ndeki imarethane mutfağının ihtiyaç duyduğu tüm malzemeleri kalem kalem muhasebe defterindeki kayıtlardan takip etmemiz mümkün olmaktadır. Defterde, öncelikle imarethane mutfağına gerekli olan kereste, et, un ve tahıl ürünleri olmak üzere diğer ihtiyaç malzemelerinin çeşitleri, miktarı, birimi ve fiyatlarına dair detaylı bilgiler kayıt altına alınmıştır (BOA, TSMA.D, 4789, s. 11-12).

Tablo 9. Şehzade Mehmed Külliyesi İmaret Mutfağına yapılan yıllık alımlar ve miktarları

Malzemenin Adı	Miktarı	Birimi	Fiyatı (Akçe)	Yıl
Dakik (Un)	8.640	Kile	487.710	H.1077/M.1666
Hınta (Buğday)	806,5	Kile	29.971	H.1077/M.1666
Erz (Pirinç)	2.020	Kile	177.280	H.1077/M.1666
Sade Revgan (Yağ)	4.242	Kıyye	115.244	H.1077/M.1666
Asel (Bal)	6.575	Kıyye	98.694	H.1077/M.1666
Nişasta	2.695	Kıyye	14.820	H.1077/M.1666
Kızıl Üzüm	3.080	Kıyye	23.100	H.1077/M.1666
Fıstık	296	Kıyye	4.690	H.1077/M.1666
Nohut	100	Keyl	5.100	H.1077/M.1666
Felfel (Biber)	11	Kıyye	1.430	H.1077/M.1666
Zağferan (Safran)	2.790	Dirhem	5.825	H.1077/M.1666
Nemek (Tuz)	167	Keyl	2.954	H.1077/M.1666
Piyaz (Soğan)	858	Kıyye	1.480	H.1077/M.1666
Revgan-ı Zeyd (Zeytinyağı)	3.026	Kıyye	55.898	H.1077/M.1666
Hime (Odun)	1.431	Vezne	50.085	H.1077/M.1666
Toplam			1.074.281	H.1077/M.1666

Tablo-9'daki verilerde de görüldüğü üzere Şehzade Mehmed Külliyesi imaret mutfağının gereksinim duyduğu malzemeler için vakıf bütçesinden yapılan ödeme toplam 1.074.281 akçedir.

Diğer Giderler

Şehzade Mehmed Külliyesi'ndeki vakıfların belli başlı giderleri dışında kalan ödemeler ile düzenli olmayan harcamalar bu başlık altında değerlendirilmiştir. Buna göre; söz konusu külliye'deki vakıfların bütçesinden âdet üzere, külliye'de medfun olan Şehzade Mehmed ve diğerleri adına Hacc-ı Şerif yapmak, vakıflara ait birimlerde kullanılmak üzere alınacak şems-i asel (bal mumu) ücreti, Kuran-ı Kerim'i hatmeden cüz-hânlara verilecek ücret,

mektepe okuyan çocuklara alınacak elbiseler ve diğer harcamalar için toplamda 105.885 akçe ayrılmıştır (BOA, TSMA.D, 4789, s. 12).

Yine bir senede külliyedeki imaret ücretlerine ve imaret mutfağına alınan malzemelerin taşıma ücretlerine toplam 63.135 akçe ödenirken (BOA, TSMA.D, 4789, s. 12), külliyyede bulunan cami, imaret, medrese ve tabhanenin suyollarına ve diğer yerlerde vaki olan “meremmât-ı cizye” tabir olunan harçlarına 10.000 akçe masraf olunmuştur (BOA, TSMA.D, 4789, s. 12).

Sonuç

Vakıf muhasebe defterleri, vakıfların tarihsel süreçteki gelişimlerinin takip edilmesi ve detaylı iktisadî analizi açısından en kapsamlı arşiv kaynaklarıdır. Bu defterler, diğer arşiv kaynakları ile kullanılmalari halinde, gerek vakıf sistemi ve kurumsal tarih ve gerekse de toplumsal ve ekonomik tarihimiz için son derece kıymetli kaynak niteliği taşımaktadır. Gelir ve giderlerin ayrıntılı şekilde ele alındığı muhasebe defterleri, vakıfların ekonomik durumu ve faaliyetlerinde zaman içerisinde ortaya çıkan değişimleri tespit etmemize ve kurumsal gelişim tarihlerini öğrenmemize olanak sağlamaktadır. Çalışmamıza konu olan ve Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi bünyesinde bulunan Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi’nde yer alan 4789 numaralı ve H. 1077/M. 1566 tarihli vakıf muhasebe defteri de bunun bir örneğini teşkil etmektedir. Bu defterlerdeki kayıtlardan, Kanuni Sultan Süleyman’ın, Manisa Sancakbeyi iken genç yaşta vefat eden oğlu Şehzade Mehmed adına inşa ettirdiği Şehzade Külliyesi’ndeki vakıfların gelir-gider kayıtları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca söz konusu külliyyede bulunan vakıfların sahip olduğu gayrimenkuller ve külliyyenin birimleri ile ilgili detaylı bilgilerden hareketle buradaki vakıfların işleyişi hakkında da fikir sahibi olunmuştur.

Külliye, birbiriyle bağlantılı ya da ilintili olarak belli bir mevkide toplanmış birkaç binadan meydana gelen yapılar topluluğu olup sosyal amaçlar için tasarlanarak inşa edilmiş ve başta cami olmak üzere etrafında toplumsal vazifesi olan binaların düzenlenmesi ile meydana gelmiştir. Kanuni Sultan Süleyman’ın Manisa Sancağı’nda vali iken 1540 yılında 21 yaşında iken hayatını kaybeden oğlu Mehmed adına yaptırdığı Şehzade Külliyesi, Mimar Sinan’ın inşa ettiği ilk selâtin külliyesi olup Beyazıt semtinden Edirnekapı’ya giden cadde üzerinde bu yapı münasebetiyle Şehzadebaşı olarak adlandırılan mevkide bulunmaktadır. 1543- 1548 yılları arasında inşa edilen külliyyede cami, türbe, hazire, medrese, kervansaray, imaret, tabhane, sıbyan mektebi ve helâlar bulunmaktadır.

Çalışmamıza kaynaklık eden 4789 numaralı ve H. 1077/M. 1566 tarihli vakıf muhasebe defterindeki kayıtlara göre, Şehzade Mehmed Külliyesi’ndeki vakıfların ihtiyaçlarının temin edilmesi amacıyla on üç mukataa temlik edilmiştir. Bu mukataalardan dokuzu Anadolu Vilayeti’ne bağlı olan kazalarda bulunmaktadır. Bunlar, İzmir kazasında Ayasufut Mukataası, Kuşadası kazasında Aydın ve Yenişehir Mukataası, Galata kazasında Kapıdağı Mukataası, Galata kazasında Marmara Mukataası, Erneb Mukataası, Üsküdar kazasında Maltepe ve Serh Mukataası, Galata kazasında Mir Ali Mukataası, Galata kazasında Büyükdere Mukataası ve

İpsala kazasında Barağı Mukataası'dır. Rumeli Vilayeti'e bağlı olan kazalarda ise dört adet mukataa yer almaktadır. Bunlar ise, Haslar kazasında Tahir Fakih Mukataası, Çorlu kazasında Çorlu Mukataası, Çirmen kazasında Çirmen Mukataası ve Nevrekob kazasında Nevrekob Mukataası'dır. Bu mukataalar vakıflara gelir getiren en önemli kaynak gurubunu oluşturmaktadır.

Mukataalar dışında gelir getiren bir diğer kaynak ise, söz konusu külliyedeki vakıflara ait arsa ve bahçeler ile hamam, ev, oda ve dükkânlardan müteşekkil gayrimenkuller olmuştur. Bunların dışında vakıflara ait olan kazalardan alınan haraç akçesi adı verilen cizye vergisi ve kethüdalık vergisi de vakıfların bir başka gelir kaynağını teşkil etmektedir. Muhasebe defterindeki kayıtlara göre Şehzade Mehmed Külliyesi'ndeki vakıflara ait mukataa gelirleri, gayrimenkullerden gelen kira gelirleri, diğer kira gelirleri ve cizye (haraç) gelirlerinden vakıf bütçesine söz konusu tarihte yıllık toplamda 3.349.890 akçe kazanç aktarılmıştır.

Şehzade Mehmed Külliyesi'ndeki vakıfların gider kalemlerini ise; külliye içerisinde bulunan medrese, cami, türbe, mektep, imarete hizmet veren personelin maaşları (mevâcibât), külliye'nin imaret mutfağının (kiler) masrafları, külliyedeki bazı birimlerde görev yapmakta olup imaret mutfağından yemek yemeyen bazı kişilerin maaşlarına ek olarak verilen yemek ücretleri ve diğer harcamalar oluşturmaktadır. Söz konusu kalemlere yapılan ödemelerin toplamı ise 3.022.100 akçedir. Söz konusu tüm harcamalardan sonra Şehzade Mehmed Külliyesi'ndeki vakıfların kasasında kalan miktar ise 327.990 akçe olarak hesaplanmıştır.

Sonuç olarak, Şehzade Mehmed Külliyesi İstanbul'da önemli bir yapı topluluğunu oluşturmuştur. Burada hizmet veren vakıfların faaliyetleri, İstanbul'un gelişimine önemli bir katkı sağlamıştır. Külliyedeki vakıfların sahip olduğu ve kiraya verdiği gayrimenkuller sayesinde İstanbul bir ticaret ve kültür merkezi haline gelmiştir. Külliye'de içerisinde bulunan imaretin varlığı ise muhtaç insanların karnını doyurabilmelerine imkân sağlamıştır. Öyle ki buradaki imaretin mutfağında günde çok sayıda insan yemek yemektedir. Bu husus, imaretleri ihtiyaç sahibi insanlar için bir adeta bir cazibe merkezi durumuna getirmiştir. Bunların dışında, külliye'deki birimlerde çok sayıda insanın görev yapmasıyla Şehzade Mehmed Külliyesi'nin bulunduğu İstanbul'da yaşayanlara iş imkânı da temin edilmiştir.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, TS.MA.D, 4789, s. 2-.14.

2. Kitaplar, Makaleler ve Tezler

2.1. Kitaplar

Akgündüz, A. (1988). *İslam hukukunda ve Osmanlı tatbikatında vakıf müessesesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Çınar, H. ve Koyuncu, M. (2015). *Vakıflar kaynakçası*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Çizakça, M. (2000). *Osmanlı dönemi vakıflarının tarihsel ve ekonomik boyutları*, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi TÜSEV Yayınları.

Kocaoğlu, B. (2019). *Osmanlı Devleti'nde cizye vergisi*, Ankara: Berikan Yayınları.

Köprülü, M. F. (1983). *İslâm ve Türk hukuk tarihi araştırmaları ve vakıf müessesesi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Kütükoğlu, M. S. (2020). *Osmanlı'nın sosyo-kültürel ve iktisâdî yapısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Peçevî İbrahim Efendi. (1999). *Peçevî tarihi*, C. I, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi. (1989). *Solak-zâde tarihi*, C. II, (Haz. Vahid Çabuk), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Tabakoğlu, A. (1985). *Gerileme dönemine girerken Osmanlı maliyesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (1983). *Osmanlı tarihi*, C. 2, 4. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

2.2. Makaleler

Akman, A. (2018). Eski vakıflar hukuku bağlamında vakıf müessesesi ve günümüzdeki etkileri, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 26 (2), 189-224.

Akocan, F. (1969). Türk külliyesi, *Vakıflar Dergisi*, VIII, 303-308.

Alioğlu, E. F. (2023). Şehzade Mehmet Camisi modüler tasarımı, *Belleten*, 87 (308), 87- 111.

Bayartan, M. (2008). Osmanlı şehirlerinde vakıflar ve vakıf sisteminin şehre kattığı değerler, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, X (1), 157-175.

Buluş, A. (2009). Sivil toplum kuruluşlarına tarihsel bir örnek: Osmanlı vakıfları, *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 8 (16), 21-36.

Cantay, G. (2000). Osmanlı dönemi külliyesi, *Yeni Türkiye*, 6(34), 457-466.

Çobanoğlu, A. V. (2002). Külliye, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 26, 542-544.

Demirtaş, F. (2010). Şehzade Mustafa'nın öldürülmesi-Tahlilî bir yaklaşım, *Bilimname*, XVIII (1), 205-228.

Doğan, H. (2023). Muhasebe kayıtları ışığında Haseki Hürrem Sultan'ın İstanbul'daki vakıflarının mali bilançosu (H. 968/M. 1560-1561), *Osmanlı'da Toplum, Şehir ve Ticaret-III*, (Editör: Erkan Işıktaş-Muhammet Nuri Tunç), Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 65-100.

Emecen, F. (2010). Süleyman I, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 38, 62-74.

Erkal, M. (1993). Cizye, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8, 42-45.

- Eroğlu, H. (2010). Şehzade/Osmanlılar'da, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 38, 480-483.
- Genç, M. (2020). Mukâtaa, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXI, 129-132.
- Günay, H. M. (2012). Vakıf, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42, 475-479.
- Güvemli, O. ve Güvemli, B. (2016). Osmanlı kayıt kültüründe vakıf muhasebesi ve devlet muhasebe sistemi, *Vakıflar Dergisi*, 46, 9-21.
- İnalçık, H. (1993). Osmanlılarda cizye, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8, 45-48.
- İpteş, C. ve Üzümcü, A. (2016). Klasik dönem Osmanlı Devleti'nde vakıfların gelir kaynakları, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(14), 701-709.
- Müderisoğlu, M. F. (2013). Kanunî Sultan Süleyman'ın baniliğinde ailesinin yeri, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18, 187-206.
- Orbay, K. (2004). Vakıf muhasebe defterlerinde aynî toplanan tarımsal gelirler ve aynî giderlerin fiyatlandırılması ve tarihsel fiyatlar endekslemeleri konusunda, *Osmanlı Araştırmaları*, XXIV, 289- 305.
- Orman, İ. (2010). Şehzade Külliyesi, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 38, 483-485.
- Özgüdenli, O. G. (2012). Vakfiye, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42, 465-467.
- Pay, S. (2000). Osmanlı külliyelerinde yönetim (Bursa İvaz Paşa Külliyesi örneği), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (9), 325-338.
- Ramazanoğlu, M. G. (2008). 16. Yüzyılda Osmanlı külliyyəleri, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (3), 333-344.
- Sağır, Y. (2016). Vakfiyelerine ve belgelere göre Şehzâde Mehmet vakıfları, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (43), 921-938.
- Şensoy, F. (2014). Muhasebe defterlerinden vakıfların çok yönlü boyutlarını izlemek-Bir örnek XVIII. y.y.", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7, 76-103.
- Tarım Ertuğ, Z. (2000). İmaret, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXII, 219-220.
- Uluçay, Ç. (1970). Kanuni Sultan Süleyman ve ailesi ile ilgili bazı notlar ve vesikalar, *Kanunî Armağanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 227-257.
- Ünyay Açıkgöz, F. ve Doğan, H. (2023). H. 905/ M. 1499 tarihli Esâmî Defterine göre Bursa'da vakıf görevlilerinin mevâcibleri, *Journal of History School*, 16 (65), 1557-1597.
- Yediyıldız, B. (1982). Müesseseler-toplum münâsebetleri çerçevesinde XVIII. asır Türk toplumu ve vakıf müessesesi, *Vakıflar Dergisi*, XV, 23-53.
- Yediyıldız, B. (2012). Vakıf /Tarih, *DİA*, 42, 479-486.

2.3. Tezler

- Aykutlu, F. (2014). *Şehzade ve Süleymaniye Külliyyəleri'nde su mimarisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Çiftçi, C. (2001). *Bursa'da vakıfların sosyo-ekonomik işlevleri (1544-1588 ve 1749-1795 Yılları arası vakıf muhasebe kayıtları ışığında)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Demirci, T. (2019). *Sosyal ve politik bir vaka olarak Osmanlı Devleti'nde şehzade ölümleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 19.08.2023 Kabul/Accepted: 12.11.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 71-87.

PAGAN DİNİ EKSENİNDE KİEV RUSYASI'NIN HRİSTİYANLAŞMASI VE SİYASİ SONUÇLARIⁱ

Serkan MENGÜÇⁱⁱ

Öz

Çalışmamız Rusya'nın Hristiyanlaşmasını ve onun yarattığı siyasi etkileri, Slavların önceki pagan dininin genel karakterini dikkate alarak incelemektedir. Bu bağlamda eski Rus pagan dininin umumi özelliklerinin ortaya çıkarılması önemlidir. Zira Doğu Slavları ve onun nüvesinden çıkan Rus halkı, Hristiyanlığa değin geçen sürede Hint-Avrupa kaynaklı bir pagan inanca sahip olmuşlardır. Bu inanç çok tanrılı bir özelliğe sahip olup belli ki Hristiyanlık öncesi Rus hayat tarzı ve siyasi bilincini belirlemiştir. Barışçıl bereket kültürü kadar şiddet öğelerine de açık bu yaşam biçimi, mevcut pagan dininin reforme edilememesiyle yerini Hristiyanlığa bırakmıştır. Bulgaristan üzerinden gelen misyonerler ve Bizans imparatorunun hizmetinde bulunan Varyaglar, ilk etapta bu yeni dinin Kiev'e taşıyıcısı olurken X. yy. da Knyagina Olga'nın himayesinde Hristiyanlık ciddi bir ivme kazanmıştır. Lakin öncesinde pagan dini yanlılarının muhalefetine takılan bu yeni inanç ancak Knez Vladimir'in hükümdarlığı döneminde ülkenin resmi dini olmuştur. Bu durum neticesinde Hristiyanlığın önü açılmış, Knez ise politik hesaplardan ötürü Bizans Hristiyanlığında karar kılmıştır. Bu süreç Bizans'a bağlı bir ruhban sınıfını var ederken Hristiyanlık düşüncesi gereği kneze de yeni sorumluluklar yüklemiştir. Bu gerekçeyle; sahip olunan askeri lider vasfına bir de tebaaya karşı taşınan sorumluluklar eklenmiş, adalet ve yasama knezlerin işlevini belirleyen yeni unsurlar olmuş, fakirler ve kimsesizleri kollamak da yine bu önderlerin mesuliyetine bırakılmıştır. Ancak kilisenin tüm bu dönüştürme çabalarına karşın Hristiyanlık öncesine ait kusurlar tamamen terk edilmemiş, bu da şiddeti yönetici nezdinde meşrulaştırarak hümanist tavırların kolayca devreden çıkarılabildiği bir potansiyel yaratmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hristiyanlık, Kiev Rusyası, Bizans, Arkaik Pagan Din.

Christianization of Kievan Russia in the Context of Pagan Religion and Its Political Consequences

Abstract

Our study examines the Christianisation of Russia and its political effects, taking into account the general character of the former pagan Slavic religion. In this context, it is important to reveal the general characteristics of ancient Russian pagan religion. Because the Eastern Slavs and the Russian people, who emerged from its nucleus, had an Indo-European pagan faith until Christianity. This belief was polytheistic and obviously determined the pre-Christian Russian lifestyle and political consciousness. This way of life, which was open to elements of violence as well as peaceful fertility culture, was replaced by Christianity when the existing pagan religion could not be reformed. At first, missionaries from Bulgaria and the Varyags in the service of the Byzantine emperor became the carriers of this new religion to Kiev, while Christianity gained serious momentum in the Xth century under the patronage

ⁱ Bu makale Prof. Dr. Muhammet Savaş KAFKASYALI danışmanlığında hazırlanan bir Doktora tezinden üretilmiştir.

ⁱⁱ Doktora Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler A.B.D., e-posta: serkanmenguc@gmail.com, ORCID ID: 0000-003-0610-8154.

of Knyagina Olga. However, this new faith, which was first opposed by pagan adherents, became the official religion of the country only during the reign of Knez Vladimir. As a result of this situation, the way for Christianity was paved, and the knez decided on Byzantine Christianity due to political calculations. While this process created a clergy class loyal to Byzantium, they imposed new responsibilities on the knez in accordance with Christianity. In this way, while the responsibilities towards the subjects were added to the military leader qualification, justice and legislation became the new elements that determined the function of the knezes, and the care of the poor and orphans was also left to the responsibility of these leaders. However, despite all these efforts of the church to transform, pre-Christian flaws were not completely abandoned, which legitimized violence in the eyes of the rulers and created a potential where humanist attitudes could easily be overturned.

Keywords: Christianity, Kievan Russia, Byzantium, Archaic Pagan Religion.

Structured Abstract

Archaic pagan religion, which constituted the beginning of Russian political consciousness, is the best expression of Russian consciousness. At the same time, this view, which also shaped the Russian way of life, often included elements of violence and organized archaic fighting rituals with a very crowded participation at the kurgans of dead ancestors. Animals such as the bear and the wolf were the most prestigious game animals among the warrior groups, as they represented power, and they transferred the power of the totem to humans with their meat consumed. The pagan belief, which did not hesitate to sacrifice a lot of people, when necessary, went to massacre even in fertility cults, which were expected to have the most innocent content, and did this by sacrificing a young girl chosen every June 23rd to the god of the underworld, Yashar. While offerings to Perun, the god of war, stand out as the archaic act most remembered by historians, this bloodthirsty cult did not discriminate between war and peace in its ruthlessness, and activated its functioning with all its horrors. In this way of life, which was also extremely unbearable for women, the death of the husband was equated with the death of the wife, and the man who left life during the burial was buried with his favourite wife. The archaic cult became even more frightening in times of famine, when girls and the elderly were used to appease the fury of nature. The cult, which excludes male children from these practices in order to fulfil the need for warriors, is mostly patriarchal in character.

Therefore, the transition from this way of life, which was highly prone to war and violence, to Christianity was mostly made possible by external dynamics. Although Knyagina Olga and the missionary groups patronized by her succeeded in gaining a foothold in Kiev, the pagan groups acting together with Soyatoslav took control in a short period of time and frequently persecuted the followers of the new religion. This climate of oppression, which subsided with Soyatoslav's death, led to the pagan religion losing ground at a time when religion was perceived as a tool of governance, while Knez Vladimir, realizing that he could not reform the old religion, was now interested in the option of Christianity. Behind this politically motivated decision was the Knez's desire for rapprochement with Byzantium, and with the realization of the Baptism, Kiev's reputation in the eyes of Christian Europe increased. In addition, in this way, history began to form from a different ground in Russia, which moved from a political organization to a state, and the concept of power was filled in.

The clergy, which settled in the country with Christianity, wanted to control every aspect of life. Taking responsibility for issues such as marriage, morality and education, the Church wanted to change society. This transformation, which also wanted to eliminate human flaws such as power, egoism, and lust inherent in the pagan period, wanted to revive the mechanism of conscience and encourage the protection of the poor and orphaned. The Christian writers, who also wanted to determine the policy of the state, wanted to prohibit wars of aggression and acts of invasion, and worked under the patronage of the metropolitan in Kiev and the bishops in the countryside. However, their missionary attitude was soon met with fierce resistance, and rebellions continued in the North almost until the end of the XIIth century. Therefore, the great efforts of the clergy had a surface effect and many archaic beliefs survived. In this case, while Christianity only covered the pagan religion, Vladimir's pantheon lived on this time under the names of different Christian saints, and the struggle against the nomads, which intensified in the XIIIth century, resurrected the archaic pagan spirit. On the other hand, if we approach the issue more carefully, it is quite possible to define these initial procedures as Archaic. This consciousness, which maintained its vitality in the mental dimension even in the Middle Ages when Christianity left its mark on the superstructure,

was able to carry practices that legitimized violence when necessary, even into the contemporary period. Particularly in the XIXth century, Russian nationalism, which gained momentum and gained prestige among the elite and rulers, sanctified the archaic worldview, which easily evolved into violence, in the political sphere. Under these conditions, Russian political action can easily utilize pre-Christian elements of violence when necessary.

Giriş

Slav halkları, çeşitli Hint- Avrupa dinlerine inanmışlardır. Bu inanç sistemi pagan karakterde olup çok tanrılı bir görünüm yansıtmıştır. Slav kavimlerinin bağrında türeyen Rus halkı ise var oluşunun bu ilk evresinde aynı geleneği sürdürmüş, Svarog (Evrenin Hakimi), Dajdbog (Güneş Tanrısı), Perun (Şimşek ve Gök Gürültüsü Tanrısı), Monare (Gece, Kış ve Ölüm tanrıçası), Veles (Sürülerin Koruyucusu) ve Stribog (Rüzgar Tanrısı) gibi tanrılara tapmıştır (Karpachev, 2013, s. 22).

Verilen bu pantenonda ise Perun'un diğer tanrılara nazaran daha itibarlı bir konumu haizdir. Öyle ki Kiev Rusya'sı herhangi devlet ile antlaşma tatbik ettiğinde yönetici elit tanrısı Perun üzerine verilen ant daha itibarlı sayılmış, Veles ve diğer külte tapınmalar ise çoğunlukla ikinci derece itibar görmüşlerdir (Petrukhin, 2012, s. 33). Pagan dininin, Rus yaşam biçimi ve politikasındaki etkisini ortaya çıkaran bu faktör ise araştırmamızın bu mecra üzerinden yürütülmesi konusundan bizlere yol göstermektedir.

Hristiyanlığa Uzanan Yolda Arkaik Pagan Düşünce

Bahsedilen inanç X. yy. da gayet iyi bilindiğinden bunun bazı pratiklerinden bahsetmemiz mümkündür. Buna göre Ruslar Hristiyanlık öncesi inanç gereği pek çok tabii olaya ve nesneye kutsallık atfederken yaşamın ölümden sonra devam edeceğine inanmışlardır. Ölülerini *kurgana*, *domovin* isimli yerle bağlantısı direk kesilen ahşap küçük kulübelere veya mezar teknelere yerleştiren Ruslar, ölülerinin spirüel yolculuğa çıktığını düşünmüşlerdir. Ölümden sonraki yaşamı da dışlamayan bu inanç, arkaik dinlerde sıklıkla rastlanan insan kurbanı ritüellerini fazlasıyla uygulamıştır (Petrukhin, 2012, s. 38).

Aslında kurganlar, ölü gömme pratiğinde Doğu Slavlarınca içselleştirilen bir defin metodu olmasa da açık arazide korumadan yoksun olan *domovin* mezarlıklarının tahribe açık oluşu, bu gömme sitilini haliyle özendirmiştir. Her kabilenin kurganlarını kendine özgü metotlar ile inşa ettiği bilinirken Krivichler, bu iş için yükseklikte 30-60 m., genişlikte ise 8-12 m arasında farklılık gösteren bir planlama yapmış, bu yolla da çok sayıda kişinin külünü muhafaza etmişlerdir. Buna karşın Novgorod bölgesinde meskun İlmen Slovenleri, kurgan yerine onunla aynı formata sahip *sopka* isimli yapay yükseltileri benimsemiş, bunlar da ortalama yükseklikte 3 ya da 5 m.ye ulaşmışlardır (Rıbakov, 1981, s. 110).

Yakma işleminin tamamlanmasıyla kurganda korumaya alınan kalıntılar, *urna* adı verilen özel vazolara yerleştirilmiştir. At, inek, koyun, köpek, ayı, tavşan ve kartalın ölüden arta kalanlara eşlik ettiği bu kutsal hücrelere, yakma işleminin X. yy.da değerini kaybetmesiyle ölünün kendisi de yerleştirilmiştir. Ölünün başının kah batı kah doğu yönüne verilerek gömüldüğü bu tip definlerde, kurganın doğu tarafına yatırılan baş, mezar içinde gözler güneşi görecektir şekilde bırakılmıştır. Dirilmeyi güneşin tekrar doğduğu bir vakte sabitleyen bu inanç, çıktığı bu yolda ölünün ihtiyaçlarına da kayıtsız kalmamıştır. Kurganlara yerleştirilen baş giyim aksesuarları, süs eşyaları, elbise, ayakkabı, yiyecek ve içecek, hayata ilişkin süreklilik

beklentisini sembolik bir dille vurgularken bayan mezarları bu algının en yoğun düzeyde işlendiği mekanlar olmuştur (Rıbakov, 1981, s. 115).

Defin işleminin bu derecede bir kutsiyete vakıf olması Atalar Kültü'nü de beraberinde getirmiştir. Sunulanlara bakılırsa ev, kurganlar ve hasat bu kozmik iletişimin zaman ve mekanını tayin etmiştir. Tutuşturulan saman kontak kanalını çalıştırırken kabile ya da aile üyeleri bu vesileyle artık yaşamayan dedelerinden himaye talep etmişlerdir. Hane sakinlerinin kötü ruhlardan korunması, hasadın iyi, kışın da sakin ve zahmetsiz geçmesi çağrısı gerçekleştirenlerin temel gayesi olurken bu niyetle, her yıl belli aylarda kurganlarda hatırlama töreni düzenlenmiştir. Merasimde akraba ruhlardan himaye dileyen katılımcılar, sunakları bu maksatla çeşitli yiyecek ve nesnelere donatmışlar, arkaik bir tonda icra edilen müzik, dans, kurban ve kavga ritüelleriyle de bu kozmik varlıkların en azından olası tepkilerini yatıştırmaya çalışmışlardır (Rıbakov, 1981, s. 124).

Öbür dünya inancını da muhteva eden bu arkaik inanç, cismani hayatın nasıl sürdürüldüğüne dair tıkanma yaşamış, problemi de ölmeyen ruhun mevcudiyetini yer altı ve üstünde devam ettirdiği akidesiyle aşmıştır. Temsilde animistik unsurlara da yer veren eski inanç, doğadaki cisimlere kutsiyet atfettiğinden orman ve akarsu kaynaklarında toplanan ruhani gizemden şüphelenmemiş, bunları çoğunlukla yosuna bürünmüş kötü ruhlar olarak tahayyül etmiştir(Aktaş ve İsayev, 2021, s. 2101). Evrenin açıklanamayan güçlü varlıklarla paylaşıldığı hükümüne varan inancın mensupları, şeytan ve hayaletleri de bir tapınma nesnesine dönüştürmüşlerdir. Paranormal çevreden algılanan bu çekince, pagan Rus'u içgüdüsel önlem almaya zorlarken peri, şeytan ve cinler sunulan adaklarla hoşnut edilmiş, endişelerin giderilmesinde ise koruyucu ataların gücüne sığınmıştır (Alekseev, 2008, s. 101).

Animistik itikat, yalnız korku değil doğadan duyulan beklentinin tatmini amacıyla da nesnelere kutsallaştırmıştır. Ormandan ziyade kırılık yerlerde yaşayan ve tarımı bilen Polyaniler arasında daha yaygın olan bu eğilim, toplayıcılıkla geçinen Doğu Slavlarını da es geçmemiştir. Tabiat ananın şefaatten mahrum kalmamak adına tarla, orman, dağ, akarsu ve göl ruhlarına adak ananesini zihinlerde sabitleyen bu anlayış, esasında tarım topluluklarına özgün bereket kültürüyle anılmıştır (Rıbakov, 1981, s. 140).

Orta Dnyeper bölgesi Slavlarının, *Zarubintsy* ve *Cherniyakov* kültürlerine mensup Hint-Avrupalı halklardan öğrendiği bu tapınmalar, kültürün kurucusu İskit ve Sarmatların tarihten çekilmelerine rağmen yüksek dağ tepelerindeki sunaklarda yaşatılmıştır. Tabiatın dirilişini canlandıran törenlerde kabileler, merkezdeki sunağın on haznesine tahıl, buğday, darı, nohut, ceviz vb. şükran ve lütfü ifade eden sembolleri her biri ayrı küplere gelecek şekilde yerleştirmiş, ayın esnasında yakmak suretiyle de bunları tanrıçaya armağan etmişlerdir (Rıbakov, 1981, s. 146). Bereketin, ana tanrıça kültü dışında yeraltı tanrısı *Yaşer* tarafından da tayin edildiğine inanan eski Slav dini, bunun için genç kız kurban ritüelleri de düzenlemiştir. *Kupal* ismiyle anılan bu ayinlerde her 23 Haziran'da seçilen talihsiz genç bir kız boğularak öldürülmüş, yeraltı dünyasının ürpertici kasvetiyle özdeşleşen bataklıklar ise bu arkaik çılgınlığı hayata geçiren mekan işlevi görmüştür (Rıbakov, 1981, s. 160).

Öteki dünya kavrayışının yeterince gelişmemesi, ölen büyüğün ruhunun hayvanda tecelli ettiği itikadını doğurmuş ve totemi, bu kozmik inancın bileşenlerinden biri yapmıştır. Bu kabule göre kurt ve ayının güçle özdeşleştirilmesi savaşçı grupları kutsal içerikteki avlara yönlendirmiş, av etinin yenilmesiyle de bu hayvanları yönlendiren gücün doğadan insana transferi sağlanmıştır. Bu olgu kurban ritüellerine özel önem atfederken yapılan iş, çoğunlukla pagan rahiplerin liderliğinde tertip edilmiştir. Ölmüş atanın hoşnut edilmesi, iyileşme, hasat ve savaş gibi mühim olaylar zamanında hayata geçirilen adak merasimleri ise *Perun* özelinde geniş bir yelpazeden mütevellit olmuş, sırf bu tanrının desteği için her yıl belli sayıda insan kurban edilmiştir. Ürpertici ayının hatırlanan en iyi uygulamasında ise *dujina* arasından seçilen bir kişi, kışın sergilenen kusurların affı için knezi temsilen *Perun'a* kurban edilmiş, öldüğü varsayılan knezin, birden kalabalık önünde belirmesiyle de diriliş ve bereketin gerçekleştiği varsayılmıştır. Acımasız kült, savaş periodunun gelmesiyle daha fazla kana susarken bu kez esir alınan asker ve sivil halk zafer için *Perun'a* sunulmuş, hayvanlardan ise horoz bu iş için seçilmiştir (Alekseev, 2008, s. 103).

İnsan kurban edimi *Perun* kültü dışında da normal karşılanmış, kadın ise batıl ihtirasların talep ettiği en uygun materyal düzeyine indirgenmiştir. Ataerkil Slav kabile geleneği, bu uğurda ölüp boyut değiştiren kocanın ihtiyaçlarının karşılanmasında kadını görevlendirmiş, eşlerden en sevileni define öldürülüp kurgana yerleştirilmiştir (Moisev, 2019, s. 28.). Kocanın ölümünü eşin ölümüyle bir tutan gelenek, insan kurbanını dinsel vecizelerin dışında da hoş karşılamıştır. Hele ki kuraklığın, kabilelerin varoluşunu tehlikeye atması, kız çocukları ve yaşlıların öldürülmesini zaruri görmüş; erkek çocukları ise savaşçı ihtiyacını karşıladıklarından bu kanlı pratiğin dışında bırakılmışlardır (Akunin, 2013, s. 37).

İnanç merkezlerinin bir tür toplanma yeri fonksiyonuna sahip olduğu bu dinde, pagan tanrılara çoğunlukla sosyal işlev atfedilmiştir. Bu durum genelde arkaik gelenekten kopuşun arka planı biçiminde tasvir edilirken Svyatoslav ile yayılmada son hadde ulaşan Kiev'in, uyrukları kontrol edeceği bir araca duyduğu ihtiyaç, bu durumu ortaya çıkaran temel sebep minvalinde düşünülmektedir. Yani kabile-klan sisteminden daha örgütlü politik yapılanmaya geçiş, dinsel mantaliteye bazı siyasal fonksiyonlar yüklerken bu alanda pagan din anlayışına hakim olan yetersizlik ya var olan dinin reformunu ya da onun farklı bir inanç sistemiyle yer değiştirmesini gerekli kılmıştır (Pavlenko, Andreev, Kobrin ve Fedorov, 2001, s. 35).

Din Tercihini Tetikleyen Gelişmeler ve Ardında Yatan Siyasi Motivasyon

Hristiyanlığın yönetici çevrelerde yaygınlaşması, Olga ve Vladimir'in saltanatları arasındaki bir dönemi kapsasa da bu olgunun Doğu Slavları arasında yayılması, ekseriyetle IX. yy.ın ortalarına değin uzamaktadır. Buna göre Bizans'ı zor durumda bırakan 860 kuşatmasından itibaren Grekler ile yakın ilişki tesis eden Ruslar, 864'te yavaş bir tempoda da olsa vaftiz edilmeye başlanmış (Dvornik, 1956, s. 197), özellikle Bulgaristan'dan gelen misyonerlerin çabası neticesinde Kiev hakimi Askold vaftiz edilmiştir. Yine 886 tarihli Bizans kaynaklarında Rusların vaftiz edildiği ve IX. yy.da *Rusya Metropolitiği'nin* kurulduğu

bildirilse de gerçekte bu girişim, Kırım'a yerleşen Rusların kilise organizasyonu olarak hatırlanmıştır (Kuzmın, 2012, s. 7).

IX. yy. a içkin bu koşullarda Hıristiyanlığın *Russkaya Zemlya'daki* etkisi cılız bir yataktan beslenirken süreç, başlangıçta komşu Slav çevrenin etkisiyle ilerlemiştir. Ancak Orta Dnyeper'de Kiev merkezli kurulan yeni siyasi gücün X. yy.da aktif politika izlemesi Hristiyanlığın ülkeye girişini hızlandırmış, 911 kuşatmasını takiben de süreci Bizans domine etmiştir. Konstantinapolis Patrikliğince koordine edilen bu eğilim aktif iki koldan beslenmiş; ticaret için ülkeye yerleşen Rus tüccarlar ilk grup, imparator hizmetinde Hristiyanlığa geçen Varyaglar ise bu örgütlenmenin ikinci gurubunu teşkil etmişlerdir. Bu ağ ülkeyi her alandan sararken ilk kol doğrudan halka inmiş, son grubun üyeleri ise knezin hizmetine girerek dini görüşlerini siyasi teşekkülün merkezine taşımışlardır (Rıbakov, 1981, s. 388).

Dolayısıyla bu yeni inancın Kiev'de kabulü ancak X.yy.da mümkün olmuş, bu aşamadan itibaren Ruslar küçük gruplar halinde politik merkezde Hristiyanlığa yönelmişlerdir. Nitekim Bizans ile 944'te icra edilen antlaşma hükümlerine bakıldığında, Kiev asillerinin ve tüccar sınıfı üyelerinin Pagan dini dışında Hristiyanlık inancına da ilgi gösterdikleri görülmüştür (Heppel, 1987, s. 249). Bu nedenle söz konusu antlaşma hükümlerinin tatbiki, Kiev paganlarının Perun idolü önüne silahlarını koymasıyla, Hristiyanlarının da İlya Peygambere adanan ahşap İlinskoj Kilisesi'ndeki yeminleriyle mümkün olmuştur (Kuzmın, 2012, s. 11). Lakin Olga'nın -tarihi tam olarak kestirilemeyen- vaftizi ile yönetici tabakaya da sirayet eden bu dinsel dönüşüm (Pritsak, 1985, s. 5-24), başlangıçta fanatik paganların muhalefetine takılmış özellikle bu son grup ta 983'te tertip edilen pagan ayininde birkaç Hristiyanı diri diri yakıp tanrılara kurban etmiştir. (Kurat, 2020, s.33).

Rus paganlar, ürkütücü bir mecrada seyreden bu atmosferde anti Hristiyan bir motivasyonla örgütlenmişler ve umumen inançlı bir pagan olan Svyatoslav'ın desteğine dayanmışlardır (Raffensperger, 2012, s. 158). Hristiyanlığı Bizans hakimiyetine düşmekle eş gören bu parti üyeleri, Olga'nın Bizans ziyaretinden istediğini elde edememesinden faydalanıp olgunluk çağına erişen Svyatoslav'ın liderliği annesinden devralmasıyla pozisyonlarını daha da kuvvetlendirmişlerdir. İçine sürüklendiği koşulların kendi konumunu ve ülkesindeki Hristiyan unsurları tehlikeye attığını kavrayan yaşlı Knyagina ise hamisi İmparator Konstantin'in ölmesiyle iyice çıkmaza düşmüş olacak ki bu kez Alman İmparatoru Otto'nun korumasına niyetlenmiş, bu ise gönderilen misyoner heyetin katledilmesiyle sonlanmış (Rıbakov, 1981, s. 397).

Belirgin pagan üstünlüğünün, Hristiyanlığın Rusya'da yayılışını engellediği bu zaman diliminde Knyagina, 865'te din değiştiren Bulgar Kralı Boris'in başına gelenin ülkesinde tekrarlanmasından endişelenmiştir. Zira annesinin vaftiz teklifini, *dujinanın* kendisiyle alay edeceği bahanesine sığınıp reddeden genç Knez, yönetimde kontrolünü güçlendirdikçe bu inanç mensuplarının ibadet hakkını ilga etmiş, neticede ise Hristiyanlığa inananlar ibadetlerini gizlemişlerdir. Gelinek noktada baskının yol açtığı tedirginlik öyle bir aşamaya ulaşmıştır ki

ölüm döşegindeki Knyagina oğluna; kurganda defnedilmek istemediğini, mezarı başında ziyafet verilerek ağıt yakılmamasını vasiyet etmiştir. Svyatoslav'ın bu isteğe saygı duyup duymadığı bilinmese de ikinci Balkan seferinden yenilgiyle ayrılan Knez, huncını ordusundaki Hristiyan askerlerden çıkarmıştır. *Dujina* içine sızan Hristiyanların tanrıları öfkelenirdiğine ve başarısızlığa yol açtığına inanan pagan dini yanlıları, sefer dönüşü çok sayıda Hristiyanı *Perun*'a kurban etmiştir. Bununla da yetinmeyen Svyatoslav, Kiev'e ulaklar göndererek şehirde yaşayan Hristiyanlara karşı paganları 971'de kışkırtmış ve kiliseleri yıktırıştır (Ribakov, 1981, s. 398).

Daha çok Knez'in buhran halini yansıtan bu gelişme ülkede Hristiyanlığın gücünü kıramamıştır. Knez her ne kadar azılı bir pagan olsa da gittikçe artan Hristiyan etkisi, bir yerde onu koşulları kabul etmeye zorlamıştır. Bu durumda ülkedeki Hristiyanların sayısı artarken Bulgaristan seferine iştirak eden askerlerin bir kısmı açıkça bu dine geçmişlerdir. Bizans ile devam eden temaslar ise bahsedilen süreci ayrıca beslemiş, Knez'in oğlu Yaropolk'un Hristiyanlığa olumlu yaklaşımı ve Hristiyan bir kadınla evli kalışı ise bu dinin yaygınlaşmasını daha da kolaylaştırmıştır (Aslanova, 2008, s. 33).

Mesele bu boyutu ile ele alındığında görülmüştür ki Hristiyanlık, ancak yüksek iradenin kararlı adımları sayesinde halk ve yönetici rical nezdinde resmiyet kazanmıştır. Knez Vladimir'in dönemine rastlayan bu köklü dönüşüm talebi ise birden belirmemiş, yeni din ancak pagan din reformunun başarısızlığının anlaşılmasıyla ayrı bir seçenek olup yönetici tabakanın ilgisini çekmiştir (İvanov, 2003, s. 210). Bu arayışlar, Svyatoslav'ın ölümü ardından çıkan iç hesaplaşmalarla hızlanırken, Kiev hakimi Yaropolk'a karşı Novgorod'da tutunamayan Vladimir'in, kaçtığı İskandinavya'dan topladığı Vareglerle 980'de tekrar abisinin karşısına çıkmasıyla (Dvornik, 1956, s. 204), iş farklı bir boyut kazanmıştır. Hadiseler tüm hızıyla sürerken pagan kardeşinin dönüşüne hazırlıksız yakalanan Yaropolk, güçten düştüğü için Kiev ahalisinin kendisine komplo kurmasından çekinmiş, kentin idaresini de yardımcısı Blut'a bırakıp civarda korunaklı bir kaleye çekilmiştir. Lakin Blut'u yanına çeken Vladimir, abisine bir tuzak kurmuş ve Blut'un teslim olması halinde kan dökülmeyeceği vaadine kanan Yaropolk'un Kiev'e dönmesini sağlayarak onu infaz etmiştir (Karamzin, 1989, s. 146).

Yönetimi, pagan grubun desteğiyle kazandığını iyi bilen yeni Knez, Hristiyanlar ve paganlar arasındaki rekabette önceliği destekçilerine tanımış, Svyatopolk'un himaye ettiği bu insanları ya ülkesinden kovmuş ya da bazılarını *Perun*'a kurban etmiştir. Diğer yandan iç savaşla sarsılan ülkeyi bileştirmek isteyen Knez, dini tebaayı yönetirken kullanabileceği bir araç olarak algılamış ve bu alanda bir takım reform yapmıştır. *Perun*'u tanrılar katında zirveye taşıyan bu hamle ise *dujinanın* itikadını siyasi teşekkülünün resmi inancına dönüştürmekle kalmamış, ülkeyi tebaalaştırmak isteyen Bizans Hristiyanlığına karşı da Kiev'in bağımsız kalma istencini vurgulamıştır (Ribakov, 1981, s. 423).

980' de kurulan bu tanrılar hiyerarşisi gök ve yer tanrılarında müteşekkil olmuş, göğün temsilcisi üç tanrı *Stribog*, *Dajbog* ve *Perun* ise kurulan hiyerarşide en tepede

konumlandırılmıştır. Dujinanın koruyucusu *Perun*, baştanrı sıfatına nail olurken göğün ve rüzgarın hakimi *Stribog* ile beyaz ışık ve güneş tanrısı *Dajbog*, *Peurun'un* yardımcısı sayılmışlardır. Yer grubu tanrıları *Makosh* ve *Hors*, hiyerarşide daha düşük bir seviyeyi ifade ederken *Makosh*, tabiat ana rolünde bereket ve hasatla özdeşleştirilmiş, *Hors* ise bereket kültüründe yine güneşi simgelemiştir. Tanrılar hiyerarşisinin en alt katmanındaki *Semargl'a* ise bitkilerin koruyucusu misyonu yüklenmiş, imgede bu tanrı *Makosh'un* altında görülmüştür (Rıbakov, 1981, s. 438-440). Farklı kabilelere ait tanrıları içine alan bu düzenlemeyle ise birliği teşkil eden her bir kabilenin dışlanmadığı ortak bir pagan din kurulması istenmiş, Knez de bu araca dayanıp uyruklarını sorunsuzca yönetmeyi tasarlamıştır (Rauschenbacch, 1988, s. 4-5).

Siyasi teşekkülün kalbine dikte ettirilen bu dönüşüm, çok geçmeden popüleritesini kaybetmeye başlamıştır. Çünkü sayıları giderek artan Kiev Hristiyanları dışında, son fetihlerle farklı etnik grupları bünyesinde tutan *Russkaya Zemlya*, birliğini bu formatta perçinlemeyi başaramamıştır. Savaşçılığı kutsayan bu kültürün, sıkça başvurduğu insan kurbanı ritüellerinde toplumdaki herhangi birini bu iş için seçmesi, tebaa içinde hiç de azımsanmayacak bir kitleyi Hristiyanlığa yöneltmiştir. Ayrıca pagan savaşçıların zaferdeki katkılarından ötürü şımararak Kiev'i yağmalamaları ahalinin sabrını taşırılmıştır. Sonunda pozisyonunu tehdit eden bu beladan kurtulma kararı alan Knez, paganlardan uzaklaşmaya başlamış, bunu yaparken de *Vareglerle* çatışmaya girmekten kaçınarak iş bilenleri hizmetine alıp memleketin uzak noktalarında görevlendirmiştir. Koşulların süratle aleyhlerine döndüğünü kavrayan pagan unsurlar, bu durumda talihlerini Bizans'ta aramaya karar vermişlerdir. Ayrılanların sayıca çokluğundan olsa gerek imparatoru uyaran Vladimir, durumun vehameti hakkında muhatabını bilgilendirmiş, ne söz verirlerse versin Tanrıları yalancı *Vareg* şeflerine itimat edilmemesini, eğer bunlar orduya alınacaklarsa küçük gruplar halinde uzak garnizonlara dağıtılmalarını tavsiye etmiştir (Gumiliev, 2008, s. 52).

Pagan sınıfın bunaltıcı gücünü kıran Vladimir'in önünde Hristiyanlığa geçiş konusunda ciddi bir engel kalmamıştır. Knez'in köklü Slav inancını terk edeceği çevreye yayılması üzerine Hazar, Bulgar, Katolik Alman ve Bizans'tan çeşitli ikna grupları Kiev'e akmıştır. İlk gelen Bulgar heyeti cennet hayatı, huriler ve İslam dininin fazileti hususunda Knez'i bilgilendirmiştir. Bir süre konuklarının anlatılarını sükutla dinleyen Vladimir, İslam dinindeki sünnet yükümlülüğü, domuz eti yasağı ve alkol karışıklığını öğrendiğinde buna itiraz etmiş; Rusya'nın eğlence ve güzel yiyecekler ülkesi olduğunu belirterek Müslüman olma seçeneğini reddetmiştir (Akunin, 2013, s. 114).

Ülkeye gelen Alman ve Katolik heyet de İslam dinini tebliğ eden Bulgarlarla aynı yazgıyı paylaşmıştır. Büyük ölçüde politik ihtilafların gölgelediği görüşmeler, kaynakların iddiasına göre, Vatikan'ın yükselen güç Kiev'i Avrupa'da kurduğu hiyerarşik sisteme almak istemesi hasebiyle başarısız olmuştur. Öte yandan Katoliklerce Latin kültürünün pompalanması, karşı bir tepki doğurmuş, Olga döneminde yaşanan ihtilafların hafızalardaki tazeliği de Vladimir'i Katolik misyonerlerin anlatımlarının etkisinden kurtarmıştır (Rıbakov, 2014, s. 58).

İş teoloji boyutundan çıkıp politika alanına kaydığında ise Doğu Slavları ve Katolik krallıklar arasındaki düşmanlıklar, Roma Kilisesi'nin Kiev'e dönük planlarını suya düşürmüştür. Burada Alman İmparator'u II. Otto'nun, 918'de Verona'da toplanan *Saeim*'in aldığı kararlara dayanıp Bizans Hristiyanlığı ve Müslümanlara karşı savaş açıp doğu yönünde agresif bir politika izlemesi önemlidir. Bu durum, Elbe Nehri havzasında yaşayan pagan Slavlar ve Katolik devletleri arasında düşmanlığa yol açmıştır. Aynı bağnaz ihtirası takip eden Katolik Polonya Kralı I. Meško ise yayılcı bir anlayışla Kiev knezinin ilgilendiği Galiçya'ya sarkmak istemiş, bu da tarihinin çok özel bir dönemecine giren Rusya'nın dinsel alandaki seçimini etkilemiştir (Gumiliev, 2008, s. 57).

Musevilik ise Hazar ülkesinden gelen *Radhanitlerce* tanıtılsa da elçiler, mülahazada vatanları Kudüs'den kendilerine hiddetlenen tanrıları tarafından kovulduklarını itiraf etmişlerdir. Bu durumda ülkesinin ikbalini Yahudi tanrısının öfkesine bağlamak istemeyen Knez, bu seçeneği de saf dışı bırakarak dikkatini Bizans temsilcisine yöneltmiştir (Moisev, 2019, s. 28). Museviliğin reddi, Hazarlarda kağandan daha itibarlı bir pozisyona iye *Radhanitlere* içgüdüsel bir cevap olurken (Gumiliev, 2008, s. 59), Bizans Hristiyanlığınca kabul edilen ve dünyevi iktidarı geniş yetkilerle donatan *Harmoni* kavramı, o an için Vladimir'in ihtiyacını karşılar görünmüştür (Rıbakov, 2014, s. 59).

Müslümanlık, Musevilik ve Katoliklik rivayet edilen şartlarda cazip seçenek olma vasfını yitirirlerken nihayet alim bir kişi, Bizans Hristiyanlığını temsilen Knez'in huzuruna çıkmıştır. Anlatımını *Eski ve Yeni Ahi'*in çarpıcı örnekleriyle süsleyen bu şahıs, İncil'de anlatılan ölüm sonrası hayat ve yeniden diriliş hikayelerini, etkileyici bir betimlemeyle Knez ve maiyetine sunmuş, üslubunun avantajından da yararlanarak onları etkilemeyi başarmıştır (Karamzin, 1989, s. 150). Final etabında zikredilen her ülkeye elçilerini yollayan Knez, Almanya'ya gidenlerden oradaki Katolik kilisenin fakir ve ihtişamdan yoksun olduğunu öğrenmiş, Bizans'a varanlardan ise Ayasofya'da sergilenen görkem, zenginlik ve albeninin insanları mest ettiği ve ziyaretçileri gerçek dünyadan izole ettiği raporunu almıştır. Bu haberden hoşnut kalan Vladimir, usulen son kez maiyetine danışmış, onlar da Olga'nın bilgeliğine atfederek en doğru kararın, ninesinin izinden gitmek olduğunu liderlerine bildirmişlerdir (Heppel, 1987, s. 251).

Öte yandan iç kargaşalarla savrulan Bizans'ta işler iyi gitmemekte, Bulgarlara karşı giriştiği savaştan yenilgiyle ayrılan II. Basil, uğradığı hezimetin yaraları daha taze iken bir de 987'de Anadolu'da isyan eden Fokas ve Bardas isimli generallerin kalkışmasıyla uğraşmaktadır. Bu umutsuz ahvalden çıkmak isteyen İmparator, dikkatini kuzeyde yıldızı giderek parlayan Kiev Rusyasına kaydırırken mesele Knez ile müzakere edilmiş, verilecek desteğin karşılığında ise Prenses Anna, vaftiz edilmesi şartıyla Vladimir'e vaad edilmiştir (Dvornik, 1952, s. 207). Knezin temin ettiği altı bin kişilik bir güçle iktidarını sağlamlaştıran II. Basil, vaadini gerçekleştirmedi pek acele etmese de Knez'in önemli liman kenti Hersonisos'unu kuşatması, onun gardını düşürmüştür (Kurat, 2020, s. 34). Bu durumda Anna, çok sayıda din adamının refakatinde Hersonisos yönünde yelken açarken Vladimir'i, düğünden önce

Metropol 987'de vaftiz etmiş, 989'da ise şehre ulaşan Anna ile evlilik gerçekleşmiştir (Spin, Demidov, Metlik, Balashova, Chelnokova ve Shestakova, 2017, s. 11).

Olay, Rus tarihinde yeni bir sayfa açarken, Alman İmparatoru Otto dahil zamanın pek çok Avrupalı monarkının rüyalarını süsleyen Bizanslı bir prensesle evlenme hedefini gerçekleştiren Vladimir, Kiev Rusyasının kıta politikasındaki prestijini arttırmıştır. Bu sayede Knez, Bizans asilleri arasına girerken protokolde kendine hatırı sayılır bir makam elde etmiş, Bizanslı yöneticiler de gerektiğinde isyancı generaller ve imparatorluğun düşmanlarına karşı savaştıracakları kritik bir müttefike kavuştuklarını düşünmüşlerdir (Milova, 2006, s. 90). Kiev Rusyasının bu şekilde imparatorluk diplomasisinin ağına çekilmesi, son iki asırda şuursuzca Balkanları harabeye çeviren ve çeşitli düşmanlarca manipüle edilen Rus akınlarının önünü almış (Munchaev ve M. Ustinov, 2003, s. 28), kuzeyde ise Dinyeper ve Dinyester üzerinden Bizans'a akan mal trafiğini rahatlamıştır.

Üst tabaka seviyesinde bu gelişmeler yaşanırken müstakbel eşiyile Kiev'e dönen Knez, burada bulunan pagan tanrılara ait *Pantheon*'un sökülmesini emretmiştir. Knez'in rezidansının hemen önünde yer alan pagan putlar yok edilirken alt seviye tanrıların taştan yontulmuş idolleri kırılarak parçalanmış, *Perun*'u simgeleyen büyük ağaç gövdeli heykel ise halatlar yardımıyla koparılarak Dnyeper'e bırakılmıştır. Aynı anda Kiev ve Orta Dnyeper sakinlerinin nehirde vaftizi gerçekleştirilmiş, pagan tapınaklar ise Hristiyan din adamlarınca yıkılarak yerlerine kiliseler kurulmuştur (Rıbakov, 1981, s. 441). Pagan gelenekten bu kopuş zaman içinde kuzeye doğru genişlerken eski inançta direten Novgorod'a ceza seferleri düzenlenmiş, yakılan şehirdeki ahaliye de Hristiyanlık dikte edilmiştir (Aktaş ve İsayev, 2020, s. 2102).

Hristiyanlık ile Bilinçte Yaratılmaya Çalışılan Değişim Çabası ve Tepkiler

Hristiyanlığa geçiş (986-87) Doğu Slavlarını birleştirmiş, Kiev Rusya'sını da Hristiyan Avrupa'nın parçası yapmıştır (Acar, 2022, s. 44). Zira; 965'te ülkenin batı komşusu Polonya'nın Roma kilisesine, Bulgaristan'ın da 864'te Bizans kilisesine tabii olmasıyla iyice özendirici bir hal alan bu olgu belli ki ülkenin Avrupa politikasından izole edilmesini engellemiştir (Heppel, 1987, s. 250). Haliyle bu durum üst yapının din tarafından tayin edildiği bir dönemde, Kiev'in kıtadaki siyasal konumu meşrulaştırırken siyasi teşekkülde devlet olma bilincine geçişi de hızlandırmıştır. Çünkü *proto-devlet* veya askeri bürokrasiyle özdeşleştirilen *Kiev siyasi teşekkülü*, bu sayede feodal devlet aygıtına dönüştürülmüştür. Bu aşamadan itibaren kendini *dujina* liderinden ziyade devlet başkanı olarak gören knez, teolojinin yüklediği sorumluluk hasebiyle kitleye karşı yükümlülüklerinin bilincine varmış (Milova, 2006, s. 144), ruhban sınıfınca yüceltilen üst tabakanın tanrının vekili sıfatıyla tanıtılması ise tebaanın isyana meylini kırıp iktidar kavramının içini doldurmuştur (Moisev, 2019, s. 28).

Katolik Batı Avrupa'da gözlemlenen hiyerarşinin aksine, Bizans Hristiyanlığında karar kılan Kiev'de iktidar; Tanrı, kilise ve dünyevi monarklar arasında pay edilmiştir. Knez Vladimir tarafından yürürlüğe sokulan karar uyarınca da devlet birtakım fonksiyonlarını kiliseye devretmiştir. Bu paralelde evlilik, ahlak, eğitim ve pagan düşüncenin ortadan

kaldırılması gibi yükümlülükler, bizzat kilisenin sorumluluğuna terkedilirken devlet gelirlerinin onda biri kiliseye bağlanmış, kurulan manastır yakınlarındaki köy ve araziler üzerinde yaşayanlarla birlikte, bu dinsel kurumların mülkiyetine geçmiştir. Nihayetinde devam eden süreç, Kiev Metropolitiğine bağlı, kurumsallaşma etabını başarıyla atlatan bir ruhban sınıfı yaratırken bu zümrenin temsilcileri knez başkanlığında toplanan konseylerin üyesi sayılmışlar ve görüşleriyle de devlet politikasını yönlendirmişlerdir (Moisev, 2019, s. 31).

Hristiyanlık Rus bilincini şekillendirmiş, neredeyse Modern Çağ'a değin bu düşünüş ülkenin her alandaki yaşantısına damga vurmuştur. Bu sayede Avrupa fikir dairesinin içerisine giren ülke, kıtada vuku bulan politik-felsefi fikirlerin yansımaları kendi içinde derinden tecrübe etmeye başlamıştır (Zenkovskii, 2001, s. 35). Öte yandan antik felsefe ile temas eden yüksek tabaka, bu düşünceyi zamanla özümsemiş, Hristiyanlık etiğinin kabulü de siyasal davranışı şeklen değiştirmiştir. Kiev merkezli Pecherskii Manastırı tarafından organize edilen bu dönüşüm, Rus siyasal felsefesinin filizlenmesine imkan tanırken bu kaynaktan beslenen Ioanna Zlatousta, Feodosii Pecherskii, Vakainüvist Nestor, Mitropolit İlarion, Vladimir Monomah, Kliment Smolyatich, Kirill Turovskii ve Daniila Zatochnika gibi güçlü yazarlar, Rus devletinin karakteri ve davranışını resmi kilise öğretisi ekseninde kurgulamaya çalışmışlardır (Serbinenko, 2003, s. 182).

Anahatları ortaya konan teolojik dönüşümün gerekli kıldığı kitapların ülkeye girişinde herhangi bir sıkıntı yaşanmamıştır. Bizans ve Kiev'den 150 yıl önce vaftiz edilen Bulgaristan, bu ihtiyacın giderilmesinde öne çıkmıştır (Dvornik, 1952, s. 210). IX. asrın ikinci asrında yaşayıp Moravya Slavlarını vaftiz etmek niyetiyle Bizans patriğince görevlendirilen *Krill* ve *Methodius* kardeşlerin kurduğu alfabe ise işbu eserler yoluyla Hristiyanlığın Rus kilisesi mensuplarınca anlaşılmasına imkan sağlamıştır (Rauschenbach, 1988, s. 6). Bizans alfabesinin Slav fonetiğine uydurulmuş hali olan bu yenilikle kitapların çevirmen desteği aranmaksızın manastırlara nakli gerçekleştirilmiş, okuryazarlık oranı arttırılan yüksek zümre de Bizans ve Avrupa'nın düşünsel dairesine sokulmuştur (Platonov, 2006, s. 57).

Zihinleri şekillendiren bu teolojik perspektif, en azından politik alanda radikal bir değişime doğru evrilmiş, böylelikle önceki dönemin yağma ve şiddete meyleden Hint-Avrupa bilincinin, elit çevrede değerini kaybetmesi amaçlanmıştır. Pagan döneme içkin güç, egoizm ve şehvet gibi insani kusurları da tarihe gömmek isteyen kilise, bunun için özenle çalışmış, İncil'in ilgili kesitlerini yöneticilere hatırlatarak onlardan fakir, kimsesiz ve hastaları korumalarını istemiştir (Sipin v.d., ,2017, s. 12). Diğer taraftan yeni bir düzen kurgusunu öngören bu dönüşüm, değişen bilincin kanunlaştırılması ihtiyacını doğurmuş, bu da Vladimir'in emriyle "*Russkaya Pravda*"nın kodifiyesini sağlamıştır. Bu yol ile önceki bilinç atığı kan davalarının kısıtlanması amaçlanırken, şiddet içeren ihtilaflarda, kurbanın toplumsal statüsünün kayırıldığı parasal ceza hükümlerine odaklanılmış ancak en alt köle grubu olan *Kholoplar* bu koruyucu hükümlerin dışında tutulmuştur (Pavlenko vd. , 2001, s. 32).

Bilinç alanında derinleşen bu yenilenme saldırı ve işgal amaçlı askeri eylemleri yasaklamış, savunma savaşlarını ise meşrulaştırmıştır. Bu bağlamda düzenli ordu fikrine karşı

çıkmayan Hristiyan yazarlar, askeri sınıfın davranışını yine bu dinin etiğine göre düzenlemişlerdir. İçeride tebaa ile ilişkilerde adaletli olma ve tiranlıktan kaçınma kuralı knez ve boyarlara telkin edilirken yönetimde bilge kişilerden müteşekkil bir konseye yer açılmıştır. Dolayısıyla, Hristiyan itikadının ülkeye yayılması devletin başlıca misyonlarından biri haline getirilmiş, kneze de savaşları sonlandırıp barışı yücelten bir politika izlemesi gerektiği öğütlenmiştir (İsaev ve Zolotukhina, 2003, s. 17).

Hristiyanlığın yayılmasında bilhassa *piskoposlar* büyük fayda sağlamış, Knez Yaroslav zamanında kurulan manastırlar ise bu çabaların başlıca öncüsü sayılmıştır. Buna rağmen gösterilen bu gayretlerden tam bir netice çıkmamış, bilhassa Kuzey Rusya'nın paganları neredeyse XII. yy.ın ortalarına değin eski kulte bağlı kalmışlardır. Üstelik ruhbanların yeni inancı yayma ihtirası, pagan inanca sadık kitleleri merkeze karşı hiddetlendirirken biriken öfke pagan rahiplerin önderliğinde çok sayıda yerde isyana yol açmıştır. Bu hadiseler, Rostov arazisinde XI. asrın son çeyreğine değin sürerken 1070-75 yıllarında, Novgorod'da güçlükle bastırılan başka bir isyan daha alevlenmiştir. Yine aynı tarihte Vladimir bölgesindeki Murom arazisinde benzer bir hoşnutsuzluk daha kaydedilmiş, Oki ve Don Nehirlerinin kuzey havzasında yaşayan Vyatichiler ise XII yy.ın ilk çeyreğine değin pagan dinine sadık kalmaya devam etmişlerdir. Dolayısıyla Moğol istilasına değin canlı kalan bu girift kesit, ilgili literatürce "*Dvoeverie*" yani iki inançlı evre minvalinde tanımlanmış ve ruhban sınıfının yakınmasına rağmen pagan geleneğine sırtını dönmeyen insanlar, inatla hem Hristiyan ayinlere katılmış hem de atalara, akarsu kaynaklarına ve diğer animistik varlıklara kurban adanmışlardır (Sipin, vd. ,2017, s. 17-18).

Diğer yandan halk tabakasında rastlanan arkaik uygulamalar, gerektiğinde idare alanında da varlığını sürdürmüştür. Bu yolla arkaik döneme içkin parasal cezalandırma usulleri tekrar güncellik kazanırken ağır fiillerde, suçun niteliğinden çok suça maruz kalanın toplumdaki ağırlığı ve saygınlığı gözetenmiştir. Bu durumda hiyerarşide köleye eş değer *Smerdlerin* katledilmesi beş *greven* ile geçiştirilmiş; (Pavlenko vd., 2001, s. 31), kilisenin tecavüz, gasp ve cinayet gibi suçlarda idam hükümlerinin tatbikine dönük ısrarı ise para cezalarının sonlandırılmasının hazine gelirlerini azaltacağı düşünülerek reddedilmiştir (Milova, 2006, s. 87).

Yüzeye hapsedildiği anlaşılan Rus Hristiyanlığı, gündelik hayatın birçok alanında yeterli tesire sahip olmamıştır. Daha önemlisi Hristiyanlığı kabul eden Vladimir yasak olmasına rağmen pagan kulte içkin çok eşlilik ve cariyeye edinme ihtirasını sürdürmüş, ruhban sınıfınca onaylanmayan şatafatlı ziyafetlerden müteşekkil bir hayat sürmüştür (Dvornichenko, Kashchenko, Florinsky, 2002, s. 22). Çarpıcı olan ise Hristiyanlığa geçilmiş olsa da pagan din yok sayılmayarak gerçekte inancın üzerine sadece Hristiyanlık örtüsü çekilmiştir. Pagan mabetlerini kiliseye çeviren bu tavır, Vladimir'in başarısız Pantheonu'nu hafızada canlı tutarken eski pagan tanrıları ise Hristiyan azizleriyle yer değiştirmiştir. Bu durumda *Perun* peygamber İliya olmuş, *Stribog* Tanrı – Baba, *Dajbog* Oğul ile özdeşleşmiştir (Ribakov, 1981, s. 454). En nihayetinde ise Peçenek ve Kıpçaklar ile şiddetlenen mücadele,

Orta Çağ Rus edebiyatının destan geleneğine ilham verirken *İgor Destanı'nda* yüceltilen arkaik savaşçı ruh yeniden canlandırılmıştır (Rıbakov, 1981, s.465-464).

Sonuç

Hristiyanlığın arkaik Rus yaşam biçiminin üstünü örtmesi, getirdikleriyle dikkat edilmesi gereken sonuçlar doğurmuştur. Bir kere Hristiyanlık Rus yaşam biçiminde ciddi sayılabilecek değişikliklere yol açmamıştır. Bu başlangıç mental ve materyal kültür öğelerinin, hayatta kalmasını kolaylaştırırken şiddetin nerdeyse norm olarak kabul gördüğü pagan dönemine içkin düşünce kalıpları hem kırsalda hem de yönetici elit nezdinde yaşamaya devam etmiştir. Kiev Rusyası tarihinin Moğol istilasına kadarki evresi, bahsedilen şiddet unsurlarının unutulmamasına yol verirken XII. asrın ortalarına değin diri kalan paganlık ya da bunun Hristiyan motifli kalıntıları, bilinç bağlamında pagan dini eksenli yaşam biçimini uzun süre toplumsal ve siyasi hafızada canlı tutmuştur. Dolayısıyla metropolitin uyarılarına rağmen belirtilen etik hassasiyetler görmezden gelinmiş, ülkede patlak veren feodal bölünme periodu boyunca da pagan yaşam biçimine özgün, kaybedenin malının yağmalanarak öldürüldüğü vakalar hiç gündemden düşmemiştir.

Meseleye daha dikkatli açıdan yaklaşıldığında başlangıçtaki bu usulleri arkaik olarak tanımlamamız gayet mümkündür. Hristiyanlığın üst yapıya damga vurduğu Orta Çağ'da dahi canlılığını sürdüren bu şuur, gerektiğinde şiddeti meşrulaştıran uygulamaları çağdaş döneme bile taşıyabilmiştir. Burada, kanımızca milliyetçi akımların etkisi yadsınamazdır. Üstelik Rusların ortaya çıkışının, Atina Okulu'nun kapanışıyla Antik Çağ'ı sona erdiren bir zamana rastlaması, şuurun başlangıç evresini ifade eden arkaik dinsel yaşama ait pratiklerin kolayca hatırlanmasına yol açmıştır.

Diğer taraftan bu hatırlama Germen halklarıyla karşılaştırıldığında daha da anlamlı durmaktadır. Çünkü Germenler, her ne kadar Romalılar tarafından "*barbar*" olarak anılsalar da bunlar kendilerini içe kapatmamışlar, Latin komşuları ile canlı ilişkiler tesis etmişlerdir. Bu faktör, Roma'ya ait kabullerin ve görüşlerin bu halklarca benimsenmesini kolaylaştırırken Kavimler Göçü, henüz Klasik Çağ sona ermeden Avrupa'da bir Roma-Germen uygarlığı yaratabilmiştir. V. yy.da beliren Hristiyanlaştırma ise bu halkları pagan gelenekten kısmen uzaklaştırırken bu olgunun tekrar dirilmesi ancak olağanüstü üst yapı krizlerinde mümkün olmuştur. Dolayısıyla XX. yy.'ın ilk yarısında görülen sarsıcı politik krizlerin tetiklediği korkular, arkaikliği Batı'da tekrar diriltirken arkaik başlangıç ile çağdaş düşünce kalıpları arasındaki çizgi, Rusya özelinde her daim cılız ve geçirgen kalmıştır.

Bu koşullarda Rus siyasi eylemi, yeri geldiğinde Hristiyanlık öncesine ait şiddet unsurlarını kolaylıkla hatırlayabilmektedir. Bazı ülkeler ile devam ettirilip bir türlü çözülemeyen ihtilaflar bu riskin açığa çıkışını hızlandırırken dış politikada benimsenen agresif metotlar, sonraki yönetimlerce meşru görülen ürkütücü bir araca dönüştürülebilir. Gücün bu boyutta gelişigüzel kullanımı ise kanımızca uluslararası hukuk tarafından tanımlanan kısıtlamaları bir kenara atmakla kalmayıp küresel ölçekli ihtilafları daha da körükleyebilmektedir. Zira hem Rusya'nın sahip olduğu yıkıcı askeri potansiyel hem de

ondan feyz almaya hazır ülkelerin varlığı, bilinçten bir türlü atılamayan arkaik başlangıcın tehlikeli sonuçlarını rahatlıkla yüzeye yansıtacak niteliktedir.

Kaynakça

- Acar, K. (2022). *Orta çağdan sovyet devrimine Rusya* (5. baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akunin, B. (2013). *İstoriya rossiyskogo gosudarstva. ot istokov do mongolskogo, nashestviya*. Moskva: Ast.
- Aleksev, S. (2008). *Slavyanskaya evropa v vi. veke*. Moskva: Veche.
- Aslanova, S. (2006). *Kutsal sinod'tan rus Ortodoks kilisesine*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Dvornichenko, A.Y., Káschenko, S.G. ve Florinskiy, M.F, (2002). *Otechestvoennaya istoriya (do 1917 g.): ucheb. posobie*. Moskva: Uits Gardariki.
- Dvornik, F. (1956). *The Slavs: their early history and civilization*. Boston: American Academy Of Arts And Sciences.
- Gumilev, L. (2008). *Ot rusi do rossii: ocherki etnicheskoy istorii*. Moskva : Ayrıs Pres.
- Heppell, M. (1987). "The baptism of the rus". *Religion İn Communist Lands*, Vol. 15, Issue 3, 244-256.
- Isaev, I. ve Zolotuxina, N.M, (2003). *İstoriya politicheskikh i pravovih ucheniy rossii: uchebnik. 2-e izd.* Moskva: Yurist.
- Karpachey, S. P. (2013). *İstoriya rossii kratkiy kurs lektsiy*. Moskva: Yurant.
- Karamazin, N. M. (1989). *İstoriya russkogo gosudarstva tom 1*. Mosva: Nauka.
- Kurat, A. N. (2020). *Rusya tarihi başlangıçtan 1917'ye kadar* (7. baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Milova, L. V. (2006). *İstoriya rossii s drevneyshih vremen do nachala xvıı veka*. Moskva: Ast.
- Moiseev, V. A. (2019). *İstoriya rossu s drevneyshih vremen do nashih dneı uchebnik dlya vuzov*. Moskva: Direkt Media.
- Munchaev, S. M ve Ustinov, V. M. (2003). *İstoriya rossii: uchebnik dlya vuzov. 3-e izd.* Moskva: Norma.
- Pavlenko, N. I., Andreev, I. L., Kobrin, V. B. ve Fedorov, V. A., (2001). *İstoriya rossii s drevneyshih vremen do 1861 goda*. Moskva: Vishaya Shkola.
- Petrukhin, V. Y. (2012). *Drevnyaya rus: etnicheskıy aspekt stanovleniya i razvıtiya gosddarstvnnost*. Krasovitskaya, T.Y. ve Tishkov V. (Red), *Etnicheskıy i religioznyy faktori v formirovanii i evolyutsi rossiyskogo gosudarstva* (9-59). Moskva: Novy Hronograf.
- Platonov, S. F. (2006). *Polny kurs lektsiy po russkoy istorii*. Moskva: Astrel.
- Pritsak, O. (1985). "When and where was olga baptized?". *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 9, No. 1/2, 5-24.
- Rauschenbach, B. V. (1988). "The baptism of kiev, a thousand years ago the birth of a christian nation". *The Courier*, 4-8.
- Raffensperger, C. (2012). *Reimagining europe: kievan rus in the medieval world*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
- Rybakov, B. A. (1981). *Yazichestvo drevney rusi*. Moskva: Nauka.
- Rybakov, S. V. (2014). *İstoriya rossii s drevneyshih vremen do kontsa xvıı vek kurs lektsiy 2-e izdanie, ispravlennoe i dopolnennoe*. Yekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo Universiteta.
- Serbinénko, V. V. (2003). *Filosofskaya msl v rossii v xı-xıı vekah*. I. T. Florov (Red), *Vvedenie v filosofiıu: ucheb. posobie dlya vuzov 3-e izd.* (179-188). Moskva: Respublika.

Spin, V. A. , Demidov, G. V. , Metlik, I. V. , Balashova, Y. G., Chelnokova, Y. V. ve Shestakova, S. M. (2017). *İstoriya russkoy pravoslavnoy serkvi: ucheb. posobie dlya obsheobrazovat. organizatsiy*. Moskva: Prosveshenie.

Zenkovskii, V. V. (2001). *İstoriya russkoy filosofii*. Moskva: :Akademicheskii Proekt.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 10.11.2023 Kabul/Accepted: 07.12.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 89-122.

TÜRK MADEN MEVZUATININ 3213 SAYILI MADEN KANUNU'NA KADAR GELİNEREN SÜREÇTE TARİHSEL GELİŞİMİⁱ

Aysema Pelin ŞAŞMAZⁱⁱ

Öz

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin hemen her dönemde ekonomi ve sanayi politikalarında; madenlerin aranması ve işletilmesi yoluyla ekonomiye kazandırılması, milli servet olarak kabul edilen madenlerin etkin ve verimli işletilirken bir yandan da milli sermayenin kalkınmasına hizmet etmesi gibi hedefler yer almıştır.

Yürütme organı eliyle belirlenen, madencilik faaliyetlerine ilişkin kamu politikalarının hayata geçirilmesinde en önemli araçlardan biri, yasama faaliyetleri yoluyla piyasaların, sanayinin ve yatırımların regüle edilmesi olmuştur. Bu sebeple madencilğe ilişkin yasalar çıkarıldıkları dönemde benimsenen madencilğe ilişkin politikalarından ayrı düşünülemez.

Halihazırda yürürlükte olan 3213 sayılı Maden Kanunu'nda, maden hakları, madenlerin aranması ve işletilmesi usulleri, devletin madenler üzerindeki hüküm ve tasarrufu konularında benimsenen pek çok kural, ilke ve uygulama daha önce ülkemizde yürürlükte kalmış yasal metinlerin birikimi ile oluşmuştur. Bu çalışma ile temel amacımız da mer'î maden mevzuatının günümüze kadar gelinen süreçte hangi safhalardan geçtiğini ortaya koyarak bu birikime ışık tutmaktır.

Anahtar Kelimeler: Maden Kanunu, Maden Hukuku, Maden Politikaları.

The Historical Evolution of Turkish Mining Legislation Prior to Mining Law No. 3213

Abstract

In nearly every epoch, the economic and industrial policies of the Republic of Turkey encompass objectives that involve incorporating minerals into the economy through exploration and exploitation. Simultaneously, operating mines that are recognized as national assets, efficiently and effectively, is pursued with the dual aim of fostering the development of the national capital.

The regulation of markets, industry and investments by the legislative branch has always been one of the most important instruments in the implementation of public policies established by the executive branch in relation to mining activities. For this reason, mining-related laws cannot be considered separately from the mining policy adopted at the time of their enactment. The rules, principles and practices regarding the mineral rights and the procedures for exploration and exploitation, as well as the state's authority and disposal over minerals under the current Mining Law No. 3213 were formed through the accumulation of legal texts that formerly in effect in our country. The main objective of this study is to shed light on this accumulation by showing the stages that current mining legislation has gone through to date.

Keywords: Mining Law, Mining Legislation, Mining Policies.

ⁱ Bu çalışma, TÜBİTAK 2214-A Yurtdışı Doktora Sırası Araştırma Bursu kapsamında desteklenen ve 30.12.2022 tarihinde kabul edilen "İdare Hukuku'nda Madenlerin İşletilmesi" başlıklı Doktora tezinin Türk maden mevzuatının tarihsel gelişimi ile ilgili bölümünden türetilmiştir.

ⁱⁱ Araştırma Görevlisi, Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü-Hukuk Bilimleri ABD, e-posta: aysemapelinsasmaz@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2772-5680.

Structured Abstract

Mineral resources are pivotal in shaping public policies for economic development and welfare, both within the Republic of Turkey and globally. Legislation, a key tool in executing these policies for mining operations, is inevitably influenced by political, economic, and industrial conditions during its formulation. Given these considerations, in our study, we opted against a purely chronological approach and a mere comparison of legal documents to explore the historical development of Turkish mining legislation. This decision was motivated by the understanding that such an approach would lack a comprehensive understanding of the essence of Turkish Mining Law.

Considering the economic, political, and technological events at both domestic and international levels shaping the state's stance on mining regulation, it's inevitable that these issues are reflected in mining legislative frameworks. As in the historical processes outlined in our study, these issues appear to be more sensitive in sectors with intensive capital and technology use. Thus, in the period before its collapse centuries ago, the Ottoman Empire notably lagged in essential technological and economic advancements for the mining sector.

In this study, we deliberately exclude the current Mining Law No. 3213, concentrating on illuminating the historical evolution of mining legislation in our country before its enactment. Our examination of Turkish mining legislation, categorized by distinct periods, reveals a consistent trend: New laws are typically influenced by legislative practices of previous periods, irrespective of whether the prior law is fully repealed or persists through amendments. This interplay among mining laws also extends to policies related to mining activities.

Another crucial factor in shaping mining legislation is the current conditions within the country. The newly established Republic of Turkey inherited mining-related elements, including infrastructure, technology, capital, state control mechanisms, legal systems, and similar factors, from the Ottoman Empire, where these aspects had developed over centuries. As detailed in subsequent sections, the mining policy of the newly founded Turkish state was influenced by prevailing physical conditions and inherited administrative and legal structures from the Ottoman Empire.

Due to the aforementioned reasons, this study will first examine mining practices and fundamental legal principles during the Ottoman Empire era. Subsequently, we will analyze mining legislation during the Republic's founding period and subsequent years. The Ottoman Empire's mining legislation is crucial for our topic, as legal institutions from that era persisted in the early years of the Republic. Many regulations from the Ottoman Empire, influenced by modernization movements, endured through successive amendments or by recognizing the continued validity of existing provisions not conflicting with newly enacted laws.

In line with the perspective discussed earlier, aiming to deepen our understanding of the mining policies adopted by the recently established Republic of Turkey, we seek to explicate the broader contextual conditions that characterized the decline of the Ottoman Empire. This approach is warranted by the foundational connection between the Republic of Turkey and the historical, political and economic legacy inherited from the Ottoman Empire.

After the Ottoman Empire's modernization attempts, efforts were made to create systematic laws for mining procedures. Some legal institutions mentioned in these laws influenced later laws in the Republic of Turkey. However, while it was imperative to establish legislation that corresponds to the contemporary conditions of the era, this alone was not enough for the development and economic contribution of the mining sector. Furthermore, in light of the imperative requirement for precise state regulation within this particular sector, it is paramount that the administrative institutions of the state are equipped with proficient capabilities in technology and possess a strong foundation of scientific expertise. Efforts to establish a legal framework for mining in the Ottoman Empire failed due to shortcomings in these areas.

Examining the details of the Republic's founding period in our study reveals that surmounted challenges, signed treaties, and the significant impacts of the Great Depression and world wars directly shaped the mining policies. Considering the previously highlighted factors, all industrial and economic public policies during this period were grounded in nationalization and statism principles. Additionally, the Izmir Economic Congress, held in the

preparatory phase after the Republic's declaration, and its decisions indicate the equivalence of economic independence with political autonomy.

Our study aimed to conceptually explore how the notions of nationalization and statism in the early Republic were shaped by economic and industrial conditions. We also aimed to elucidate the fiscal challenges of the state treasury and government expenditures, which constrained the enthusiastic adoption of these principles. Notably, instances of public policies guided by nationalization and statism are evident in the state's acquisition of mining enterprises owned by foreign companies. These practices underscore the substantial importance placed on mineral resources in the state's economic development agenda.

Giriş

Doğal kaynaklar içerisinde yer alan madenler, günlük araç-gereçlerden, kimya sanayisine ve endüstriyel üretime kadar pek çok farklı alanda hammadde olarak kullanılmakta ve aynı zamanda tedavül aracı olma işlevine de sahiptir. Bu sebeple, devletlerin iktisadi refah düzeylerini geliştirme çabalarında, maden kaynakları her çağda önemli bir yere sahip olmuştur. Ülkemizin bulunduğu Anadolu topraklarının sahip olduğu maden cevherlerinin de bu coğrafyada medeniyetlerin kurulmasında ve gelişmesinde ayrıca seferlerinde ve savaşlarda belirleyici olduğu düşünülmektedir (Yalçın, 2015, s. 11; Wertime, 1973, s. 875-887; İzbırak, 1945, s. 214-215). Türkiye Cumhuriyeti açısından baktığımızda da dünya genelinde olduğu gibi, maden kaynaklarının potansiyeli, madenlerin aranması ve işletilmesi ve ticarete konu olması gibi konular ekonomik kalkınma ve iktisadi refahın yükseltilmesi amacıyla yönelik olarak, her dönem hükümet politikalarının temel konularından biri olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kurulduğu yıllarda, Osmanlı Devleti'nde benimsenen bazı hukuki kurumlar yeni Türk Devleti'nde de varlıklarını devam ettirmiştir (Cin ve Akgündüz, 2017, s. 37-38). Öyle ki; Osmanlı'nın son dönemlerinde modernleşme hareketlerinin etkisiyle düzenlenmiş pek çok nizamname ve kanunname, çeşitli değişikliklere uğrayarak ya da yeni çıkarılan mevzuatlara aykırı olmayan hükümleri geçerli kabul edilerek uzun yıllar uygulanmıştır (Cin ve Akgündüz, 2017, s. 51). Nitekim, devletlerin hukuk sistemlerinin, aynı coğrafyada kendisinden önce var olmuş medeniyetlerin hukuk sistemlerinden etkilenmemesi düşünülemez. Bu sebeple, Türkiye Cumhuriyeti Devleti açısından kuruluş döneminde benimsenen kanunlarda ve hukuki ilkelerde, Osmanlı Devleti'nin izlerine rastlanması doğaldır. Konumuz bakımından incelediğimiz maden kanunları buna örnek teşkil eder niteliktedir. Zira Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde çıkarılan Maadin Nizamnamesi ve Taşocakları Nizamnamesi bazı hükümlerinde değişikliğe gidilerek uzun yıllar uygulanmaya devam etmiştir.

Bu sebeple çalışmamıza, Cumhuriyet'in kuruluş dönemi ve izleyen yıllarda madencilik mevzuatını ele almadan önce, Osmanlı Devleti'nde madencilik faaliyetlerine ilişkin uygulamaları ve temel hukuki kaideleri incelemek ile başlayacağız. Ayrıca yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin benimsediği maden politikalarının daha iyi anlaşılabilmesi için; Osmanlı'nın tarihi, siyasi ve iktisadi mirasının üzerine kurulduğu gerçeğinden yola çıkarak, Osmanlı Devleti'nin yıkılış devrinde içinde bulunduğu koşulları genel olarak ortaya koymaya çalışacağız.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş dönemindeki, mevcut iktisadi, sınai ve siyasi koşullar; hem Osmanlı Devleti'nin yıkılış dönemlerinde devlet idaresinin her kademesinde yaşanan iktidar zafiyetleri ve bozulmanın hem de kısa süre önce Anadolu topraklarında yaşanmış Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nın yıkıcı etkileri ile şekillenmiştir. Ayrıca Osmanlı'nın yıkılış döneminde, uzun yıllar Avrupalı devletlerin siyasi baskılarına ve sömürüsüne maruz kaldığı için, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni yönetenlerce ülkenin

doğal kaynaklarının ve madenlerinin işletilmesinde millileştirme ve devletleştirme politikaları benimsenmiştir. Benimsenen bu politikalar dönemin maden mevzuatına şekil vermiştir.

Bir ülkenin ekonomik çıkarlarına ve ekonomik kamu yararına etki eden konulara ilişkin düzenlemeler getiren yasaların; yasama faaliyetlerinin gerçekleştiği dönemin siyasi, iktisadi ve sınai koşulları ile kamu politikalarındaki yaklaşımlardan etkilenmemesi düşünülemez (Tan, 2015, s. 11-12). Bu sebeple, çalışmamızın temel amacı olarak Türk maden mevzuatının tarihsel gelişimini incelerken; sadece yasa metinlerinin kronolojik sıralaması ve mukayesesi şeklinde bir yöntem benimsemedik, çünkü bu bakış açısıyla yapacağımız bir inceleme Türk maden mevzuatının ruhunun anlaşılması açısından yetersiz kalacaktı. Zira “Kanunların kendi aralarında da bağlar vardır, kökenleriyle, kanun koyucunun amacıyla, üzerine inşa edildiği olayların sırasıyla da bağları vardır.” (Montesquieu, 2017, s. 10). Bu kapsamda çalışmada, incelediğimiz maden kanunlarının geçerli oldukları dönemlerde ülkemizin içinde bulunduğu tarihi, siyasi ve iktisadi koşullar genel olarak ortaya konularak maden mevzuatının bu koşullar altında nasıl şekillendiği bütüncül bir bakış açısıyla açıklanmıştır. Bu bakış açısıyla, 3213 sayılı Maden Kanunu yürürlüğe girene kadar Türk maden mevzuatının gelişim seyri etraflıca incelenerek günümüz maden mevzuatının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin İktisadi Yapısı İçerisinde Madencilik Faaliyetlerinin Yeri

Osmanlı Devleti, kuruluş yıllarından itibaren madencilığe önem vermiş, fethedilecek toprakların maden yataklarını da barındırıyor olması toprakların genişletilmesi politikalarında dikkate alınmıştır (Öcal, 2018, s. 191). Osmanlı'nın yükseliş dönemine kadar madencilğin padişahlar tarafından önemsendiğini ve geliştirilmeye çalışıldığını söyleyebiliriz; örneğin Kanuni Sultan Süleyman döneminde sadece Bilecik madeninde altı bin maden işçisinin istihdam edilmesi bunun bir göstergesidir (Tızlak, 1993, s. 292). Ayrıca, genel olarak yükseliş dönemi süresince, yüzlerce maden ocağı bulunmakta ve binlerce maden işçisi çalışmaktadır (Tızlak, 1993, s. 292). Bu dönemlerde, Osmanlı Devleti'nde madenler, devletin iktisadi gelişimi açısından önemli görülmüş, aynı zamanda silah ve teçhizatların yapımında kullanılan kurşun ve bakır gibi madenler askeriye açısından önemsenmiştir (Tızlak, 1993, s. 292).

Bir yerde maden bulunması halinde, bu madenin işletilmesi için yöre halkının mecbur tutulması şeklinde kurallar getirilmiştir (Faroqhi, 2004, s. 596). Zira reyanın madenlerde çalışma zorunluluğuna tabi olması Osmanlı Devleti'nde yaygın bir uygulamaydı (İnalçık, 2000, s. 179). Bunun yanı sıra maden ocağı bulunan yerlerdeki askerlerin de madenlerde çalışma zorunluluğu bulunmaktaydı, padişahların ocaklarda çalışmak üzere belirli sayıda gönderilecek yaya ve müsellemlerin eksiksiz çalıştırılmasını denetlediği, yerel askeri yöneticilere ve kadırlara gereğinin yapılması için emirler gönderdikleri görülmektedir (Refik, 1989, s. 1-4). Yine padişahların madenlerin iyi işler durumda olmasını ve yerel idarecilerin maden çalışanlarına düzgün muamelede bulunmasını emreden fermanlarına da rastlanır (Tızlak, 1993, s. 292).

Madencilik faaliyetinde bulunanlar ya da yardımcı olan civar köylüler vergi muafiyetleri ve çeşitli imtiyazlardan yararlandırılmıştır (Faroqhi, 2004, s. 659; McGowan, 2004, s. 842).¹ Ancak bununla birlikte, bir yerde maden bulunduğu o yörede bulunan her sınıftan halk, bu madende çalışmaya mecbur kılınmış ayrıca maden bulunan yerin yakınındaki yerleşim yerlerindeki halka da madenin işletilmesinde lazım olacak kömür, odun ya da yiyecek gibi ihtiyaçların temin edilmesi yükümlülüğü getirilmiştir (Çağatay, 1943, s. 122).

Yine bazı madenlerin ihracatının yasaklanması ile, bu madenlere duyulacak ihtiyacın karşılanmasında sıkıntıların yaşanmaması için önlemler alındığını görürüz. Cephane yapımında kullanılan barut, kurşun, kükürt, bakır gibi madenlerin Osmanlı toprakları dışına çıkarılması savaş zamanı da barış zamanı da yasaktır (Uzunçarşılı, 1995b, s. 686-688). Ayrıca yine değerli madenlerden altın ve gümüşün ithalatı vergiden muaf tutulmakla birlikte Osmanlı toprakları dışına çıkarılması yasaklanmıştır (İnalcık, 2000, s. 86). Merkezi idare tarafından yapılan kontrollerde ihraç yasaklarına uymayanlar cezalandırılmış, yerel yöneticilere konuya ilişkin önlem alınması ve engel olunması için uyarılarda bulunulmuştur (Refik, 1989, s. 22-23).

Fetihler neticesinde Osmanlı hükümlerine katılan topraklar içerisinde, maden ocağı bulunan yerlerde, bu faaliyetlerin devam ettirilmesine önem verilmiş; madencilik faaliyetinde bulunan kimselere, din farkı gözetilmeksizin vergi muafiyetleri tanınmıştır (Turan, 1981, s. 49; İnalcık, 2000, s. 86).

Dönemin hükümdarları yeni madenlerin bulunması hususunu da önemsemektedirler. Mültezimler ve eminlerin yetkili oldukları bölgelerde yeni madenlerin bulunması konusunda sorumlulukları vardır (İnalcık, 2000, s. 103-104). Buna ek olarak *hutmanlar*², cevher arayıcılar madenlerin bulunması ile görevlendirilmiş ayrıca maden nazırları ve emirleri de araştırmalar yaparak ya da yaptırarak yeni madenlerin bulunması için çalışmışlardır (Çağatay, 1943, s. 121). Ayrıca, maden bulanlara verilen maddi mükafatlar ile maden bulana işletme hakkı verilmesi, maden işletenlerin bazı vergilerden muaf tutulması gibi uygulamalar maden aramalarına halkın da katılması ve yeni madenlerin bulunması için benimsenen uygulamalardır (Çağatay, 1943, s. 121).

Madenlerin rezerv kalitesinin düşüklüğü, üretim giderlerinin elde edilen gelirlerden daha az olması, ayrıca yeterli sermaye bulunamaması gibi sebeplerle Osmanlı'da madenler verimli bir şekilde işletilememiş ya da hazineye yeterince katkısı olmamıştır (Tızlak, 1996, s. 705). Sermaye sorunu hem devlet hazinesi hem de özel müteşebbisler açısından geçerlidir; özellikle Osmanlı'nın üretim ve ekonomi yapısının savaşları finanse etmeye odaklanmış

¹ Vergiden muaf tutulma uygulamasına bir örnek olarak bkz: "Harap durumda bulunan Küre-i Mamure'deki madenin ihtiyacı için görevlendirilen Dergâh-ı Mualla Kapıcıbaşı Mehmed'e bu amaçla verilen ve Keefe'de başka mallara dönüştürülecek olan bakırdan ve madende istihdam edilmek üzere Keefe'den satın alınacak esirlerden Keefe İskelesi'nde herhangi bir şekilde gümrük veya başka bir vergi talep olunmaması." 82-1 Numaralı Mühimme Defteri, Özet - Çeviri Yazı (H. 1027-1028 / M. 1618-1619), (2020). İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, 197.

² Osmanlı'da 'hutmanlar' madenlerin nerede aranacağını, bulunduğu takdirde cevherin nasıl işleneceğini belirleyen kimselerdir. Altunbay, M. (2010). Osmanlı döneminde bir maden işletmesinin tarihi süreci: sidrekapısı, 13.

olması hem devlet hazinesine yük teşkil etmiş hem de özel sermayenin gelişmesini engellemiştir (Faroqhi, 2009, s. 209).

Ayrıca 16'ncı yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı'da madencilik; devletin yatırımları açısından sadece savaş teçhizatlarının üretilmesinde kullanılan madenlerle (bakır, kükürt, demir) odaklı kalmıştır (Berkes, 1969, s. 91). Öte yandan özel madencilik de küçük esnaflarca demir ve bakırın ilkel seviyede işlenmesiyle tarım, av ve mutfak gereçlerinin üretilmesinden öteye gidememişti (Balci, 1994, s. 19). Bu esnada özellikle 16'ncı yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Avrupa'nın madencilikte atılım göstermesi ve bu yüzyılda kapitülasyonların verilmeye başlamasından sonra ilerleyen dönemlerde madencilik, Osmanlı ticaretinin genelinde olduğu gibi yabancıların hakim olduğu bir piyasa haline geldi (Akdağ, 1979b, s. 212). Bu dönemler itibariyle artık Batı devletlerindeki teknolojik ve sınai gelişmelerin gerisinde kalınmaya başlanmıştır; zira 16'ncı yüzyıla gelindiğinde Osmanlı'da halkın ticari etkinlikleri daha çok dericilik ve dokumacılığa dayanmaktadır (Akdağ, 1979b, s. 207-220). Dış devletlerle ticarete konu edilen ürünlerin neredeyse tamamını tarım ürünleri oluşturmakta ve madenler ise işlenmeden ham olarak ihraç edilebilmektedir (Tezel, 2015, s. 102).

Ayrıca bu döneme gelindiğinde Avrupa'daki ilerlemeler fark edilmeye başlansa da isabetli politikalar ve hukuki düzenlemelerin getirilememesinde ve Avrupa'da yaşanan gelişmelerle baş edemeyecek duruma gelinmesinde, Osmanlı ekonomisine yön veren devlet adamlarının iktisadi bakış açılarının etkilerinin olduğu düşünülmektedir (Genç, 2009, s. 70-71): Şöyle ki, Klasik Dönem Osmanlı iktisadi düşüncesinde izlenen tutum, ithalatı mümkün olduğu kadar serbest bırakıp, özellikle ziraat ve madenlerde ihracatın sınırlanması ve katı kurallar konulması yönündeydi (Genç, 2009, s. 70). Bir İngiliz diplomatın Osmanlı devlet adamlarının Avrupalı devletlere bakış açısına ilişkin tespitlerinde ifade ettiği gibi, kendi topraklarındaki tabii zenginliklerin, yurt dışına çıkarılarak Avrupalı devletlerin zenginleşeceği yönündeki korkuları belki de bu politikaların temelindeki düşünce olarak görülebilir (Dönmez, 2019, s. 274).

17'nci ve 18'inci yüzyıllarda ise Osmanlı'da yerli sermayedarların sanayi alanında paylarının oldukça azaldığı görülür; bu dönemlerde yabancı sermayedarlar, ülkeye ithal ettikleri ürünler sayesinde artık piyasada hakim konumdadır (Tezel, 1982, s. 68-72).

Osmanlı ticaret hayatı, 19'uncu yüzyılda artık yabancıların tekeline geçmiştir diyebiliriz; ticari şirketlerin büyük çoğunluğu yabancı sermayedarların elinde olmakla birlikte aynı durum Osmanlı maden işletmeleri için de geçerlidir (Tezel, 2015, s. 102). Ülkenin en önemli madenlerinden boraks madenleri ve Ereğli Kömür İşletmesi yabancı müteşebbislerce işletilmektedir (Avcıoğlu, 1996, s. 160-161). Bu dönemde yabancı sermayeye başvurmaksızın kurulan Şirket-i Hayriyye ve Ziraat Bankası dışında yerel sermayenin sahip olduğu şirket neredeyse bulunmamaktadır (Toprak, 2009, s. 246).

Aynı zamanda bu yüzyıllarda II. Mahmut döneminde modernleşme hareketleri de görülmektedir, bu süreçte yaşanan gelişmeler Tanzimat Dönemi'nin reformlarını şekillendirmiştir (Üçok, Mumcu ve Bozkurt, 2014, s. 329). Tanzimat Dönemi'ne geçiş ile devlet

idaresinde geniş reformlara girilirken hazinenin yapısı da yeniden ele alınmış ve maden mevzuatında da düzenlemelere gidilmiştir (Tızlak, 1993, s. 294). Bu yüzyılda; ulaşım, iletişim ve ticaretin geliştirilmesi, yerli sermayenin etkinlik kazanması yönünde bazı girişimlerde bulunulmuştur. Ancak bu girişimler, Avrupa'da 18 ve 19'uncu yüzyıllarda Sanayi Devrimi ile yakalanan ilerlemelerin oldukça gerisinde kalmıştır (Toprak, 2009, s. 235-237).

Avrupa sanayisinde ve teknolojisinde yaşanan gelişmeler ile Osmanlı'nın içinde bulunduğu koşullar arasındaki farkın büyük oranda batılı sermaye lehine açılmış olması, Osmanlı ticaretinin ekonomik sömürüye maruz kalmasına sebep olmuştur (Bilgin, 1972, s. 12). Bu silsilede, yabancı devletlerin ekonomik ve politik baskılarıyla da imparatorluk yarı-sömürge bir hal almıştır (Tezel, 2015, s. 103; Avcioğlu, 1996, s. 166). Zira yabancıların sahip olduğu işletmelerin, rekabet edilemez bir donanımla (sermaye, teknoloji, kadro) iç piyasada güçlenmesinin üstüne kapitülasyonlar ile de yerel şirketlerden daha ayrıcalıklı faaliyet göstermeleri, Osmanlı ticari hayatını yerli müteşebbisler açısından imkansız kılmıştır (Toprak, 1995, s. 54-57; Semiz, 2019, s. 355-356). Yine kapitülasyonlar sebebiyle, devletin ticari ve sınai piyasayı regüle etme çabaları da sonuçsuz kalmaktaydı; zira ne zaman yabancı şirketlerin faaliyetlerini düzenleyen bir yasal düzenleme çıkarılmaya çalışılsa, ilgili sefaretlerden de onay alınması şartı bulunduğu için, kesinlikle onaylanmayan düzenlemeler yürürlüğe girememektedir (Toprak, 1995, s. 55).

Yukarıda belirttiğimiz durumlar, 19'uncu yüzyılda ülkenin madenlerinin işletilmesi açısından da farklı değildi, madencilik pek karlı bir iş olarak görülmemektedir. Örneğin dönemin İngiliz konsolosu Brant 1857'de İngiliz Dışişleri Bakanına sunmak için hazırladığı bir raporda, Osmanlı'nın sahip olduğu maden zenginliğinin ve de pek çok maden türünün farkında olmadığı gibi eldekilerin de nasıl değerlendirileceğinin bilinmediğini not etmiştir (Dönmez, 2019, s. 273-274).

20'nci yüzyıla gelindiğinde madenlerin işletilmesinde yabancıların payı %65'i aşmıştı; ayrıca Osmanlı topraklarından çıkarılan madenler neredeyse tamamen işlenmeden ve yabancı devletlerin ekonomisine katkı sağlayacak şekilde ihraç edilmekteydi (Avcioğlu, 1996, s. 163-164).

Ekonomi ve genel olarak devlet kurumlarındaki kötü gidişatın düzeltilmesi için girişilen reform hareketlerinin neleri gerektirdiği tartışılmış; bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, benimsenmesi gereken iktisadi bakış açısının "milli iktisat" düşüncesi olduğunu savunmuşlardır (Toprak, 2019, s. 62-67).³ Ancak bu düşüncenin uygulamaya geçirilebilmesi için gerekli olan milli sermaye bulunmamaktaydı, milli olan sermaye daha çok küçük ölçekli işlere yetecek düzeydeydi; bununla birlikte, büyük ölçekli yatırımlar için yabancı sermayenin desteği mecburiydi (Toprak, 1995, s. 66-70). Nitekim, dönemin Maliye Nazırı da özellikle maden ve ormanların işletilmesi olmak üzere büyük sanayi işletmelerinin açılabilmesi için yabancı sermayeye ihtiyaç duyulduğunu, yabancı sermayeyi tamamen dışlamanın ise mümkün olmadığını kabul etmektedir (Toprak, 1995, s. 70). Yine maden ve

³ Ayrıca İttihat ve Terakki'nin milli iktisat anlayışı için bkz. Toprak, 2019, s. 62-67.

diğer sanayi sektörlerinin müttefik olunan yabancı devletlerden gelecek yatırımlar ile kalkınacağı yönünde de görüşler bulunmaktadır (Toprak, 1995, s. 76).

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde reform hareketlerine girişilip çeşitli iktisadi bakış açıları ile çözüm önerileri aranmış, ticari ve sınai faaliyetlerde hukuk dışı ve devlete zarar verici uygulamalara engel olunması amaçlanmış ve yine kapitülasyonların ülke ekonomisine ve bekasına zarar verdiği anlaşılmış olsa da gelinen noktada devlet çok zayıflamıştır ve durumu düzelterek gücü kalmamıştır (Semiz, 2019, s. 356-357).

Osmanlı Devleti'nde Madenlerin İşletme Usulleri ve Madencilik ile ilgili

Hukuki Düzenlemeler

Türkiye Cumhuriyeti maden mevzuatına, -pek çok hukuki kurum ve kural açısından söyleyebileceğimiz gibi- Osmanlı Devleti'nden devralınan hukuki prensiplerin, uygulamaların ve düzenlemelerin kaynaklık ettiğini görmekteyiz. Bu sebeple, Türk maden mevzuatının tarihsel gelişiminin ortaya konulmasında önemli bir konu başlığını da Osmanlı Devleti'nde uygulanan, madencilik ile ilgili hukuki düzenlemeler oluşturmaktadır. Bu başlık altında; Osmanlı Devleti'nde maden mevzuatına ve madenlerin işletilmesi usullerine ilişkin açıklamalar, Devlet'in hemen her kurumunda önemli reformların gerçekleştirildiği Tanzimat Dönemi dikkate alınmak suretiyle tarihsel bir ayrıma gidilerek yapılacaktır.

Tanzimat Dönemi Öncesinde Madencilik ile ilgili Hukuki Düzenlemeler

19'uncu yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde madenler, çoğunlukla mülkiyet ya da vergilendirmeye ilişkin hukuki düzenlemelere konu edildiği için (Göğer, 1979, s. 62-67) toprak sistemi ile yakından ilişkilidir. Madenler genellikle mirî araziler içinde bulduklarından mukataa uygulamasına dahil edilmiş ve stratejik önemleri nedeniyle de emanet ve iltizam usulüyle işletilmişlerdir (Akgündüz, 1991, s. 165, 202). Bu sebeple, maden eminlerinin madenlerin işletilmesinde ve maden işçilerinin çalıştırılmasında uymaları gereken kuralları düzenleyen çok sayıda yasaknâme ve kanunnâmeye de rastlamaktayız (Akgündüz, 1991, s. 158).

Kuruluş ve yükseliş dönemlerinde hükümdarlar mümkün olduğunca yeni madenlerin keşfedilmesi ve ele geçirilmesi konularını önemsedikleri için yeni fethedilen topraklar söz konusu olduğunda, buralarda madenlerin işletilmesine ilişkin yasaknâme ve kanunnâmeler de önemli hukuki düzenlemeler olarak karşımıza çıkar.

Bu dönemlerde neredeyse tamamı devlete ait olan maden kaynakları ve işletmelerinin (Genç, 2009, s. 89) etkin kullanılması amacıyla; madenlerin işletilmesinde süreklilik olması ve ocakların âtil kalmaması için sıkı tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda, maden işletme hakkı aldıktan sonra bu madenleri işletmeyenler ya da işletilmesi hususunda ihmal gösterenler hakkında çeşitli cezalar düzenlenmiş (Akdağ, 1979a, s. 486) ya da maden işlerinde çalışanların vekil bırakmadan buldukları yerleri terk etmeleri yasaklanmıştır (Çağatay, 1943, s. 122).

Fatih Sultan Mehmed ve sonrasında tahta çıkan II. Bayezid dönemlerinde, yürürlüğe konulan kanunnâmelerin çoğunun madenler ile ilgili olduğu görülmektedir; zira bu dönemde Osmanlı'nın maden yataklarının neredeyse tamamını içeren Balkanlar ele geçirilmiştir ve yeni düzenlemeler yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur (Akgündüz, 1991, s. 158, 305).

Madenlerin işletilme usullerine ilişkin genel bir kural koyma çabası olmadığından, 19'uncu yüzyıla kadar Osmanlı'da madenlerin işletilmesi usullerinde hukuki açıdan bir yeknesaklık bulunmamakta, yer ve zaman bakımından madenlerin işletilme usulleri oldukça çeşitlilik göstermektedir (Çağatay, 1943, s. 122-123).

Ancak yine de hukuki düzenlemelerin elbette bazı ortak noktaları bulunmaktadır. Şöyle ki; Osmanlı'da madenlere ilişkin getirilen hukuki kurallar, İslam hukukunda kabul edilen işlenmemiş doğal kaynakların "*Allah'a ve Resûlü'ne ait olduğu sonra halka ait olduğu*" anlayışına göre şekillenmiştir. Madenin içinde bulunduğu arazinin mülkiyeti ile ilişkisi bu çerçevede ele alınmış; yine tebaanın hükümdardan izin almadan bunları işleyemeyeceği kuralına göre düzenlenmeler yapılmıştır (Aktan, 1986, s. 157-158). Bu sebeple madenlerin mülkiyeti devlete aittir ve araştırma ve işletme işlerinde de aslen devlet hak sahibidir. Kişilerin metrûk arazilerde (herkesin istifade edebileceği kabul edilen) veya malik oldukları arazilerde (mülk araziler) buldukları madenleri, devletten izin alıp beşte bir oranında vergi vererek işlettikleri dışında (Akgündüz, 1991, s. 157), özel şahıslara ait maden işletmelerine pek rastlanmamaktaydı (Tızlak, 1993, s. 293).

Madenlerin vergiye konu olması bakımından temel birkaç kural da bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde vergiler tekâlîf-i şer'îye ve tekâlîf-i örf'îye olarak ikiye ayrılmaktadır (Ortaylı, 2012, s. 134; Tekin, 2019, s. 59).⁴ Madenler de tekâlîf-i şer'îye kapsamına giren zekâta tabi mallardan kabul edilmektedir (Akgündüz, 1991, s.154). İslam hukukunda, definelerden beşte bir oranında alınan '*rikâz*'ın madenler için de geçerli olup olmadığı fıkıh alimleri açısından tartışmalı olsa da (Aktan, 1986, s. 26-27), Osmanlı hukukunda hangi topraktan çıkarıldığına bakılmaksızın madenler için de zekâtı rikâz uygulanmıştır (Fındıkgil, 1966, s. 15). Yukarıda bahsettiğimiz devletten izin alıp madeni işletenlerden alınan beşte bir oranındaki verginin temeli de bu kurala dayanmaktadır. Rikâz, esasen fıkıh açısından insan eliyle toprağa gömülüp saklanan define anlamına gelir. (Akgündüz, 1991, s. 157). Ancak Osmanlı'da madenler de zekata tabi mallardan sayılmış ve rikâzı bulup çıkarmanın rikâzın beşte biri oranını devlete vermesi şeklinde uygulanmıştır. Yine tekâlîf-i örf'îye kapsamında savaş döneminde alınan olağanüstü vergilerden bir olarak 'güherçile bedeli' adı altında, devlete gereken kömür, güherçile ve kereste gibi maddeler, nakil ve elde edilmesi en kolay ve çabuk olan yerlerde bulunan halktan istenmiştir (Fındıkgil, 1966, s. 15-16; Tezcan, 2005, s. 1-2).

Yeni fethedilen yerlerde madenlerin işletilmesinde yine prensip İslam'a aykırı olmayan eskiden kalma örf ve adetlere dokunulmama şeklindedir (Akgündüz, 1991, s. 157-158). Bu yerlerde kullanılan ölçü ve tartı usulleri ayrıca işçilerin hakları ve yükümlülükleri gibi

⁴ Ayrıca, şeriatta ve örfi hukukta yer almayan Tekalif-i Şakka vergileri de bulunmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ortaylı, 2012, s. 134.

uygulamaların devam etmesine izin verilmiştir (Çağatay, 1943, s. 121). Aynı şekilde, fethedilen yeni topraklarda madeni halihazırda işleten birileri var ise; padişahlar kendileri bir görevli gönderip işletirmeyi seçmedikleri takdirde, bu kişilere bedel karşılığında imtiyaz tanınarak işletmeye devam etmeleri istenmiştir (Uzunçarşılı, 1995a, s. 381).

Madenlerin tamamen devlet malı olarak kabul edilmesi sebebiyle dönemin padişahına ve bulunduğu bölgeye göre değişmek suretiyle özel usullerle işletildiğinden bahsetmiştik. Bu kapsamda mukataa statüsündeki madenler 1736 yılına kadar Maliye Hazinesi'ne bağlı maden kalemi görevlileri tarafından, bu tarih sonrasında Darphane Nezareti'nden görevlendirilen kimselerce yönetilmiştir (Çağatay, 1943, s. 125; Akgündüz, 1991, s. 64; Tızlak, 1993, s. 294). Darphane Nazırlığı ve tahsis ettiği görevlilerin madenlerin işletilmesi hususunda yetkilendirildiği dönemlerde de yine, bazı madenler Maden Mukataası Kalemi tarafından işletilebilmekte ya da padişahın görevlendirdiği maden eminlerine bırakılmaktaydı (Tızlak, 1993, s. 294-295). Bununla birlikte, aynı dönemde farklı yerlerde emanet sistemi ya da iltizam sistemi bir arada uygulanmaktaydı (Çağatay, 1943, s. 123; Akdağ, 1979b, s. 354-355). 17'nci yüzyılın sonlarına doğru iltizam ve mukataa sisteminin sakıncalarını ortadan kaldırmak için tüm devlet gelirleri açısından benimsenen mâlikâne sisteminin (ömür boyu verilen iltizam) uygulanmaya başlaması ile, madenler mukataanın kapsamına alınmış ve yine farklı bir usul benimsenerek, madenlerin işletilmesi karşılığında peşin ya da yıllık ödemeler şeklinde gelir elde edilmiştir (Akgündüz, 1991, s. 202).

Yukarıda bahsettiğimiz Osmanlı hukukunda madenlerin işletilmesi ile ilgili kabul edilen sistemleri özetleyecek olursak; madenler mukataa gelirlerinden sayılmakta, hem emanet (devlet tarafından görevli memurlarca işletilme) hem de iltizam (belirli bir bedel karşılığında özel kişilere işletirilme) usulüyle işletilmektedir. 17'nci yüzyılda mâlikâne usulünün uygulanmaya başlanmasıyla bu yöntemle de özel kişilere maden işletme izinleri verilmiştir. Yine de genel olarak madenlerin işletilmesinde en çok benimsenen usulün emanet usulü olduğunu söyleyebiliriz (Tızlak, 1993, s. 294).

Tanzimat Dönemi Sonrasında Madencilik ile ilgili Hukuki Düzenlemeler

1858 Arazi Kanunnâmesi'ne kadar madenlere ilişkin hukuki düzenlemeleri ve temel kaideleri kısaca ortaya koymaya çalıştık.

1839'da Tanzimat'ın ilanına gelinene kadar iltizam ve mâlikâne usulleri taşrada ayanları zenginleştirirken Osmanlı hazinesini zarara uğratmış, yönetimde merkeziyeti zayıflatmıştı (İnalçık ve Quataert, 2004, s. 542). Tanzimat ile merkezi idareyi güçlendirecek birtakım reformlar planlansa da devlet kadrolarındaki yetersizlik iltizamın uygulanmaya devam edilmesini mecbur kılıyordu (Ortaylı, 2012, s. 410). Özellikle, iltizamdan yeterli gelir elde edilememesi ve talep görmemesi sebebiyle, 17'nci yüzyılın sonlarına doğru, kişilere ömür boyu iltizam verilmesi şeklinde uygulanmaya başlayan mâlikâne sistemi genel olarak sorunlara sebep olması ile birlikte, Osmanlı madenciliğine de oldukça zarar vermiştir (McGowan, 2004, s. 785-786; Faroqhi, 2009, s. 205-206). Devletin uygun gördüğü kimseleri

maden emini ataması suretiyle uygulanan emanet usulüyle işletilen madenlerin nispeten kontrolü ve verimli işletilebilmesi sağlanabilmiştir (Turan, 1981, s. 50; Tızlak, 1993, s. 295).

19'uncu yüzyıl Osmanlı'da köklü reform hareketlerinin gerçekleştirildiği bir dönem olmakla birlikte, iyiden iyiye toprak sistemi ve idari yapıdaki bozulmalar, ekonomik sıkıntılar, savaşlar ile zayıflayan hazine ve Avrupa sanayiindeki gelişmelerin Osmanlı ekonomisi aleyhine etki etmesi sebebiyle, bu yüzyıl Osmanlı'nın ciddi sermaye krizinin içinde olduğu bir dönemdir (Seyitdanlıoğlu, 2015, s. 713-721). Bu krizden, yoğun sermaye yatırımına ihtiyaç duyan maden işletmelerinin etkilenmesi de elbette kaçınılmazdır. Zira, sermaye yokluğu sebebiyle bazı madenler bulunmasına rağmen işletilememektedir (Tızlak, 1996, s. 705).

Bu dönemlerde doğrudan madenleri ele alır şekilde düzenlenmeyen ancak maden mülkiyetine ilişkin önemli hükümler içeren iki temel kanun bulunmaktadır: 1858 tarihli *Arazi Kanunnâmesi* ve 1877 tarihli *Mecelle*.

1858 Tarihli Arazi Kanunnâmesi ve 1877 Tarihli Mecelle.

19'uncu yüzyılda kaleme alınan 1858 tarihli Arazi Kanunnâmesi'nin hangi amaçlarla düzenlendiği tartışılmakla birlikte, Kanunnâmede genel olarak devlet hazinesinin iyileştirilmesi gayesinin etkin olduğunu söyleyebiliriz (Quataert, 2004, s. 974-975). İlgili Kanunnâme'de maden mülkiyetine ilişkin ilk kez detaylı düzenlemelere yer verilmiştir (Anıl ve Merey, 1942, s. 5). Maden mülkiyeti, bulunduğu toprağın mülkiyeti ile ilişkilendirilmiştir (Çağatay, 1943, s. 120). Kanunnâme'ye göre; sınırsız arazilerde bulunan (arazi-i metruke ya da arazi-i mevat) madenler bulan kişiye aittir ve 1/5'i devlete verilmelidir; vakıfların arazilerinde bulunan madenler, belirli bir tazminat ödenmesi karşılığında beytülmale aktarılmıştır; mülk arazilerde, arazi sahibinin maden bulması halinde ise "*humsubeytü'l-male ve bakisi arazi sahibine ait olur*" yani bu madenlerde de devletin 1/5 hakkı bulunmaktadır (Çağatay, 1943, s. 120). Ancak yine de madenin arazi sahibine ait olacağı düzenlendiği için madenin mülkiyeti de arazi sahibinindir (Anıl ve Merey, 1942, s. 5; Fındıkgil, 1966, s. 17). Miri arazilerdeki madenler ise beytü'l-male ait kabul edilir ve tamamı devletindir (Anıl ve Merey, 1942, s. 5). Görüldüğü üzere 1858 Arazi Kanunnâmesi'nde toprakların hukuki statülerine göre toprağa malik olabilme yetkisi üzerinden, maden mülkiyeti tanımlaması yapılmıştır (Onar, 1966, s. 1375).

1877 tarihinde yürürlüğe giren Mecelle'de, madenler buldukları arazilerin hukuki akibetine tabi kılınmıştır ve arazinin mülkiyeti kimdeyse madenin maliki de o kabul edilmiştir ancak; sonraki tarihli maden nizamnamelerinde yer alan düzenlemeler sebebiyle, Mecelle'nin öngördüğü ve '*accession*'⁵ olarak adlandırılan sistemin uygulanması mümkün olmamıştır (Telli, 1989, s. 83).

⁵'Accession' sistemine göre, madenler bulunduğu arazinin mülkiyetine tabidir ve devletin madenler üzerinde ayrıcalıklı bir hakkının bulunmadığı kabul edilir. Arnold, E.C. (1922). "The Law of Accession of Personal Property", *Columbia Law Review*, Feb., 22 (2), s. 118.

Maadin Nizamnâmeleri.

1861 tarihli Maadin Nizamnâmesi doğrudan madencilik faaliyetlerini düzenleyen ilk nizamnâmedir (Anıl ve Merey, 1942, s. 5). Osmanlı'nın modernleşmeyi ve madenlerin işletilmesine sistematik bir düzenleme getirmeyi amaçladığı bu nizamnâme, 1810 Fransız Maden Kanunu'ndan esinlenilerek hazırlanmıştır (Göğer, 1979, s. 62; Tamzok, 2008, s. 181). Nizamnâme ile Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti kurulmuş ayrıca madenlerin, miktarı maden idaresinin tespit edeceği aynı ya da nakdi bir bedel karşılığında, imtiyaz usulü ile işletilebileceği düzenlenmiştir (Anıl ve Merey, 1942, s. 5; Balcı, 1994, s. 33). Bu düzenleme esas alınarak, ilk maden imtiyazı Şirketi Aziziye-i Mısıriye'ye, Katrin kazasındaki linyit madenlerinin işletilmesi için verilmiştir (Anıl ve Merey, 1942, s. 5; Fındıkgil, 1966, s. 18). Bu Nizamnâme ile, önceki yıllarda uygulanan ve madenlerin verimli işletilmesine zarar vermesine rağmen devletin de uygun gördüğü maden ruhsatı ticareti, kısıtlanmaya çalışılmış ayrıca madenlerin buldukları arazilerden bağımsız olduğuna da hükmedilmiştir (Tamzok, 2008, s. 181). Nizamnâme esasen yabancıların madenlerin işletilmesinde sadece ortak olabileceklerini düzenlemektedir; zira bu dönemde Osmanlı kanunları genel olarak, yabancıların gayrimenkul edinmelerine izin vermemekteydi (Balcı, 1994, s. 33, 35). Bununla birlikte 1862 Paris Antlaşması ile, 1856 Islahat Fermanı'nda yabancıların da toprak edinmelerini sağlayan ancak uygulanmayan hükmün yürürlüğe girmesi sağlandı ve 1867 yılında çıkarılan bir nizamnâme ile Osmanlı'nın ilgili devletlerle yapacağı protokoller vasıtasıyla yabancıların Hicaz bölgesi hariç her yerde taşınmaz alabileceklerine dair düzenleme getirildi (Balcı, 1994, s. 33, 35; Tamzok, 2008, s. 181).

Bu gelişmeler neticesinde, yabancılar hem gayrimenkuller edinmeye başladılar hem de maden işletmelerinde ortak olarak yer alan yabancılar bu işletmeleri daha sonra satın alarak tamamına sahip oldular (Balcı, 1994, s. 36). Paris Antlaşması ile kabul edilen hükümler, maden sanayinin, hızla yabancı şirketlerin hakimiyetine girmesine sebep oldu (Turan, 1981, s. 51). Bahsi geçen protokollere uygun olarak, her ne kadar daha önceki tarihlerden başlamak üzere yabancılar maden hakları elde ediyor olsalar da konuya ilişkin hukuki düzenleme, 1868 tarihli Maadin Nizamnâmesi'nde yer almaktadır (Balcı, 1994, s. 36).

Bu döneme kadar bir durum tespiti yapacak olursak; genel olarak modernleşme ve madencilik faaliyetlerinin düzenli ve kontrollü gerçekleştirilmesi amacıyla bir dizi Nizamnâme yürürlüğe konulsa da Osmanlı Devleti'nde madencilik; teçizat, nakliye ve kalifiye işgücü açısından modern tekniklerden oldukça uzaktı ve gelişmemişti, maden mühendisi yetiştirecek okul dahi mevcut değildi, üstelik ne devletin ne de yerli müteşebbislerin önemli maden ocaklarının aktif olarak işletilmesine yetecek sermayesi de bulunmamaktaydı (Balcı, 1994, s. 34; Öcal, 2018, s. 193).

Yasal düzenlemeler ile birlikte Osmanlı madenlerini işleten yabancı müteşebbislerin sayısı artmış, devlet de imtiyaz usulünü desteklemiş hatta o dönemde halen emanet usulüyle işletilen madenlerin de imtiyaz verilerek işletilmesi konusunda Meclis-i Vükela karar almıştır (Balcı, 1994, s. 39-40).

1869 tarihli Maadin Nizamnâmesi'nde madenler "maadini asliye", "maadini sathiyeye" ve "taş ocakları" olarak sınıflara ayrılmış bu sınıflandırmaya göre de imtiyazların süreleri düzenlenmiştir (Fındıkgil, 1966, s. 18). 1869 tarihli Maadin Nizamnâmesi ile daha detaylı düzenlemeler getirilmiş, yabancıların Osmanlı madenlerini imtiyaz yolu ile işletebilecekleri hükme bağlanmıştır (Balci, 1994, s. 36). Kendi arazisinde maden aramak isteyen kimselerin devletten izin almadan arama faaliyetinde bulunabileceği, başkasına ait arazilerde maden aranabilmesi için sahibinin icazet vermesi ile taharri izni alınabileceği, icazet alınamaması durumundaysa hükümete başvurulabileceği düzenlenmiştir (Taştekin, 2020, s. 1011).

1886 tarihli Maadin Nizamnâmesi asli madenler ile sathi madenleri içerecek şekilde imtiyaz süreleri ve vergilerde değişiklikler yapılarak düzenlenmiş, taşocakları hakkında 1901 tarihinde ayrı bir Nizamnâme yürürlüğe konulmuştur (Fındıkgil, 1966, s. 19; Balci, 1994, s. 40). Taşocaklarının içinde bulunduğu arazinin mülkiyetine tabi olacağı ve işletme hakkının malikte olacağı şeklindeki düzenleme ile *accession* sistemi benimsenmiştir (Onar, 1966, s. 1375). 1886 Nizamnâmesi'nin bir önceki Nizamnâmenin esasları üzerine inşa edilmiş daha düzenli bir yapı getirilmesi amaçlanarak, madenlerin işletilmesinden elde edilen vergilerin arttırılması amaçlanmıştır (Anıl ve Merey, 1942, s. 6). Nitekim bu yasa ile maden imtiyazlarında ciddi artış olmuş, önceki dönemde 58 olan imtiyaz sayısı, 112'ye çıkarılmış ve bunların 46'sı yabancılara verilmiştir (Balci, 1994, s. 40). Yine devam eden yıllarda bahsi geçen Nizamnâme pek çok kez değişikliğe uğramış (Anıl ve Merey, 1942, s. 6-7), uygulamada karşılaşılan belirsizlikler ile ilgili Sûrâ-yı Devlet karamâmeleri yayımlanmıştır (Balci, 1994, s. 43). Özellikle Nizamnâme'nin ilk uygulandığı dönemlerde askeri ve mülki idarecilerin çokça imtiyaz aldıkları görülmektedir; ilerleyen dönemlerde bir karamâme ile devlet görevlilerinin buldukları vilayet sınırları içerisinde hiçbir şekilde maden imtiyazı alamayacağı kuralı getirilmiştir (Balci, 1994, s. 42-43).

1906 yılında yeni bir Maadin Nizamnâme'si düzenlenmiştir. Bu Nizamnâme'nin hükümleri, Cumhuriyet'in kurulmasından sonra 4268 sayılı Madenlerin Aranma ve İşletilmesi Hakkında Kanun-ve sonrasında 6309 sayılı Maden Kanunu'nun da temel prensiplerine kaynak teşkil etmiştir (Fındıkgil, 1966, s. 20). Genel olarak bu Nizamnâme, yine Fransız maden yasalarından ilham alınarak düzenlenmiştir. Nizamnâme'de madenlerin buldukları arazinin mülkiyetinden bağımsız oldukları ve devletin malı oldukları kabul edilmiş, arama faaliyeti için taharri ruhsatı, işletme faaliyeti içinse imtiyaz usulü öngörülmüş, başvuru usulleri ve bu konuda yetkili makamlar açıklanmış, memur ve askerlerin görevli oldukları yerlerde maden ruhsatı ya da imtiyazı alamayacakları hükme bağlanmıştır (Fındıkgil, 1966, s. 20-27). Bununla birlikte Nizamnâme'ye göre, arazi sahiplerinin kendi arazilerinde maden arayabilmeleri için ilmuhaber almaları gerekirken; başkasının arazisinde arama yapılabilmesi için mülk sahibinden onay alınması gerekmektedir, mülk sahibinin rızası alınmadığı durumlarda ve arazi-i emiriyede maden aranabilmesi içinse taharri ruhsatnamesi alınmalıdır (Fındıkgil, 1966, s. 20).

1906 tarihli Maadin Nizamnâmesi'ne göre, Taşocakları Nizamnâmesi dışında kalmakla birlikte yeryüzünden çıkarılan tüm maddeler maden sayılmıştır. Ayrıca petrol ve maden

sularının işletilmesi de Nizamnâme'nin kapsamına girmektedir (Göğer, 1979, s. 42). Bu Nizamnâme ile önceki yasal düzenlemelere nazaran daha sistematik ve açıklayıcı hükümlere yer verildiğini söyleyebiliriz.

Sonraki tarihlerde de değişiklik kanunları ve Maadin Nizamnâmesi adı altında bazı yasal metinler çıkarılmaya devam edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra da bunların bir kısmı yürürlükte kalmış ya da hükümleri aynen alınarak yeni kanun düzenlemelerine kaynak teşkil etmişlerdir. 1910 tarihli Maadin Nizamnâmesi ile, 1901 yılında düzenlenen Taşocakları Nizamnâmesi Cumhuriyet Dönemi'nde de uygulanmaya devam etmiştir (Anıl ve Meray, 1942, s. 7).

Cumhuriyet Dönemi ve Sonrası Türkiye'nin İktisadi Yapısı İçerisinde

Madencilik Faaliyetlerinin Yeri

29 Ekim 1923 tarihinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin iktisat politikaları; Osmanlı Devleti'nden devralınan sınai ve ekonomik kaynaklar, ayrıca Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nın ciddi oranda yıpratmış işgücü kaynaklarıyla inşa edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, toprak yönetimi ve idari yapıdaki bozulmalar, yabancı sermayenin ticari ve sınai faaliyetlerde hakim konumu ve nihayetinde savaşlar nedeniyle işgücünü oluşturan nüfusun önemli bir kısmının kaybedilmiş olması sebebiyle, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde iktisadi şartlar oldukça vahimdir.⁶ Genel olarak iktisat politikaları ve konumuz açısından özellikle maden politikalarına ilişkin kalkınma stratejileri ve bu stratejilerin hukuki ayağı olarak mevzuat çalışmaları; devralınan iktisadi şartların yanı sıra yabancı sermayenin sömürüsüne maruz kalınan dönemlere ait travmaların da etkisiyle şekillenmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş dönemi iktisat politikalarının belirlenmesinde, 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihlerinde gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar oldukça önemlidir.⁷ Türk toplumunun üretici kesiminden tüccar, çiftçi, sanayici ve işçi gruplarının katılımı ve taleplerini ortaya koymaları sağlanarak gerçekleştirilen kongrede, alınan kararlar, daha sonra yapılacak reformların temel felsefesine kaynaklık etmiştir ve Türkiye'nin 'Misak-ı İktisadi'si oluşturulmuştur (Boratav, 2008, s. 314-315; Kuruç, 2011, s. 306). Ayrıca bu kongrenin henüz Cumhuriyet ilan edilmemişken yapılmış olması, Mustafa Kemal Atatürk'ün bağımsız devlet anlayışında iktisadi bağımsızlığa verdiği değeri de ortaya koymaktadır (Eroğlu, 2007, s. 65).

Kongre sonucunda ortaya konulan tezlerin temel aldığı prensiplerde birincil hedef ekonomi ve sanayinin kalkınmasıdır; iktisadi düzende milli unsurlara ağırlık verilmeyle birlikte, yatırımlarda yerli ve yabancı sermayeyi özendirici uygulamalar benimsenmiş ve ılımlı korumacı politikaların hayata geçirilmesi amaçlanmıştır (Boratav, 2008, s. 314). İzmir

⁶ Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin iktisadi yapısı ve imkanları hakkında detaylı bilgi için bkz. Tezel, 2015, s. 113-127; Ülken, 1981, s. 77-82.

⁷ Konuya ilişkin eleştiriler için bkz. Yenal, O. (2010). *Cumhuriyet'in iktisat tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. s. 53-57.

İktisat Kongresi'nde alınan kararlara göre yabancı müteşebbisler ancak yeni kurulan Türk Devleti'nin iç mevzuatına uygun olmak koşuluyla faaliyet göstermeye devam edebileceklerdir (Tezel, 2015, s. 175-176). Ayrıca, kongrede maden konusu ülkenin enerji kaynakları açısından özellikle tartışılmış ve Ereğli-Zonguldak havzasındaki kömür madenlerinin durumu enerji ihtiyacının karşılanması açısından değerlendirilmiş (Demir, 1982, s. 128-129) ve enerji ihtiyaçlarının milli kaynaklar üzerinden sağlanması gerektiği yönünde karar verilmiştir (Demir, 1980, s. 109). Yine Kongre'de alınan kararlarda, "Misak-ı İktisadi Esasları" kapsamında madenlerin aranması, yeni kaynakların bulunması ve haritalanması faaliyetlerinin yerli bilim adamları ile geliştirilmesi ayrıca, madenlerin işletilmesinde milli menfaatlerin ve milli yatırımcıların özellikle desteklenmesi konularına vurgu yapılmıştır (Terzi, 2021, s. 127-128).

Bunun yanı sıra, İzmir İktisat Kongresi'nden önceki tarihlerde de Mustafa Kemal Atatürk'ün TBMM açılış konuşmasında, yine maden kaynaklarının ülke ekonomisi açısından öneminden bahsetmesi de o dönemden itibaren madenlerin ülke kalkınmasındaki yeri ve öneminin anlaşıldığını göstermektedir (Terzi, 2021, s. 126).

Ancak bu dönemde, Osmanlı'dan kalma maden işletmelerinin önemli bir kısmı yabancı unsurlu işletmecilere aittir (Eroğlu, 2007, s. 64; Yenal, 2010, s. 12). Öte yandan maden rezervleri maden türleri açısından çeşitlilik arz etse de rezerv miktarları dünya ile rekabet edilmesini sağlayacak kadar büyük değildir (Tezel, 2015, s. 127). Doğal kaynakların işletilmesinde milli çıkarların gözetilmesi ve iktisadi açıdan bağımsızlık gibi prensiplere bağlı kalınsa da yukarıda açıkladığımız sebeplerle, özel müteşebbislerin yatırımlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sebeple, Osmanlı'dan kalma bazı yabancı şirketlerin ticari hayatlarına devam etmesine izin verilmiş, yeni yabancı girişimcilerin de imtiyaz yoluyla madencilik faaliyetinde bulunması sağlanmıştır.⁸

Madencilik sektörü açısından yabancı sermayenin dışlanmaması bu dönem için doğal karşılanabilecek bir durumdur. Zira, yerli sermaye ve girişimcinin yeterli olmadığı ülkelerde, yoğun sermaye gerektiren madencilik gibi sektörlerde, yabancı sermaye desteğinden geniş ölçüde faydalanıp, sektörün yoğun devlet müdahalesi ile yürütülmesi esasen zorunlu bir uygulama olarak görülmekte ve sık rastlanmaktadır (Williams, 2012, s. 392-393).

İzmir İktisat Kongresi kararları, ekonomik kalkınmanın yol haritasına yönelik tezlerin üretilmesi fikriyle toplanmıştır ve iktisadi bağımsızlık anlayışı amaçlanmıştır. Ancak; ilerleyen yıllarda bu fikirlerin uygulamaya konulması sürecine gelindiğinde, siyasi bağımsızlığın elde edilmesinin iktisadi bağımsızlık için temel şart olmakla birlikte yeterli olmadığı görülecektir (Boratav, 2008, s. 314.).

Öncelikle, 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması ve ek protokolleri, gerek kongrede benimsenen prensiplerin ve hedeflerin, gerekse sonraki yıllarda amaçlanan atılımların gerçekleştirilmesini oldukça zorlaştırmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Lozan

⁸ Örnek olarak: Almanlara ait Güney Anadolu Manganez Madencilik Şirketi, Fransızlara ait Kireçlik Krom Madencilik Şirketi ve Kömür Madencilik Şirketi, Fethiye Simli Kurşun Madencilik Şirketi. Tezel, 2015, s. 231-232.

Antlaşması ile elbette siyasi ve iktisadi bağımsızlığını kazanmıştır (Tezel, 2015, s. 180) Ancak; Lozan Antlaşması'nda doğrudan devletin hazinesini ilgilendiren, dış ticaret ve iktisat politikalarına etki eden hükümlerden bazıları, devletin hareket alanını daraltmıştır (Ülken, 1981, s. 101).

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin hem siyasi hem de iktisadi bağımsızlığı için belki de en önemli konu Lozan'da tartışılan kapitülasyonlar meselesidir (Bilsel, 1998, s. 25-26). Lozan Antlaşması ve ek protokolleri ile; kapitülasyonlar kaldırılmış, Osmanlı'dan kalma Düyun-u Umumiye İdaresi'nin tüm yetkileri sona erdirilmiş ayrıca Türk limanları arasında yabancıların kabotaj hakları (Tezel, 2015, s. 180).

Ancak kapitülasyonların kaldırılması ve iktisadi bağımsızlığın sağlanmasında bir nevi geçiş dönemi belirlenmiştir. Bu sebeple; beş yıl boyunca gümrük tarifesinin 1916'da belirlenen tarife üzerinden devam etmesi ve Türk Devleti'nin artış yapmaması ayrıca bu tarihe kadar tekeller dışında herhangi bir ürüne ithalat ya da ihracat yasağı getirilmemesi, bununla birlikte, üç devlet için kabotaj hakkının iki sene süresince devam ettirilmesi kararlaştırılmıştır (İnsel, 1996, s. 166; Bilsel, 1999, s. 171). Öte yandan, yabancı şirketler Türk Devleti içerisinde ticaret haklarını, Türkiye Cumhuriyeti kanunlarına uygun olarak devam ettirilebilecektir (Tezel, 2015, s. 180-181).

Lozan Antlaşması'nın Türkiye Cumhuriyeti hazinesini ilgilendiren bir diğer önemli konusu Osmanlı borçları meselesidir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Osmanlı'nın borçlarının üçte ikisini üstelenmiş ancak ödemenin başlanmasını 1929 yılına kadar erteleyebilmiştir; böylece, ilerleyen tarihlerde kamu gelirlerinin bir kısmının borcun ödenmesine aktarılmasıyla hükümet iktisadi sıkıntılar yaşamıştır (Boratav, 2006, s. 33; Eroğlu, 2007, s. 66; Yenal, 2010, s. 66). Ayrıca yine savaşın sona ermesine rağmen belirli bir süre daha bütçe gelirlerinin yarısının, savunma harcamalarına aktarılmaya devam etmesi de bu dönemlerde hazinenin üzerinde yük oluşturmuştur (Yenal, 2010, s. 14).

Anlaşmanın bu hükümleri, Türk hükümetinin sıkı pazarlıkları neticesinde oluşturulabilmiştir ancak; Türk Devleti'nin, ekonominin milli unsurlarla kalkınmasını sağlayacak iktisadi politika araçlarını serbestçe belirlemesine engel teşkil etmiştir (Boratav, 2008, s. 313; Kuruç, 2011, s. 420).

Genel olarak 1931 yılına kadar sanayi politikasının, piyasaya devletin müdahale etmesinin yanı sıra özel teşebbüslerin de desteklenmesi yönünde benimsendiğini görmekteyiz (Tezel, 2015, s. 197). Özel girişimler vasıtasıyla sanayileşme hedeflenmiş, ancak yeterince kârlı bulunmayan ya da büyük sermaye gerektiren yatırımların devlet eliyle yapılması şeklinde bir politika benimsenmiştir (Eroğlu, 2007, s. 65-66). Cumhuriyetin kurucu kadrosu ve iktisat politikası belirleyicileri, yabancı yatırımları tamamen dışlayıcı bir usul benimsemeyi düşünmemişlerdir; yabancı yatırımlar iktisadi bağımsızlığı zedelediği ve kapitülasyon benzeri ayrıcalıklar talep edilmediği sürece desteklenmiştir (Boratav, 2006, s. 52). Yine de yabancı sermayenin desteklenmesinde bu dönemde ihtiyatlı hareket edildiği yönünde de görüşler bulunmaktadır (Kuruç, 1988, s. 52).

Bu dönemde kurulan bankaların büyük bölümünün devlet denetiminde olduğunu görmekteyiz (İnsel, 1996, s. 153). İzmir İktisat Kongresi'nde benimsenen prensiplerin uygulamaya konulması amacıyla 1924'te İş Bankası ve 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu (Tezel, 2015, s. 179). İş Bankası, ulusal bankacılık sisteminin geliştirilerek, milli yatırımların finansman ihtiyacını karşılamak ve kredi temin etmek amacıyla kurulmuştur (Ülken, 1981, s. 88). Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulmasındaki amaç ise esasen Osmanlı Devleti'nden kalan devlet tekellerinin idare edilmesi ve özel sektöre finansman sağlanmasıydı (İnsel, 1996, s. 169). Ancak bu banka sadece birkaç devlet tekeliyle idare etmekle birlikte özel sektöre finansman sağlanması konusunda pek de başarılı olamamıştır (İnsel, 1996, s. 170; Yenal, 2010, s. 70).

Bu dönemlerde, devletleştirmeler özellikle demiryolları ile ulaşım ağının kurulmasında gerçekleştirilmiş ve demiryolları, devlet işletmeciliğinin hakim olduğu uygulamaların önemli bir örneğini teşkil etmiştir (Boratav, 2006, s. 50-51). Demir yollarının millileştirilerek devlet eliyle işletilmesi ve ulaşım hatlarının geliştirilmesine harcanan giderlerin bu dönemde hazineye ciddi yük oluşturduğu görülmektedir (İnsel, 1996, s. 170). Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda pek çok ekonomik faaliyet devlet tekeliyle işletilse de ilerleyen yıllarda bu tekeller, imtiyazlar verilerek özel şirketlerce ya da devlet ile birlikte ortaklaşa işletilmiştir (Boratav, 2006, s. 47-48).

Sanayi teşviklerini kapsamlı olarak düzenleme altına alan Teşvik-i Sanayi Kanunu önceki tarihli düzenlemesi revize edilerek 1927 yılında yürürlüğe konulmuştur (Tezel, 2015, s. 179). İlgili Kanun maden işletmelerine ilişkin teşvikleri özellikle düzenlemekle birlikte (İnsel, 1996, s. 142), esasen milli sermayenin yatırımlarının arttırılması amacıyla çıkarılmıştır (Kuruç, 1988, s. 37). Teşvik-i Sanayi Kanunu, işletme kurmak isteyenlere arazi sağlanmasında uygulanacak istimlak usulünü, bazı vergi ve resimlerden muafiyetleri ayrıca devlet teşvik primleri gibi çeşitli teşvik yollarını düzenlemektedir (Boratav, 2006, s. 129-130). Ayrıca Kanun, maden işletmeleri ve diğer sanayi işletmelerinin hisse senetleri ve tahvilleri damga vergisinden muaf tutulmasını hükme bağlamaktadır (Boratav, 2006, s. 129).

Bahsettiğimiz döneme kadar, devletçilik ve millileştirme ile iktisadi kalkınmanın finansmanın sağlanmasında kurulmaya çalışılan dengede, bu amaçla alınan kararların yansımaları, genel olarak madencilik ile ilgili politikalar açısından da geçerlidir. Belirtmek gerekir ki, günümüzde de devletler iktisat politikalarını belirlerken; devlet egemenliğinin doğal kaynaklar üzerinde hâkim kılınması ile sektörlerin gelişmesi ve iktisadi kalkınmanın bir arada sağlandığı denge noktasını bulmayı amaçlamaktadırlar (Williams, 2012, s. 392). Esasen yeni kurulan Türk Devleti de bu dengeyi sağlamaya çalışmış, bir yandan doğal kaynaklarda devletin tam hakimiyeti benimsenirken öte yandan sanayinin kalkınmasına yönelik düzenlemeler yapılmış ve önlemler alınmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş dönemi, bir dizi sınai ve ekonomik atılımla başlayarak, sektörlerde gelişmeler sağlanmıştır ancak; yabancı sermayeli maden işletmelerinin, tamamen Türk sermayesi ile kurulan şirketlere oranla daha fazla olduğu

görülmektedir (Turan, 1981, s. 53-54). Bu dönemde halen gelişmiş bir metalürji sanayisinden söz etmek mümkün değildir bu sebeple; pek çok maden, işlenmeden ham halde ihraç edilmiştir (Turan, 1981, s. 53-54).

1930'lu yılların iktisat politikalarına etki eden en önemli olay 1929 yılında dünya genelinde ülkeleri ekonomik darboğaza sokan Büyük Buhrandır (Yenal, 2010, s. 76). Bu yıllarda devletçilik ilkesi iktisadi kalkınma için mecburi olarak benimsenmesi gereken yöntem olarak görülmüş ve etkin bir şekilde uygulanmıştır (Başgil, 1946, s. 49-50). Esasen kalkınma anlayışının da ötesinde, piyasaların içinde bulunduğu durum devleti, ithalatı sıkı denetlemeye ve nispeten dışa kapalı bir ekonomi benimseye zorlamıştır da diyebiliriz (Boratav, 2008, s. 324; Eroğlu, 2007, s. 69). Uygulanmaya çalışılan devletçilik anlayışında, özel sermayenin ve müteşebbislerin korunması ve desteklenmesi amaçlanmış, devlet özel kesimin yeterli olamayacağı girişimleri üstlenmiş (İnsel, 1996, s. 178; Tezel, 2015, s. 293) ve devletin piyasalara öncülük etmesi hedeflenmiştir (Kuruç, 2011, s. 368).

İlerleyen yıllarda ise devletin ekonomiye müdahalesi artarak devam etmiş; devlet denetleme mekanizması olmasının yanı sıra yatırımcı ve işletmeci olarak da piyasada aktif rol almıştır (Boratav, 2008, s. 326). 1930 yılında yürürlüğe giren Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu hükümlerinde ve Merkez Bankası'nın kuruluşunda ayrıca 1931 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programında devletçilik ilkesinin yer alması, ilerleyen dönemde devletçiliğin baskın politika olarak uygulanmaya başlayacağını işaretleridir (Eroğlu, 2007, s. 68).

1930-1939 yılları arasında uygulanan korumacı-devletçi sanayi politikasının başarılı sonuçlar elde ettiği düşünülmektedir; bu yıllarda sanayileşmede atılımlara devam edilmiş, metalürji, kağıt ve kimya sanayiinde ilk modern tesisler kurulmuş (Boratav, 2008, s. 328), imalat sanayi ve madencilik kamusal ve özel kesimler toplamında üretim değeri 2,4 misli artış göstermiştir (Boratav, 2008, s. 332).

1933-1945 yılları arasındaki dönemde de devletçi politikalar benimsenmeye çalışılmıştır. Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planları bu dönemde uygulamaya konulmuş ve her iki kalkınma planında da madencilik büyük önem verilmiş (Ülken, 1981, s. 105-108; Demir, 1980, s. 110), toplam sanayi yatırımlarının %40'ı madencilik alanında yapılmıştır (Turan, 1981, s. 55). 1935 yılında ülke madencilik açısından önemli kurumlar olan Etibank ve Maden Tetkik Arama Enstitüsü'nün kurulması yine maden arama ve işletme faaliyetlerinin desteklenmesine verilen önemi göstermektedir (Ülken, 1981, s. 107).

Bu dönemde bir dizi millileştirme kararları alınmış ve 24 adet imtiyazcı yabancı şirketin millileştirilmesi tamamlanmıştır (Tezel, 2015, s. 242-243). Bu kapsamda, 1936-1937 yılları arasında, madencilik alanında faaliyet gösteren Zonguldak kömür yatakları ve Ergani bakır yataklarının millileştirilmesi işlemlerinin, işletmelerini sağlayacak teknik ve bilimsel kadro bulunmadığından, Etibank ve Maden Tetkik Arama Enstitüsü kurumlarının hizmete başlamasına kadar ertelendiğini görmekteyiz (Turan, 1981, s. 56; Türk, 1981, s. 35).

Ergani bakır işletmelerinin millileştirilmesi ve devletleştirilmesi amacıyla 11.6.1936 tarih ve 3034 sayılı Doyçe Bank Elinde Bulunan Ergani Bakır T.A.Ş. Hisse Senetlerinin Satın

Alınmasına Dair Kanun çıkarılmış, Doyçe (Deutsche) Bank'ın 1,5 milyon liralık pay senetlerinin 850.000 lirası satın alınarak Etibank'ın yönetimine devredilmiştir (Bulutoğlu, 1970, s. 105; Türk, 1981, s. 35-36).

31.03.1937 tarih ve 3146 sayılı Hükümetle Ereğli Şirketi Arasında Aktedilen 28 Teşrinisani 1936 Tarihli Satın Alma Mukavelesinin Tasdikine Dair Kanun ile, Fransız sermayeli Ereğli Kömür İşletmeleri devletleştirilmiştir. Bu işletmenin devletleştirilmesi oldukça önemsenen bir konuydu, zira ilgili Kanun gerekçesinde; ülkenin artan kömür ihtiyacının daha ucuza karşılanması, kömür ihracatının artırılması ve benimsenen milli iktisat politikasına uygun bir kömür politikası yürütülebilmesi amacıyla devletleştirmenin yapıldığı belirtilmektedir (Türk, 1981, s. 35). İlgili Kanun ile işletmenin tamamı devletleştirilememiş, Fransız şirketinin sahip olduğu maden hakları, işletme tesisatı ayrıca liman ve demiryolu satın alınmış, 30.5.1940 tarih ve 3867 sayılı Ereğli Kömür Havzasındaki Ocakların Devletçe İşletilmesi Hakkında Kanun ile havzadaki dağınık maden işletmeciliği faaliyetleri sebebiyle milli servetlerin israf olması önlenecek ve ülke menfaatlerine daha uygun işletilmesi sağlanacak şekilde tamamen devletleştirilmiştir (Bulutoğlu, 1970, s. 105; Türk, 1981, s. 38-39).

Birinci ve İkinci Sanayi Planlarının uygulandığı dönemlerde, millileştirme ve devletleştirme hareketlerinin de etkisiyle, devlet yatırımlarının önemli bir kısmının madencilik sektörüne yapıldığını görmekteyiz (Boratav, 2008, s. 327). Devlet işletmelerinin etkin olduğu madencilik sektöründe bu sayede işgücü verimliliği artmış, dönemin özel sermayeli kuruluşlarına nazaran daha büyük ölçekli yatırımlar yapılmıştır (Tezel, 2015, s. 328). Bu dönemlerde madencilik sektörünün millileştirilmesi amaçlanmış ve bu amaçla ciddi harcamalar yapılmıştır ancak yine de madencilik faaliyetinde bulunan ve bir kısmı Osmanlı Devleti döneminden kalma, bir kısmı Cumhuriyet Dönemi'nde kurulmuş pek çok imtiyazlı yabancı şirket, varlıklarını 1933-1950 yılları arasında korumaya devam etmiştir (Tezel, 2015, s. 244).

1939-1945 yılları arasında İkinci Dünya Savaşı'nın yaşanması ile her ne kadar Türkiye savaşa dahil olmasa da devlet bütçesi savunma harcamalarına ayrıldığı için savaş döneminden önce hazırlıkları başlatılan iktisadi planlar ve sanayi yatırımları ertelenmiş (Başkaya, 2015, s. 123; Boratav, 2003, s. 82), dış devletlerle ticari ilişkiler de savaş koşulları nedeniyle oldukça kısıtlı yürütülebilmiştir (Demir, 1980, s. 113).

1945 sonrasında ise özel sermayenin piyasaya hakim kılınması yönünde benimsenen politikalar, devletçilik uygulamalarının yerini almış ve hükümet planları ve yasal düzenlemeler bu anlayışla oluşturulmuştur (Turan, 1981, s. 57-58; Kuruç, 2011, s. 415). Devletin endüstriyel yatırımları artık sadece; büyük ölçekli yatırım gerektiren, maden işletmeleri, büyük enerji santralleri, ağır sanayi endüstrileri ya da savunma sanayi ve bayındırlık işlerinin kurulması ile sınırlı tutulacak şekilde yapılmaya başlamıştır (Tezel, 2015, s. 320-321). Bir süredir izlenen korumacı, daha içe dönük devletçi iktisat politikaları gevşetilerek, özellikle 1937'den sonra ithalatın serbestleştirilerek artırılması yoluna gidilmiş ve dış pazara dönük bir anlayış benimsenmiştir (Boratav, 2006, s. 312-314).

1943-1949 yılları arasında madencilğe ilişkin politikaların hükümet programlarında kömür madenlerinin işletilmesine verilen önemin vurgulanması üzerinden ifade edildiğini görmekteyiz (Bilgin, 1972, s. 62-64). Yatırımlarda yine temel alınan sektörler; tarım, madencilik, alt yapı ve inşaat sektörleridir ve kalkınmada bu alanlara öncelik verilmiştir (Boratav, 2003, s. 94). Ancak 1944 yılına kadar büyüme gösteren madencilik sektörünün, 1945 ve 1946 yıllarında küçülme yönünde seyrettiğini görürüz (Tekeli ve İlkin, 2016, s. 422-425).

1945-1960 yılları arasındaki dönemde devletçilik politikasının uygulanmaktan vazgeçildiği görülmektedir (Turan, 1981, s. 57). 1947 yılında hazırlanan Türkiye Kalkınma Planı'nın da devletçi ve korumacı sanayileşme politikalarını gözetmeksizin hazırlandığı söylenebilir (Boratav, 2003, s. 97-98). Yine, 1950 ve 1951 tarihlerinde açıklanan hükümet programlarında özellikle yabancı sermaye ve teşebbüslerden mümkün olduğunca geniş ölçüde faydalanılmasının amaçlandığı belirtilmiştir (Bilgin, 1972, s. 65). Bu kapsamda 1951'de yürürlüğe konulan Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu ve 1954'te çıkarılan Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ve Petrol Kanunu bu yıllarda benimsenen politikaların hukuki metinleridir (Boratav, 2003, s. 99-100).

Cumhuriyet Dönemi ve Sonrasında Türkiye'de Madenlerin İşletilme Usulleri ve Madencilik ile ilgili Yasal Düzenlemeler

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş süreci ve öncesinde yaşanan tarihsel ve iktisadi gelişmeler madencilik ile ilgili politikaları nasıl etkilediyse, bu politikalar da aynı şekilde madenlere ilişkin hukuki düzenlemelere yön vermiştir. Zira iktisadi politikaların hayata geçirilmesi, hukuki düzenlemelerden bağımsız düşünülemez (Tan, 2105, s. 11-12). Bu çerçevede özellikle iktisadi alana etki eder nitelikteki hukuki düzenlemeler, politika belirleyen erkin inşa etmeye çalıştığı ekonomik düzenin etkilerini yansıtır ve tarihsel süreçlerde bu politikalara etki eden olayların yansımaları hukuki düzenlemelerde de gözlemlenebilir.

Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında 17.02.1926 tarihli ve 743 sayılı Türk Medeni Kanunu'nda maden mülkiyeti ile ilgili önemli düzenlemeler yapılmış, Osmanlı Devleti Dönemi'nde arazi türleri üzerinden yapılan ayırım ile arazi türlerine göre farklı mülkiyet sistemlerinin benimsenmesi anlayışından vazgeçilmiştir. 743 sayılı Türk Medeni Kanunu'nda, Mecelle'de ve Arazi Kanunu'nda bazı arazi türleri açısından öngörülen, madenlerin buldukları arazinin mülkiyetine tabi olması yönündeki düzenlemelere yer verilmemiştir (Telli, 1989, s. 87). Yine 743 sayılı Türk Medeni Kanunu'nda madenler gayrimenkul olarak sınıflandırılmıştır⁹ ancak aynı dönemde yürürlükte olan diğer maden mevzuatı gereğince Medeni Kanun'un bu hükümleri tam olarak uygulanmamıştır (Onar, 1966, s. 1376).

Ancak Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kabul edilen maden kanunlarının bir kısmı değişikliğe uğrayarak yürürlükte kalmaya devam etmiştir. Bu kapsamda, son dönem

⁹ 743 sayılı Türk Kanunu Medenisi, "madde 911: Aşağıdakiler tapu siciline gayrimenkul olarak kaydedilir: 1-Arazi. 2 - Gayrimenkul üzerinde müstakil ve daimi olmak üzere müesses haklar. 3 - Madenler. Müstakil ve daimi hakların nasıl kaydolunacağı nizamnamei mahsus ile muayyendir."

Maadin Nizamnâmesi, 1465 sayılı, 1794 sayılı ve 2818 sayılı Kanunlar ile değişiklikler yapılarak uygulanmaya devam etmiştir (Onar, 1966, s. 1376).

1942 yılında gelindiğindeyse, 4268 sayılı Madenlerin Aranma ve İşletilmesi Hakkında Kanun Türkiye Cumhuriyeti'nin temel maden mevzuatı olarak kabul edilmekle birlikte Osmanlı Maadin Nizamnâmesi'nin ve Taşocakları Nizamnâmesi'nin bazı hükümleri tadil edilerek de olsa uygulanmaya devam edilmiştir (Fındıkgil, 1966, s. 19-20).

4268 Sayılı Madenlerin Aranma ve İşletilmesi Hakkında Kanun

1954 yılında 6309 sayılı Maden Kanunu yürürlüğe girene kadar ülkemizde, 1942 tarihli, 4268 sayılı Madenlerin Aranma ve İşletilmesi Hakkında Kanun (Resmi Gazete [R.G.]: 23.06.1942-5139), Maadin Nizamnâmesi ve Taşocakları Nizamnâmesi birlikte uygulanmaya devam etmiştir (Anıl ve Merey, 1942, s. 7)¹⁰.

4268 sayılı Kanun, Maadin Nizamnâmesi'nin mülga olan maddelerini tek tek belirtmiş (md.28)¹¹ ve madenlerin işletilmesi ile ilgili hükümlerinin de yürürlükte olduğunu düzenlemiştir.¹² Yine taşocaklarının da Taşocakları Nizamnâmesi'ne tabi olacağı ve özel kanunlarda yer alan diğer düzenlemelerin de geçerli olduğu belirtilmektedir (md. 1).¹³ Ayrıca, petroler de bu Kanun kapsamında olup aynı zamanda o dönemde yürürlükte olan 792 sayılı Petrol Kanunu hükümlerine de tabidir (Anıl ve Merey, 1942, s. 78, dipnot: 223). Yine içme ve kullanmaya mahsus sıcak ve soğuk şifalı maden sularının işletilmesinin Kanun kapsamında olduğu, 2'nci madde kapsamında düzenlenmekle birlikte aynı madde hükmünün devamında 1593 sayılı Umumî Hıfzıssıhha Kanunu'na da tabi oldukları belirtilmiştir.

4268 sayılı Kanun, Osmanlı Devleti kanunlarında yer alan madenlerin asli ve sathi madenler olarak ayrılması şeklindeki sınıflandırmayı devam ettirmekte (md. 1); bir diğer ifadeyle madenler esas madenler ve yüzey madenler şeklinde ayrılmaktadır.¹⁴

4268 sayılı Kanun kapsamında yer alan madenler tahdidi usulle tek tek sayılarak belirtilmiştir (md. 2). Bunun yanı sıra, sayılan madenler ile benzer özellikte olan yer yüzeyinde ve altında bulunmakla birlikte özel kanunların kapsamına girmeyen madenlerin ise hem 4268

¹⁰ İlgili mevzuatlar; 1317 tarihli Taşocakları Nizamnamesi, 1326 tarihli Maadin Nizamnâmesi olarak kabul edilmektedir. Anıl ve Merey, (1942), s. 7.

¹¹ 4268 sayılı Madenlerin Aranma ve İşletilmesi Hakkında Kanun madde 28: "Maadin Nizamnamesini n 1, 2, 3, 4, 5, 31, 32, 41, 45, 51, 61, 70, 77, 78, 87 ilâ 97' nci maddelerini ihtiva eden 9'uncu faslı ve 608 ve 3504 numaralı kanunlar mülğadır."

¹² 4268 sayılı Madenlerin Aranma ve İşletilmesi Hakkında Kanun madde 27: "Maadin Nizamnamesinin 6, 7, 18, 29, 52, 54, 55, 56, 57, 68, 69, 71, 73, 75, 76, 82 ve 99'uncu maddeleri ile bu kanunun üçüncü maddesinin B ve C bentleri ve 5, 6, 9 ve 11'inci maddeleri hükümleri işletme ruhsatnameleri hakkında da tatbik edilir."

¹³ 4268 sayılı Madenlerin Aranma ve İşletilmesi Hakkında Kanun madde 1: "Asli ve sathi madenlerin aranma ve işletilmesi Maadin Nizamnamesiyle bu kanun hükümlerine ve taşocaklarının işletilmesi Taşocakları Nizamnamesine tabidir."

¹⁴ 4268 sayılı Madenlerin Aranma ve İşletilmesi Hakkında Kanun madde 1: "Asli ve sathi madenlerin aranma ve işletilmesi Maadin Nizamnamesiyle bu kanun hükümlerine...tabidir."

sayılı Kanun'un hem de Maadin Nizamnâmesi'nin uygulama alanında olduğu düzenlenmiştir.¹⁵

4268 sayılı Kanun madenlere ilişkin münferit bir düzenleme olmakla birlikte, hükümlerinin önemli bir kısmı Maadin Nizamnâmesi'nin üzerine inşa edilmiştir. Bu durum, o dönemlerde Osmanlı Devleti'nden kalma bazı müesseselerin ve hukuk kurallarının halen benimsenmekte olduğunu göstermektedir. Örneğin, maden haklarına sahip olabilmek için Türk vatandaşı olma şartı bulunmaktadır; bununla birlikte yabancıların maden hakları ise Maadin Nizamnâmesi'nin 30'uncu maddesinde belirtildiği üzere, Osmanlı Devleti'nin 'tasarrufu emlak' hakkında 1283 yılında yürürlüğe koymuş olduğu kanunu kabul eden devletlerin tabiiyetinden olmaları ve Türk hukukuna uygun faaliyette bulunmaları halinde kabul edilmektedir (Fındıkgil, 1966, s. 25). Görüldüğü üzere Kanun'un yürürlükte olduğu dönemde benimsenen yabancı yatırımların desteklenmesi yaklaşımı, madenler açısından da uygulanmış, mütekabiliyet esasına ve Türkiye Cumhuriyeti kanunlarına göre faaliyette bulunma şartı ile yabancı şirketlerin de madencilik faaliyetinde bulunabilecekleri düzenlenmiştir.

4268 sayılı Kanun, Maadin Nizamnâmesi'nin 9'uncu maddesinin uygulanmaya devam edeceğini belirtmektedir. İlgili maddeye göre, madenlerin aranmasında temin edilmesi gereken belgeler, arama faaliyetinde bulunacak kişinin arazinin maliki olup olmamasına göre değişir. Arazi sahiplerinin maden arama faaliyeti için ilmühaber alması gerekirken, başkalarının arazisinde gerçekleştirilecek arama faaliyetlerinde, malik ile uzlaşma sağlanamazsa, taharri ruhsatnamesi alınmalıdır (Fındıkgil, 1966, s. 20).

Madenlerin aranması ve işletilmesi amacıyla talep edilen ilmühaber ve ruhsat başvurularının madenin bulunduğu yer valiliğine yapılması gerektiği düzenlenmektedir. Başvurunun yapıldığı yer açısından, siyasi ya da askeri bir sakınca bulunması halinde valiliğin durumu Ticaret ve Ziraat Vekaleti'ne bildirmesi gerektiği kararın ise İcra Vekilleri Heyeti'nce (Bakanlar Kurulu) verilebileceği düzenlenmiştir. Kanun'da hangi hallerde siyasi ve askeri açıdan ruhsat verilmesinin sakıncalı bulunabileceğine ilişkin bir düzenleme bulunmamakla birlikte; bu hususta karar verme yetkisi Ticaret ve Ziraat Vekaleti'ne verilmiştir (Fındıkgil, 1966, s. 21).

4268 sayılı Kanun'da maden işletilme usulleri; arama ruhsatnamesi neticesinde işletme ruhsatnamesinin düzenlenmesi ve imtiyaz yolu ile işletme şeklinde düzenlenmektedir. Ancak Kanun sistematığının, daha çok madenlerin imtiyaz yoluyla işletilmesi usulüne uygun olarak

¹⁵ 4268 sayılı Madenlerin Aranma ve İşletilmesi Hakkında Kanun madde 2: "Tabii teşekkül neticesinde gerek yeryüzünde ve gerek yeraltında bulunan altın, gümüş, platin, cıva, kurşun, demir, bakır, kalay, çinko, bizmut, kobalt, nikel, krom, arsenik, manganez, antimon, alüminyum ve bunlara benzer madeni maddelerle kehribar, kükürt, şap, grafit ve her türlü maden kömürü, zift, petrol, asfalt, petrol ve petrole benzer diğer madenli maddeler, petrol istihsaline elverişli olmayan asfalt yatakları, her nevi kıymetli taşlar, zımpara, lületaşı, içinde borasitli maddeler bulunan muhtelif cisimler, kayatuzu, tabii tuzlu ve bakırlı sular, sıcak ve soğuk maden suları, manyezit, amiyant, çimento yapılmasında kullanılan başlıca maddeler (Bu maddeler çimento yapılmasında kullanılmak şartıyla), kibritiyetihadit imalinde kullanılan piritli topraklar, madenli, alüminyumlu kumlar ve topraklar, turb, on sene müddetle istifade edilmemiş olan bakiye yığınları ve cüruf Maadin Nizamnamesiyle bu kanun hükümlerine tabidir."

düzenlendiği yolunda dönemin yazarlarınca eleştiriler bulunmakta, bu durumun uygulamada zorluklara sebep olduğu belirtilmektedir (Anıl ve Merey, 1942, s. 88)

Kanun'un 3'üncü ve 4'üncü maddelerinde; ihale usulüyle imtiyaz verme konusunda yetkili makamlara ilişkin hükümler bulunmaktadır. İlgili maddelere göre, madenlerin imtiyaz yoluyla işletilmesinde ihale yapma yetkisi İcra Vekilleri Heyeti'ndedir (md. 3). İcra Vekilleri Heyeti'nin keşfedilen bir madenin; iktisadi ve bilimsel açıdan imtiyaz yoluyla işletilebileceği, imtiyazın ülkenin ticari ve diğer yüksek menfaatlerine uygun olduğu ve talep edilen sahada yapılacak maden işletmeciliğinin civarında mevcut diğer madenlere önemli zararlar vermeyeceğini tespit etmesi halinde, ihale yoluyla imtiyaz verilmesi yoluna başvurulabilir (md. 3).

Kanun'un 12'nci maddesinde; imtiyaz usulüyle işletilemeyecekleri Maadin Fen Heyeti kararıyla tespit edilen madenlerin ruhsat usulüyle işletilebileceği düzenlenmektedir. İlgili maddeye göre, daha önce taharri hakkı alınan madenler için İktisat Vekaleti'nin işletme ruhsatı düzenleyebileceği kabul edilmektedir.

4268 sayılı Kanun döneminde, madenlerin işletilmesi usullerinde, ruhsat ve imtiyazların merkezi idare teşkilatınca tesis ediliyor olmasını, madenlerin aranması ve işletilmesinde devletin denetim ve gözetimi önemseydiği şeklinde yorumlayabiliriz.

4268 sayılı Kanun'da imtiyaz usulüyle işletilmek üzere ihale edilecek madenler eğer daha önce başkaları tarafından bulunmuşsa, işletme hakkının bulan kişiye verilmeyebileceği ancak buna karşılık Kanun'un 4'üncü maddesine göre tespit edilecek tutarda tazminat verileceği düzenlenmiştir (md. 3). Bu düzenlemeyi, madenlerin buldukları arazinin mülkiyetinden ayrı tutulması kuralının bir görünümü olarak yorumlayabileceğimiz gibi; özel hukuk kişilerinin sahip olduğu teşebbüs haklarının madenlerin kamu yararına uygun şekilde işletilmesi anlayışına feda edildiğini de söyleyebiliriz. Kanun'un 1954 yılına kadar uygulandığı dönemde yürürlükte olan 1924 Anayasası'nda, tabii servet ve kaynakların, 1961 ve 1982 Anayasalarında olduğu gibi açıkça devletin hakimiyeti altında olduğuna ilişkin bir hüküm bulunmamaktadır. Ancak maden bulan kimse ister kendi arazisinde ister başkasının arazisinde bulsun, devlet bu kişinin madeni işletmesine müsaade etmeyerek, devlet sermayesi ile kurulan işletmelere ya da bu işletmelerin iştiraklerince imtiyaz yoluyla işletilmesi kararı verebilir. Bu durum, kanaatimizce 4268 sayılı Kanun uygulamasına göre madenler üzerinde devletin tam hakimiyetinin kabul edildiğini göstermektedir.

Yine devletin madenlerin aranması ve bulunmasını teşvik edici hukuki düzenlemeler getirdiği de görülmektedir. Her ne kadar yukarıda bahsettiğimiz üzere, ülkenin ticari çıkarları ve yüksek menfaatleri gereğince madeni bulan kişiye doğrudan işletme hakkı verilemeyebileceği düzenlenmiş olsa da maden bulan kişiye 4'üncü maddeye göre belirlenen tutarda tazminat ödeneceği düzenlenmiştir. Ayrıca, devletin daha önce varlığından haberdar olmadığı, kayıtlı olmayan bir madenin varlığını devlet makamlarına bildiren kimselere de ikramiye verileceği yine 4'üncü madde kapsamında düzenlenmiştir. Burada ikramiyeye hak kazanılabilmesi için bulunan madenin; taharri ruhsatnamesi alınarak keşfedilmiş ancak terk

edilmiş olan ya da takaddüm hakkı ilmühaberi alınmış böylece devlet haberdar edilmiş ancak taharri ruhsatnamesi alınmamış olan ya da Maden Tetkik Arama Enstitüsü tarafından keşfedilerek kayıtlara geçmiş olan madenlerden olmaması gerekir (Anıl ve Mery, 1942, s. 81). İlgili düzenlemeler (md. 3 ve md. 4), İcra Vekilleri Heyeti'nin madeni bulan kimselere değil de ihale ederek başkalarına işlettirmesinin yeni madenlerin keşfedilmesine özendirilmeyeceği, ayrıca ödenmesi öngörülen tazminat ve ikramiyelerin de teşvik açısından yeterli olmadığı yönünde eleştirilmiştir (Fındıkgil, 1966, s. 23).

1935 yılında kurulmuş olan Etibank, 4268 sayılı Kanun uygulamasında önem arz etmektedir. Zira Kanun Etibank tarafından işletilecek madenlere ilişkin hükümler içermektedir. 4268 sayılı Kanun öncesinde 2805 sayılı Etibank Kanunu'nda, devlete ait müesseselerin işlettiği tüm madenlerin haklarını düzenleyen belgelerin ve bunlardan doğan hakların hükümet tarafından Etibank'a devredileceği, yine devletin icar ve iştirak suretiyle işlettirdiği madenlerin, maden ocaklarının ve elde edilen hisse ve kazançların da Etibank'a teslim edileceği düzenlenmiştir (R.G: 22.06.1935- 3035)¹⁶ Bu konuda, ilgili makamların takdir hakkı bulunmamaktadır. Ancak 4268 sayılı Kanun'un 6'ncı maddesi devletçe bilinen ve keşfedilmiş madenlerin, terk edilmiş madenlerin veya ihalesi fesholunan madenlerin tercihen Etibank'a ya da hükümetin tespit edeceği başka özel hukuk kişilerine de ihale edileceği düzenlenmiş, böylelikle 2805 sayılı Kanun'un 8'inci maddesi düzenlemesi değişikliğe uğramıştır (Anıl ve Mery, 1942, s. 83)

Yine 4268 sayılı Kanun'a göre; Maden ruhsatlarının uzun süre elde tutularak, maden kaynaklarının atıl bırakılmasını önlemek amacıyla bulunmuş (mekşuf) madenlerin on beş yıl boyunca işletilmemesi halinde mekşuf olmayan madenler statüsüne geçeceği düzenlenmiştir (md. 7). Ayrıca işletme ruhsatnameleri tek bir cins maden için verilebilmektedir (md. 14). Ayrıca işletme ruhsatnamesi ile işletilen madenlerin kiraya verilemeyeceği kuralı bulunmakta (md. 19), madenler üzerindeki hakların devir ve mirasa konu olabilecekleri de kabul edilmektedir (md. 25). Ancak devir işleminin tamamlanması için İcra Vekilleri Heyeti'nin onayının alınması gerekmektedir (md. 25). Maden haklarının devredilebilmesi için, devredecek ve devralacak kimselerin yazılı olarak İktisat Vekaleti'ne başvurmaları ve bu devrin, tarafların ehliyetleri ve yükümlülüklerini yerine getirip getirmediği üzerinden incelenip onaylanması gerekmektedir. Daha sonra, Maadin Umum Müdürü huzurunda ferağ zabıtnamesi imzalanarak devir işlemi tamamlanacaktır (Anıl ve Mery, 1942, s. 93).

¹⁶ 2805 sayılı Eti Bank Kanunu, madde 8: "Hükümet," Etibank'a muktazi sermayeyi: ...D-"Metruk, mahlûl veya herhangi bir suretle olursa olsun Devlet veya Hükümete bağlı müesseseler eline geçmiş veya geçecek maden imtiyazlarını, maden ocağı imal ruhsat tezkerelerini, taşocağı ruhsatnamelerini, maden taharri ve iptidâi istikşaf ruhsatnamelerini, elektrik istihsal, nakil ve tevzi imtiyazlarını veya bu gibi imtiyazname, ruhsat tezkeresi, ruhsatname hisselerini ve bunlardan doğan bütün hakları ve menfaatleri devretmek ve bunların devrinde ve mekşuf madenlerin ihalesinde bu haklara bağlı olup kıymetlendirilmesi iktiza eden arazi ve demirbaş eşyayı devretmek"

E- "Metruk, mahlûl veya herhangi bir suretle hükümete intikal eylemiş ve Hükümetçe hakikî veya hükmî şahıslara, icar veya iştirak suretile işlettirilmekte bulunmuş olan madenlerin veya maden ocaklarının veya bunların hisselerinin getirmekte olduğu kâr hisselerini veya icar bedellerini devretmek;... vermek; suretleriyle temin eder"

4268 sayılı Kanun'da madenlerin ruhsatlandırılmasına ilişkin bir diğer önemli kural da işletme imtiyazlarının başka madenler için verilen işletme imtiyazları ile ister aynı kişiler adına ister farklı kişiler adına olsun birleştirilemeyeceği kuraldır (md. 5). Bu kural 27'nci madde gereğince işletme ruhsatları için de geçerlidir.

6309 Sayılı Maden Kanunu

6309 sayılı Maden Kanunu (R.G.: 11.03.1954-8655) 4268 sayılı Kanun ve Maadin Nizamnâmesi'ne hakim ilkelerin bir kısmından etkilenmiştir (Göğer, 1979, s. 62). Bununla birlikte, önceliklere nazaran daha geniş kapsamlı ve daha sistematik bir kanun düzenlemesi olarak karşımıza çıkar.

6309 sayılı Kanun kapsamında maden olarak kabul edilecek maddeler, 1'inci maddede sayma usulüyle belirtilmiş,¹⁷ 2'nci maddede ise burada sayılanlar dışında bir maddenin keşfedilmesi halinde Ekonomi ve Ticaret Vekâletinin teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyeti kararı ile maden olarak kabul edilebileceği düzenlenmiştir.

Ruhsatların içeriği bir cins maden ile sınırlanmıştır. Kanun'un 12'nci maddesinde arama ruhsatnamesinin yalnız bir cins maden için verileceği ancak arama faaliyeti sırasında aranan maden ile birlikte işletilmesi jeolojik oluşum açısından zorunlu olan madenler için ruhsat sahibinin talebi ile ruhsat kapsamına alınması söz konusu olabileceği düzenlenmiştir.

1954 yılında yürürlüğe konulan 6309 sayılı Maden Kanunu, 4268 sayılı Kanun ve Maadin Nizamnâmesi düzenlemelerindeki genel ilkelerden etkilenmiştir (Göğer, 1979, s. 62). Bunun yanı sıra, 4268 sayılı Kanun uygulamasına yönelik eleştiriler de dikkate alınarak, daha kapsamlı ve sistematik düzenlemeler getirmektedir.

6309 sayılı Kanun gerekçesinde, Kanun'un getirdiği düzenlemeler yoluyla kazanılmış haklara ve hukuki güvenlik ilkesine saygılı hükümlerin tesis edilmesinin amaçlandığı, madencilik faaliyetlerinde devlet işletmeleri ile özel müteşebbislere ait işletmeler arasındaki farkın ve aynı şekilde yabancı sermaye ile kurulup Türk kanunlarına uygun faaliyet gösteren işletmelerle yerli sermaye ile kurulan işletmeler arasındaki farkın kaldırılmasının amaçlandığı belirtilmektedir. (Maden Kanunu layihası 1/422, TBMM Tutanak Dergisi [TBMM TD], 1954a). Burada geçtiğimiz bölümlerde bahsettiğimiz üzere o dönem benimsenen madencilik ve sanayi politikalarına uygun amaçlarla hukuki düzenlemeler getirildiğini görmekteyiz.

¹⁷ 6309 sayılı Maden Kanunu, madde 1: "Tabiatıta sâf, mürekkep veya mahlût halde bulunan, yeraltı veya yerüstü işletmesi ile elde edilebilen ve bu kanuna göre maden sayılan maddeler aşağıda gösterilmiştir: Altın, Gümüş, Radyum, Platin, Plâdyum, İridyum, Osmiyum, Rutenyum. Bakır, Kurşun, Kalay, Kadmiyum, Demir, Krom, Manganez, Alüminyum. Kobalt, Nikel. Molibden, Tunsten. Vanadyum, Titanyum, Niyobyum (Kolonbiyum), Tantalyum, Zirkonyum. Antimuan, Cıva, Arsenik, Bizmut. Berilyum, Lityum, Rubidyum, Sezyum, Fransyum. Seryum, Lantalyum, Didim, Neodin, Germanyum, İtiryum. Uranyum, Toryum. Antrasit, Taşkömürü, Linyit, Turb. Siyah Kehlibar, Grafit. Petrol ve müştakları, bitüm ve bitümlü maddeler, tabii hidrokarbür gazları ve Helyum. Kayatuzu veya tuzla tuzu olarak çıkarılan Sodyuma, Potasyum, Magnezyum, Bor ve Fosfor tuzları, Şap. Kükürt, Selenyum, Tellür, Pirit, Baryum, Borasit, Fluorit, Apatit, Lösit, Amyant (Aspest), Mika, Lületaşı, Manyezit, Zımpara. Beril, Topaz, Korondon, Turkuaz, Ouiks, Opal, Agat, Kehlibar, Kuarz Kristalleri, Ametist, Krizopraz, Krizoberil, Krizolit, Spinel, Türmalin. Elmas, Zümürüt, Yakut. İçersinde işlenecek miktar ve keyfiyette yukardaki maddeleri ihtiva eden alüvyon, elüvyon ve sular."

Yine 6309 sayılı Maden Kanunu, günümüzde uygulanmakta olan 3213 sayılı Maden Kanunu'ndan bir önceki, madencilik faaliyetleri ile ilgili temel kanun olup günümüzde uygulanmakta olan Kanun'da yer alan madencilik faaliyetlerinin düzenlenmesinde temel ilke ve prensiplere kaynaklık teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

Öncelikle Kanun'un maden tanımlamasına bakacak olursak; 6309 sayılı Kanun'un, 1'inci maddesinde madenler sayma usulüyle belirtilmiş,¹⁸ 2'nci maddesinde ise sayılan madenlerin içinde yer almayan madenlerin, Ekonomi ve Ticaret Vekâletinin teklifi ve İcra Vekilleri Heyeti kararı ile Kanun kapsamına alınabileceği düzenlenmiştir.

Bu Kanun'da da ruhsatların sadece bir cins madenler için verilebileceği kuralı geçerlidir. 4268 sayılı Kanun ile benzer olarak 6309 sayılı Kanun'da bir cins için alınan arama ruhsatnamesinin, arama esnasında bulunan başka bir maden cinsi ile birlikte işletilmesinin jeolojik oluşumları sebebiyle zorunlu olduğunun tespiti halinde, ruhsat sahibinin başvurusu üzerine ruhsatın kapsamına dahil edilebileceği düzenlenmiştir (md. 12).

6309 sayılı Kanun düzenlemesinde maden haklarının daha netleştiğini görebilmekteyiz. Şöyle ki, maden haklarının bölünemeyeceğine ilişkin 5'inci madde düzenlemesinde maden hakları; takaddüm(öncelik) hakkı, ruhsat hakları, işletme hakkı talebi ve işletme imtiyazı hakları olarak sıralanmıştır.¹⁹ Maden haklarının bölünmezliği ilkesi, bu haklara ilişkin her türlü tasarrufta ve talepte, hakkı bir bütün olarak ele alınacağı şeklinde anlaşılmaktadır. Önceki mevzuat dönemlerinde paylara bölünerek gerçekleştirilen işletmelerde, paydaşlar arasında ihtilafların yaşanmasının ya da madenlerin çok fazla paydaşla işletilmesinin verimsiz işletilmeye sebep olduğu ya da madenlerin işletilmesini imkansız hale getirdiği tespit edildiğinden maden haklarında bölünmezlik ilkesi benimsenmiştir (TBMM TD, 1954a).

Maden haklarının devir ve intikaline ilişkin Kanun hükümlerinde ise maden haklarından sadece ruhsat haklarının miras yoluyla intikal edebileceğini görürüz. Zira Maden Kanunu 40'inci madde arama ruhsatının miras yoluyla intikalini, 59'uncu madde ise işletme ruhsatının intikalini düzenlemektedir. Bu sebeple, maden imtiyaz hakkının miras yolu ile intikal edemeyeceği kabul edilecektir.

¹⁸ 6309 sayılı Maden Kanunu, madde 1: "Tabiatta sâf, mürekkep veya mahlût halde bulunan, yeraltı veya yerüstü işletmesi ile elde edilebilen ve bu kanuna göre maden sayılan maddeler aşağıda gösterilmiştir: Altın, Gümüş, Radyum, Platin, Plâdyum, İridyum, Osmiyum, Rutenyum. Bakır, Kurşun, Kalay, Kadmiyum, Demir, Krom, Manganez, Alüminyum. Kobalt, Nikel. Molibden, Tunsten. Vanadyum, Titanyum, Niyobyum (Kolonbiyum), Tantalyum, Zirkonyum. Antimuan, Civa, Arsenik, Bizmut. Berilyum, Lityum, Rubidyum, Sezyum, Fransyum. Seryum, Lantalyum, Didim, Neodin, Germanyum, İtiryum. Uranyum, Toryum. Antrasit, Taşkömürü, Linyit, Turb. Siyah Kehlibar, Grafit. Petrol ve müstakları, bitüm ve bitümlü maddeler, tabii hidrokarbür gazları ve Helyum. Kayatuzu veya tuzla tuzu olarak çıkarılan Sodyuma, Potasyum, Magnezyum, Bor ve Fosfor tuzları, Şap. Kükürt, Selenyum, Tellür, Pirit, Baryum, Borasit, Fluorit, Apatit, Lösit, Amyant (Aspest), Mika, Lületaşı, Manyezit, Zımpara. Beril, Topaz, Korondon, Turkuaz, Ouiks, Opal, Agat, Kehlibar, Kuarz Kristalleri, Ametist, Krizopraz, Krizoberil, Krizolit, Spinel, Türmalin. Elmas, Zümürüt, Yakut. İçersinde işlenecek miktar ve keyfiyette yukardaki maddeleri ihtiva eden alüvyon, elüvyon ve sular."

¹⁹ 6309 sayılı Kanun madde 5: "Madenler üzerinde tesis olunan takaddüm, arama ruhsatnamesi, işletme talebi, işletme ruhsatnamesi ve işletme imtiyazı haklarının hiçbirisi hisselerle tefrik ve taksim edilemez, bunlardan her biri ancak bir bütün halinde muameleye tabi tutulur."

Maden haklarında ehliyet şartları ise “arama ruhsatnamesini alabilecek şahıslar” (md. 13)²⁰, “maden arama ve işletme hakkı iktisabı memnu olan şahıslar” (md. 7)²¹ “imtiyaz alabilecek şahıslar”(md. 64)²² şeklinde düzenlenmektedir. Genel olarak bu madde hükümlerinden çıkarılacak sonuca göre, Kanun gerekçesinde de belirtildiği üzere, Türk vatandaşları ile Türk kanunlarına göre kurulmuş yabancı sermayeli şirketler arasında fark olmadığını görmekteyiz. Dönemin sanayi politikalarında, yabancı sermayenin desteklendiği bu politikanın Maden Kanunu’ndaki düzenlemelere de yansıtıldığını görmekteyiz. Zira 6309 sayılı Kanun’un yürürlüğe girmesinden birkaç ay önce 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu çıkarılmıştır (R.G: 23.01.1954-8615). Maden hakları ehliyeti açısından temel kural, gerçek kişilerin Türk vatandaşı olması, tüzel kişilerin ise Türk kanunlarına göre kurulmuş ve statülerinde de madencilik yapabilecekleri belirtilmiş olması gerekmektedir. İktisadi Devlet Teşekkülü ve müesseseleri ve kamu idarelerinin de madencilik faaliyetinde bulunabilme yetkisine sahip olmaları şartı aranmaktadır. İşletme ruhsatının alınmasında ehliyet şartları arama ruhsatları ile aynı olmakla birlikte, işletme imtiyazını sadece anonim ve limited şeklinde Türk kanunlarına göre teşekkül etmiş tüzel kişiler ve yine bu konuda yetkisi olan İktisadi Devlet Teşekkülü ve müessesesine veya kamu idarelerine alabilecektir.

6309 sayılı Kanun, maden ruhsatlandırma süreçlerinde taşra idaresi ile merkezi idareyi birlikte yetkili kılmıştır. Arama ruhsatnamesi başvurularının madenin bulunduğu valiliğe yapılması öngörülmüş (md. 17), bu başvuru ile de takaddüm hakkı kazanılacağı düzenlenmiştir (md. 21).²³ Takaddüm hakkı, öncelik hakkı anlamına gelir ve aynı yerde aynı cins maden için ruhsat başvurusu yapılması halinde, önceliğin başvuruyu saat ve dakika itibarıyla önce başvuruda olmasını sağlar. Ruhsatın düzenlenmesinde takaddüm hakkı esas alınır. Valiliğe yapılan ruhsat başvuruları, valilikçe Ekonomi ve Ticaret Vekaleti’ne gönderilir ve ruhsatnameyi bu Vekalet düzenler.

6309 sayılı Kanun’un getirdiği önemli düzenlemelerden biri, madenlerin mülkiyeti ile ilgilidir. İlgili Kanun 4’üncü maddesinde getirdiği “madenler devletin hüküm ve tasarrufu

²⁰6309 sayılı Kanun madde 13: *Arama ruhsatnameleri, medeni haklarını kullanmaya ehil Türk vatandaşına veya madencilik yapabileceği statüsünde yazılı ve Türk kanunlarına göre kurulmuş hükmi şahsa veya bu hususta yetkiyi haiz İktisadi Devlet Teşekkülü ve müessesesine veya âmme idaresine verilir.*

²¹6309 sayılı Kanun madde 7: *“Devlet memurları ile, vazifeleri haricinde ticaret ve sanatla iştigalleri kanunen menedilmiş olan kimselere maden arama ve işletme hakkı verilemez ve verilmiş olsa bile geri alınır.*

Bu memnuiyet, Ekonomi ve Ticaret Vekâletinin bu Kanununun tatbiki ile alâkalı daire ve teşkilâtında, İşletmeler Vekâletinin maden arama ve işletme ve bunları murakabe işleri ile vazifeli daire ve teşkilâtında, sermayesi tamamen veya kısmen Devlet tarafından konularak maden aramak ve işletmek için kurulmuş olan teşekkül ve müesseselerde çalışan memur ve müstahdemler ile, vali ve vali muavinleri haklarında hizmetten ayrıldıkları tarihten itibaren iki sene müddetle devam eder.

Birinci ve ikinci fıkralar hükümleri, ikinci fıkrada zikredilen memur ve müstahdemlerin karı veya kocaları ile, ana, baba ve evlâtları hakkında da tatbik olunur.

Maden arama veya işletme hakkını haiz olanlardan durumları sonradan birinci ve ikinci fıkralar hükmüne giren kimseler, bu haklarını altı ay zarfında devretmeye mecburdurlar. Aksi takdirde aratma veya işletme hakları iptal veya fesholunur.”

²²6309 sayılı Kanun madde 64: *“Maden işletme imtiyazı madencilik yapabileceği statüsünde yazılı ve Türk kanunlarına göre kurulmuş yalnız limited veya anonim şirkete veya bu hususta yetkiyi haiz İktisadi Devlet Teşekkülü ve müessesesine veya âmme idaresine verilir.”*

²³ 6309 sayılı Maden Kanunu madde 21: *“Takaddüm hakkı, arama ruhsatnamesi talebinin valiliğe yapılması ile valilikçe verilen müracaat tarih, saat ve dakikasının yazılı olduğu belgenin teslimi ile doğar.”*

altında olup içinde buldukları arzın mülkiyetine tabi değildir” düzenlemesi ile açıkça madenlerin buldukları arazinin maliklerinin mülkiyet haklarına dahil olmadığını düzenlemiştir.²⁴ Kanun koyucunun madenlerin “devletin hüküm ve tasarrufu altında olduğu” düzenlemesi ile madenlerin mülkiyetinin devlette olduğu gibi hükme varılmasını istemediğini düşünmekteyiz. Zira Kanun tasarısı gerekçesinde; madenlerin kimsenin mülkiyetinde olmadığı esasının benimsendiği açıkça ifade edilmekte, madenlerin buldukları arazinin mülkiyetine tabi olmadıklarına vurgu yapılmaktadır (TBMM TD, 1954a).

6309 sayılı Kanun’da düzenlenen bir diğer önemli konu da halihazırdaki Maden Kanunu’nda da yer alan “devlet hakkı”dır. 115’inci maddede “*maden sahalarından çıkarılan cevherlerin imrarı Devlet hakkının ödenmesine bağlıdır*” şeklinde düzenlenmiş ve maden cinsine göre Ekonomi ve Ticaret Vekaleti’nin teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyeti tarafından kararlaştırılacağına hükmedilmiştir. Kanun teklifinin kabulüne ilişkin TBMM görüşmelerinde devlet hakkı miktarı üzerinden tartışmalar yaşanmış, dönemin Maliye Bakanı devlet hakkının hesaplanması konusunda maddenin yeniden görüşülmesi taleplerine verdiği sözlü cevapta, devlet hakkının madenlerin devletin hüküm tasarrufu altında olmasının bir sonucu olarak uygulandığına dikkat çekerken, devletin hüküm ve tasarrufunun mülkiyet hakkına tekabül ettiğine işaret etmiştir: “*Kaldı ki, Devlet hakkı denilen madenler Devletin mülkiyet ve tasarrufu altındadır ve Devlet hakkı, mülkiyet ve tasarrufun işletmecilere devri mukabilinde kendilerinden istihsal ettikleri ve bir daha yerine konamıyacak olan ve tamamiyle Devletin mülkiyetinden çıkan bir malın karşılığı olarak alınmaktadır*” (TBMM TD, 1954b, s. 119)

6309 sayılı Kanun uygulandığı dönemde; madencilik faaliyetlerinin vergilendirmesinde madenciliğin gereklerini odak almadığı, madencilik faaliyeti ile metalürjiyi birbirine entegre edecek şekilde düzenlenmediği ve maden sektörünün gerek duyduğu kambiyo rejimini öngörmediği gibi konularda eleştiriler almıştır (Göğer, 1979, s. 62-63). Yine Kanun, madenciliğin safhaları ve bu safhalar için öngörülen ruhsat süreçlerini maden türleri açısından fark gözetmeksizin düzenlediği için de eleştiriye uğramıştır (Alp, 1975, s. 151).

Sonuç

Halihazırda yürürlükte olan 3213 sayılı Maden Kanunu’nu hariç tutarak, bu mevzuattan önce ülkemizde uygulanan maden mevzuatının tarihsel seyrini ortaya koymaya çalıştık. Dönemler itibariyle sınıflandırarak incelediğimiz Türk maden mevzuatı görüldüğü üzere; yürürlüğe giren yasanın ilga ettiği ya da değiştirerek yürürlükte bıraktığı bir önceki mevzuat düzenlemelerinden etkilenmektedir. Bu etkilenme, haliyle ya önceki

²⁴ Esasen bu düzenleme daha sonra 6309 sayılı Kanun’un çıkarılmasından sonra ve halen yürürlükte olduğu dönemde kabul edilen 1961 Anayasası’nda da tabii servetler ve kaynaklar için de düzenleme bulmuştur. 1961 Anayasası’nın 130’uncu maddesi “*tabii servetler ve kaynakları, Devletin hüküm ve tasarrufu altındadır. Bunların aranması ve işletilmesi hakkı Devlete aittir. Arama ve işletmenin Devletin özel teşebbüsüyle birleşmesi suretiyle veya doğrudan doğruya özel teşebbüs eliyle yapılması, kanunun açık iznine bağlıdır*” şeklindeki düzenleme ile devletin hüküm ve tasarrufunun tüm doğal kaynaklar üzerinde mevcut olduğunu düzenlemektedir.

olumsuzlukların giderilmesi adına kaleme alınan hükümler şeklinde ya da işlevselliği devam ettiği surette benimsenen sistemlerin devamı şeklinde olmuştur.

Maden kanunları arasındaki bu etkileşim, madenlere ilişkin politikalar açısından da geçerlidir. Maden politikaları ve maden mevzuatı arasındaki etkileşime bakacak olursak çalışmamızın temel aldığı argümana uygun olarak; benimsenen ekonomi politikalarının maden mevzuatına öncül olduğunu görmekteyiz. Yine incelediğimiz dönemlerde devlet sınırları içinde ve dışında gerçekleşen ekonomik, siyasi ve teknolojik gelişmelerin devletin madencilik faaliyetlerinin regülasyonuna bakış açısını şekillendirdiğini ve bunun da madencilik faaliyetlerini ve sektörü düzenleyen yasal metinlere yansıdığını tespit edebiliriz. Açıkladığımız tarihsel süreçlerden de gözlemlenebileceği üzere, bahsettiğimiz gelişmeler yoğun sermaye ve teknoloji kullanılan sektörlerle daha hassas bir şekilde yansımaktadır. Zira Osmanlı Devleti, son dönemlerinde yıkılışa doğru gidilen süreçte, madencilik sektörünün gerektirdiği teknolojik ve iktisadi uygulamaların gerisinde kalmaya yüzyıllar öncesinden başlamıştır. Madencilik uygulamalarını ilgilendiren altyapı, teknoloji, sermaye, devlet eliyle denetim mekanizmaları, hukuk sistemi ve benzeri her konuda yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakılan miras yüzyılların birikimidir. Yine ilgili bölümlerde belirttiğimiz gibi, yeni kurulan Türk Devleti'nin madencilik ilişkine ilişkin politikaları da bu fiziki koşullar, idari ve hukuki uygulamaların sebep olduğu etkiler üzerine inşa edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükseliş dönemlerinde, madencilik faaliyetleriyle ilgili hukuk kurallarının; yeni elde edilen topraklarda bulunan madenlerin işletilme türleri, vergilendirme usulleri, madenlerin askeri teçhizat üretimine hammadde temin etmesi ve madenlerin sürekli işler halde olması amacıyla halka getirilen çalışma yükümlülükleri gibi konulara ilişkin olduğunu görürüz. Yine padişah hükümleri de; fermanlar ve kanunnâmelerde yer alan vergi ya da çalışma yükümlülüklerini yerine getirmeyenlere verilecek cezalar ile ilgilidir. Bununla birlikte, Osmanlı'da madenlerin belirli bir usulle işletilmesini öngören temel bir hukuki kural bulunmamaktadır. Esasen modern anlamda hakların kabul edildiği yüzyıllardan bahsetmediğimiz için, maden haklarına ilişkin bir düzenleme de söz konusu değildir.

Osmanlı'da modernleşme hareketleri devletin her alanında başladıktan sonra nizamnâmeler yoluyla madenlerin aranması ve işletilmesi usullerine ilişkin sistematik düzenlemeler getirilmeye çalışılmıştır. Hatta bu nizamnâmelerde yer alan bazı hukuki müesseseler ilerleyen yıllarda Türkiye Cumhuriyeti Devleti yasalarına da kaynak teşkil etmiştir. Ancak doğrudan sınıai faaliyetler, sermaye ve teknoloji ile ilgili bir saha olan madencilikte sadece mevzuat düzenlemelerinin dönemin koşullarına göre modern olması, sektörün gelişimi ve ekonomiye katkı eder hale gelmesi için yeterli değildir. Üstelik yoğun regülasyona ihtiyaç duyulan bu alanda, denetim ve gözetimi gerçekleştirecek devlet kurumlarının da teknolojik ve bilimsel açıdan gelişmiş olmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Osmanlı Devleti'nde madencilik faaliyetlerinin hukuki zemine oturtulma çabaları, bahsettiğimiz alanlardaki eksiklikler sebebiyle başarıya ulaşamamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti döneminde ise tüm sınai ve iktisadi hayat, savaş döneminin etkilerini ve uzun yıllar ekonomik sömürüye maruz kalmanın etkileri ile millileştirme ve devletleştirme anlayışı üzerine inşa edilmiştir. Detaylarını çalışmamızda incelediğimiz Cumhuriyet'in kuruluş döneminde yaşanan süreçler, imzalanan anlaşmalar, Büyük Buhran ve Birinci Dünya Savaşı, madencilik politikalarını yakından etkilemiştir. Özellikle Cumhuriyet'in ilanına hazırlık dönemi diyebileceğimiz dönemlerde gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi, kongrenin teşekkül şekli ve alınan kararlar; iktisadi bağımsızlığın siyasi bağımsızlık ile denk görüldüğünün göstergesidir.

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında kabul gören millileştirme ve devletçilik anlayışının kavramsal olarak içeriğinin mevcut ekonomik ve sınai şartlar ile şekillendiğini, bu ilkelerin benimsenmesinde büyük bir heves olmakla birlikte öte yandan buna pek imkan vermeyen devlet hazinesinin durumunu ve devletin zorunlu harcamalarını genel olarak açıklamaya çalıştık. Yine bu prensiplerin, tarihsel süreç içerisinde etkin uygulanmasında ve yabancı sermayeyi ele alış biçimlerinde geçirdiği safhaları da değerlendirdik. Özellikle bu açıdan bakıldığında hükümetlerin benimsedikleri politikaların maden mevzuatına nasıl yansıdığına örneklerini bulabiliriz. Özellikle 1950'lere kadar madencilik sektörünün geliştirilmesi ve bu gelişimin milli sermaye lehine olması amacının benimsendiğini görürüz. Öte yandan, yabancı sermayenin Türk kanunlarına uygun kurulan şirketler yoluyla faaliyetlerine devam etmesi kabul edilirken, ülke ekonomisi ve enerji ihtiyacı bakımından kritik görülen yabancı ortaklardan oluşan maden şirketlerinin 1930'lu yılların başında sırayla millileştirme ve devletleştirilmesine gidilmiştir.

1950'lere baktığımızda ise Maden Kanunu teklifi görüşmelerinde; madencilik faaliyetinde bulunanların devlet kurumları ya da özel kişiler olması arasındaki fark ile, yabancı ya da yerli sermayeli olması arasındaki farkın kaldırılmasının kanun gerekçesi olarak belirtildiğini görürüz. Farklı detayları ile tarihsel süreç içinde açıklamaya çalıştığımız iktisadi, siyasi, sınai konulardaki kamusal tercihlerin ekonomik ve sınai alanları ilgilendiren yasalara her zaman etki ettiğini ve yasal düzenlemelere yön verdiğini söyleyebiliriz. İncelemeye çalıştığımız maden mevzuatımızın tarihsel gelişimine baktığımızda da bu etkileri net bir şekilde görmek mümkündür.

Kaynakça

- Alp, İ. (1975). *Madencilüğümüzün yasal sorunları*. Türkiye Madencilik Bilimsel ve Teknik 4. Kongresi, Ankara: TMMOB Maden Mühendisleri Odası Yayını.
- Akdağ, M. (1979a). *Türkiye'nin iktisadi ve içtimai tarihi 1243-1453*. Cilt. I., İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Akdağ, M. (1979b). *Türkiye'nin iktisadi ve içtimai tarihi 1453-1559*. Cilt. II., İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Akgündüz, A. (1991). *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri, I. Kitap: Osmanlı hukukuna giriş ve Fâtih devri kanunnâmeleri*. İstanbul: FEY Vakfı Yayınları.
- Aktan, H. (1986). *İslâm'da madenlerin hukuki statüsü*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- Altunbay, M. (2010). *Osmanlı döneminde bir maden işletmesinin tarihi süreci: sidrekapsı*, (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Anıl, M. N. ve Merey, N. (1942). *Türkiye'de maden mevzuatı*, Cilt. I, İstanbul: Tan Matbaası.
- Arnold, E. C. (1922). The law of accession of personal property. *Columbia LawReview*,22(2), 103-120.
- Avcıoğlu, D. (1996). *Türkiye'nin düzeni (dün-bugün-yarın)*. İstanbul: Yaylacık Matbaası.
- Balcı, E. (1994). *Osmanlı maden rejiminde nizamnameler dönemi ve imtiyazlar*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Başgil, A.F. (1946). *Hukukun ana mesele ve müesseseleri siyasi ve sivil hukuk üzerine etütler*. İstanbul: Hak Kitapevi-İsmail Akgün Matbaası.
- Başkaya, F. (2015). *Devletçilikten 24 Ocak kararlarına: Türkiye ekonomisinde iki bunalım dönemi*. İstanbul: Öteki Yayınevi.
- Berkes, N. (1969). *100 soruda Türkiye iktisat tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Bilgin, A. C. (1972). *Türkiye'de ve dünyada madencilik*. Ankara: Baylan Basım ve Ciltevi.
- Bilsel, M. C. (1998). *Lozan, C.II.*, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Boratav, K. (2003). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2002*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Boratav, K. (2006). *Türkiye'de devletçilik*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Boratav, K. (2008). İktisat tarihi (1908-1980). İçinde S. Akşin (Edt.), *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Bulutoğlu, K. (1970). *Türkiye'de yabancı sermaye*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Cin, H. ve Akgündüz, A. (2017). *Türk hukuk tarihi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Çağatay, N. (1943). Osmanlı İmparatorluğunda maden işletme hukuku, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2(1), 117-126.
- Demir, A. (1980). Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Enerji Politikaları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*.35(1), 107-127.
- Demir, A. (1982). Birinci ve ikinci sanayi planlarında enerji konusu. İçinde Prof. Dr. Reşat Aktan'a *Armağan* (s.127-142), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Dönmez, A. (Edt.) (2019) Bir İngiliz konsolosunun gözünden Kırım Savaşı sonrası Osmanlı Devleti ve Osmanlılarda reform sorunu, İçinde *Osmanlı modernleşmesi reform çağında çözüm arayışları*. (s.235-284). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Eroğlu, N. (2007). Atatürk Dönemi İktisat Politikaları (1923-1938), *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, 23(2), 63-73.

- Faroqhi, S. (2004). Krizler ve değişim, 1590-1699. İçinde H. İnalçık ve D. Quatert (Edt.), (Çev: H. Berktaş). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi, 1600-1914*. (Cilt. II, s.543-757). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Faroqhi, S. (2009). İktisat tarihi (17. ve 18. Yüzyıllar), İçinde S. Akşin (Edt.), *Türkiye tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600-1908*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Fındıkgil, Y. (1966). *Maden hukuku*. İstanbul: İTÜ Matbaası.
- Genç, M. (2009). *Osmanlı İmparatorluğunda devlet ve ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Göğçer, E. (1979). *Maden hukuku*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- İnalçık, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi, 1300-1660*. H. İnalçık ve D. Quatert (Edt.), (Çev: H. Berktaş). (Cilt. I.). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnsel, A. (1996). *Düzen ve kalkınma kısılacında Türkiye: kalkınma sürecinde devletin rolü*, (Çev: A. Sönmezay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İzbırak, R. (1945). Türkiye'de madencilik. *AÜDTCF Dergisi*, 3(2), 213-226.
- Kuruç, B. (2011). *Mustafa Kemal döneminde ekonomi büyük devletler ve Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kuruç, B. (1988). *Belgelerle Türkiye iktisat politikası, birinci cilt, (1929-1932)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- McGowan, B. (2004). Ayanlar Çağı, 1699-1812, İçinde H. İnalçık ve D. Quatert (Edt.), (Çev: H. Berktaş). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi, 1600-1914*. (Cilt. II, s.759-884). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Montesquieu. (2017). Kanunların ruhu üzerine. (Çev: B. Günen). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Onar, S.S. (1966). *İdare hukukunun umumi esasları*, Cilt. II, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Ortaylı, İ. (2012). *Türkiye teşkilat ve idare tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Öcal, Y. (2018). 19. yüzyılda Osmanlı madencilik sektörünün sorunları. *OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (44), 189-220.
- Refik, A. (1989). *Osmanlı devrinde Türkiye madenleri (957-1200)*. İstanbul: Enderun Kitapevi.
- Semiz, Y. (2019). Meşrutiyet dönemi iktisadi düşünce politikasında yenileşme hareketleri, İçinde A. Dönmez (Edt.) *Osmanlı modernleşmesi reform çağında çözüm arayışları*. (s.353-389). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2015). Tanzimat dönemi osmanlı sanayii. İçinde H. İnalçık ve M. Seyitdanlıoğlu (Edt.), (Çev: H. Berktaş). *Tanzimatdeğişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. (s.711-728). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tamzok, N. (2008). Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden çok partili döneme madencilik politikaları, 1861-1949. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63(4). 179-204.
- Taştekin, S. (2020). Osmanlı maden hukukunda "taharri hakkı" ve maden nizamnamelerindeki tekâmülü. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*.5(2), 1003-1028.
- TBMM Tutanak Dergisi (1954a), Ek: S. Sayısı. 304, "Maden Kanunu layihâsı", 1/422, D:9, YY:4, C:29, B:55.
- TBMM Tutanak Dergisi (1954b), D:9, YY:4, C:29, B:55.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2016). *İktisadi politikaları ve uygulamalarıyla ikinci dünya savaşı Türkiye'si*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Tekin, A. S. (2019). Klasik dönem Osmanlı Devleti iktisadi ve içtimai düzeninde vergi sistemi. *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 52-71.
- Telli, S. (1989). İdare Hukuku ve Uluslararası Hukuk Açısından Madenler, Ankara: S Yayınları.
- Terzi, M. H. (2021). Mustafa Kemal Atatürk dönemi Türkiye madenciliği. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (104), 115-172.
- Tezcan, C. (2005). *Tekalif-i harbiye ve tekalif-i milliye örneklerinde savaş dönemleri mâli politikaları*, (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Tezel, Y. S. (2015). *Cumhuriyet Döneminin iktisadi tarihi (1923-1950)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tızlak, F., (1993). XIX. yüzyılın ilk yarısında Anadolu madenleri. İçinde *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan* (s.291-305), Samsun: Akademi Kitabevi.
- Tızlak, F. (1996). XIX. yüzyılın ortalarında osmanlı maden yatakları, *Belleten*, 60(229), 703 – 718.
- Toprak, Z. (2009). İktisat tarihi. İçinde S. Akşin (Edt.), *Türkiye tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600-1908*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Toprak, Z. (1995). *Türkiye'de ekonomi ve toplum (1908-1950), milli iktisat-milli burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toprak, Z. (2019), *Türkiye'de milli iktisat 1908-1918*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Turan, M. (1981). *Madenciliğimizin tarihsel gelişimi*, Türkiye Madencilik Bilimsel ve Teknik 7. Kongresi Tebliğler Kitabı, Ankara: Maden Mühendisleri Odası Yayınları.
- Türk, H. S. (1981). *Madenlerin devletleştirilmesi*. Türkiye Madencilik Bilimsel ve Teknik 7. Kongresi Tebliğler Kitabı, Ankara: Maden Mühendisleri Odası Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1995a). *Osmanlı tarihi*, Cilt. I., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1995b). *Osmanlı tarihi*, Cilt. II., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ülken, Y. (1981). *Atatürk ve iktisat kalkınmada etkinlik sorunu ve eklektik model*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yalçın, Ü. (2015). Anadolu madencilik tarihine toplu bir bakış. *MT Bilimsel Yer Altı Kaynakları Dergisi*, 5(9), 3-13.
- Yenal, O. (2010). *Cumhuriyet'in iktisat tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Williams, J. P. (2012). Global trends andt ribulations in mining regulation. *Journal of Energyand Natural ResourcesLaw*, 30(4), 391-422.
- Wertime, T.A. (1973). The beginnings of metallurgy: a new look. *Science, New Series*, 182(4115), 875-887.
- Quataert, D. (2004). 19. yüzyıla genel bakış: ıslahatlar devri 1812-1914. İçinde H. İnalçık ve D. Quatert (Edt.), (Çev: H. Berktaş). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi, 1600-1914*. (Cilt. II, s. 885-1052). İstanbul: Eren Yayıncılık.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 19.10.2023 Kabul/Accepted: 12.12.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 123-148.

ULUSLARARASI TİCARET ve LOJİSTİK LİSANSÜSTÜ EĞİTİM SÜRECİNİN ÖĞRETİM ÜYELERİNİN BAKIŞ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİⁱ

Pınar BEDLEKⁱⁱ, Sezen BOZYİĞİTⁱⁱⁱ

Öz

Bireylere lisans derecesinin ötesinde uzmanlaşma ve araştırma becerilerini geliştirme fırsatı sunan lisansüstü eğitimde yüksek nitelikli insan kaynağı yetiştirmek hedeflenmektedir. Bu hedefi gerçekleştirmek için, verilen eğitimin de kaliteli olması gerekmektedir. Bu noktada da lisansüstü eğitim süreci ve bu süreçte yaşananlar önem taşımaktadır. Bu sürecin değerlendirilmesi, varsa sorunların giderilmesi daha iyi bir lisansüstü eğitime zemin hazırlamaktadır. Sürecin değerlendirilmesinde, öğrenciler kadar öğretim üyelerinin görüşleri de dikkate alınmalıdır. Öğretim üyelerinin lisansüstü eğitim süreci ve bu süreçte yaşadıkları sıkıntılar hakkındaki değerlendirmeleri bu alandaki eksikliklerin giderilmesine katkı sağlamaktadır. Bu nedenle bu araştırmanın amacı, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında görev alan öğretim üyelerinin lisansüstü eğitim süreci ve bu süreçte karşılaştıkları sorunlar hakkındaki görüşlerini ortaya koymaktır. Araştırmanın örneklemini 2022-2023 eğitim öğretim yılında Türkiye'nin farklı üniversitelerinde amaçlı örnekleme yöntemi ile seçilen Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında görev alan 20 öğretim üyesi oluşturmaktadır. Araştırmada veriler derinlemesine görüşme yöntemi ile toplanmıştır. Toplanan veriler analiz edilirken betimsel analiz ve içerik analizinden yararlanılmıştır. Araştırma neticesinde Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında öğrenim gören lisansüstü öğrencilerin en fazla akademik kariyer, mesleki gerekçe ve kişisel gelişim nedeniyle lisansüstü eğitim aldıkları, öğrencilerin verilen görevleri zamanında yapması ve öğretim üyeleriyle iletişim kurarken iletişim biçimlerine dikkat etmesinin önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Öğrencilerin genellikle birinci dönem sonunda ve kendi tercihleri doğrultusunda danışman seçtikleri, bölümlerinde hem seçmeli hem de zorunlu derslerin beraber bulunduğu, tez konusu seçilirken öğrencinin ilgi alanına göre konu belirlendiği, öğrencinin zorlandığı yerde danışmanın konu seçiminde yardımcı olduğu, danışmanların aylık ya da ihtiyaç duyulduğunda öğrencileri ile iletişime geçtiği tespit edilmiştir. Ek olarak lisansüstü eğitim sürecinde öğrencinin sorumluluğunu zamanında yerine getirmeme, araştırma yapmama/bilmeme, devamsızlık, farklı lisans mezuniyetlerinin yarattığı sıkıntılar, mesleki uygulamaya dönük derslerin verilmemesi ve hocaların alan hocası olmaması, yazım hataları gibi unsurların çoğunlukla sorun oluşturduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalı, , Lisansüstü Eğitim, Öğretim Üyesi.

ⁱ 6-8 Eylül 2023 tarihinde gerçekleştirilen 3. Uluslararası Dijital İşletme, Yönetim ve Ekonomi Kongresinde özet bildiri olarak sunulmuştur.

ⁱⁱ Doktora Öğrencisi, Tarsus Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalı, , e-posta:pinaarbedlek@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3457-8279.

ⁱⁱⁱ Prof. Dr., Tarsus Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, e-posta: sbozyigit@tarsus.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0951-3588.

Evaluation of International Trade and Logistics Postgraduate Education Process from the Perspective of Faculty Members

Abstract

Postgraduate education aims to train highly qualified human resources who can specialize and develop their research skills beyond their undergraduate degree. To achieve this goal, it is important to provide high-quality education. Evaluating the postgraduate education process and eliminating any problems that arise can pave the way for better postgraduate education. In order to evaluate the process, the opinions of both faculty members and students should be taken into account. The evaluations of faculty members and the issues they face during the postgraduate education process can help eliminate the deficiencies in this field. The research aims to reveal the opinions of faculty members working in the Department of International Trade and Logistics about the postgraduate education process and the problems they encounter. The sample consists of 20 faculty members from different universities in Turkey, selected by purposeful sampling method in the 2022-2023 academic year. In-depth interviews were conducted to collect data, and descriptive and content analysis were used to analyze the data. The research concluded that postgraduate students in the Department of International Trade and Logistics mainly pursue postgraduate education for academic career, professional development, and personal growth. It is important for students to complete their assigned duties on time and communicate effectively with faculty members. Students usually choose an advisor at the end of the first semester, and departments offer both elective and compulsory courses. The thesis topic is determined according to the student's interest, and the advisor helps the student choose the subject where the student has difficulty. Advisors meet with students monthly or as needed. In addition, it has been determined that elements such as the student's failure to fulfill his/her responsibilities on time during the graduate education process, not doing research/knowledge, absenteeism, problems caused by different undergraduate graduations, not giving professional practice-oriented courses and the professors not being field teachers, and clerical errors are often problems.

Keywords: *Department of International Trade And Logistics, Postgraduate Education, Faculty Member.*

Structured Abstract

In today's age, where success in all areas of life is associated with an educated workforce, people are at the intersection of both education and quality. Education is seen as a way for individuals to strengthen their future and enable individuals to gain the knowledge and skills desired by global markets. In our age, it is important to include educated and competent employees in the system, who will affect the performance and productivity of the logistics organization as a whole, for businesses to plan their logistics activities effectively. The international trade and logistics program is of great importance to train highly qualified human resources both academically and sectorally. Individuals even improve themselves professionally and gain an investigative, constructive, and creative identity by receiving postgraduate education in this field. During undergraduate or graduate education, faculty members influence students' important choices. In this context, faculty members' opinions regarding the educational process are important. Faculty members' evaluations about the postgraduate education process and the problems they experience during this process contribute to eliminating the deficiencies in this field. Therefore, the purpose of this research is to reveal the opinions of faculty members in the Department of International Trade and Logistics about the postgraduate education process and the problems they encounter in this process. This research was designed qualitatively. Phenomenological design, one of the qualitative research methods, was used in this research. In phenomenology, which is a type of qualitative study, the aim is to elucidate an event, phenomenon, or situation. The "purposive sampling" method, one of the non-probability sampling types, was preferred in the research. The study group of this research consists of a total of 20 participants working in the Department of International Trade and Logistics, which has master's and doctoral programs at state and foundation universities in Turkey. The data of the research was obtained by in-depth interview method. In the study, descriptive and content analysis were used to analyse the collected data.

As a result of the research, from the perspective of the faculty members working in the Department of International Trade and Logistics, it has been concluded that postgraduate students receive postgraduate education mainly for an academic career. It was also stated that postgraduate education was taken for reasons such as professional reasons, personal development, and avoiding responsibility. In the Department of International Trade and Logistics, advisor selections are made mostly in the first semester and according to student preferences. Although the selection of advisors is generally based on student preference, it was stated by some participants that if the consultancy capacities of the selected professors are full, advisors can be appointed by the department chair. It has been determined that students in the Department of International Trade and Logistics generally choose courses according to their preferences and that elective and compulsory course options are available in most universities. It has been revealed that the most important factors in the Department of International Trade and Logistics are for students to complete their assigned tasks on time and communicate with the correct tone when communicating with faculty members. It has been determined that in the Department of International Trade and Logistics, the thesis topic is generally determined based on the student's field of interest and, in case of difficulty, with the recommendation of the advisor. Although the intensity was less, it was also stated by the participants that the thesis topic was determined based on data access, the gap in the literature, and the university's subject pool list. Faculty members working in the Department of International Trade and Logistics mostly stated that they would like to meet with students monthly and whenever needed. It has been determined that faculty members working in the Department of International Trade and Logistics mostly face the problem of not fulfilling their responsibilities on time. In addition, there are problems such as not doing/knowing about research, absenteeism, problems caused by different undergraduate degrees, not giving courses for professional practice, not having professors in the field, and spelling errors. When the faculty members' solution suggestions for the problems experienced in postgraduate education were examined, it was seen that the majority of the faculty members stated that the student should be willing. It was also emphasized that it is important for the student to do sufficient research, communicate regularly, increase the attendance rate, require a certain undergraduate degree when selecting students for the program, and select students with a good screening method.

Giriş

Yaşanılan küresel çağda değişim olgusunun yoğunluğu ve işletmelere olan etkisi her geçen gün daha fazla hissedilmektedir. Tek ve bütünlük bir dünya ekonomisinin oluşturulmasının hedeflendiği bu çağda gün geçtikçe insan ihtiyaçları farklılaşmakta, bu durum da dünya ticareti üzerinde etkili olarak ticari sınırların ortadan kalkmasına neden olmaktadır. Küreselleşmeyle beraber ticari sınırların ortadan kalkması ile birlikte rekabet edebilirlik de ciddi boyutlara ulaşmaktadır. Rekabet edebilirlik olgusu, doğası gereği içerisinde dinamizmi barındırdığından, ülkelerin daima dinamik bir yapıda olması önem arz etmektedir. Lojistik sektörü de gerek ülkeler için dinamizmi korumak gerekse uluslararası ticareti etkilemek için en önemli unsurlardan birisi olarak görülmektedir (Bilgin ve Kazancı Sunaoglu, 2022, s. 326). Lojistik faaliyetlerin uluslararası ticaret işlemlerini kolaylaştırması ve uluslararası ticaretin de lojistik ekonomisini ve faaliyetlerini güçlendirmeye katkı sağlamasından dolayı uluslararası ticaret ve lojistik arasında karşılıklı bir ilişki olduğunu söylemek mümkündür (Korkut, Yavuz, Zeren, 2021, s. 77).

Uluslararası ticarete önem arz eden lojistik sektörü hem kayda değer bir istihdam alanı yaratmakta hem de işletmelerin rekabet avantajı elde etmesinde önemli işlevler üstlenmektedir. Uluslararası ticaret ve lojistikte yaşanan gelişmeler ve artan rekabet olgusu nitelikli işgücü ihtiyacını artırmakta, bu da sektörün gelişebilmesi adına lojistik eğitimini ön plana çıkarmaktadır (Özkan, 2018, s. 52). Teknoloji ve bilimin hızla ilerlediği günümüz küresel dünyasında işletmelerin lojistik faaliyetlerini etkili ve verimli şekilde gerçekleştirebilmesi için tüm lojistik organizasyonlarını etkileyecek eğitilmiş bireylerin sistemde yer alması önem taşımaktadır.

Lisans eğitiminde edinilen bilgilerin güncel sorunlara çözüm üretecek düzeyde olduğu düşünüldüğünde, değişen dünya koşullarına uyum sağlayabilmek adına lisansüstü eğitime büyük görevler düşmektedir (Bedlek, 2022, s.52). Yükseköğretimde önemli bir paya sahip olan lisansüstü eğitim, lisans eğitimi sonrasında yüksek lisans ve doktora eğitimi ile tıpta uzmanlık ve sanatta yeterlik programlarını kapsamaktadır (Bozan, 2012, s. 181-182). Ülkenin ihtiyaç duyduğu bilim adamı, araştırmacı ve tüm meslek dalları için nitelikli insan gücü yetiştirme amacı taşıyan lisansüstü eğitimin kaliteli olması hedeflenmektedir. Bu hedefin gerçekleştirilmesi ise belirli zaman aralıklarında eğitim sürecinin ve bu süreçte yaşanan problemlerin değerlendirilmesi ve çözülmesi ile mümkün hale gelmektedir. Lisansüstü eğitim süreci öğrenciler ya da öğretim üyeleri tarafından değerlendirilebilmektedir. Çünkü her iki tarafın da süreçle ya da karşı tarafla ilgili beklentileri veya yaşadığı sorunlar olabilmektedir. Bunların açığa çıkarılması lisansüstü eğitimde sürecin devamlılığının doğru bir biçimde sağlanabilmesi adına önem arz etmektedir.

Alanyazın incelendiğinde lisansüstü eğitim sürecinde öğretim üyelerinin lisansüstü öğrencilerle ya da süreçle ilgili görüşlerine ilişkin farklı alanlarda çalışmaların (Topal, Sağlam, Akgün, 2017; Karadağ ve Özdemir, 2017; Demirdelen Alrawadieh ve Yazıt, 2021; Doğrul ve

Yanpar Yelken, 2022; Ercan ve Özkoç, 2022; Kahya, 2022) olduğu gözlenmiştir. Fakat bu konuda Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında yapılan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu nedenle bu araştırmanın amacı, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında görev alan öğretim üyelerinin lisansüstü eğitim süreci ve bu süreçte karşılaştıkları sorunlar hakkındaki görüşlerini ortaya koymaktır. Araştırma kapsamında öncelikle Uluslararası Ticaret ve Lojistik eğitimi, lisansüstü eğitim ve öğretim üyelerinin öğrencilerle ilgili görüşlerine dair farklı alanlarda yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Daha sonra araştırmanın yöntemi açıklanmış, bulgular sunulmuş, sonuç ve tartışma bölümünde ise bulgular tartışılıp bulunan sonuçların önemi üzerinde durulmuştur.

Kavramsal Çerçeve

Uluslararası Ticaret ve Lojistik Eğitiminin Önemi

Ekonomiler teknoloji, iletişim ve ticaret alanında birbirine giderek yakınlaşmakta, ayrıca üretim ve pazarlamanın uluslararasılaşması süreci zorlu bir rekabet ortamını da beraberinde getirmektedir. İşletmeler ulusal ve uluslararası arenada üretim ve dağıtımdaki başarılarına ek olarak söz konusu iki kavramın önemli ara yüzü olan lojistik hizmetlerle daha çok rekabet avantajı elde edebilmektedir (Babacan, 2003, s. 8). Lojistik sektörünün etkin olabilmesi teknolojik gelişmeler çerçevesinde lojistik sürecinin planlanması adına kullanılan yazılımlara, yeni teknik ve sistemlere, araç ve donanımların bu sistemlere uygun duruma getirilmesine bağlıdır. Ayrıca lojistiğin hizmet sektörü olması sebebiyle yoğun işgücüne gereksinim de duyulmaktadır (Çıkmak, 2016, s. 2). Hizmet sektörü olması ve emek yoğun yönünün bulunması sebebiyle lojistik sektörü rekabet avantajı elde etme konusunda istihdam yapısını önemli hale getirmekte, çalışan sayısı, çalışma koşulları ve ücret, çalışanların sahip olduğu eğitim düzeyi ve donanım rekabet avantajı elde etmede etkili olmaktadır (Bozyiğit, 2016, s. 134). Nitelikli işgücünün işletmeye rekabet avantajı sağlaması, bireylere hizmet içi eğitimler vermekten öte üniversiteler bazında eğitim verilmesinin önemini gündeme getirmektedir. Çünkü sektörün ilerleyebilmesi ve gelişebilmesi eğitilmiş bireylerin sektörde yer almasıyla mümkün olmaktadır (Özkan, 2018, s. 56-57). Hayatın hemen her alanında başarının eğitilmiş işgücüsüyle ilişkili görüldüğü günümüzde eğitim ve kalitenin kesiştiği noktada insan bulunmaktadır. Eğitim, hem bireylerin geleceklerini sağlamlaştırabilmelerinin yolu olarak görülmekte hem de bireylerin küresel piyasaların arzu ettiği bilgi ve becerileri kazanmasına olanak sağlamaktadır (Çakaloz, 2008, s. 26).

Çağımızda işletmelerin lojistik faaliyetlerini etkin bir biçimde planlayabilmesi ve 21. yüzyılın işinde uzman lojistikçilerinin yetiştirilmesi maksadıyla eğitimciler ve sektör temsilcilerinin kapsamlı lojistik eğitimi verilmesi adına işbirliği içinde olması, lojistik organizasyonun performansını ve üretkenliğini bir bütün olarak etkileyecek olan eğitilmiş ve yetkin çalışanların sisteme dâhil edilmesi büyük önem arz etmektedir (Daud, 2012; Özoğlu, Senir, Büyükkeklik, 2020). Bu sebeple sektör temsilcileri tarafından üniversitelerden lojistik konusunda yetkin bireylerin yetiştirilmesi talep edilmektedir (Özoğlu vd., 2020, s. 21). Bu talep doğrultusunda da üniversiteler bünyesinde Uluslararası Ticaret ve Lojistik bölümleri

açılmaya başlanmıştır. 2021 YÖK Atlas Raporuna göre Uluslararası Ticaret ve Lojistik bölümü dokuzu vakıf olmak üzere toplam 41 üniversitede bulunmaktadır (Bedlek, 2022, s. 51).

Lisansüstü Eğitim

Bireyler lisans eğitiminde edindikleri bilgiler ile günümüzdeki belli sorulara cevap verebilecek yetkinlikleri bünyesinde bulundurmaktadır. Fakat sürekli gelişen teknoloji ve bilgi ile birlikte değişen dünyada bireylerin çağa ayak uydurabilmesi, gelişim ve değişimde öncü rolüne sahip olabilmeleri için edindikleri bilgileri sürekli yenilemeleri ve öğrenmeye istekli hale gelmeleri gerekmektedir (Aydemir ve Çam, 2015, s. 7). Bilim adamı yetiştirme sürecinin bir lisans programından mezun olduktan sonra yüksek lisans programına kaydolmakla başladığı düşünüldüğünde, lisansüstü eğitimin önemi daha iyi bir biçimde anlaşılmaktadır (Sezgin, Kavgacı, Kılınç, 2011, s. 163). Lisansüstü eğitim, lisans eğitimine bağlı olan yüksek lisans ve doktora ile sanatta yeterlik ve tıpta uzmanlık ile bu programların gerektirdiği öğretim, eğitim, bilimsel araştırma ve uygulama faaliyetlerinden meydana gelen eğitim şeklinde ifade edilmektedir (Sevinç, 2001, s. 126). Lisans eğitiminde edinilemeyen özel bilgi ve beceriler lisansüstü eğitim ile kazanılmaya çalışılmaktadır (Yılmaz, 2008, s. 47). Lisansüstü eğitiminin amacı; bireyin kendini istek ve ihtiyaçları doğrultusunda geliştirmesi süreci olmasının yanı sıra, ülke kalkınması için zorunlu görülen nitelikli insan gücünü hazırlamak ve bu eğitimi en iyi şekilde aktaracak bilim insanlarını yetiştirmektir (Bülbül, 2003, s. 167). Günümüzde üniversitelere öğretim elemanı yetiştirmenin dışında, endüstriyel alanlarda ve diğer çalışma alanlarında iş edinmenin bir ön koşulu olarak yüksek lisans ve doktora derecesinin de aranır hale gelmesi, lisansüstü eğitime olan ihtiyacın artmasına sebep olmaktadır (Karaman ve Bakırcı, 2010, s. 111). Bireyler lisansüstü eğitim alarak mesleki açıdan kendilerini geliştirmekte ve araştırmacı, yapıcı ve yaratıcı bir kimlik kazanmaktadır (Sayan ve Aksu, 2005, s. 60).

Bilginin elde edilmesi sürecinde, eğitim vasıtasıyla yetiştirilecek olan bireylerde sorgulayan, araştıran, üreten, eleştiren, analiz ve sentez yapabilen, öğrenen, esnek, yaratıcı, programlar kapsamında projeler ortaya koyabilen, problem çözme yeteneğine sahip olan, bilime önem veren, kendi başına karar alabilen ve teknolojiden faydalanabilen özellikler mevcut olmalıdır (Bayar ve Duran, 2019; Akyürek, 2022; Dilci, 2019). Bu bağlamda bireylerin eğitim düzeylerini yükseltecek akademisyenlere ihtiyaç duyulmaktadır. Gerek akademik gerekse sektörel açıdan yüksek nitelikli insan kaynağını yetiştirmek adına Uluslararası Ticaret ve Lojistik programı büyük önem taşımaktadır.

Bedlek (2022), çalışmasında, Türkiye’de Uluslararası Ticaret ve Lojistik alanında yüksek lisans eğitimi veren 14 devlet, 10 vakıf üniversitesinin bulunduğunu; 17 üniversitenin tezli ve tezsiz yüksek lisans programı, yedi üniversitenin ise tezli yüksek lisans programının mevcut olduğunu belirtmiştir. Çalışma kapsamına Uluslararası Ticaret ve Lojistik ile Uluslararası Ticaret ve Lojistik Yönetimi Ana Bilim Dalları alınmıştır. Bunun yanısıra beş tanesi devlet, üç tanesi vakıf üniversitesi olmak üzere toplam sekiz üniversitede de doktora programının olduğu dile getirilmiştir.

Öğretim Üyelerinin Lisansüstü Eğitim Süreci Hakkındaki Görüşleri ile İlgili Olarak Yapılan Çalışmalar

Yükseköğretim kurumlarında lisans veya lisansüstü eğitim süreci belirli bir alanın uzmanı veya profesyoneli olan akademisyenler tarafından yürütülmektedir. Üniversitelerde görev alan akademisyenler ders verme, araştırma, ders ve tez danışmanlığı, bilirkişilik, jüri üyeliği yapma, rapor hazırlama, sınav veya ödev değerlendirme gibi birçok görevi yürütmekle yükümlüdür (Aydın, 2019, s. 28-29). Bu açıdan bakıldığında akademisyenlik bir meslek değil, bir yaşam biçimidir. Lisansüstü eğitimde sürecin devamlılığının sağlanabilmesi adına akademisyenler önemli unsurlardan biri olarak görülmektedir. Akademisyenlerin, hakkında herhangi bir bilgiye sahip olunmayan şeyleri araştırması, bu konulara eleştirel ve sorgulayıcı yaklaşım tarzı ile bakması onu diğer meslek gruplarından ayıran özelliğidir (Kahya, 2022, s. 22).

Lisans veya lisansüstü eğitim sürecinde öğretim üyeleri öğrencilerin önemli seçimlerinde etkili olmaktadır. Bu bağlamda öğretim üyelerinin lisansüstü eğitim süreci ve öğrenciler hakkındaki görüş ve değerlendirmeleri önem taşımaktadır. Alanyazın incelendiğinde lisansüstü eğitim sürecinde öğretim üyelerinin süreç ve lisansüstü öğrencilerle ilgili görüşlerine ilişkin farklı alanlarda çalışmaların olduğu gözlenmiştir. Bunlar;

Kaya, Sezgin ve Kavcar (2005) çalışmalarında Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsüne bağlı Anabilim Dallarındaki lisansüstü eğitim programlarında öğrenim gören öğrencilerin ve görev alan öğretim üyelerinin süreçteki görüşlerini belirleme ve eksiklikleri ortaya koymayı amaçlamıştır. Çalışma sonucunda lisansüstü öğrencilere verilen derslerin nicelik olarak yeterli olmasına rağmen nitelik olarak kısmen yeterli olduğu, lisansüstü eğitimde alınan derslerin öğrencilerin bilimsel araştırma süreç becerilerini kısmen geliştirdiği, öğretim elemanlarının ikinci tez danışmanına olumlu baktığı, öğretim üyelerinin programda daha fazla yabancı dilde ders okutulmasına ve programdaki tüm derslerin seçmeli olmasına olumsuz baktığı, üniversite kütüphanesini kaynak olarak yetersiz buldukları saptanmıştır.

Karakütük, Aydın ve Abalı (2010) tarafından gerçekleştirilen araştırma lisansüstü öğretimin sorunları konusunda Ankara'daki devlet ve vakıf üniversitelerinin lisansüstü enstitü yöneticilerinin görüşlerini belirleme amacı taşımaktadır. Araştırma sonuçlarına göre öğretim üyelerinin tez danışmanlıklarının fazla olduğu, lisansüstü eğitimin amaçlarına ulaşamadığı, öğrenci kontenjanlarının ülke gereksinimlerine göre belirlenemediği, doktora tez izleme sürecinin sorunsuz işlemediği, enstitüde program açılan anabilim dalında görev alan öğretim üyelerinin sayısının yetersiz olduğu tespit edilmiştir.

Topal, Sağlam ve Akgün (2017) çalışmasında lisansüstü eğitim alan öğrencilerin ve bu düzeyde eğitim veren öğretim üyelerinin lisansüstü eğitim sürecinde yaşanan sorunlar ve çözüm önerilerini ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Araştırma sonucunda öğretim üyelerinin lisansüstü eğitimde karşılaştıkları sorunlara yönelik lisansüstü eğitimde formatın yeniden yapılandırılması, öğrenci alım kriterlerinin değiştirilmesi ve istekli bireylerin bu eğitimi

alması, sıkılaştırılmış denetim ve rehberlik faaliyetlerinin olması gibi çözüm önerilerinin olduğu yargısına ulaşılmıştır.

Karadağ ve Özdemir (2017) tarafından gerçekleştirilen çalışmada danışman öğretim üyeleri ve doktora öğrencilerinin doktora eğitim sürecine ilişkin görüşlerinin neler olduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Araştırma neticesinde öğretim üyelerinin doktora eğitimine başlayacak olan öğrencilerin iletişim becerisine sahip, sorgulayabilen, yaratıcı ve sabırlı olan, alanla ilgili temel ilke ve kuramlara hakim, doktora yapmaya istekli, teori ve uygulamayı bütünleştirebilen kişiler olmasını istedikleri, ek olarak lisans ve yüksek lisansın aynı alanda yapılmasına, ALES, yabancı dil gibi becerilere sahip olunmasına önem verdikleri saptanmıştır.

Demirdelen Alrawadieh ve Yazıt (2021) tarafından yapılan çalışma turizm alanında doktora eğitimi veren akademisyenler ile söz konusu alanda eğitim gören öğrencilerin görüş ve düşüncelerini ortaya koymuştur. Örneklemini 20 akademisyen ve 20 doktora öğrencisinin oluşturduğu çalışmada veriler derinlemesine görüşme vasıtasıyla toplanmıştır. Öğretim üyeleri tarafından lisansüstü öğrencilerin en çok araştırma yöntemleri ve akademik yazım konusunda yetersiz olduğu dile getirilmiştir.

Kahya (2022), yaptığı çalışmada öğretim üyelerinin lisansüstü öğrencilerden beklentilerini belirlemiştir. Çalışmanın örneklemini dört farklı üniversitede görev alan 12 öğretim üyesi oluşturmaktadır. Çalışma sonucunda öğrencilerin öğretim üyeleriyle doğru zamanda ve düzgün iletişim kurmalarının önemli olduğu, az okuma yapıldığı, devam sorunu, zaman yönetimi, motivasyon eksikliği, söz konusu alandaki derslerin pratikten uzak olması gibi birçok sorunun olduğu görülmüştür.

Doğrul ve Yanpar Yelken (2022) araştırmasında lisansüstü öğrencilerin öğretim elemanlarından; öğretim elemanlarının lisansüstü öğrencilerden beklentilerini ve metaforik algılarını belirlemeyi amaçlamıştır. 26 lisansüstü öğrencisi ve 12 öğretim elamanı ile gerçekleştirilen çalışmada açık uçlu anket formuyla elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Araştırmada öğretim üyelerinin lisansüstü öğrencilerden bilimsel bakış açısı ve hâkimiyet, alana ilgili olma, akademik okur-yazarlık, çok yönlü olma (yaratıcılık, üretkenlik, genel kültür), çok yönlü bakış açısına sahip olma (eleştirel, sorgulayıcı, keşfedici), fikirlerini özgürce ifade etme, sevgi-saygı çerçevesinde hareket etme, sorumluluk sahibi olma, grup çalışmalarına yatkın, entelektüel olma gibi beklentilerinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Ercan ve Özkoç (2022) çalışmasında Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Turizm Fakültesinde görev alan öğretim üyelerinin lisansüstü öğrencilerden beklentilerini incelemiştir. Çalışmanın örneklemini 10 öğretim üyesinden oluşmaktadır. Çalışma neticesinde öğretim üyelerinin lisansüstü öğrencilerden araştırma yöntem tekniklerini çok iyi bilmeleri ve proje hazırlamaları, sık okuma yapmaları ve alan ile ilgili alanyazına hakim olmaları, öğretim üyelerine karşı saygılı ve dürüst olmaları, derslere devam etmeleri ve istekli olmaları, zaman

yönetimi sürecini iyi ayarlayarak gerek sosyalleşme gerekse diğer aktivitelere vakit ayırabilmeleri gibi beklentilerinin olduğu vurgulanmıştır.

Araştırmanın Metodolojisi

Bu araştırmanın amacı Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında görev alan öğretim üyelerinin lisansüstü eğitim süreci ve bu süreçte karşılaştıkları sorunlar hakkındaki görüşlerini ortaya koymaktır. Alanyazın incelendiğinde Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında görev yapan öğretim üyelerinin lisansüstü eğitim süreci hakkındaki görüşlerine ilişkin bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu sebeple bu araştırma her geçen gün sayısı giderek artan Uluslararası Ticaret ve Lojistik bölümündeki öğretim üyelerinin lisansüstü eğitim süreci ve bu süreçte karşılaştıkları sorunları ayrıntılı olarak ele almayı, Enstitüler ile lisansüstü öğrencilere önerilerde bulunmayı, bu alanda daha önce yapılan bir çalışmaya rastlanılmadığından alanda söz konusu boşluğu doldurmayı ve ileride gerçekleştirilecek çalışmalara katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Araştırmanın Deseni

Bu araştırma nitel olarak tasarlanmıştır. Nitel araştırma bireylerin söz konusu olaylardaki yaşantılarına yönelik sorulara cevap vermesi amacıyla kullanılmaktadır. Yani nitel araştırma olay ve bilinmeyene ilişkin ne, nerede, ne zaman, niçin, nasıl sorularıyla ilgilenmektedir (Perfield, 2005, akt. Turgut, 2014). Nitel araştırmalarda araştırma sonuçları evrene genellenememesine rağmen tümevarımsal bir yaklaşım sergilemesi, belirli durumlara ve kişilere odaklanması, sayılardan ziyade ifadeler üzerinden değerlendirmeler yapmaya olanak sağlaması dolayısıyla sosyal bilimlerde sık sık tercih edilmektedir (Güler, Halıçoğlu ve Taşgın, 2015, s. 45-46). Nitel araştırmalar sosyoloji, psikoloji, çevre psikolojisi, felsefe, antropoloji, dilbilim gibi çeşitli bilim dallarına dayanan güçlü kuramsal bir temele sahiptir (Karagöz, 2021, s. 890).

Bu araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan fenomenolojik desenden faydalanılmıştır. Nitel bir çalışma türü olan fenomenolojide bir olayın, olgunun veya durumun aydınlatılması söz konusudur (Baysal ve Hocaoğlu, 2019, s. 127). Bir fenomene yönelik bireysel deneyimleri evrensel nitelikteki bir açıklamaya indirgemek fenomenolojinin temel amacıdır (Creswel, 2021, s. 79). Bu doğrultudan hareketle bu çalışmada Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında görev alan öğretim üyelerinin eğitim süreci ve bu süreçte karşılaştıkları sorunlara dair görüşleri, ortak deneyimleri ve bunları nasıl algıladıkları ele alınmaktadır.

Araştırmanın ana sorusu "Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında görev alan öğretim üyelerinin eğitim süreci ve bu süreçte karşılaştıkları sorunlar hakkındaki görüşleri nelerdir?" şeklinde belirlenmiştir. Bu ana soru çerçevesinde de katılımcılara aşağıdaki sorular sorulmuştur.

- 1- UTL ana bilim dalında öğrenim gören lisansüstü öğrencilerin lisansüstü eğitim alma amacı sizce ne/lerdir?

- 2- UTL ana bilim dalında öğrenim gören lisansüstü öğrencileri danışman seçimini ne zaman ve nasıl yapmaktadır? Bunun ile ilgili sıkıntılar yaşanmakta mıdır? Yaşanıyorsa ne gibi sıkıntılar yaşanmaktadır?
- 3- UTL ana bilim dalında öğrenim gören lisansüstü öğrenciler ders seçimlerini nasıl yapmaktadır? Seçmeli veya zorunlu ders seçeneği var mı?
- 4- UTL ana bilim dalında öğrenim gören lisansüstü öğrencilerin öğretim üyeleri ile iletişimlerinde dikkat etmesi gereken unsurlar nelerdir?
- 5- UTL ana bilim dalında öğrenim gören lisansüstü öğrenciler tez konusunu nasıl belirlemektedir?
- 6- Öğretim üyeleri UTL ana bilim dalında öğrenim gören lisansüstü öğrencileriyle ne sıklıkta görüşmeyi tercih etmektedir?
- 7- UTL ana bilim dalında lisansüstü eğitim sürecinde ne gibi sorunlar yaşanmaktadır?
- 8- UTL ana bilim dalında öğretim üyelerinin lisansüstü eğitimde karşılaştıkları sorunlara yönelik çözüm önerileri nelerdir?

Araştırmanın Çalışma Grubu

Araştırmada olasılığa dayalı olmayan örnekleme türlerinden biri olan “amaçlı örnekleme” yöntemi tercih edilmiştir. Araştırmacının kendi bilgi ve becerisine dayanarak ana kütleden çalışma grubu seçtiği amaçlı örnekleme yönteminde araştırmacı çalışma yürüttüğü konu ile ilgili sorulara cevap alabileceği bireylere ulaşmaya çalışmaktadır (Karagöz, 2021, s. 236). Dolayısıyla katılımcılar rastgele seçilmeyip araştırmacının yargısına göre belirlenmektedir. Araştırmacının örneklemin öğeleri, elemanları ve paydaşların seçiminde öngörüsüne ve bilgisine dayanarak karar vermesi amaçlı örnekleme yönteminin dezavantajı olarak değerlendirilmesine rağmen genellemenin değil, derinlik ve yoğunluğun amaç edinilmesinden dolayı bu yöntem nitel araştırma yöntemlerinde sıklıkla kullanılan bir örnekleme yöntemidir (Coşkun, Altunışık ve Yıldırım, 2019, s. 169). Amaçlı örnekleme yöntemi araştırmanın konusunu oluşturan, kişi, olay veya duruma ilişkin belirlenmiş amaç doğrultusunda ayrıntılı ve kapsamlı bilgi elde etme amacı taşımaktadır (Şahan ve Uyangör, 2021; Şahin ve Karakuş, 2019; Korkmaz, 2020). Bu araştırmada çalışma grubunun çeşitliliğini sağlamak adına amaçlı örneklem yöntemlerinden maksimum çeşitlilik örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Bu örnekleme yönteminde amaç görelisi olarak küçük bir örneklem grubu oluşturarak, probleme taraf olabilecek çalışma grubunun seçimini maksimum derecede yansıtmaktır (Yazar ve Keskin, 2020, s. 233). Araştırmada Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında görev alan öğretim üyelerinin eğitim sürecine ilişkin görüşlerini ortaya çıkarabilmek adına farklı üniversitelerden kadın ve erkek öğretim üyelerine yer verilmiştir.

Nitel araştırmalarda örneklem büyüklüğünün hesaplanmasında belli bir kural bulunmamasıyla birlikte araştırmada incelenecek durum sayısındaki artışın örneklem büyüklüğünü de artıracığı, incelenecek konunun derinliği arttıkça örneklem büyüklüğünün

azalacağı, toplanan veriler tekrar etmeye başlayınca kadar veri sayısının artacağı dile getirilmektedir (Karagöz, 2021, s. 897-898). Bununla birlikte fenomenolojik araştırma için önerilen en önemli veri toplama yönteminin görüşme yöntemi olduğu ve 5 ile 25 katılımcı ile gerçekleştirilecek görüşmelerin fenomenolojik araştırmanın amacına ulaşabilmesi adına yeterli bir sayı olduğuna dair kanaat bulunmaktadır. (Güler vd., 2015, s. 44). Başkale (2016), ise derinlemesine görüşme yönteminde yaklaşık 30 kişi ile görüşme yapılmasının yeterli olacağını dile getirmektedir.

Bu araştırmanın çalışma grubunu Türkiye'nin devlet ve vakıf üniversitelerinde yüksek lisans ve doktora programına sahip olan Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında görev yapan toplam 20 katılımcı oluşturmaktadır. Çalışma grubu içerisinde bulunan katılımcılar K1, K2, K3, K4, K5, K6..... biçiminde kodlanmış olarak yer almaktadır. Tablo 1'de katılımcılara ilişkin demografik özelliklere detaylı bir biçimde yer verilmektedir.

Tablo 1: UTL ana bilim dalında lisansüstü düzeyde eğitim veren katılımcılara ilişkin demografik bilgiler

Katılımcı Kodu	Cinsiyet	Yaş	Unvan	Üniversite Türü
K1	Kadın	43	Prof. Dr	Devlet
K2	Erkek	53	Doç. Dr	Vakıf
K3	Erkek	45	Doç. Dr	Devlet
K4	Erkek	50	Prof. Dr	Devlet
K5	Kadın	33	Dr. Öğr. Üyesi	Vakıf
K6	Erkek	38	Doç. Dr	Devlet
K7	Erkek	55	Prof. Dr	Vakıf
K8	Erkek	56	Prof. Dr	Vakıf
K9	Erkek	52	Dr. Öğr. Üyesi	Devlet
K10	Kadın	65	Prof. Dr	Vakıf
K11	Kadın	50	Prof. Dr	Devlet
K12	Erkek	69	Prof. Dr	Vakıf
K13	Erkek	54	Prof. Dr	Vakıf
K14	Erkek	35	Doç. Dr	Vakıf
K15	Erkek	50	Prof. Dr	Vakıf
K16	Erkek	74	Prof. Dr	Vakıf
K17	Erkek	47	Doç. Dr	Devlet
K18	Kadın	65	Prof. Dr	Vakıf
K19	Erkek	55	Prof. Dr	Devlet
K20	Erkek	45	Prof. Dr	Devlet

Tablo 1'de görüldüğü üzere Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında lisansüstü düzeyde eğitim veren katılımcıların 15'ini erkekler, beşini kadınlar oluşturmaktadır. Tablo incelendiğinde çalışma grubunun çoğunun orta yaşa sahip katılımcılardan oluştuğu gözlenmektedir. Öğretim üyelerinin dokuz tanesi devlet, 11 tanesi vakıf üniversitelerinde eğitim vermektedir. Lisansüstü düzeyde eğitim veren öğretim üyelerinin unvan dağılımı incelendiğinde 13 katılımcının profesör, beş katılımcının doçent, iki katılımcının ise doktor öğretim üyesi olduğu gözlenmiştir. Son olarak çalışma kapsamına dâhil edilen dokuz üniversitenin beş tanesi devlet, dört tanesi vakıf üniversitesi şeklindedir.

Veri Toplama Süreci

Araştırmanın verileri derinlemesine görüşme yöntemiyle elde edilmiştir. Görüşme yöntemi, görüşmeci tarafından çalışmanın amacına uygun soruların katılımcılara yöneltilerek katılımcının bu konu hakkındaki davranış, düşünce ve hislerini açığa çıkaran nitel veri toplama ve araştırma yöntemidir (Bilim, 2015, s. 235). Görüşme yönteminin yapısal olmayan niteliği görüşme yapan kişiye çalışmanın amacına ilişkin derinlemesine araştırma yapma olanağı sağlamasıdır (Karaca, 2021, s. 70). Görüşme yöntemi, katılımcıların konu hakkındaki düşüncelerine yönelik detaylı bilgi sunmasının yanı sıra söz konusu katılımcının bakış açısı ve bir olgu ya da olaya ilişkin görüşleri hakkında da bilgi vermektedir (Ocak, 2019, s. 236). Araştırmada yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme, katılımcılardan özel bilgilerin istendiği kısımlarda yapılandırılmış tekniklerin kullanıldığı, araştırmanın geri kalan bölümünde açık uçlu soruların yöneltildiği, soruların yerinin değiştirilebildiği ve sorulara verilen cevapların uzun olması veya ek soruların sorulabilmesinden ötürü not alma ya da ses kaydının gerekli olabileceği bir yöntemdir (Çelebi ve Orman, 2021, s. 153).

1. Adım	2. Adım	3. Adım
Alanyazın Taraması Araştırma Probleminin Belirlenmesi Araştırma Yönteminin Belirlenmesi Uzman Görüşlerinin Alınması Pilot Uygulama Görüşme Formunun Nihai Şekline Kavuşturulması	Öğretim Üyelerinin Belirlenip Randevu Talep Edilmesi Dönüş Yapan Öğretim Üyelerinden Görüşmeler İçin Randevu Alınması	Öğretim Üyeleriyle Görüşmelerin Gerçekleştirilmesi

Şekil 1: Veri toplama süreci

Şekil 1’de görüldüğü üzere araştırmacı tarafından gerekli alanyazın taraması yapılmış ve sorular oluşturulurken alanyazında konuya ilişkin yapılan çalışmalardan (Topal vd. 2017, Kahya 2022, Karadağ ve Özdemir, 2017) yararlanılmıştır. Pilot uygulama gerçekleştirilmeden önce sorular araştırma alanında uzman iki akademisyen tarafından incelenmiş, daha sonra sorulara ilişkin anlaşılmayan ya da aynı cevabın verilmesine neden olan soruların bulunup bulunmadığının belirlenebilmesi adına beş öğretim üyesi ile ön test gerçekleştirilmiştir. Ön test sonrası hocaların geri bildirim neticesinde gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Görüşmeler 16.11.2022 ve 17.05.2023 tarih aralığında gerçekleştirilmiştir. Öncelikle Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında görev yapmakta olan öğretim üyelerine elektronik posta ile ve gerekli görüldüğü durumlarda telefon aracılığı ile ulaşıp araştırmaya ilişkin gerekli

bilgilendirmeler yapılmış ve randevu talep edilmiştir. Görüşme talebini kabul eden beş öğretim üyesi ile yüz yüze, 15 öğretim üyesi ile telefon aracılığıyla görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşme süreleri öğretim üyelerinin müsaitlik durumlarına göre değişmekle birlikte yaklaşık 25-40 dakika aralığında gerçekleştirilmiştir. Verilen bilgilerin bilimsel araştırma amacıyla kullanılacağı ve ses kayıtlarının yalnızca araştırmacı tarafından dinleneceği bilgisi öğretim üyelerine verilmiş olup yüz yüze ve telefon aracılığıyla gerçekleştirilen görüşmeler öğretim üyelerinin onayı alınarak ses kayıt cihazlarıyla kayıt altına alınmıştır. Kayıt altına alınan görüşmelerin tümü araştırmacı tarafından tek tek dinlenerek araştırmada kullanılacak şekilde yazılı hale getirilmiştir.

Verilerin Analizi

Araştırmada, toplanan verilerin analiz edilmesinde betimsel ve içerik analizinden faydalanılmıştır. Elde edilmiş bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde okuyucuya sunma amacı taşıyan betimsel analizde, çeşitli veri toplama yöntemleriyle elde edilen veriler daha önce belirlenen kategorilere (tema) göre özetlenip yorumlanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 256). Bu doğrultuda görüşmelerin gerçekleştirildiği bireylerin görüşlerinin daha iyi bir biçimde yansıtılabilmesi amacıyla sık sık doğrudan alıntılara başvurulabilmektedir (Özdemir, 2010, s. 336). Betimsel analizin dört aşamada gerçekleştiği dile getirilmektedir (Karagöz, 2021, s. 928-929). Birinci aşamada verileri analiz edebilmek amacıyla bir çerçeve oluşturulmaktadır. İkinci aşamada oluşturulan çerçeve kapsamında veriler mantıklı ve anlamlı bir şekilde bir araya getirilerek düzenlenmektedir. Üçüncü aşamada araştırmacı tarafından düzenlenmiş veriler tanımlanmaktadır. Son aşamada ise tanımlanan bulgular açıklanmakta, ilişkilendirilmekte ve anlamlandırılmaktadır.

Nitel veri analizinde sıklıkla kullanılan yöntemlerden biri olan içerik analizi ise verilerin dikkatli bir biçimde hazırlanması, kodlanması ve yorumlanması neticesinde ortaya çıkan sonuçların paylaşılması esasına dayanmaktadır. İçerik analizi yöntemi hem yeni teori ve modellerin geliştirilmesine imkân tanımakta hem de mevcut teori ve modellerin test edilmesi veya doğrulanmasına olanak sağlamaktadır (Güler vd., 2015, s. 332). İçerik analizinde öncelikle araştırmacı tarafından araştırma konusuna ilişkin kategoriler geliştirilmekte, daha sonra da incelenen veri setinde kategorilerin içerisinde yer alan kelime, cümle ya da resimler sayılmaktadır (Özdemir, 2010, s. 335). Araştırmanın amacı doğrultusunda katılımcıların verdikleri cevaplar belirlenen araştırma sorularından hareketle tablolştırılmış ve sayı olarak yazılmıştır.

Araştırmanın Geçerlik ve Güvenirliği

Veri toplama yöntemi her ne olursa olsun araştırmacının cevabını aradığı soru ya da problemlere doğru cevap verebilmesi bilimsel araştırmaların temel amacıdır. Bu sebepten ötürü geçerlik ve güvenilirlik unsurlarına özel bir önem verilmektedir (Coşkun vd., 2019, s. 146). Geçerlik, bir test ya da ölçeğin ölçmeyi amaçladığı şeyi gerçekten ölçüp ölçmediğini ve ölçeğin doğru olup olmadığını ortaya çıkaran bir kavramdır. (Joppe, 2000, akt. Golafshani, 2003). Güvenirlik ise bir ölçeğin ölçmek istediği unsuru tutarlı ve istikrarlı bir biçimde ölçme

derecesidir (Tutar ve Tuncay Erdem, 2022, s. 329). İçerik analizinde güvenilirlik zaman açısından ve araştırmacılar arası güvenilirlik olmak üzere iki şekilde sağlanabilmektedir. Araştırmacılar arası güvenilirlikte farklı araştırmacılar tarafından aynı kodlama teknikleri kullanılarak aynı analiz gerçekleştirilmekte, zaman açısından güvenilirlikte ise araştırmacı aynı kurallar çerçevesinde iletişim içeriğini iki farklı zamanda kodlamaktadır (Bozyiğit, 2016, s. 139). Bu araştırmada güvenilirliğin sağlanması adına veriler farklı araştırmacılar tarafından aynı kodlama teknikleri kullanılarak kodlanmış ve 0,724 Kappa istatistiği elde edilmiştir.

Nitel araştırmalarda elde edilen verilerin detaylı bir biçimde raporlanması ve sonuçlara nasıl ulaşıldığının açık bir şekilde belirtilmesi geçerliğin önemli ölçütlerindedir. (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 291). Bu sebeple görüşme soruları hazırlandıktan sonra görüşme formu araştırma alanında uzman iki akademisyen tarafından incelenmiş, daha sonra beş öğretim üyesi ile ön test gerçekleştirilmiş ve geribildirimler sonrası görüşme sorularına son hali verilmiştir. Bunun yanı sıra geçerliği sağlayabilmek adına verilerin nasıl elde edildiği, ne tür cevaplar alındığı açık bir biçimde ortaya konmuş ayrıca katılımcı görüşlerine ilişkin doğrudan alıntılara yer verilmiştir. Bu nedenle araştırmanın geçerlik ve güvenilirlik koşullarını taşıdığı düşünülmektedir.

Bulgular

Bu bölümde araştırma çerçevesinde edinilen bilgiler analiz edilmiş ve gerçekleştirilen analizlere ilişkin sonuçlara yer verilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak gerçekleştirilmiş olan bu araştırmada sorulan sorular ve bunlara verilen cevaplar aşağıdaki tablolarda sunulmuştur. Katılımcılar kendilerine yöneltilen bazı sorulara birden fazla görüş belirttiğinden ötürü bazı tablolarda 20'den fazla cevaba yer verilmiştir.

Tablo 2. Birinci soru ve katılımcıların bu soruya verdikleri cevaplar

Soru	Cevaplar	n
UTL anabilim dalında öğrenim gören lisansüstü öğrencilerin lisansüstü eğitim alma amacı sizce ne/lerdir?	Akademik Kariyer	19
	Mesleki Gerekçe	14
	Kişisel Gelişim	9
	Sorumluluktan Kaçma	7
	İş Bulabilmek	5
	Sosyal Çevre Edinmek	2
	Öğrenciliğin Devamı İsteği	1
Toplam	57	

UTL anabilim dalında görev alan öğretim üyelerinin lisansüstü öğrencilerin lisansüstü eğitim alma amaçlarına yönelik verdiği cevaplar Tablo 2'de gösterilmektedir. Öğretim üyelerinin cevapları incelendiğinde "akademik kariyer" yapma isteğinin ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Ayrıca benzer şekilde ağırlıklı olarak "mesleki gerekçe", "kişisel gelişim" ve "sorumluluktan kaçma" gibi nedenlerden ötürü lisansüstü eğitimin alındığı ifade edilmektedir. Özel sektörde işine katkı sağlama, görevde yükselme, maaş artışı, kurumda kendi özlük haklarının iyileştirilmesi, daha uygun pozisyonlarda çalışma, kariyerine katkı sağlama gibi ifadeler "mesleki gerekçe" kategorisinde, askerlikten kaçma, evlilikten kaçma

gibi söylemler sorumluluktan kaçma kategorisinde, bilgi ve görgüsünü artırmak, farklılık yaratmak, diploma isteği gibi ifadeler ise kişisel gelişim kategorisinde ele alınmıştır. Katılımcıların konu hakkındaki görüşlerinden bazıları aşağıda sunulmuştur:

“Türkiye şartlarında genelde daha iyi bir kariyer elde etmek amacıyla yapılmaktadır. Bunun yanı sıra üniversiteden mezun olduktan sonra iş bulamayan öğrenciler madem bir veya iki yılını iş arama ile geçecek bu bir veya iki yılını değerlendirilim mantığıyla da yapmaktadır. Çok az öğrenci bizi akademik olarak ileriye götürebilecek nasıl çalışmalar yapabiliriz düşüncesiyle yapmaktadır. Onlar da zaten daha sonrasında doktora devam ediyorlar ama bunların sayısı nispeten kısıtlı. Herkes yüksek lisans yaptığından dolayı farklılaşabilir miyiz düşüncesiyle doktora yönelenler de var.” (K15)

“Genelde terfi almak ve kendi işini kurmak amacıyla yapılmaktadır.” (K16)

“Çeşitli amaçlar mevcuttur. Kimisi işe girebilmek için, kimisi akademisyen olmak için, kimisi askerlik ertelemek amacıyla yapıyor. Çok az bir kesim de kendi bilgisine katkı sağlamak amacıyla gelmektedir.” (K17)

Tablo 3. İkinci soru ve katılımcıların bu soruya verdikleri cevaplar

Soru	Cevaplar	n
UTL ana bilim dalında öğrenim gören lisansüstü öğrencileri danışman seçimini ne zaman yapmaktadır?	Birinci Dönem Sonu	
	İkinci Dönem Sonu	15
	Kayıt Olduktan Sonra	2
	Yeterlik Öncesi	3
	Yeterlik Sonrası	1
	Toplam	1
		22
UTL ana bilim dalında öğrenim gören lisansüstü öğrencileri danışman seçimini nasıl yapmaktadır?	Öğrenci Tercihine Göre	18
	Otomatik Atama	2
	Toplam	20
Bunun ile ilgili sıkıntılar yaşanmakta mıdır?	Evet	5
	Hayır	15
	Toplam	20
Ne gibi sıkıntılar yaşanmaktadır?	Alan Uyuşmazlığı	3
	İletişim Sıkıntısı	1
	Alandaki Hoca Sayısının Azlığından Ötürü	1
	Tez Kalitesinde Düşüş	
	Toplam	5

Tablo 3’te UTL anabilim dalında öğrenim gören öğrencilerin danışman seçimlerini ne zaman ve nasıl yaptıkları, bu konuda herhangi bir sıkıntı yaşanıp yaşanmadığı ve bu sıkıntıların neler olduğu sorusuna verilen cevaplar yer almaktadır. Tablo 3’te de görüldüğü üzere danışman seçimlerinin çoğunlukla birinci dönemin sonunda yapıldığı, çoğunlukla öğrenci tercihi ile gerçekleştirildiği ve genellikle sıkıntı yaşanmamakla beraber bazen alan uyumsuzluğu, iletişim sıkıntısı veya hoca sayısının az olmasından dolayı tez kalitesinde düşüş olduğu dile getirilmiştir. Bazı öğretim üyeleri danışman seçimi aşamasında yüksek lisans ve doktora ayırımı yaptığından ötürü yeterlik öncesi ve sonrası şeklinde kategori oluşturulmuştur. Katılımcıların verdikleri cevaplardan bazıları aşağıda yer almaktadır:

"Birinci dönemin sonunda yapılıyor. Hocaları tanımaları açısından bir dönem opsiyon veriyoruz. Öğrenciler üç danışman tercihinde bulunuyor. Öncelikli olarak öğrencinin ilk tercih ettiği danışman atanmaya çalışılıyor. Öğrencinin ilk seçtiği hocanın öğrenci yükü fazlaysa ikinci veya üçüncü alternatifler değerlendiriliyor. Eğer ikinci ve üçüncü alternatif hocada da yoğunluk varsa anabilim dalı başkanı kendisi bir atama gerçekleştiriyor." (K11)

"Bizde öğrenci çalışacağı konuyu belirler. O konuya yatkın olan hocaları danışman olarak atıyoruz. Yani enstitü istediği hocayı atamaz. Bölüm belirler danışman hocaları. Ama onu kendisi değil öğrenciden aldığı geri dönüş ile belirler. Yani öğrenci lojistik çalışıyorsa o konuda yetkin olan hocaya, uluslararası ticaret çalışıyorsa o konuda yetkin olan hocaya yönlendiriyoruz. Yüksek lisansta ikinci dönemde, doktora da yeterlikten önce yapıyoruz." (K13)

"Danışman seçimi kaydolduktan sonra derslere başlar başlamaz yapılıyor. Öğrenci kayıt yaptırırken hangi danışmanı istediğine dair form dolduruyor. Ona göre bir danışman atanıyor. Sonraki dönemlerde öğrenci istediğinde danışmanını değiştirebiliyor." (K19)

Tablo 4. Üçüncü soru ve katılımcıların bu soruya verdikleri cevaplar

Soru	Cevaplar	n
UTL ana bilim dalında öğrenim gören lisansüstü öğrenciler ders seçimlerini nasıl yapmaktadır?	Kendi Tercihine Göre	15
	Danışman Görüşüne Göre	1
	Anabilim Dalı Başkanı Tercihine Göre	4
	Toplam	20
Seçmeli veya zorunlu ders seçeneği var mı?	Evet, Seçmeli ve Zorunlu	12
	Evet, Hepsi Seçmeli	4
	Hayır, Hepsi Zorunlu	4
	Toplam	20

Tablo 4'te lisansüstü öğrencilerin ders seçimlerini nasıl yaptıkları ile seçmeli ve zorunlu ders seçeneğinin mevcut olup olmadığına ilişkin cevaplar gösterilmektedir. Tabloya göre öğrenciler ders seçimlerini en çok "kendi tercihinin göre" gerçekleştirmektedir. Ayrıca öğretim üyelerinin çoğunluğu tarafından seçmeli ve zorunlu ders seçeneğinin mevcut olduğu dile getirilmiştir. Katılımcılardan bazılarının cevapları aşağıdaki gibidir:

"Bütün derslerimiz seçmelidir. Öğrenciler istediği dersi seçme hakkına sahiptir." (K6)

"Seçmeli ve zorunlu ders seçimimiz bulunmaktadır. Öğrenciler istediği dersi seçebiliyorlar." (K20)

"Bizim üniversitede seçmeli dersler çok açılmıyor dönemlik dersler açılıyor ve öğrenci o dersleri seçiyor. Bir tanesi zorunlu, diğerleri zorunlu seçmeli derslerdir." (K5)

Tablo 5. Dördüncü soru ve katılımcıların bu soruya verdikleri cevaplar

Soru	Cevaplar	n
UTL ana bilim dalında öğrenim gören lisansüstü öğrencilerin öğretim üyeleri iletişimlerinde dikkat etmesi gereken unsurlar nelerdir?	Üslup	10
	Verilen Görevleri Zamanında Yapma	10
	Sürekli İletişim	7
	Haberli İletişim	3
	Toplam	30

Tablo 5'te UTL anabilim dalında öğrenim gören lisansüstü öğrencilerin öğretim üyeleriyle iletişim kurarken dikkat etmesi gereken unsurlar bulunmaktadır. Tablodan da görüldüğü üzere öğretim üyeleri öğrencilerin en fazla "üslup" ve "verilen görevleri zamanında yapma" unsuruna dikkat etmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Ek olarak "sürekli iletişim" halinde olmaları da lisansüstü öğrencilerden beklenen unsurlar arasında yer almaktadır. Sevgi ve saygı, hoca öğrenci ilişkisi çerçevesinde iletişim, yazışma kuralları, iletişim hataları yapmama gibi hususlar üslup kategorisinde değerlendirilmiştir. Verilen tüm görevlerin gerekli ve etkili şekilde yapılması, verilen ödevlerin veya tez aşamasında istenilen düzenlemelerin zamanında yapılması, derse zamanında katılım, tez izleme dönemlerine ait zamanların kaçırılmaması, raporların gerekli süreler içinde verilmesi gibi ifadeler ise verilen görevleri zamanında yapma kategorisinde ele alınmıştır. Katılımcı görüşlerinin bir kısmı aşağıda gösterilmektedir:

"Derse katılım sağlamasını, zamanında gelmesini istiyorum. Zaten öğrenciler saygı çerçevesinde iletişim kurmaktadır." (K11)

"En başta bizimle iletişim halinde olmaları diyebilirim. Çünkü bizim öğrenciler dersleri bile alırken piyasada çalıştıkları için dersleri umursamıyorlar ve derslere girmiyorlar. Ancak bir ödev veya sınav zamanı ortaya çıkıyorlar. Özellikle tez aşamasında konu belirlendikten sonra öğrencileri birkaç ay boyunca görmediğimiz bile olabiliyor. Yani konuşarak tartışarak bu süreci ilerletebilmek istiyoruz. Ama bunu kendi öğrencilerimizde çok fazla göremiyoruz." (K14)

"Ben öğrencilerimden son derece memnunum. Çok saygılılar ve iletişimleri çok güzel. Benim beklediğim verilen ödevleri zamanında yapmaları veya tez aşamasında istediğim düzenlemeleri, çalışmasını istediğim konuları çalışıp gelmesidir. Doktora öğrencilerimiz çalışan kesim olduğu için bu zamansal olarak biraz daha uzayabiliyor. Ama ben iletişim açısından herhangi bir sorun yaşamadım." (K10)

Tablo 6. Beşinci soru ve katılımcıların bu soruya verdikleri cevaplar

Soru	Cevaplar	n
UTL ana bilim dalında öğrenim gören lisansüstü öğrenciler tez konusunu nasıl belirmektedir?	İlgi Alanından Hareketle	19
	Zorlanırsa Danışman Önerisi	18
	Veri Ulaşımından Hareketle	6
	Üniversitenin Konu Havuzu Listesinden Hareketle	5
	Alanyazındaki Boşluktan Hareketle	3
	Toplam	51

Tablo 6'da görüldüğü üzere öğretim üyelerine UTL ana bilim dalında öğrenim gören lisansüstü öğrenciler tez konusunu nasıl belirmektedir sorusu yöneltildiğinde tez konusunun çoğunlukla öğrencinin "ilgi alanından hareketle" belirlendiği cevabı alınmıştır. Bunun yanı sıra öğrenci "zorlanırsa danışman önerisi ile" de tez konusunun belirlendiği dile getirilmiştir. Katılımcıların verdikleri cevaplardan bazıları aşağıda yer almaktadır:

"Öncelikle çok sık çalışılan tez konusunun olmamasına dikkat ediyorum. Öğrencilerin çalışmak istediği alan ve konu hakkında alternatifli konular belirlemesini istiyorum. Sonra belirlemiş oldukları konularla benim kafamdaki konularla karşılaştırıyoruz. Ama yine tez konusunun seçiminde öncelik her zaman öğrenciye aittir. Danışman olarak ben bu

konuda sadece yönlendiriciyimdir. Fakat öğrenci tez konusu bulmakta zorlanıyorsa alternatifli konular sunarım. Öğrenci onlar arasındanseçimini gerçekleştirir.” (K4)

“Başlangıçta öğrencinin ilgisini çeken alanı netleştirmesini bekliyoruz. Bu eğilimi netleştirdikten sonra danışmanla beraber tez konusuna karar veriliyor. Öğrenciler tez konusu bulmakta zorlandığında üniversitemizin tez havuzundan yararlanmalarını istiyoruz veya kendimiz alternatif konu önerilerinde bulunuyoruz.”(K8)

“Öncelikle öğrenciye çalışmak istediği bir konunun olup olmadığını soruyoruz. Yoksa da araştırma yapmasını istiyoruz. Hangi konuya yatkınsa o konuyu çalışabiliyor veya danışman o konuyu uyarlayabiliyor. Herhangi bir dayatma bulunmamaktadır. Ortaklaşa karar veriliyor.”(K9)

Tablo 7. Altıncı soru ve katılımcıların bu soruya verdikleri cevaplar

Soru	Cevaplar	n
Öğretim üyeleri UTL ana bilim dalında öğrenim gören lisansüstü öğrencileriyle ne sıklıkta görüşmeyi tercih etmektedir?	Aylık	6
	İhtiyaç Duyulduğunda	6
	Haftalık	5
	2-3 Haftada Bir	3
	Toplam	20

Tablo 7’de öğretim üyelerinin UTL ana bilim dalında öğrenim gören lisansüstü öğrencileriyle görüşme sıklığına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Tabloda “aylık” ve “ihtiyaç duyulduğunda” ifadelerinin öne çıkan cevaplar arasında yer aldığı görülmektedir. Katılımcıların bir kısmının görüşleri aşağıda belirtilmiştir:

“Hem ders hem de tez aşamasında en az haftada bir görüşmek isterim.” (K7)

“Onların talep ettikleri sıklıkla görüşürüm. Ne zaman talep ederlerse o zaman görüşürüm. Eğer uzun süre ortalıkta görünmezlerse ben yazarım kendilerine. Lisansüstü öğrencileri akli başında insanlar olduğundan zaman yönetimini onlara bırakıyorum.”(K19)

“Öğrencilerin ayda bir görüşmeye gelmesini isterim. Öyle olmadığında işlertkanıyor, öğrenci de uzaklaşmaya başlıyor, toparlanması zaman alıyor. Dönemin sonunda hocam okul uzayacak, atılacağım veya ücret ödeyeceğim gibi kaygılarla bizi sıkıştırmaya başlıyorlar. Bu sebeple öğrencilerin ayda bir görüşmeye gelmelerini istiyorum.” (K2)

Tablo 8. Yedinci soru ve katılımcıların bu soruya verdikleri cevaplar

Soru	Cevaplar	n
UTL ana bilim dalında lisansüstü eğitim sürecinde ne gibi sorunlar yaşanmaktadır?	Sorumluluğu Zamanında Yerine Getirmeme	9
	Araştırma Yapmama/Bilmeme	6
	Devamsızlık	4
	Farklı Lisans Mezuniyetlerinin Yarattığı Sıkıntılar	4
	Mesleki Uygulamaya Dönük Derslerin Verilmemesi	3
	Hocaların Alan Hocası Olmaması	3
	Yazım Hataları	3
	İhtiyaçtan Fazla Kontenjan Açılması	2
	Danışman İlgisizliği veya Yönlendirme Eksikliği	1
	Danışmanın Eş Yazar Gibi Çalışması	1
	Toplam	36

Tablo 8’de UTL anabilim dalında lisansüstü eğitim sürecinde karşılaşılan sorunlara ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Tablo incelendiğinde “sorumluluğu zamanında yerine

getirmeme" unsurunun ilk sırada geldiği görülmektedir. Bunun yanı sıra "araştırma yapmama/bilmeme", "farklı lisans mezuniyetlerinin yarattığı sıkıntılar" ve "devamsızlık" unsurlarının da en çok karşılaşılan sorunlar arasında yer aldığı gözlenmiştir. Katılımcıların bir kısmının görüşleri şu şekildedir:

"En büyük problem öğrencilerin bilimsel araştırma dersi almalarına rağmen hiçalmamış gibi davranmalarındır. Seminer yazarken tez yazım kılavuzuna bakmıyorlar. Maalesef bazı öğrenciler inanılmaz kötü cümleler kuruyor. Yani yazım hataları o kadar fazla ki düzeltmek çok zor olmaktadır. Bu hataların düzeltilmesini de hocadan bekliyorlar. Yani yazayım yanıtlarımı hoca düzeltsin istiyorlar. Danışmanlıktan ziyade eş yazarlık bekliyorlar. Doktora öğrencilerinin yazdıkları yüksek lisans öğrencilerine göre daha iyi çünkü bu konuda daha bilinçliler." (K1)

"Uluslararası Ticaret ve Lojistikte bölümünde ziraat, endüstri mühendisliği, işletme, iktisat gibi pek çok farklı alandan alımlar söz konusudur. Öncelikle akademik hayatın bir standart hale getirilmesi gerekiyor. İkinci olarak müfredatlarda derslerin çoğu mesleki konular değil, mesleki derslerin olmamasının yanı sıra dersi anlatan hocalar dersin hocası değil. Çünkü bu alanda yetişmiş hoca sayısı çok sınırlı."(K13)

"Kişiye bağlı olarak değişiyor. Bazı öğrenciler hakkını vererek yapıyor. Bazı öğrenciler ise çok rahat. Sona bırakma alışkanlığı var. Dolayısıyla en büyük problem tez yazmanın bir yaşam biçimi olduğunu sindirememeleridir. Onları sindiriyorsa ve belli bir çalışma programına giriyorsa sorun kalmıyor. Bazen de danışman hocanın ilgisizliği ve yönlendirme yapmaması da problem olabiliyor." (K12)

Tablo 9. Sekizinci soru ve katılımcıların bu soruya verdikleri cevaplar

Soru	Cevaplar	n
UTL ana bilim dalında öğretim üyelerinin lisansüstü eğitimde karşılaştıkları sorunlara yönelik çözüm önerileri nelerdir?	Öğrenci İstekli Olmalı	6
	Öğrenci Yeterli Araştırmayı Yapmalı	4
	Programa Öğrenci Seçilirken Belli Lisans Mezuniyeti Aranmalı	4
	Düzenli İletişim Kurmalı	3
	Devam Yüzdesi Artırılmalı	3
	İyi Bir Eleme Yöntemi İle Öğrenci Seçimi Gerçekleştirilmeli	3
	Çok Fazla Kontenjan Açılmamalı	2
	Proje -Uygulama Bazlı Eğitime Ağırlık Verilmeli	2
	Makale Üretmeden Savunmaya Girmemeli	2
	Araştırma Yöntemleri Dersi İyi Öğretilmeli	1
	Danışman Yol Gösterici Olmalı	1
	Veri Tabanlarına Rahat Ulaşım Sağlanabilmeli	1
	Farklı Anabilim Dallarından Ders Almalı	1
	UTL'ye Uygun Dersler Verilmeli	1
	Hocalar Dersin Hocası Olmalı	1
	Dil Faktörüne Önem Verilmeli	1
	Toplam	35

Tablo 9'da UTL anabilim dalında öğretim üyelerinin lisansüstü eğitimde karşılaştıkları sorunlara yönelik çözüm önerileri gösterilmektedir. Tabloya göre öğretim elemanlarının ağırlıklı olarak "öğrenci istekli olmalı" görüşünü belirttikleri gözlenmektedir. Ayrıca öğretim üyeleri tarafından "öğrenci yeterli araştırma yapmalı", "düzenli iletişim kurmalı", "devam yüzdesi artırılmalı", "programa öğrenci seçilirken belli lisans mezuniyeti aranmalı" ve "iyi bir eleme yöntemi ile öğrenci seçimi gerçekleştirilmeli" gibi unsurların da göz önünde

bulundurulması gerektiği ifade edilmiştir. Katılımcıların bazılarının görüşleri aşağıdaki gibidir:

“Öğrencilerin hocalarla düzenli iletişime geçmeleri gerekmektedir. Öğrencilerin gerçekten yüksek lisans ve doktora yapmak istemeleri ve bunun için çaba harcamaları gerekmektedir. Çünkü yüksek lisans ve doktora tezi yazmak öğrencinin görevidir fakat bizim üniversitede hoca danışmanlıktan ziyade eş yazar gibi çalışmaktadır. Öğrencinin çok fazla kaynak taraması gerekmektedir. Öğrenci çok fazla Türkçe kaynak kullanmakta, İngilizce kaynak kullanımı yetersiz kalmaktadır. Öğrenci yeterli araştırmayı yapmadığı halde İngilizce kaynak bulamadım diyor. Öğrencinin daha araştırmacı olması gerekiyor.” (K1)

“Çok fazla kontenjan çıkılmaması kanaatindeyim. Bunlara bir kısıt getirilmelidir. Bu işin bir sistematigi olmalıdır. Çok fazla kontenjan açıldığında hem öğrenci bulamıyoruz hem de gelen öğrencinin kapasitesi çok düşük oluyor. Bilimsel bir disiplinle akademik araştırma yapmaya uygun öğrenciler gelmiyor. Akademisyen olma süreci usta çırak ilişkisi gibi işleme gereken bir süreçtir. Fakat bunu da her öğrenci alamıyor maalesef.” (K3)

“Sanırım lisansüstü eğitimde bir adaylarla ilgili bir çözüm önerisi getirilebilir. Yanıbu seçim sisteminin biraz daha değiştirilmesi söz konusu olabilir. İkinci bir durum lisansüstü eğitimde proje bazlı eğitim biraz zayıfkalmaktadır. Daha çok teorik ders anlatımı ve ardından tez aşaması gelmektedir. Proje bazlı çalışmaların yapılması lisansüstü eğitimin kalitesini biraz daha artırabilir.” (K4)

Sonuç Tartışma ve Öneriler

Yükseköğretimin diğer kademelerinde olduğu gibi lisansüstünde de öğretim üyelerinin süreçle ve bu süreçte yaşadıkları sorunlarla ilgili görüşleri önem taşımaktadır. Bu bağlamda bu araştırmada Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında görev yapan öğretim üyelerinin eğitim süreci ve bu süreçle ilgili olarak karşılaştıkları sorunlar hakkındaki görüşlerinin ortaya konulması amaçlanmış ve öğretim üyelerinin bakış açısından hareketle lisansüstü eğitimin kalitesini artırmaya yönelik çeşitli öneriler sunulmuştur. Araştırmada bir olayı, olguyu veya durumu aydınlatma amacı taşıyan fenomenolojik desen kullanılmıştır. Derinlemesine görüşme yöntemi ile elde edilen veriler analiz edilirken betimsel analiz ve içerik analizinden yararlanılmıştır.

Araştırma neticesinde Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında görev alan öğretim üyelerinin bakış açısından hareketle lisansüstü düzeyde eğitim gören öğrencilerin ağırlıklı olarak akademik kariyer amacıyla lisansüstü eğitim aldıkları sonucuna ulaşılmıştır. Katılımcılar tarafından akademik kariyer amacı ile lisansüstü eğitime başlayan öğrencilerin program düzeylerinin çoğunlukla doktora olduğu dile getirilmiştir. Ayrıca mesleki gerekçe, kişisel gelişim, sorumluluktan kaçma gibi nedenlerle de lisansüstü eğitimin alındığı ifade edilmiştir. Araştırma sonuçlarına paralel biçimde Topal vd. (2017) de çalışmasında öğrencilerin lisansüstü eğitim alma amaçlarının çoğunlukla akademik kariyer, askerlik görevini erteleme, sosyal statü kazanma, mesleğinde kendini geliştirme, işinde yükselme ve ek ücret, iş hayatına atılana kadar okuldan ayrılmama olduğunu belirtmiştir. Lisansüstünde çoğu öğrencinin amacı akademik kariyer yapıp üniversitede hoca olmak olsa da bu olasılığın çok yüksek bir olasılık olmadığı, lisansüstü eğitim alan her öğrencinin öğretim elemanı

olamayacağı bilinmektedir. Bazı durumlarda öğrenciler bunu süreç içerisinde anlayıp lisansüstü eğitime son vermektedir. Bu nedenle her lisansüstü mezununun üniversitede hoca olmayacağı öğrencilere ifade edilmeli, lisansüstünün sadece akademik kariyer için yapılmadığı açıklanıp avantajları ve zorlukları öğrencilere sürecin başında anlatılmalıdır.

Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında danışman seçimlerinin çoğunlukla birinci dönemde ve öğrenci tercihlerine göre yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Karadağ ve Özdemir (2017) çalışmasında danışman atanması sürecinde öğrenci tercihlerinin göz önünde bulundurulduğu fakat söz konusu sürecin etkili bir şekilde işlemediğini vurgulamıştır. Danışman seçiminin genellikle öğrenci tercihinin göre gerçekleştirilmesine rağmen bazı katılımcılar tarafından seçilen hocaların danışmanlık kapasitelerinin dolu olması durumunda anabilim dalı başkanlığı tarafından da danışman atanmasının gerçekleştirilebileceği dile getirilmiştir. Ek olarak birçok öğretim üyesi tarafından bu süreçte sıkıntı yaşanmadığı belirtilse de nadir olmakla beraber alan uyumsuzluğu, iletişim sıkıntısı veya hoca sayısının az olmasından dolayı tez kalitesinde düşüşün söz konusu olduğu saptanmıştır. Danışman seçimlerinin öğrenci tercihinin göre gerçekleştirilmesinin gerek öğrenci gerekse öğretim üyesi açısından sürecin daha etkili ve verimli biçimde yürütülmesine olanak sağlayacağı fakat anabilim dalı başkanlığı tarafından belirlenmesi durumunda hoca öğrenci arasında alan uyumsuzluğunun söz konusu olabileceği bunun da çıktılarda kaliteyi düşüreceği düşünülmektedir. Lisansüstünde öğrencinin süreç boyunca anlaşabileceği, iyi iletişim kurabileceği bir danışmanla çalışması önem arz etmektedir. Danışmanın ana bilim dalı başkanlığı tarafından atanması durumunun minimum seviyeye düşürülmesi hem program çıktılarında kalitenin artmasına hem de hoca öğrenci arasındaki alan uyumsuzluğunun ortadan kaldırılmasına katkı sağlayacaktır.

Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında öğrencilerin ders seçimlerini genellikle kendi tercihinin göre gerçekleştirdiği ve üniversitelerin çoğunda seçmeli ve zorunlu ders seçeneğinin mevcut olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca sayısı az olmakla beraber ders seçimlerinin danışman görüşüne göre ve anabilim dalı başkanlığına göre belirlendiği de ortaya çıkmıştır. Ders seçiminin çoğunlukla öğrenci tercihinin göre gerçekleştirilmesi ve öğrencinin zorunlu olarak seçmesi gereken derslerin yanı sıra seçmeli ders seçeneğinin de mevcut olması öğrencinin ilgi alanına göre ders seçmesine olanak sağlayacaktır. İlgi alanına göre ders seçiminde bulunan öğrencinin derse devam hususuna dikkat edeceği ve derse daha istekli katılım sağlayacağı bunun da lisansüstü eğitim sürecinde daha donanımlı bireylerin yetiştirilmesine fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında öğrencilerin öğretim üyeleri ile iletişim kurarken verilen görevleri zamanında yapma ve doğru üslup ile iletişim kurmalarının en önemli unsurlar olduğu ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra sürekli iletişim halinde olmaları ve haberli şekilde iletişim kurmaları da öğrencilerden beklenen hususlar arasında yer almaktadır. Kahya (2022), çalışmasında öğrencilerin öğretim üyeleri ile iletişim kurarken çoğunlukla saygı, doğru iletişim kanalları kullanma, üslup, öğretim üyelerini bilgilendirme gibi hususlara önem vermesi gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Bu nedenle öğrencilerin danışman

hocaları ile sürekli iletişim halinde olmaları, tez sürecinde yazdıklarını belirli aralıklarla danışmanlarına göndermeleri, danışmanlarına yaptıkları hakkında bilgi vermeleri, danışmanların istediği düzeltmeleri zamanında yapmaları önem arz etmektedir.

Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında tez konusunun genellikle öğrencinin ilgi alanından hareketle ve zorlanması durumunda danışman önerisi ile belirlendiği bulgusuna ulaşılmıştır. Yoğunluğu daha az olmasına rağmen tez konusunun veri ulaşımından, alanyazındaki boşluktan ve üniversitenin konu havuzu listesinden hareketle belirlendiği de katılımcılar tarafından dile getirilmiştir. Akbulut, Çepni ve Şahin (2013) çalışmasında tez konusu belirlenirken danışman etkisi, güncellik, ilgi alanı, alanyazında eksik olan konu, orijinallik, yüksek lisans tezlerinin devamı niteliği gibi hususların göz önünde bulundurulduğunu ifade etmiştir. Karadağ ve Özdemir (2017) ise çalışmasında öğrencilerin tez konusunun belirlenmesi sürecinde öğretim üyelerinin çoğunlukla öğrenciler ile birlikte hareket ettiklerini vurgulamıştır. Tez konusunun çoğunlukla öğrencinin ilgi alanından hareketle belirlenmesinin öğrencinin söz konusu süreçte motivasyonunun dinamik kalmasına, bu süreçte ortaya çıkabilecek sorunlara daha olumlu yaklaşım sergilemesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ancak bu süreçte danışmanın düşünceleri ve alanyazında boşluk olması da önem taşımaktadır. Danışman öğrencinin ilgi alanına giren konuyu alanyazındaki boşluğu hesaba katarak ve uygun yöntemleri önererek tezin alanyazına daha da katkı sunacak hale getirebilmesine yardımcı olmalıdır.

Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında görev alan öğretim üyeleri çoğunlukla aylık ve ihtiyaç duyulduğunda öğrenciler ile görüştiklerini belirtmiştir. Ek olarak haftalık ve 2-3 haftada bir görüşmek isteyen katılımcıların da mevcut olduğu saptanmıştır. Kahya (2022), çalışmasında öğretim üyelerinin neredeyse hepsinin her ihtiyaç duyulduğunda iletişim kanallarını açık tutarak ulaşılabilir olduğunu ifade etmiştir. Öğretim üyelerinin ihtiyaç duyulduğunda iletişim kanallarını açık tutarak ulaşılabilir olması gerek lisansüstü eğitim sürecinin kalitesinin artırılması gerekse sürecin öğrenciler adına verimli kılınması adına büyük önem arz etmektedir. Öğrenciler belirli aralıklarla danışmanlarına yazdıkları hakkında bilgi vermeli, onların geri bildirimini istemelidirler. Danışman ile uzun süreli haberleşme tezin yazım sürecinde sorun teşkil etmektedir.

Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında görev alan öğretim üyelerinin çoğunlukla sorumluluğu zamanında yerine getirmeme sorunuyla karşı karşıya kaldıkları tespit edilmiştir. Sorumluluğun zamanında yerine getirilmemesi tezin bitmesinde gecikmelere ve bu konuda hem öğrencinin hem de danışmanın sıkıntı yaşamasına sebebiyet verebilmektedir. Bunun yanı sıra araştırma yapmama/bilmeme, devamsızlık, farklı lisans mezuniyetlerinin yarattığı sıkıntılar, mesleki uygulamaya dönük derslerin verilmemesi ve hocaların alan hocası olmaması, yazım hataları gibi sorunların da mevcut olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Demirdelen Alrawadieh ve Yazıt (2021) tarafından gerçekleştirilen çalışmada öğrencilerin en çok araştırma yöntemleri ve akademik yazım konusunda yetersiz oldukları vurgulanmıştır. Topal vd. (2017) çalışmasında öğrencilerin derslere yeterince önem vermediği, derslere devam etmediği ve lisansüstü eğitim için gerekli olan araştırma kültürüne

sahip olmadığını dile getirmiştir. Benzer şekilde Kahya (2022), öğretim üyelerinin az okuma yapılması, etik ilkel ihlali, zaman yönetimi, motivasyon eksikliği, derslere devam sorunlarıyla karşı karşıya kalındığını ifade etmiştir. Öğrenciler öncelikle Araştırma Yöntemleri dersini önemseyip alanyazın taraması, alıntı yapma, araştırma yöntemleri gibi konuları iyice öğrenmelidir. Zorluk yaşadığı yerde danışmanından yardım alıp onun yönlendirmelerini önemsemelidir. Bu noktada danışmanın verdiği sorumlulukların zamanında yerine getirilmesi tez sürecinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi bakımından önem taşımaktadır.

Öğretim üyelerinin lisansüstü eğitimde yaşanan sorunlara yönelik çözüm önerileri incelendiğinde öğretim üyelerinin çoğunluğu tarafından öğrencinin istekli olması gerektiğinin dile getirildiği görülmüştür. Ayrıca öğrencinin yeterli araştırma yapması, düzenli iletişim kurması, devam yüzdesinin artırılması, programa öğrenci seçilirken belli lisans mezuniyetinin aranması, iyi bireleme yöntemi ile öğrenci seçiminin gerçekleştirilmesi gibi hususların da önemli olduğu vurgulanmıştır.

Araştırmanın çeşitli kısıtlara sahip olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. İlk olarak araştırma ulaşılabilen öğretim üyeleriyle gerçekleştirildiğinden evrene ilişkin genellemeler yapılamamaktadır. İkinci olarak araştırmanın çalışma grubunu Uluslararası Ticaret ve Lojistik Ana Bilim Dalında görev alan öğretim üyeleri oluşturmaktadır. Gelecekte gerçekleştirilecek çalışmalarda lojistik veya uluslararası ticaretle ilgili farklı ana bilim dallarında görev alan öğretim üyeleri kapsama alınabilir, doktora ve yüksek lisans ayrımı yapılarak sorular sorulabilir. Eğitim süreci aynı çalışmada hem öğrenci hem de öğretim üyelerinin bakış açısından karşılaştırmalı olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Akbulut, H.İ., Çepni, S. ve Şahin, Ç. (2013). Doktora tez sürecinde karşılaşılan problemlerin belirlenmesi: eğitim fakültesi örneği. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, (20), 50-69.
- Akyürek, M.İ. (2022). Lisansüstü eğitim yapılmamasının nedenleri ve üniversitelerden beklentiler: bir fenomenoloji çalışması. *Uluslararası Temel Eğitim Çalışmaları Dergisi*, 3(1), 1-8.
- Aydemir, S. ve Çam, Ş. (2015). Lisansüstü öğrencilerinin lisansüstü eğitimi almaya ilişkin görüşleri. *Turkish Journal Of Education*, 4 (4), 4-16.
- Aydın, İ. (2019). *Akademik etik*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Babacan, M. (2003). Lojistik sektörünün ülkemizdeki gelişimi ve rekabet vizyonu. *EgeAcademic Review*, 3 (1), 8-15.
- Başkale, H. (2016). Nitel araştırmalarda geçerlik, güvenilirlik ve örneklem büyüklüğünün belirlenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, 9(1), 23-28.
- Bayar, A. ve Duran, E. (2019). Lisansüstü eğitimde nitelik sorunları. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7 (20), 219-240.
- Baysal, A. ve Hocaoğlu, N. (2019). Eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri. İçinde G. Ocak (Edt), *Nitel araştırma modelleri-desenleri* (126-149). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Bedlek, P. (2022). *Uluslararası ticaret ve lojistik ile uluslararası ticaret ve lojistik yönetimi ana bilim dallarında yazılan tezlerin incelenmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Tarsus Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Mersin.
- Bilgin, T. ve Kazancı Sunaoglu, Ş. (2022). Lojistik performans ve uluslararası ticaret ilişkisi üzerine alanyazın incelemesi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (53), 325-344.
- Bilim, Y. (2015). Bilimsel araştırma yöntemleri: kavramlar, analizler, araştırmalar. İçinde A. Yüksel, A. Yanık ve R.A. Ayazlar (Edt), *Görüşme tekniği* (235-247). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Bozan, M. (2012). Lisansüstü eğitimde nitelik arayışları. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 4 (2), 177-187.
- Bozyiğit, S. (2016). Türkiye'deki lojistikle ilgili lisans bölümlerinin ders programları üzerine bir içerik analizi. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 11 (42), 133-149.
- Bülbül, T. (2003). Ankara üniversitesi eğitim bilimleri fakültesinde görev yapan öğretim üyelerinin lisansüstü öğretime öğrenci seçme sürecine ilişkin görüşleri. *Ankara University Journal Of Faculty Of Educational Sciences (JFES)*, 36 (1), 167-174.
- Coşkun, R., Altunışık, R. ve Yıldırım, E. (2019). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri SPSS uygulamaları*. Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Creswell, J. M. (2021). *Nitel araştırma yöntemleri, beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni* (Çev: S.B. Demir ve M. Bütün). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Çakaloz, B. (2008). *Lojistik yönetiminde simülasyon temelli eğitim yaklaşımları* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Çelebi, M. ve Orman, F. (2021). Nitel araştırma yöntemleri. İçinde M. Çelebi (Edt), *Veri toplama teknikleri* (142-163). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Çıkmak, S. (2016). Türkiye'de lojistik eğitiminin durumu ve lojistik eğitiminin geliştirilmesine yönelik öneriler. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (3), 1-13.
- Daud, D. (2012). Logistics educational needs of malaysia: a conceptual study. *Academic Research International*, 3(3), 336-344.

- Demirdelen Alrawadieh, D. ve Yazıt, H. (2021). Doktora deneyiminin öğrenciler ve akademisyenler açısından değerlendirilmesi. *Balikesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (46), 1229-1245.
- Dilci, T. (2019). Eğitim bilimleri örnekleminde lisansüstü eğitimin niteliksel boyutuna ilişkin görüşler (nitel bir çalışma). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29 (1), 159- 179.
- Doğrul, H. ve Yanpar Yelken, T. (2022). Öğretim elemanlarının ve lisansüstü öğrencilerinin birbirlerine olan beklentileri ile metaforik algılarının incelenmesi. *Turkish Journal Of Educational Studies*, 9 (1), 1-22.
- Ercan, B. ve Özkoç, A.G. (2022). Turizm akademisyenlerinin lisansüstü eğitim gören öğrencilere yönelik beklentilerinin incelenmesi: subü turizm fakültesi'nde bir araştırma. *20. Geleneksel Turizm Sempozyumu*, 49.
- Golafshani, N. (2003). Understanding reliability and validity in qualitative research. *The Qualitative Report*, 8(4), 597-606.
- Güler, A., Halıcioğlu, M.B. ve Taşgın, S. (2015). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Kahya M. (2022). *Öğretim Üyelerinin Lisansüstü Öğrencilerden Beklentilerine İlişkin Nitel Bir Araştırma (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Karaca, S. (2021) *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Karadağ, N. ve Özdemir, S. (2017). Türkiye'de doktora eğitimi sürecine ilişkin öğretim üyelerinin ve doktora öğrencilerinin görüşleri. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, (2), 267- 281.
- Karagöz, Y. (2021). *SPSS AMOS META uygulamalı nitel-nicel-karma bilimsel araştırma yöntemleri ve yayın etiği*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Karakütük, K., Aydın, A., Abalı, G. ve Yıldırım, S. (2010). Lisansüstü öğretimin sorunları konusunda Ankara'daki üniversitelerin lisansüstü enstitü yöneticilerinin görüşleri. *Eğitim ve Bilim*, 33(147), 42-53.
- Karaman, S. ve Bakırcı, F. (2010). Türkiye'de lisansüstü eğitim: sorunlar ve çözüm önerileri. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), 94-114
- Kaya, S., Sezgin, G. ve Kavcar, N. (2005). Eğitim bilimleri enstitüsünde lisansüstü eğitimin öğrenci ve öğretim üyesi açısından değerlendirilmesi. *Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17, 321-326.
- Korkmaz, İ. (2020). Kuramdan uygulamaya eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri. İçinde B. Oral ve A. Çoban (Edt), *Nicel araştırmalarda evren, örneklem, örnekleme teknikleri* (147-159). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Korkut, Y., Yavuz, S. ve Zeren, F. (2021). Uluslararası ticaret ve lojistik arasındaki ilişkinin incelenmesi: G20 ülkeleri örneği. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (30), 77-88.
- Ocak, G. (2019). Eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri. İçinde G. Ocak (Edt) *Bilimsel araştırmalarda kullanılan veri toplama yolları* (218-268). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Özdemir, M. (2010). Nitel veri analizi: sosyal bilimlerde yöntem bilim sorunsalı üzerine bir çalışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (1), 323-343.
- Özkan, R. (2018). *Lojistik Eğitimi Alan Öğrencilerin Staj Algılarının İşletme İle İlgili Faktörler Bağlamında İncelenmesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Tarsus Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Mersin.

- Özoğlu, B., Senir, G. ve Büyükkelik, A. (2020). Devlet üniversitelerinde lojistik eğitime yönelik bir araştırma. *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4 (2) , 19-35.
- Sayan, Y. ve Aksu, H. (2005). Akademik personel olmadan lisansüstü eğitim yapan bireylerin karşılaştıkları sorunlar üzerine nitel çalışma: Dokuz Eylül Üniversitesi - Balıkesir Üniversitesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi* , (17), 59-66.
- Sevinç, B. (2001). Türkiye'de lisansüstü eğitim uygulamaları, sorunlar ve öneriler. *Ankara University Journal Of Faculty Of Educational Sciences (JFES)*, 34 (1), 125-137.
- Sezgin, F., Kavgacı, H. ve Kılınç, A.Ç. (2011). Türkiye'de eğitim yönetimi ve denetimi lisansüstü öğrencilerinin öz değerlendirmeleri. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, (3), 161- 169.
- Şahan H. H ve Uyangör N. (2021). Nitel Araştırma Yöntemleri. İçinde M.Çelebi (Edt), *Bilimsel araştırmada örneklem seçimi* (112-137). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Şahin, Ç. ve Karakuş, G. (2019). Eğitimde bilimsel araştırma Yöntemleri. İçinde G. Ocak (Edt), *Katılımcıları seçme: Evren ve örneklem* (180-214). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Topal, M., Sağlam, H. İ. ve Akgün, Ö. E. (2017). Lisansüstü öğrencilerin ve öğretim elemanlarının gözünde lisansüstü eğitimde yaşanan sorunlar ve çözüm önerileri. In *VIII. International Graduate Education Symposium Proceedings Book* (109-117).
- Turgut, Y. (2014). Bilimsel araştırma yöntemleri. İçinde A. Tanrıoğen (Edt), *Verilerin kaydedilmesi, analizi, yorumlanması: nitel ve nicel* (193-247). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Tutar, H. ve Tuncay Erdem, A. (2022). *Örnekleriyle bilimsel araştırma yöntemleri ve SPSS uygulamaları*. Ankara: seçkin yayıncılık.
- Yazar, T. ve Keskin, İ. (2020). Kuramdan uygulamaya eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri. İçinde B. Oral ve A. Çoban (Edt), *Nitel araştırmada örneklem* (229-246). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri (9.basım)*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, R. (2008), *Türkiye'de lisansüstü öğrenim için öğrenci seçimi: kara harp okulu savunma bilimleri enstitüsünde bir uygulama*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü Harekât Araştırması Ana Bilim Dalı, Ankara.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 23.11.2023 Kabul/Accepted: 15.01.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 149-163.

ETİK PENCEREDEN EGOİZME BİR BAKIŞⁱ

Mustafa SARPⁱⁱ

Öz

Etik bir tartışma konusu olarak Egoizm, bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde yanlış anlaşılmış ve birçok kişi tarafından eleştiriye tabi tutulmuştur. Filhakika yok sayılmak istenmiştir. Özellikle birçok etik kitabında hazcılık ve faydacılık gibi kendine çok yakın olan diğer teorilere göre az yer verilmiş hatta hiç söz edilmediği de olmuştur. Tek sorun bu değildir. Kavramın etimolojik olarak da sıkıntıları olduğu görülmektedir. Özellikle egoizm kavramının egotizm terimiyle çok sık karıştırıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca ahlak felsefesi tartışmalarında egoizmin bir etik teori olarak sayılmamaya çalışılmasında onun tek boyutunun ele alınmasın da etkisi olduğu görülmektedir. Bu tek boyutu onun Psikolojik Egoizm kategorisi olup; bu alanın bir etik teori olmaktan çok psikolojik bir betimleme olduğu açıktır. Fakat bunun yanında Egoizmin normatif boyutu es geçilmektedir. Ancak bu mertebedeki iki ana kategori olan Etik Egoizm ve Rasyonel Egoizmin kendilerine etik alanda bir yer edinme iddiasında ve çabasında olduğu da bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada da bu çabalara değinilmeye çalışarak, egoizm-egotizm kavramlarına bakılıp; egoizmin psikolojik ve normatif biçimleri ve bunların temel kabulleri ile varsayımları tanımlanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Egoizm, Egotizm, Normatif Egoizm, Psikolojik Egoizm, Etik.*

A Look at Egoism from An Ethical Perspective

Abstract

Egoism as a subject of ethical debate has been consciously or unconsciously misunderstood and criticized by many people. It has even been ignored. Especially in many ethics' books, it has been given less space than other theories that are very close to it, such as hedonism and utilitarianism, or even not mentioned at all. This is not the only problem. The concept also has etymological problems. In particular, it is understood that the concept of egoism is often confused with the term egotism. Moreover, it is seen that the fact that egoism is not considered as an ethical theory in moral philosophy discussions is due to the fact that only one dimension of egoism is considered. This single dimension is its category of Psychological Egoism; it is clear that this field is a psychological description rather than an ethical theory. However, the normative dimension of Egoism is also overlooked. However, it is a fact that the two main categories at this level, Ethical Egoism and Rational Egoism, claim and strive to gain a place for themselves in the ethical field. In this study, by trying to address these efforts, the concepts of egoism-egotism will be examined and the psychological and normative forms of egoism and their basic assumptions and assumptions will be defined.

Keywords: *Egoism, Egotism, Normative Egoism, Psychological Egoism, Ethics.*

ⁱ Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Felsefe Bilim Dalı Doktora Programında Doç. Dr. Recep Batu GÜNÖR danışmanlığında yürütülen Mustafa Sarp tarafından hazırlanan "Egoizmin İki Yüzü: Thomas Hobbes ve Ayn Rand" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

ⁱⁱ Öğr. Gör., Kırıkkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü, e-posta: msarp@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9256-8247.

Structured Abstract

Egoism as a subject of ethical debate has been consciously or unconsciously misunderstood and criticized by many people. It has even been ignored. Especially in many ethics' books, it has been given less space than other theories that are very close to it, such as hedonism and utilitarianism, or even not mentioned at all. This is not the only problem. The concept also has etymological problems. In particular, it is understood that the concept of egoism is often confused with the term egotism. Moreover, it is seen that the fact that egoism is not considered as an ethical theory in moral philosophy discussions is due to the fact that only one dimension of egoism is considered. This single dimension is its category of Psychological Egoism; it is clear that this field is a psychological description rather than an ethical theory. However, the normative dimension of Egoism is also overlooked. However, it is a fact that the two main categories at this level, Ethical Egoism and Rational Egoism, claim and strive to gain a place for themselves in the ethical field. At this point, in order to make Egoism clearly understandable, it is first necessary to look at its conceptual dimension. Here, it is seen that Egoism is derived from the Greek word 'Ego' (εγω) and is used in the sense of selfishness or someone who always talks about himself. When we look at English dictionaries, it is understood that it is paired with the word egotism. However, although it is customary to use these two concepts interchangeably in everyday use, the situation is different on the philosophical plane. It is understood that the fact that a person strives to advertise that he/she has an ego at the highest level and constantly strives to bring himself/herself to the forefront in a constant manner refers to egotism, not egoism. Unlike this situation, egoism aims to open the doors of an ethical field, not an individual life. Egoism, which first tries to reveal this in a descriptive manner with psychological egoism acting in the nature of human beings, evolves with the effect of criticism directed against itself and makes an effort to move to the normative dimension. Here, ethical egoism and rational egoism appear as the first order. It is understood that the main goal of these two categories of egoism as a normative ethical theory is to construct egoism as an ethical theory. The main difference between both the Psychological, Ethical and Rational categories is the principle on which they try to establish the link between agent and action. Psychological egoism links this relationship to human nature and claims that the agent will act in a way that maximizes his/her own welfare by nature. From this point of view, there is a natural necessity between the agent and his/her action, which brings with it a lack of alternatives. This closes the doors of the ethical field to egoism. In this respect, egoism, which jumps to the next level, finds itself in the first level of the normative field, namely Ethical Egoism. Here, the key concept that allows it to look through the ethical window is 'necessity'. Because in the Ethical category, the agent does not perform his/her action out of natural necessity. Accordingly, each of us must act in a way that maximizes our own welfare. The principle of 'ought' offers human beings an alternative The alternative of doing or not doing. Here we encounter the concepts of will and responsibility. The Ethical Egoist, as an agent, consciously chooses to act according to his or her own good. because, according to Ethical egoism, he or she ought to choose. But this cannot be more than a recommendation. after all, since ought entails doing and not doing, this category is a kind of guideline and cannot be more than an instruction manual for the agent. This allows egoism to open up the ethical sphere. The other is the Rational category. Here, the important concept is 'action that is fully informed'. This means that this category has an epistemological character. Because according to rational Egoism, it is rational for human beings to act in order to increase their own good. Acting to the contrary is not rational. But the rationality of a choice depends on the fact that the agent has all the information about that choice. Otherwise, it cannot be rational. This study will try to clarify all these problems and approaches.

“Felsefe rasyonel bir varlık için bir gerekliliktir: Felsefe bilimin temelidir, insan zihninin düzenleyicisidir, bilgisinin bütünleştiricisidir, bilinçaltının programlayıcısıdır, değerlerinin seçicisidir.”
(Rand, 1975, s. 4)

Giriş

Alexandre Dumas'ın 'Üç Silahşorlar' adlı eserinde yer verdiği ve dillere pelesenk olmuş *“hepimiz birimiz, birimiz hepimizi için”* (Dumas, 2001, s. 22) düsturunu bir çoğumuz hatırlarız. Bu ifadenin birlik ve beraberlik hissiyatını bu kadar güzel bir şekilde açıklaması, herkesçe hemencecik kabul edilmesi ve eleştiriye tabi tutulmaması, gerçekten de taktire şayandır. Bunun temelinde büyük ihtimalle insanın iyi ve güzel olana yatkınlığının yer aldığı düşünülebilir. Fakat aynı insan, bu tutumun tam zıddında davranışlar da ortaya koymaktadır. İfrat ve tefrit içeren bu çift kutupluluğu da başka hiçbir varlıkta görmek mümkün değildir. Bundan dolayı karanlık bir odada, elindeki bir mumun oluşturduğu ışığın yardımıyla erdem peşinde koşan insanın aklına *“madem insanlar, iyi ve güzeli istemektedirler; peki insanlar arasındaki şiddet ve olumsuzluk içeren kötü davranışların varlığı neyle açıklanmalıdır”* sorusu doğal olarak gelecektir.

Herkes için değilse bile, birçoğunun erdem, mutluluk, güzel ve iyi gibi kavramları kullanarak diğerlerinin yaşamına müdahil olmaya çalıştığını görmek de mümkündür. Çünkü genel manada insanın doğasının *“ahlaki olana dair sağlam bir ön-bilgi veya anlayışa sahip”* (Çilingir, 2003, s. 11) olduğu düşüncesi hakimdir ve bu özelliğiyle insanın, iyi ve güzelin inşası adına diğerleri üzerinde böyle bir müdahaleyi kendinde hak gördüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla akıl sahibi her varlığın karşı karşıya kaldığı böyle durumda, kendine birtakım sorular sorması beklenir. Şöyle ki: *“İnsanın sahip olduğu iyi ve güzel olana dair bilgisi ne ölçüde gerçeklikle uyumaktadır?”, “Tam bir uyuma mümkün olsa dahi, bu onun diğerlerinin yaşamına müdahil olma hakkını verebilir mi? “Herkes, diğerleri üzerinde empati oluşturabilir mi?”, “Eğer bu olası bir durum ise kendi içindeki iyi ve kötü arasında kalma durumundan çıkmasına ne kadar yardımcı olabilir?”, “İnsanın, diğerlerinin seçtikleri eylemlere karşı müsamaha göstermesi ne ölçüde mümkün olacaktır?”*

Bu ve benzeri sorulara yanıt verebilmek güç olsa da felsefi alanda azınlık olarak kabul edilebilecek bazı etik çalışmaların, bu yönde çabalar ortaya koyma çalıştığı görülmektedir. Bu makalede de inceleme alanımızın sınırını belirlediğimiz Egoizm ve onun temellendirmelerine değinilmeğe çalışılacaktır. Bu konuyu seçmemizin nedeni ise tüm negatif anlamlandırmalara rağmen Egoizmin insanın bulunduğu araftan nasıl kurtulacağıyla ilgili ona rehberlik edebileceği iddiasında bulunmasıdır. Özellikle Walker'ın ifade ettiği üzere Egoizm, insanlar arasındaki her türlü fanatik nitelikteki güdüyü törpüleyecek bir özelliğe sahiptir. (Walker, 1972, s. 14) Walker'ın burada büyük bir iddiada bulunduğu görülmektedir. İddianın tutarlılığı veya geçerliliği bir yana, Walker'ın bu tavrının bizatihi kendisi bile Egoizme yönelik bir felsefi araştırmada bulunmak için yeterli görülmektedir.

Egoizmin insana sunduğu bu kurtuluş iddiası, bütün eleştirileri doğal olarak kendi üzerine çekmiştir ve günümüz ahlak felsefesi tartışmalarında çok saygı görmediği anlaşılmaktadır. Fakat Egoizm savunucuları, bu durumun adil olmadığını ve bilinçli ya da bilinçsiz Egoizmin yanlış ve eksik anlaşılmasının söz konusu olduğunu düşünmektedirler. Etik tartışmalara bakıldığında gerçekten de Egoizm kadar ötekileştirilmiş, dış kapının dış mandalı yapılmış (Burgess-Jackson, 2003, s. 357) başka bir teoriyle karşılaşmak imkansızdır.

Egoizm, diğer etik yaklaşımlar tarafından görmezden gelinmesine ve saygı duyulmamasına rağmen kendisinin bir etik teori olduğu iddiasında ısrarcıdır. Bu ısrarı, onun küçümsenmesine engel olmamıştır; aksine kendisine anlam dahi yüklenmediği anlaşılmaktadır (Burgess-Jackson, 2003, s. 357). Bu da çok doğaldır çünkü saygı duymak ve anlam yüklemek, onu kabul etmek demek olacağından; küçümsenerek görmezden gelinmiştir.

Etik sahaya üst bir perspektiften bakıldığında, bu kategorinin şu iki özelliği yansıttığı söylenebilir: İlki, etik alanda inşa edilmeye çalışılan yasalara uyma hususunda önemli olan niteliğin, bilinçlilik olduğudur. İkincisi ise, oluşturulan bu etik alana mal olmuş kuralların dışına, yine bilinçli bir şekilde çıkabilmenin mümkün olmasıdır. Kısacası etik bir duruştan söz edilecekse, bu iki şart belki yeterli olmasalar da bunların gerekliliklerinin genel manada kabul edildiği anlaşılmaktadır (Mulholland, 1989, s. 546). Çünkü açıkça insanın iradesinden söz edilmesi ancak bu açıdan mümkün olmaktadır. Aksi taktirde insani iradenin ortaya çıkması olasılıksızlık halini alır. Şöyle ki, her birimiz kendi oluş sürecimizin her mertebesinde birçok seçenekle karşılaşmakta ve her daim bunlardan birini kendi irademizle seçmekteyiz. Ancak bu koşul sayesinde özgür olmanın gerçek manasını kazanmaktayız (Topçu, 2012, s. 73). Bu mana ise insana bir ahlaki duruş yüklemekte ve onu 'kişi' mertebesine çıkarmaktadır. Hilmi Ziya Ülken'in ifade ettiği üzere "*Kişi, ahlaki hareketin gerek etkeni gerekse hedefidir*" (Ülken, 2001, s. 208). Burada konumuz gereği akla "Bir fail olarak Egoist'in bir Kişi olmaliğundan söz edilebilir mi?" ya da "Egoizm'in dünyasında bir iradi mertebe kurulabilir mi?" soruları doğal olarak gelecektir. Hobbes'un insanın doğasında bulunan ve onun ayırt edici bir özelliği olarak nitelendirdiği 'merak arzusu'nun itici gücüyle bu tür soruları ve benzerlerini üretmek mümkündür. Fakat burada bu suallere cevap vermeden önce felsefi araştırmanın da doğası gereği; ilk yapılması gerekenin 'Egoizm' kavramının sınırlarını çizmek olmalıdır. Bunun içinde öncelikle -Foucault'un terminolojisiyle ifade edecek olursak- 'bilginin arkeolojisi' açısından bir madenci gibi onun kavramsal temellerine inmek yararlı olacaktır.

Kavramsal Üçleme: Egoizm, Egoist ve Egotist

Egoizm, Yunanca 'Ego'(εγω) kelimesinden türetilmiştir. Etimolojik açıdan bakıldığında Türkçe'mize Fransızca 'egoisme' ve İngilizce 'egoism' sözcüklerinden geçmiş olduğu kabul edilmekte olup; 'bencillik' ya da 'hep kendinden söz eden' anlamlarında kullanılmaktadır (Nişanyan, 2009, s. 153). Türkçe dil sözlüklerine bakıldığında ise Egoizmin 'bencillik'¹ olarak karşılık bulduğu görülebilir. Yabancı sözlüklere göz gezdirildiğinde Egoizm

¹ Türk Dil Kurumunun sözlüğü için bkz. Erişim: <https://sozluk.gov.tr> 20.11.2023

kavramıyla ilişki olan 'Egotizm' ile karşılaşmak mümkündür. Egotizm, insanın yalnızca kendini önemsemesi, kendine değer vermesi ve kendi benini diğerlerinden daha iyi ve mükemmel görmesi olarak anlandırılmaktadır (Cambridge University, 2003, s. 392). Buradan da anlaşıldığı üzere gündelik dilde 'Egoizm' ve 'Egotizm' birbirleri yerlerine kullanılabilir. Mamafih felsefi düzlemde durumun ayırımına dikkat etmek gerekir. Özellikle etik perspektiften egoizme bakılmak isteniyorsa, bu iki kavram arasındaki ayrımın net bir şekilde çizilmesi zaruriyet arz eder.

Feldman, bu ayırma dikkat çekmeye çalışmıştır. O, 'Etiğe Giriş' adlı eserinde 'Egoizm' ile 'Egotizm'i birbiri yerine kullanmanın bir hata olduğunu ve aslında bunlar arasında düşünüldüğü gibi bir bağ olmadığını göstermeye çalışmıştır. Ona göre eğer bir 'Ben', daima kendisinin önemini ön plana çıkarıp; hatta bunu abartıp, tüm gözlerin kendi üzerinde olmasını arzu ediyor; en üst derecede bir egosu olduğunu diğerlerine kanıtlamak için varıyla yoğunlaştırıyorsa, bu 'Egoist' değil; 'Egotist'tir. Onun düşünce sisteminin ve yaşam biçiminin bütününe de 'Egotizm' adı verilmektedir. Kısacası Feldman açısından Egotist, tam anlamıyla sinir bozucu bir kişiyi ifade eder. Bunun aksine eğer etik bir sahada olup doğruluktan söz edilmesi gerekiyorsa Egoizm, konkre bir 'Ben' olarak fail için neyin gerekli ve yeterli olduğunu belirleyen ilkeleri inşa etmeyi hedefleyen hem felsefesi ve hem de daha da özel bir kategori olarak etik bir sistemi ifade etmektedir (Feldman, 1978, s. 84). Bu açıdan bakıldığında bu iki kavram arasındaki karşıtlık ve alakasızlık net bir şekilde görülebilecektir. Bu durumu daha berrak hale getirmek adına Feldman "*Egoist olmaksızın Egotist, Egotist olmaksızın da Egoist olunabilir*" (Feldman, 1978, s. 84) demektedir. Egoizme etik pencereden bakma çabasında bu ayırma dikkat edilmesi önemlidir.

Egoizmin kavramsal arkeolojisine devam edecek olursak; bu noktada felsefe sözlükleriyle de temas etmek gerekir. İlk olarak Cevizci'nin sözlüğüne bakıldığında bu kavramın "*her insanın kendi iyiliğini gözetmesi ve kendi çıkarlarını hayata geçirmesi gerektiğini; yaşamdaki en yüksek ikinin kişinin kendi için tüm tatminleri karşılaması ya da gerçekleştirilmesi olduğunu, kalan tüm değerlerin bundan çıktığını savunan anlayış.*" (Cevizci, 2002a, s. 337) şeklinde tanımlandığı görülebilir. Ayrıca Bolay Hoca'nın kendi felsefe sözlüğü çalışmasında 'Egoizm'i ahlaki değerleri yok sayan ve kişinin kendi çıkarlarını öne çıkaran davranış şekli (Bolay, 2013, s. 43) olarak ifade ettiği anlaşılmaktadır. Burada özellikle Feldman'ın ayırımına dikkat çektiği egoizm ve egotizm arasındaki anlam karmaşasını daha net görmek mümkündür. Bolay Hoca'nın tanımlamasının Feldman'ın egotizm tanımına daha uygun düştüğü söylenebilir. Buna ek olarak yabancı dilde yayınlanmış felsefe sözlüklerinde ise Egoizmin "*her bireyin nihai olarak kendi refahını araması gerektiğini*" (Runes, 1942, s. 88) ya da "*insanların her zaman kendi çıkarlarına olduğuna inandıkları şeyi yaptıklarını*" (Audi, 1999, s. 255) iddia eden bir görüş olarak tanımlandığı görülmektedir. Egoizm kavramındaki bu tür bulanıklıkları daha berraklaştırmak adına etik alanda nasıl tanımlandığına da bakılmasının yararı olacaktır.

Egoizmin İki Yönü: Psikolojik ve Normatif

Ahlak felsefesi çalışmalarında Egoizmin, özellikle normatif olarak, kişinin kendi çıkarını düşünerek davranışa geçmesi biçiminde ele alındığı görülmektedir ve bu durumun tüm insanlar için geçerli olduğu kabul edilir (Blackburn, 1996, s. 115). Burada normatiften, mekan ve zaman açısından soyutlanmış, yalnızca kurala ve şekle dayalı etik postulatlar üzerine sorgulama yapılan felsefi düşünce kastedilmektedir (Ülken, 2001, s. 14). Normatif etik, etiğin ana ilkeleriyle uğraşır ve davranışları konu alır. Bunların doğruluğu ya da yanlışlığıyla ilgilenir ve buna bağlı olarak normatif etikte hangilerinin yapılacağı ya da yapılamayacağı belirlenmesi önem teşkil eder. Bu tür belirlemeler yaparak insanın ahlaki görevlerini ve sorumluluklarının sınırlarını çizmeyi ödev edinmiştir (Kagan, 1992, s. 223). Bu açıdan bakıldığında tabiri caizse bir kullanma kılavuzuymuş gibi etiğin bu kategorisi, insana rehberlik etme özelliğini taşımaktadır. Velhasıl normatif etik, kişinin etik açıdan iyi ya da kötü olarak belirlenmesini sağlayacak kuralların, hangileri olduğunu ortaya koymaya çalışan bir etik teori (Cevizci, 2002b, s. 7,8) olarak karşımıza çıkar. Kısacası normatif açıdan egoizme bakıldığında şu ilkeyle karşılaşıldığı görülmektedir: İnsan, kendi iyiliğini maksimize etmek için elinden gelen her şeyi etik açıdan yapmak sorumluluğundadır. Bu kural gereği insan, yararı olmadığı sürece fail olarak o davranışı ortaya koymak açısından herhangi bir zorunluluğa tabi değildir (Feldman, 1978, s. 80). Bu zorunsuzluğu aslında onun kendi refahına göre hareket etmesine yönelik sorumluluğunun bir sonucudur.

Normatif etik teori olarak egoizm ya da başka bir ifadeyle 'Normatif Egoizm', egoizmin ele alındığı iki temel kategoriden sadece biridir. Diğeri ise psikolojik kategoridir. Bu alanda Egoizm, insanın doğasına eğilir. Bu açıdan olması gerekenden değil; olandan bahsetmeye çalışır. Buna göre insan, varlık koşulu gereği sadece kendi çıkarlarına göre hareket eder; hatta onun buna güdülenmiş olduğu kabul edilir (Campbell, 2001, s. 446). Buna örnek teşkil etmesi açısından Thomas Hobbes'tan söz edilebilir. Ona göre insan yaşamsal hareket gereği hazza yönelen; acıdan da kaçan bir varlıktır. İnsanın herhangi bir nesneyle teması durumunda bu temas, insanın yaşamsal hareketine yardım ediyorsa haz; eğer ona engel olup yavaşlatıyorsa acı ortaya çıkar (Hobbes, 1839, s. 403). İnsan da bu haz ve acının ortaya çıkışına göre eylemde bulunmaktadır. Bu açıdan o, hazın ortaya çıkmasını sağlayan şey her neyse, onu arzulayacak ve ona ulaşabilmek için elinden geleni yapacaktır (Stephen, 1904, s. 119). Çünkü Hobbes'e göre failin bir şeyi arzulaması aynı zamanda onu sevmesi anlamına gelirken; acı duyması ise nefreti ortaya çıkarmaktadır (Hobbes, 2004, s. 47). Hobbes'un bu düşünceleri kendisine egoizmin psikolojik mertebesinin kapısını aralamasına izin verirken; onun "*bir insanın iştahı ya da arzusunun yöneldiği şey, o insan bakımından, iyi bir şeydir*" (Hobbes, 2004, s. 48) şeklindeki net ifadesi, Psikolojik Egoizmin alanına tamamen girmesine imkan tanır. Özellikle "*Her insan kendi payına, kendisini memnun eden ve hoşuna giden şeye iyi, hoşuna gitmeyen şeye de kötü der*" (Hobbes, 1811a, s. 32) şeklindeki cümlesi, bu durumu daha anlaşılır hale getirmekte ve onun bu görüşlerinin 'Psikolojik Egoizmin', insanın genel olarak bencil olduğu kabulü (Billington, 2011, s. 57) ve yaşamı boyunca kendi refahını maksimize etme istenci içinde olduğu (Günör, 2019, s. 65) iddiasıyla örtüştüğünü göstermektedir.

Psikolojik Egoizmin temel iddiası, tüm insanların yaşamları süresince iyi bir hayat yaşamayı istedikleri ve bunundan dolayı da bunu elde etmek için ellerinden ne geliyorsa yapacaklarıdır (Günör, 2019, s. 65). Özellikle Schopenhauer'un insanların eylemlerini şekillendiren üç temel ilkedden birini egoizm olarak belirlemesi ve bunu da failin kendi iyiliğinden başka bir şey düşünmemesi olarak tanımlaması burada örnek olarak verilebilir (Çilingir, 2003, s. 80). Egoizmin bu evresinde insan var oluşu gereği 'bencil' olarak anlamlandırılmaktadır ve bu yüzden de bir fail olarak insanın hedefi kendi kişisel tatmini olduğu kabul edilir (Billington, 2011, s. 57) ve failin kişisel tatmini, onu tek bir hedefe yönlendirmektedir. Bu hedefin de insanın 'kendi mutluluğu' (Department of Philosophy, Stanford University, 2023) olduğu anlaşılmaktadır. Buna ek olarak psikolojik egoizmin önemli kabullerinden biri de özgeci olarak anlamlandırılan tüm eylemlerin aslında temelinde kişinin kendi mutluluğunu istemesinin yattığıdır. (Billington, 2011, s. 58). Buna örnek olarak Platon'un "Sokrates'in Savunması" adlı yapıtındaki Kriton'un sarf ettiği sözler verilebilir. Kriton, burada Sokrates'e "ölümün benim için felaketten çok daha acı olacak" (Platon, 2012, s. 69) derken özgeci gibi görünse de, diyalogun devamında sarf ettiği "sana para harcayarak kurtarmak olanaklıyken bunu ihmal ettiğimi sancaklar" (Platon, 2012, s. 69) ya da "maddiyata dostlarımdan fazla değer verdiğinin sanılmasından daha utanç verici ne olabilir" (Platon, 2012, s. 69) şeklindeki ifadelerinin; psikolojik egoizmin 'insan her daim kendi mutluluğunu düşünerek eylemde bulunur' ilkesi göz önüne alındığında; aslında Kriton'a özgeci bir anlam kazandırmasının aksine onun daha çok bir egoist olarak yorumlanmasına kapı açtığı görülmektedir.

Psikolojik egoizm, insanın doğasını temele almaktadır. İnsan doğal bir varlık olarak kendi doğasına göre eylemde bulunması kadar olağan bir durum yoktur. Dolayısıyla insan, doğasıyla baş başa bırakılır ve bu durum ona alternatifsiz bir alan sunar. İnsan, ne eyliyorsa öyle olmak zorunda olduğu için eylemiştir; farklı türde bir eylemi gerçekleştirmesi düşünülemez (Audi, 1999, s. 255). Fail olarak psikolojik egoistin bu durumu, onun etik alana girmesini engellemekle beraber; psikolojik egoistin, kendine böyle bir ödev yüklediğini de gösterir. Egoizm, bu mertebede ahlaki bir değerlendirme yapmaktan çekinmekte; hatta uzak durmaktadır. O yalnızca, insan doğasının tahlilini yapmakta ve insanı betimlemekle yetinmektedir. Fakat yine de onu bu tavrından dolayı önemsiz ve anlamsız olarak değerlendirmek, onu eksik anlamak anlamına gelir. Çünkü her ne kadar etik kategoride yer alması zor da olsa Psikolojik Egoizm ile normatif kategoride yer alan Etik Egoizm arasında önemli bir bağ vardır. O da insanın doğasıdır. Psikolojik Egoizmi yok saymak, insanın doğasını da görmezden gelmek olarak anlamlandırılacağından; Etik Egoizm insandan doğası gereği yapması imkansız olan şeyleri talep etmiş olacaktır (Campbell, 2001, s. 446). Fakat bu da onu ahlaki ödevin 'hiçbir failin hiçbir şekilde ortaya koyamayacağı bir eylemden sorumlu tutulamayacağı' ilkesiyle karşı karşıya getirir (Feldman, 1978, s. 88). Dolayısıyla etik alanda kendine yer açabileceği iddiasında olan Etik Egoizm, böylelikle bir çelişkiye sürüklenecektir. Kısacası Egoizmin bu iki mertebesini keskin bir şekilde birbirlerinden ayırmak mümkün olmamakla birlikte; bu durum egoizmin tüm kategorileri için geçerlidir; tümü birbirine bağlıdır.

Normatif egoizm, belli açılardan Psikolojik Egoizmden ayrılarak insanın doğasına odaklanmaksızın, kişinin kendi çıkarlarına göre davranması gerektiğini vurgular. Kısacası tavsiye niteliğindedir. Bu açıdan bakıldığında egoizm, bu alanda etik bir şekilde bürünür (Campbell, 2001, s. 446). Böylelikle etik bir karaktere kavuşan egoizm, kişinin nihayetinde sadece kendi refahını araması gerektiğini vurgulamaya çalışmaktadır.

Egoizmin normatif kategorisini ilk biçimi olan Etik Egoizm, insanın kendisi için mühim olan tek şeyin, yine kendi iyiliği olduğunun ve ne olursa olsun bu yönde davranışta bulunması gerektiğinin altını çizmeye çalışır (Runes, 1942, s. 88). Buna karşın psikolojik egoizm, güdü kavramının etrafında şekillenir ve insanın doğasında yer alan arzuyu merkeze koyarak; insan doğası ve eylem arasındaki bir zorunluluğa işaret eder. 'Etik egoist', 'gereklilik' sayesinde alternatiflerle karşı karşıya kalırken; 'Psikolojik Egoist', alternatifsizlik içinde kendi refahını en iyi şekilde inşa etmek zorundadır. Bu bir gereklik değil; zaruriyettir. Gerekli ve zaruri kavramları arasındaki ayrım, egoizmin psikolojik ve normatif sınıflamalarındaki ayrımı ortaya koyar. Şöyle ki 'gerekli' kavramı, bizi etik alandaki 'yapabilir'e götürmektedir. Yapabilirlik ise, failin eylemi gerçekleştirebilmesi olasılığının yanında; bunun aksinin mümkünlüğüne de izin vermektedir (Nielsen, 1959, s. 502). Sonuçta kişiye yapıp yapmama hususunda seçim hakkı tanınmakta olup; iradenin meşruiyetine olanak tanır. Sözün özü, işte tam da bu nokta etik saha, egoizme göz kırpar.

Etik egoizm, Normatif Egoizmin iki ana alt kategorisinden ilki olarak karşımıza çıkar ve egoizme etik bir karakter kazandırdığı görülmektedir. Diğer ise failin yalnızca kendi refahını gözetmesi onun rasyonel tavrının bir neticesi olduğunu düşünen 'Rasyonel Egoizm'dir (Campbell, 2001, s. 446). Egoizmin bu iki biçimine normatif etik teoriler içerisinde yer verilmesinin nedeni, normatif etik kavramının tanımıyla bağlantılıdır. Daha önce de ifade edildiği üzere 'Normatif Etik', kurala dayalı olup; şekilseldir ve aynı geometri ya da matematiğe benzer biçimde soyut kavramlar üzerinde yoğunlaşmaktadır (Ülken, 2001, s. 14). Düzlemsel geometriye ait olan iki nokta arasındaki en kısa mesafe bir doğru bildirir ilkesinde olduğu gibi; normatif etik de genel ve geçer ya da başka bir ifadeyle evrensel ilkeler ortaya koyma çalışır. Normatif ya da diğer adıyla kural koyucu ahlakın bu ilkelerine örnek olarak "masum insanlara işkence etmek kötüdür" ya da "insanların anne babalarına hastayken bakmaması acımasızlıktır" ya da "sadece ve sadece haz kendinde iyidir" şeklindeki ifadeler verilebilir (Kılıç, 2006, s. 185). Bu tür ifadelerle bu etik kategori aslında, tavsiye edici ve yol gösterici bir özellik taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında egoizmin hem etik hem de rasyonel kategorisinin insana genel yönlendirici ilkeler öne sürmekte olduğu anlaşılmaktadır.

Etik Egoizmin en önemli özelliği, failin kendi refahını maksimize edecek şekilde eylemde bulunmayı tercih ederken bunu insan doğasının zorunluluğuyla değil; kendi iradi seçimiyle gerçekleştirdiği kabullüdür (Göklap & Günör, 2022, s. 80). Öyle olması gerektiğini düşündüğü için eylemde bulunmuş olması, egoizmin etik alana sığmasına yardımcı olur. Bu sığrayış onu psikolojik kategoride yer alan fizyolojik ve biyolojik etkenlerden kurtarmaktadır (Nielsen, 1959, s. 502). Özellikle daha önce de ifade edildiği üzere, bu zorunluluktan egoizmi kurtaran, etik egoizmdeki 'gereklilik' ilkesidir. Kısacası Etik Egoizm, Psikolojik Egoizmin

“yapar”ından “yapabilir”e geçişi (Nielsen, 1959, s. 502,503) ifade eder ve yapabilirliğin varlığı orada seçimin olduğu anlamına gelir. Bu açıdan seçeneksizliğin baş gösterdiği bir durumda ahlaki bir nitelikten söz etmenin mümkün olmayacağı gibi; bir yerde seçeneğin olması da ahlaki değerlendirmeyi de beraberinde getirmektedir (Billington, 2011, s. 53). Bu alternatifliğiyle egoizm, etik mertebeye sıçrayarak; ahlaki alanın kapılarını aralama fırsatını bulur.

Egoizm, normatif bir niteliğe bürünerek etik alanda meşruiyetini kazanmaya çalışmışsa da bu çabası boyunca ona yöneltilen eleştiriler, onu kendi içinde evrimleşmeler yaşamak zorunda bırakmıştır. Özellikle normatif kategorinin içinde yer verilen etik egoizm kendi içinde ‘Kişisel’, ‘Bireysel’ ve ‘Evrensel’ olmak üzere üç oluşum yaşar (Philosophy.lander.edu, 2024). Fakat egoizmin bu değişimi burada bitmez ve karşımıza son hadde ‘rasyonel’ bir yüzle çıkar (Campbell, 2001, s. 448) ve ‘Rasyonel Egoizm’ adını alır.

Egoizmin bu kategorisine göre bir yerde ahlaki sahadan söz edilmesi ve failin eyleminin bu alanda yer bulabilmesi için öncelikle fiilin rasyonel bir nitelik taşıması gerekmektedir. Eylemi rasyonel bir özelliğe büründürecek ilke ise, ‘insanın kendi refahını maksimize etmeyi istemesinin her daim rasyonel, yani akla uygun ve doğru olduğu’dur. Bunun aksinin ise asla akla uygun olmayacağı yani rasyonel kabul edilemeyeceği (Baier, 1993, s. 201) kabulüdür. Bu açıdan Rasyonel Egoizmin genel varsayımı şu şekilde özetlenebilir: Fail, eğer bir eylemde bulunacaksa, kendi çıkarını ve refahını gözetmesi gerekir ki bu yapabileceği en rasyonel harekettir (Shaver, 1999, s. i). Özellikle burada Ayn Rand’ın bu konudaki düşünceleri örnek verilebilir. Çünkü o, akli insanoğlunun hayatta kalma aracı olarak kabul etmektedir (Bernstein, 2008, s. 26). Şöyle ki doğanın hayvan ve insana eşit ölçüde yaklaşmadığı görülmektedir. Çünkü hayvana her şey, doğa tarafından hazır verilirken; insana aynı ölçüde davranmamış ve ona hiç yardım etmemiştir. Kısacası doğa insana bu konuda cömert olmayıp, hiçbir şeyi hazır sunmamıştır. (Mengüşoğlu, 2015, s. 421-423). Bu konu hakkında Bernstein şu ifadeleri kaleme almıştır:

“Tüm türler doğa tarafından hayatta kalmalarını sağlayan belirli özelliklerle donatılmıştır. Örneğin kuşların uçmalarını sağlayan kanatları vardır. Aslanların avlarını parçalayabilecekleri pençeleri ve dişleri vardır. Antiloplar, aslanları geride bırakmalarını sağlayan büyük bir ayak hızına sahiptir. Filler, onları yırtıcı saldırılara karşı dayanıklı kılan muazzam boyut ve güce sahiptir. Bu hayvan türleri fiziksel özellikleri ve faaliyetleri sayesinde hayatta kalırlar. Ancak insan bu hayvan türlerinin bedensel özelliklerinden yoksundur; büyük bir cüsseye, güce ya da ayak hızına sahip değildir. Kanatları, kürkü, dişleri ya da pençeleri yoktur. Doğa ona hayatta kalmak için kullanabileceği tek bir araç bahşetmiştir: akıl” (Bernstein, 2008, s. 26).

Kısacası hayvan, yaşamı için gerekli olan tüm araçlara doğa sayesinde sahip olurken; insan, eksik donatılmış bir şekilde kendini doğa içinde bulur ve bu yüzden de yaşaması için gerekli olan her şeyi, kendinin elde etmesi gerekir. (Mengüşoğlu, 2015, s. 67,68). İşte bunu elde etmesi için sahip olduğu güç ise akıldır. Ayn Rand Fountainhead adlı eserinde bu durumu açıkça ifade etmektedir.

“İnsan sahip olduğu akli olmadan hayatta kalmaz. Dünyaya silahsız gelir. Akli onun tek silahıdır. Hayvanlar yiyeceği zorla elde eder. İnsanın ne pençesi, ne dişi, ne boynuzu, ne de büyük bir kas gücü vardır. Yiyeceğini ya ekmeli ya da biçmelidir. Ekmek için bir düşünce sürecine ihtiyacı vardır. Avlanmak için silahlara, silah yapmak için de bir düşünce sürecine ihtiyacı vardır. Bu en basit gereklilikten en yüksek dini soyutlamaya, tekerlekten gökdelene kadar, olduğumuz her şey ve sahip olduğumuz her şey insanın tek bir özelliğinden kaynaklanır- muhakeme eden zihninin işlevi” (Rand, 1993, s. 679).

Anlaşıldığı üzere insanın oluş alanındaki mevcudiyetinin anahtarı, onun akla sahip olmasıdır. Fakat buradaki akıl herhangi bir akıl da değildir. Raynd’ın ifadelerinden anlaşıldığı üzere o, rasyonel bir akıldır; yani işleyen, muhakeme edebilen bir akıl.

Böyle bir aklın önemli özelliklerinden biri de onun epistemolojik bir tarza sahip olmasıdır. Şöyle ki, bir eylemi rasyonel olarak kabul etmek için öncelikle failin eylem hakkında tüm bilgiye sahip olması gerekir (Brandt, 1972, s. 682). Bu açıdan bakıldığında rasyonel eylemden kastedilenin ‘tam anlamıyla bilgisine sahip olunan’ eylem olduğu anlaşılmaktadır. Aksi takdirde makul bir özellikten söz etmek mümkün olmaz. Failin seçimleri hususunda tam bir bilgi düzeyine varmadan sergüzeşt bir şekilde eylemde bulunmasında herhangi bir rasyonellik görmek mümkün değildir. Birçoklarının anlamını bilmedikleri halde ağızlarından da düşürmediği ‘sonunu düşünen kahraman olamaz’ ifadesi burada örnek verilebilir. Bir Rasyonel Egoist için bu sözün ve eylemin hiç tutar yanı olmadığı, Rasyonel Egoizm’in fikirleri göz önünde bulundurulduğunda, kolayca anlaşılabilir. Kısaca söylemek gerekirse Rasyonel Egoist tüm epistemolojik yapısına sahip olduğu önündeki alternatiflerden kendisi için en makul olanı tercih edip; davranışta bulunan kişidir. Bunun tam tersi bir durum Ayn Rand düşüncesinde aklın tam anlamıyla kullanılmaması anlamına gelir ki bu rasyonelliğin ortadan kalkmasıdır. Böyle bir durumda insan rasyonel bir varlık olmaktan çıkar ve bir parazit haline alır. İlkinde insan yapan eden yani alet üreten bir varlık olarak karşımıza çıkarken; ikincisinde ise bir şey üretemeyen bir asalak olarak anlamlandırılır. Bu konuyla ilgili Rand, aşağıdaki ifadeleri kaleme almıştır:

“Yeryüzünde insana hiçbir şey verilmez. İhtiyacı olan her şey üretilmek zorundadır. Ve burada insan temel alternatifiyle yüzleşir: sadece iki yoldan biriyle hayatta kalabilir -kendi zihninin bağımsız çalışmasıyla ya da başkalarının zihinleri tarafından beslenen bir parazit olarak. Yaratıcı yaratır, parazit ödünç alır. Yaratıcı doğayla tek başına yüzleşir, parazit ise bir aracı vasıtasıyla. “Yaratıcının kaygısı doğayı fethetmektir. Parazitin kaygısı ise insanların fethidir.” (Rand, Fountainhead, 1993, s. 679)

Parazit olmakla yaratıcı olmak arasında bir ayrım yapan Ayn Rand, bu ikisi arasındaki sınırı belirleyen rasyonel aklın, mutluluğun da bir aracı olarak anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır. Eğer insanoğlu mutluluğun peşinde koşuyorsa ve onu kucaklamak istiyorsa tüm eylemlerinde rasyoneliteye bağlılığını göstermek zorundadır (Bernstein, 2008, s. 28). Kısacası insan, tatmin edici bir hayatın inşası çabasında yani ölüm kalım meselelerinde; eğitim, kariyer, insan ilişkileri gibi yaşamın maddi ve manevi tüm yönlerinde rasyonel aklına bağlılığını her daim göstermelidir (Bernstein, 2008, s. 31). Çünkü insan parazitlikten kurtulup,

yaşamında yükselmeyi ancak bu yetisini kullanması şartıyla sağlayabilir. 'Atlas Shrugged' adlı eserinde Rand bunu açıkça ifade etmektedir:

"İnsanın yaşamı, doğasının gerektirdiği gibi, akılsız bir vahşinin, yağmacı bir hayduttun ya da beleşçi bir mistiğin yaşamı değil, düşünen bir varlığın yaşamıdır-zor ya da hile yoluyla yaşam değil, başarıya yoluyla yaşam - ne pahasına olursa olsun hayatta kalmak değil, çünkü insanın hayatta kalmasını sağlayan tek bir bedel vardır: akıl" (Rand, 2007, s. 1014)

Bu açıdan bakıldığında rasyonel akıl, aynı zamanda rasyonel bir yaşamı da beraberinde getirmektedir. Bundan kasıt ise Rand'ın ifade ettiği üzere miskin ya da beleşçi bir hayat değil, insanın kendi gerçekliğine uygun irrasyonel olmayan, başarının ve akıl yürütmenin hakim olduğu bir yaşamdır. Çünkü insanoğlunun sahip olduğu bu akıl, kendini gerçekliğin karşısında bulan ve onun önünde cesurca durabilen ve nihayetinde ona sadakatini her daim gösterebilen zihinsel bir süreci ifade etmektedir (Bernstein, 2008, s. 31). Ayn Rand'ın düşüncesinde bu süreç, rasyonalitenin doğası olarak karşımıza çıkar. Rasyonalitenin doğasından kasıt ise insanın *"kendi duyguları, toplumun inançları ya da başka bir şey olsun, karşıt düşüncelerden bağımsız olarak olgulara, gerçeğe, hakikate sarsılmaz bir bağlılığı"*dır (Bernstein, 2008, s. 32). Bunun tam tersi ise irrasyonel bir durumu ifade eder. İrrasyonellik gerçekliği yok saymaktan başka bir şey değildir. *"Her zaman her yerde gerçekliği dolandırmaya yönelik bir politikadır"* (Bernstein, 2008, s. 33). Ayn Rand, Atlas Shrugged'da irrasyoneliteni *"kişinin bilincini kasıtlı olarak askıya alması. Düşünmeyi reddetmek...; cehalet değil, bilmeyi reddetmek"* (Rand, 2007, s. 1017) şeklinde tanımlamaktadır. Sonuç olarak irrasyonellik, cehalet olmayıp; gerçeğin bilerek ve isteyerek yani kasıtlı bir şekilde reddedilmesinden başka bir şey değildir. Buna daha açık bir hale getirmek adına bir alkoliğin ya da kumar bağımlısının durumu örnek verilebilir. Bağımlı kişi, bu durumun tüm yaşantısını sekteye uğrattığının ve böyle devam ederse de her şeyini kaybedeceğinin bilgisine sahip olduğu halde; bu gerçekliği reddedip görmezden gelir ki bu irrasyonelliğin net bir göstergesi olarak karşımıza çıkar. Ayn Rand düşüncesinde bu anlamsızlıktan çıkabilmenin, parazitlikten kurtulabilmenin ve insanın refahını maksimize edebilmesinin yegâne yolunun, onun sahip olduğu rasyonel akla her daim bağlılığını göstermesi olduğu anlaşılmaktadır. Kısacası onun düşüncesinde insan kendisinin ne olduğuna karar vermek istiyorsa *"gerçeklikle başa çıkabilen rasyonel bir varlık mı; yoksa acizlik içinde kör bir sığıntı, evrensel akışın savurduğu bir kırıntı mı"* (Rand, 1973, s. 3) olduğunu net bir şekilde belirlemelidir.

Sonuç

Egoizmin yukarıda ela alınan farklı tanımlarına bakıldığında öyle veya böyle insan benliğinin merkeze alındığı görülmektedir. Kendi içindeki çeşitliliğinin nedeni, fail ve eylemi arasındaki ilişkini hangi boyutta kurulmaya çalışıldığı olduğu anlaşılmaktadır. İnsan ve davranışı arasındaki bağın ahlaki 'gereklilik' ilkesiyle mi ya da güdüsel bir 'zorunluluk' mı; yoksa 'rasyonel' bir özellik mi kurulduğu hususu, egoizm içindeki farklılaşmaların en büyük sebebi olarak karşımıza çıkmakta ve böylece Egoizmin, Psikolojik, Etik ve Rasyonel Egoizm adlarını aldığı görülmektedir.

Psikolojik kategoride fail, doğasında sahip olduğu itici güç olan güdünün onun çıkarına göre davranışlarını yönlendireceği düşüncesiyle eylemde bulunur. İçindeki güç daima kendisini yine kendi refahını maksimize edecek şekilde yönlendirecektir. Başka türlü eylemde bulunması doğası gereği mümkün görülmemektedir (Audi, 1999, s. 255). Özellikle egoizmin bu kategorisinde Hobbes'un fikirlerine yer verildiği görülür. İnsan doğasına yüklediği anlam göz önüne alındığında onun psikolojik egoist olarak kabul edilmesi daha anlaşılır hale gelmektedir. Çünkü ona göre insan doğası gereği bencildir ve buna göre eylemde bulunmaktadır. Fakat Hobbes'un, insan hakkındaki bu değerlendirmesinin temelinde, dönemin bilimsel çalışmalarının ortaya koyduğu 'hareket' kavramını yerleştirdiği anlaşılır. Tüm canlılarda yaşamsal ve iradi olmak üzere iki tür hareket kabul eden Hobbes, kan dolaşımı, kalp atışı gibi kontrol edilmesi mümkün olmayan hareketleri yaşamsal; yürümek, koşmak, kolları kaldırmak gibi kas ve iskelet hareketlerini de iradi ya da diğer bir isimle hayvansal hareket olarak tanımlar ve buna ek olarak o, yaşamsal hareketin artmasını haz; yavaşlamasını ise acı olarak belirlemektedir. Bu haz ve acı, onun düşüncesinde insanoğlunun eylemlerini şekillendiren ilke olarak anlam kazanır. Şöyle ki fail hazın kaynağı olan her neyse ona doğru yönelirken; acı durumunda ondan kaçacaktır. Bu yüzden Hobbes' göre fail için haz veren şey onda arzuyu oluşturacaktır ve ona ulaşmak için eylemde bulunacaktır. Bu durum ise sevgi kavramını karşımıza çıkarır. Çünkü onun düşüncesinde arzulanan şey aynı zamanda bir sevgi nesnesiyken; tam tersi bir durumda ise nefretin nesnesi haline gelmektedir (Hobbes, 2004, s. 47). Böylece haz, arzu ve sevgi arasında bağlantı kuran Hobbes, bu yapıya iyi kavramın da ekler. Ona göre failin arzusunun yöneldiği şey onun için bir anlamda da iyi olanı ifade eder (Hobbes, 2004, s. 48). Çünkü deneyimler insanoğlunun kendi refahını artıran ve onu bu konuda tatmin eden her şeyin onun için iyi olduğunu; aksinin ise kötü olarak anlamlandırıldığını açıkça göstermektedir (Hobbes, 1811a, s. 32). Kısacası Hobbes için insan, kendi doğasına uygun bir şekilde kendi yaşamını ve mutluluğunu artıracak biçimde eylemde bulunur; aksi şekilde davranması mümkün görülmemektedir. İşte Hobbes'un insan ve eylemleri arasındaki bağı bu şekilde açıklaması onun egoizmin psikolojik kategorisinde yer bulmasına sebep olmuştur.

Fakat Hobbes'un fikirlerinde de görüldüğü üzere psikolojik egoizmin faili seçenezsizlik içinde bıraktığı anlaşılmaktadır. Yani insanın sahip olduğu doğa ona başka türlü davranma imkanı vermemekte; kısacası alternatif sunmamaktadır. Buradaki insanın doğasının ona başka alternatifler sunmaması durumu Egoizmin bu mertebesine etik pencereden bakılmasını zorlaştırdığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden Egoizmin diğer mertebeye sıçraması kaçınılmazdır ki bu da Normatif sahadaki Etik Egoizmdir. Etik pencereden görülebilmek demek etik kurallara bilinçli bir düzeyde bağlı olmanın yanı sıra yine bilinçli bir şekilde bu kurallara uymama toleransını da taşımaktadır. Başka bir ifadeyle bu durum, iyi olan bir davranışı yapabileme seçeneğine paralel olarak; bunu çığneme alternatifinin de olması anlamına gelir (Mulholland, 1989, s. 546). Ancak bu sayede etik sahada söz sahibi olunabilir. Fakat Egoizm, her ne kadar evrimleşerek kendine etik sahada bir yer edinme fırsatı bulmuşsa da eleştirilenlerinin onun peşinini bırakmadığı açıkça görülmektedir. Bu yüzden de doğal

zorunluluktan kurtulup alternatifliğe sahip olsa da eksik bir özellik hala kendini göstermektedir ki o da rasyonalite olarak karşımıza çıkar. İnsan ve eylemleri arasında alternatifliğin yanı sıra rasyonel aklın da eklenmesiyle birlikte egoizm, kendini başka bir kategoride açar. Bu yeni kategori ise Rasyonel Egoizm'dir. Buna göre insan eğer bir akıl varlığı olarak kabul edilirse, onun eylemlerini kendi iyiliğini maksimize edecek şekilde gerçekleştirmesi, mantıklı bir tavır olacaktır. Böyle davranan bir kişi rasyonel bir tavır sergileyecektir (Shaver, 1999, s. i). Burada ise önemli bir isim olarak karşımıza Ayn Rand'ın çıktığı görülür. Özellikle rasyonel ve irrasyonel insan ayrımı yapması önemlidir. Rasyonel insan, gerçeklik karşısında korkusuzca durabilen, üreten, düşünen ve hakikate kayıtsız bir şekilde sadakatini her daim gösteren biri olarak anlamlandırılırken; irrasyonel insan tek kelimeyle bir parazit olarak karşılık bulmaktadır. Çünkü böyle biri hiçbir şey üretmez, düşünmez, tam anlamıyla asalak bir yaşam sürer (Rand, 2007, s. 1014). Rasyonel bir insan böyle bir hayattan kurtulmak için elinden geleni yapacaktır ve kendi refahını maksimize edebilmek adına rasyonel olan eylem neyse, onun bilgisine ulaşarak onu ortaya koymak üzere elinden ne geliyorsa yapacaktır; yapması gerekir çünkü makul olan budur.

Hasılı bütün bu ifadelerden elde edilen sonuç şudur ki, egoizmin kendi içinde evrimleşerek gerçekleştirdiği mertebelerin birbirlerinden tamamen kopuk olmadığı; belli niteliklerle birbirlerine bağlandıkları anlaşılmaktadır. Egoizmin psikolojik, etik ve rasyonel biçimleri arasındaki farklılaşmanın ise, kişisel çıkar ve eylem arasındaki ilişkinin hangi ilke ve ilkelere bağlı olarak kurulduğuna dayandırıldığı anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Audi, R. (1999). *The Cambridge dictionary of philosophy*. New York: Cambridge University Press.
- Baier, K. (1993). Egoism. P. Singer içinde, *A Companion to Ethics* (s. 197-204). Oxford: BlackWell.
- Bernstein, A. (2008). *Objectivism in one lesson (An introduction to the philosophy of Any Rand)*. UK: Hamilton Books.
- Billington, R. (2011). *Felsefeyi yaşamak-Ahlak düşüncesine giriş*. (A. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Blackburn, S. (1996). *The Oxford dictionary of philosophy*. UK: Oxford University Press.
- Bolay, S. H. (2013). *Felsefe doktrinleri ve terimleri sözlüğü*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Brandt, R. (1972, Nov.). Rationality, egoism, and morality. *The Journal of Philosophy*, 69(20), s. 681-697.
- Burgess-Jackson, K. (2003, July). Deontological egoism. *Social Theory and Practice*, 29(3), s. 357-385.
- Cambridge University. (2003). *Cambridge advanced learner's dictionary*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Campbell, R. (2001). Egoism. C. B. Lawrence C. Becker içinde, *Encyclopedia of Ethics* (s. 446-450). London: Routledge.
- Cevizci, A. (2002a). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma.
- Cevizci, A. (2002b). *Etiğe giriş*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Çilingir, L. (2003). *Ahlak felsefesine giriş*. Ankara: Elis Yayınları.
- Department of Philosophy, Stanford University. (2023, 4 4). *Egoism*. Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/egoism/> adresinden alındı
- Dumas, A. (2001). *Three Musketeers*. USA: Saddleback.
- Feldman, F. (1978). *Introductory to ethics*. USA: Prentice-Hall International.
- Göklap, N., & Günör, R. B. (2022). *Felsefeye giriş*. Ankara: Nobel.
- Günör, R. B. (2019). *Ahlak felsefesinde özgecilik*. Ankara: Atlas Kitap.
- Hobbes, T. (1811a). *Human nature (The English works of Thomas Hobbes od Malmesbury vol. IV)*. (B. W. Molesworth, Dü.) London: John Bohn Press.
- Hobbes, T. (1839). *Elements of philosophy (The English works of Thomas Hobbes vol. I)*. (B. Sir William Molesworth, Dü., & B. Sir William Molesworth, Çev.) London: John Bohn Press.
- Hobbes, T. (2004). *Leviathan*. (S. Lim, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kagan, S. (1992). The structure of normative ethics. *Philosophical Perspectives*, 6, s. 223-242.
- Kılıç, R. (2006). Felsefe ve ahlak ilişkisi. *Din ve Ahlak Felsefesi* (s. 174-200). içinde Ankara: Ankuzem Yayınları.
- Mengüşoğlu, T. (2015). *İnsan felsefesi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Mulholland, L. (1989). Egoism and morality. *The Journal of Philosophy*, 86(10), s. 542-550.
- Nielsen, K. (1959). Egoism in ethics. *Philosophy and Phenomenological Research*, 19(4), s. 502-510.
- Nişanyan, S. (2009). *Sözlerin soyağacı*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Philosophy.lander.edu. (2024, 24 04). *Ethical egoism*. Philosophy.lander.edu: https://philosophy.lander.edu/ethics/ethical_ego.html adresinden alındı

- Platon. (2012). *Sokrates'in savunması*. (A. Çokona, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Rand, A. (1973, August 27). The Ayn Rand letter vol. II No:24 (August 27 1973). 2(24).
- Rand, A. (1975, October). The Ayn Rand Letter vol. IV No:1 (October 1975). 4(1).
- Rand, A. (1993). *Fountainhead*. New York: Signet Book.
- Rand, A. (2007). *Atlas shrugged*. England: Penguin Books.
- Runes, D. D. (1942). *The Dictionary of philosophy*. New York: Philosophical Library.
- Shaver, R. (1999). *Rational egoism -A selective and critical history*. Cambridge-UK: Cambridge University Press.
- Stephen, S. L. (1904). *Hobbes*. London: The Macmillan Company.
- Topçu, N. (2012). *Ahlak*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2001). *Ahlak*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Walker, J. L. (1972). *The philosophy of egoism*. Colorado: Ralph Myles Publisher.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 13.11.2023 Kabul/Accepted: 08.01.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 165-178.

BAĞIMSIZLIK DEVRİ TÜRKMEN YAZARI ORAZ YAĞMUR'UN HAYATI ve ESERLERİ

Yakup SARIKAYA¹

Öz

1980'li yıllardan itibaren perestrojka denilen yeniden yapılanma dönemiyle birlikte Türkmen edebiyatında yeni bir dönem başlamıştır. Bu yeni yapılanmayla birlikte Türkmen edebiyatında yeni bir nesil kendisini göstermiş; edebiyat metinlerinde millî tarih, millî hayat ve millî bilinç işlenmeye başlamıştır. 1991 yılında Türkmenistan'ın bağımsızlığına kavuşmasıyla Türkmen Edebiyatında yeni bir dönem başlamıştır. Bu döneme Bağımsızlık Devri Türkmen Edebiyatı veya Yeni Türkmen Edebiyatı adı verilmektedir. Bağımsızlıkla birlikte Türkmen edebiyatında dönemin ruhuna uygun olarak bağımsızlık ve millî kimlik gibi konular işlenmeye başlamış, bu yolda eserler verilmeye başlanmıştır. Bu yeni dönemde eser vermiş Türkmen yazarlardan biri de Oraz Yağmur'dur. Türkiye'de Oraz Yağmur adıyla tanınan yazarın adı kaynaklarda Oraz Yağmur, Oraz Yağmurov olarak geçmektedir. Asıl ismi ise Orazdurdı Gurbanoviç Yağmurov'dur. Türkmen yazarı Oraz Yağmur başta roman ve hikâye başta olmak üzere edebiyat alanında birçok eser vermiştir. En tanınmış romanı "Duman Daganda" adını taşımaktadır. Diğer romanı büyük Türkmen şairi Mahdumkulu'nun hayatını konu alan "Magtimgulınama" adlı kitabıdır. Oraz Yağmur şiirler de yazmış, şiir etkinliklerine katılmış, yazdığı şiirler Türkiye, Özbekistan ve Azerbaycan'da yayımlanmıştır. Oraz Yağmur bir araştırmacı olarak birçok ülkede düzenlenen bilimsel toplantılara katılıp bildiriler sunmuş, yazdığı makaleler bu ülkelerdeki çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanmıştır. Mevlana, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli gibi Türk mutasavvıflarının ve Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu'nun şiirlerini Türkiye Türkçesinden Türkmen Türkçesine aktarmıştır. Bu şiirleri "Türk Dünyasının Şiir Antolojisi" ve "Boz Gurdun Balaları" adlarıyla yayımlanmıştır. İbrahim Edhem Hazretleri'nin şiirlerini "Edhem Divana - Poem" adıyla yayımlamıştır. Sovyet devrinde yasaklanan Karacaoğlan'ın Türkmenistan'da yeniden tanıtılması için makale ve kitaplar yazmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkmenistan'da tanınması için "Men Atatürk" adlı bir kitap yazmıştır. Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ta Mehmet Akif Ersoy, Karacaoğlan, Mevlana, Hacı Bektaş Veli ve Yunus Emre gibi Türk şairleri ile Atatürk için anma günleri organize etmiştir. Oraz Yağmur, Türkiye'de Türk Dünyasına hizmetlerinden dolayı başta 1999 yılında "Türkiye Cumhuriyeti Liyakat Nişanı" ve 2008 yılında "Türk Kültürüne Hizmet Ödülü" olmak üzere birçok ödül kazanmıştır. Bu yazıda Türkmen yazarı Oraz Yağmur'un hayatı, edebî kişiliği, eserleri ile Türkmen Edebiyatı ve Türk Dünyası Edebiyatındaki yeri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Türkmen Edebiyatı, Oraz Yağmur, Yazar, Roman.*

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: sarikayakup@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-8654-701X.

Life and Works of Oraz Yagmur: A Prominent Turkmen Writer of The Independence Era

Abstract

During the restructuring period of perestroika in the 1980s, Turkmen literature entered a new era. This era witnessed the emergence of a new generation of Turkmen writers who focused on national history, life, and consciousness in their literary works. With the independence of Turkmenistan in 1991, a new phase of Turkmen Literature, known as the Independence Era or New Turkmen Literature, came into being. This period saw the exploration of themes such as independence and national identity in Turkmen literature, resulting in remarkable literary works. One of the notable contributors to this literary movement is Oraz Yagmur, also known as Oraz Yagmir or Oraz Yagmirov in different sources. His real name is Orazdurdi Gurbanovic Yagmirov. Oraz Yagmur made significant contributions to literature, particularly in the form of novels and short stories. His most renowned novel is titled "Duman Daganda" (When the Mist Rises). Another notable work of his is "Magtimgulnama", a literary piece that delves into the life of the famous Turkmen poet Mahdumkulu. Oraz Yagmur also ventured into poetry and actively participated in poetry events. His poems have been published in Turkey, Uzbekistan, and Azerbaijan. As a researcher, Oraz Yagmur attended scientific conferences in various countries and presented papers. The articles he wrote have been published in numerous newspapers and magazines across these countries. Additionally, he translated the poetry of Turkish Sufis such as Mevlana, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli, and Turk poet Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu from Turkish into the Turkmen language. These translated poems have been published under the titles "Poetry Anthology of the Turkish World" and "Cubs of the Gray Wolf". He also published the poems of İbrahim Edhem under the title "Edhem Divana - Poem". Apart from his literary and research contributions, Oraz Yagmur wrote articles and books to reintroduce Karacaoğlan, a poet who was banned during the Soviet period, to the people of Turkmenistan. He also authored a book called "I am Atatürk" to honour the founder of the Republic of Turkey, Gazi Mustafa Kemal Atatürk, in Turkmenistan. Oraz Yagmur organized commemoration days in Ashgabat, the capital of Turkmenistan, to celebrate Turkish poets such as Mehmet Akif Ersoy, Karacaoğlan, Mevlana, Hacı Bektaş Veli, Yunus Emre, and Atatürk. For his contributions to the Turkish World, Oraz Yagmur received numerous awards, including the "Republic of Turkey Order of Merit" in 1999 and the "Service to Turkish Culture Award" in 2008. This article sheds light on the life, literary achievements, works, and significance of Oraz Yagmur in Turkmen literature and the wider Turkish World literature, highlighting his remarkable contributions to the field.

Keywords: Turkmen Literature, Oraz Yagmur, Writer, Novel.

Structured Abstract

Oraz Yagmur is an esteemed Turkmen writer, known for his literary contributions during the Independence Period. He is also referred to as Oraz Yagmir or Oraz Yagmirov in various sources. Born as Orazdurdi Gurbanovic Yagmirov. He graduated from the Turkmen Philology Department of Magtimgulı State University (formerly Maksim Gorkiy University) in 1972. After graduation, Oraz Yagmur worked as a redactor at Turkmenistan Publications for a while, after he worked as a responsible secretary at Mahdumkulu Community, before joining the civil service and working at the Secretariat of the Turkmenistan Council of Ministers for 12 years.

Oraz Yagmur made a name for himself in the literary world with his novel "Duman Daganda (When the Fogs Clears)" published in 1989—the novel deals with the corrupt relationships between administrators and the mafia during the Soviet era. In addition to novels, he wrote stories, poems and he translated Turkish poets' poems into the Turkmen language.

Oraz Yagmur's first story book is called "Ak Takirlar Arasinda", published in 1982. Then, published in 1984, story book titled "Armanli Könül", about it the great Turmen poet Mahdumkulu, and story book titled "Giş Shaligina Siyahat" were published in 1985.

He played a significant role in re-establishing the recognition of the folk poet Karacaoglan, banned in Turkmenistan during the Soviet period. His article "Who Will Let Karacaoglan Out of Prison?" written in 1990, was influential in this regard. Oraz Yagmur's books, "Isn't Your Hair Black?" (1994) and "My Voice Dove, Where Are You?" (2007), also revolve around Karacaoglan.

With the independence gained in 1991, the discussion of Turkmen national identity began in Turkmen literature. During this period, Oraz Yagmur published his second novel, "Magtimgulinama", which he worked on for eight years. The novel tells the story of the life of the great Turkmen poet Mahdumkulu. His third book is a biographical work about the life of the famous Turkmen epic writer "Gurt Yakup", published in 1994. The author's books, "Nuri Halmammet" and Only "Gaygisiz Atabay", published in the following years, are also works in which Turkmen national identity is discussed.

Oraz Yagmur is a translator. He translated the poems of Mevlana, one of the Turkish Sufis, into Turkmen Turkish under the name "Celaledin Rumi, Appear As You Are". He also translated the poems of Yunus Emre as "Let's Love, Let's Be Loved" and wrote a book introducing Haci Bektas Veli. His book "Edhem Divana - Poem" collected the poems of Hazrat Ibrahim Ethem, one of the famous sufis. He also compiled an "Anthology of Poems from the Turkish World". The poetry book published in Turkey under the name "Boz Gurdun Balaları - Niyazi Yildirim Gencosmanoglu" consists of Turk poet Niyazi Yildirim Gencosmanoglu's selected poems translated into the Turkmen Turkish. Apart from Turkish poets, Oraz Yagmur also translated the poems of Azerbaijani poets into Turkmen Turkish.

He wrote a book called "I am Ataturk" to introduce Mustafa Kemal Ataturk in Turkmenistan, which was published in Turkey in 1999.

Oraz Yagmur is also a researcher. His articles and papers have been published in many magazines and newspapers. His critical article on Turkmen literature, "New Era, New Relations", written in 1976, his article "Who Lets the Karacoglan Out of the Prison?", written in 1990, and his paper "Karacaoglan in the Turkmen County", are a few of his notable works.

Oraz Yagmur participated in congresses, symposiums, and conferences in many countries such as Turkey, the Turkish Republic of Northern Cyprus, Azerbaijan, Uzbekistan, and Iran with his papers, and read his poems at poetry festivals, festivals, and poetry competitions. His poems "The Lament of the Karabakh Mother" were published in Azerbaijan, and "The Mill Stone" was published in Uzbekistan.

In 2010, Oraz Yagmur compiled a collection of new jokes of Nasrettin Hodja, known as Ependi in Turkmenistan, which was published in Nicosia, Turkish Republic of Northern Cyprus, under the name "Gülki Dermeni (Laughter Medicine)".

To strengthen the cultural bridge of the Turkic World, he organized commemoration days in the name of Mehmet Akif Ersoy, Karacaoglan, Mevlana, Yunus Emre and Ataturk in Ashgabat, the capital of Turkmenistan.

Oraz Yagmur was awarded the Order of Merit of the Republic of Turkey in 1999, the service to Turkish Culture Award in 2008, and the Grand Prize of the Writers' Union of Turkey organized in the name of Huseyin Cavid in 2009 for his outstanding services to the Turkish World Literature and his work on Mustafa Kemal Ataturk. In 2005, he was awarded the Tarsus 5 Gold Award for his work on Karacaoglan and his promotion of it in Turkmenistan, Central Asia, and the world.

Sadly, Oraz Yagmur passed away on January 3, 2022, in Ashgabat, the capital of Turkmenistan.

Giriş

Edebiyat tarihi kitaplarında Türkmen edebiyatının tarihî dönemlerinin Sovyet hâkimiyeti esas alınarak sınıflandırıldığı görülmektedir. Buna göre Türkmen edebiyatı dört dönemde incelenmektedir (Kara, 1998, s. 159-178):

1. Rus İstilasına Kadar Türkmen Edebiyatı
2. Rus İstilasının Başlangıcından İkinci Dünya Savaşı'na Kadar Türkmen Edebiyatı (1917-1941)
3. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkmen Edebiyatı (1941-1945)
- 4- İkinci Dünya Savaşından Sonra Türkmen Edebiyatı (1945-1979)

Başka bir araştırmada 20. yüzyıl Türkmen edebiyatının tarihî dönemleri şu şekilde verilmektedir (Durdıyev-Kara, 1993, s. 3-9):

1. 20. Asrın Başlarında Türkmen Edebiyatı
2. Sovyet Devri Türkmen Edebiyatı
 - a) 1920'li Yılların Edebiyatı
 - b) 1930'lu Yıllarla İkinci Dünya Savaşı Yıllarının Edebiyatı
 - c) 1945-1960 Yılları Arası Edebiyatı
 - d) 1960-1990 Yılları Arası Edebiyatı
 - e) Bağımsızlık Devri Edebiyatı

Bu sınıflandırmanın da Sovyet hâkimiyeti merkezli olduğu açıktır. Çünkü sınıflandırmada son başlıkta verilen Bağımsızlık Devri Türkmen Edebiyatı'nın yeni bir başlıkta değil, Sovyet Devri Türkmen Edebiyatı başlığı altında değerlendirildiği görülmektedir. Bu yeni dönemin sınıflandırmada bağımsız bir başlıkta verilmesi daha uygun olacaktır.

Türkmenistan'da Sovyet hâkimiyeti döneminde edebiyat belirli dönemlere ayrılırken, Sovyet hâkimiyetinden önceki devirlerin görmezden gelindiği görülmektedir. Bunun sebebi Türkmenlerin geçmişle olan bağlarının koparılmak istenmesi, geçmişin unutturulması amacına dayanmaktadır.

Sovyet döneminde Türkmen edebiyatı onar yıllık dönemler (kollektivizm, savaş, kalkınma, sanayi ve tarım gibi) şeklinde sınıflandırılmış, bu sınıflandırmada Türkmenlerin zengin sözlü edebiyatları göz önüne alınmamıştır (Çonoğlu, 2011, s. 333).

Türk Dünyası Edebiyatı denildiğinde Türkiye ve bağımsız Türk cumhuriyetleri ile diğer Türk topluluklarının her birinin millî edebiyatları göz önünde bulundurulmaktadır. Tarihsel süreç içinde geniş bir coğrafyada ortaya konmuş edebî eserler ortak bir kültürü yansıtmaktadır. Bu ortak kültür öğelerini edebî eserlerinde yaşatan Türk topluluklardan biri de Türkmenlerdir. Çok zengin bir sözlü edebiyat geleneğine sahip olan Türkmenler, Oğuz

grubu Türk lehçesi konuşmalarına rağmen yazı dili olarak 18. Yüzyıla kadar Çağatay Türkçesini kullanmışlardır. Türkmenlerin yazılı edebiyatı 18. Yüzyılda başlamaktadır. İşte Türkmenlerin bu zengin sözlü edebiyat geleneği ile 18-19. yüzyıllardaki yazılı edebiyatları dikkate alındığında, Türkmen Edebiyatı şu devirlere ayrılarak incelenebilir:

1. Oğuz Han'dan Başlayan En Eski Oğuznameler, Destanlar
2. Türkmen Edebiyatının Korkut Ata Dönemi ve İslam'a Geçiş
3. Türkmen Edebiyatında Selçuklular ve Beylikler Dönemi
4. Türkmen Edebiyatında XVIII. Yüzyıl ve Parçalanma Dönemi
 - a) 18 ve 19. Yüzyıllar Türkmen Edebiyatı
 - b) 19. Yüzyıl Sonu ve 2. Dünya Savaşı Yıllarına Kadar Türkmen Edebiyatı
 - c) 2. Dünya Savaşı Yılları Türkmen Edebiyatı
 - d) 2. Dünya Savaşı Sonrası Türkmen Edebiyatı
 - e) 1950-1960'lı Yıllarda Türkmen Edebiyatı
 - f) 1960'lı Yılların Sonu ve 1970'li Yıllarda Türkmen Edebiyatı
 - g) 1980'li Yılların Edebiyatı ve Yeni Bir Nesil
5. Bağımsızlık Dönemi Edebiyatı (Çonoğlu, 2011, s. 336-345).

Türkmen edebiyatı ile ilgili yapılan sınıflandırmalar içinde en kapsamlı sınıflandırma budur. Bu sınıflandırmada geçen "Yeni Bir Nesil" kavramı dikkat çekicidir. 1980'li yıllarda Sovyetler Birliği'nin yeniden yapılanmasıyla birlikte edebiyat alanında ortaya çıkan bu yeni neslin temsilcileri, Türkmen edebiyatını Sovyet ideolojisine hizmet etmekten çıkarıp eserlerinde geçmişle bugünü birleştirmeyi amaçlamıştır (Çonoğlu, 2011, s. 343).

Çonoğlu'na göre bu yeni nesli oluşturan isimlerin büyük bir kısmı bu yıllarda yirmili otuzlu yaşlarındadır ve amaçları Türkmen edebiyatını yeniden inşa etmektir. Çünkü onlara göre edebiyatın Sovyet ideolojisine değil millî amaçlara hizmet etmesi, edebî eserlerde millî benliğe dönülmesi gerekmektedir (Çonoğlu, 2011, s. 343).

1980'li yılların sonunda, Sovyetlerin dağılma sürecine girmesiyle birlikte, Türkmenistan'da da bağımsızlık yolunda girişimler artar ve bu yolda edebî yazılar yazılmaya başlanır. Nihayet Türkmenistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını elde etmesiyle "Bağımsızlık Dönemi Edebiyatı" denen dönem başlar. Hâlen devam etmekte olan bu son döneme Öde (1998) ve Sarıyev (2002, s. 849-859) gibi bazı araştırmacılar "Yeni Türkmen Edebiyatı" adını vermektedirler.

Yeni dönemin eserlerinde doğal olarak bağımsızlık ve millî tarih düşüncesinin işlendiği, Türkmen millî kimliğinin ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Bağımsızlıkla birlikte Türkmen edebiyatının yönü tamamıyla değişmiş; bu dönem edebiyatı Köroğlu, Oğuzname ve Karacaoğlan vb. gibi Sovyet döneminde yasaklanmış millî değerlere yönelmiştir.

Dolayısıyla destanlar, Oğuznameler gibi edebî eserler aracılığıyla millî bir kimlik oluşturulmaya çalışılmıştır.

Son dönem edebiyatını “Yeni Türkmen Edebiyatı” olarak adlandıran Osman Öde’ye göre bu dönemi eski dönemlerden ayıran en önemli özellik, edebiyatın millî amaçlara hizmet etmesidir (Öde, 1998, s. 89).

Örneğin bağımsızlıktan önce eserlerinde Sovyet döneminden önceki Türkmen tarihine ve millî kahramanlara özgürce yer veremeyen sanatçı yönünü tarihe çevirerek eserlerinde bunlara yer verir. Bağımsızlığın değerini anlatabilmek için eskiyle yeninin karşılaştırmasını yapar.

Bu son dönemde Türkmen millî hayatını ve Türkmen kimliğini romanlarına başarılı bir şekilde yansıtmayı becermiş Annaguli Nurmehmet gibi Türkmen yazarları, romancıları ortaya çıkmıştır (Çonoğlu, 2011, s. 345).

Bağımsızlık dönemi tiyatrosunda da aynı amaca hizmet etmek amacıyla Türkmen tarihinde önemli bir dönüm noktasını teşkil eden Göktepe Savaşı’na ve Türkmen kahramanlığını anlatan sahnelere yer verilir. Böylece yeni bir kimlik inşası amaçlanmıştır. Bu dönemde Türkmen yazarlarınca yazılmış “Gala” “Türkmename”, “Deli Dumrul”, “Oğuz Han”, “Oğuz Oyunu” ve “Celalettin” gibi eserler hep bu amaca yöneliktir (Çonoğlu, 2011, s. 345).

Bağımsızlık Dönemi Edebiyatı ya da Yeni Türkmen Edebiyatı denilen bu dönemde eser vermiş Türkmen yazarlardan biri de Oraz Yağmur’dur. Bu yazıda eserleriyle Türkmen edebiyatı tarihinde yerini almış, yazar, şair, edebiyat araştırmacısı ve çevirmen Oraz Yağmur’un hayatı, eserleri ve edebî kişiliği hakkında bilgi verilecektir.

1- Oraz Yağmur’un Hayatı (1947-2022)

Türkmen yazar, şair ve araştırmacı Oraz Yağmur’un adı kaynaklarda Oraz Yagmur, Oraz Yagmırov olarak da geçer. Tam adı ise bir eserinde Orasdurdı Gurbanoviç Yagmırov olarak geçmektedir (Yagmur, 2007, s. 210).

Oraz Yağmur 15 Ağustos 1947 tarihinde Merv şehrinin Yolöten ilçesinin Ganlıbaş Köyü’nde doğmuştur. Bazı kaynaklarda köyünün ismi Sakarçağa olarak geçmektedir. İlk ve orta öğrenimini Merv’de bitirdikten sonra Aşkabat’taki Mahdumkulu Türkmen Devlet Üniversitesinin (eski adı Maksim Gorkiy Üniversitesi) Türkmen Filolojisi Bölümünden 1972’de mezun olmuştur. Merv’de okuduğu yıllarda kütüphanecilik ve traktör şoförlüğü, üniversitede okurken ilkokul öğretmenliği yapmıştır.

1976 yılından itibaren Türkmenistan Devlet Neşriyatı’nın Okul Kitapları bölümünde redaktör olarak çalışmıştır. Ayrıca Aşkabat’ta bulunan Mahdumkulu Cemiyeti’nin uzun süre sorumlu kâtipliğini yapmıştır. Bu görevlerinden sonra devlet memuriyetine geçmiş ve Türkmenistan Bakanlar Kurulu Sekreterliğinde 12 yıl çalışmıştır (Yagmur, 2007, s. 199, 227).

Oraz Yağmur hikâyeleriyle edebiyat dünyasına adım atmıştır. İlk hikâye kitabı 1982'de yayımlanan "Ak Takırlar Arasında" adını taşımaktadır. Ardından 1984 yılında büyük Türkmen şairi Mahdumkulu'yu konu alan "Armanlı Könül" ve 1985 yılında "Gış Şalığına Sıyahat" adlarını taşıyan hikâye kitapları basılmıştır.

1989 yılında yazdığı "Duman Daganda" (Sisler Dağıldığında) adlı romanını basılmıştır. Bu roman Sovyet döneminde devlet adamlarının mafyayla iş birliği içinde neler yaptığını anlatmaktadır. Yazarın 1992'de basılan ikinci romanı "Mağtımğulnama" (Mahdumkulunama), büyük Türkmen şairi Mahdumkulu'nun yaşamını konu almaktadır. 1994'te ise büyük Türkmen destancısı "Gurt Yakup"un hayatını anlatan kitabı (Yağmırov, 1991b) yayımlanmıştır.

Oraz Yağmur, bir edebiyat araştırmacısı olarak makaleler yazmış, makaleleri birçok dergi ve gazetede basılmıştır. Sovyet döneminde yasaklanmış halk şairi Karacaoğlan'ın Türkmenistan'da tanıtılmasında Oraz Yağmur'un 1990 yılında yazmış olduğu "Karacaoğlan'ı Zindan'dan Kim Çıkarır?" makalesi ile 1994'te yayımlanan "Saçların Kara Değil mi?" ve 2007'de yayımlanan "Kumru Seslim, Nerdesin?" kitapları etkili olmuştur.

Oraz Yağmur Mevlana, Hacı Bektaş Veli, Yunus Emre, Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu gibi Türk şairlerinin Türkmenistan'da tanıtılması için de Türkçeden Türkmen Türkçesine çeviriler yapmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ü Türkmenistan'da tanıtmak amacıyla "Ben Atatürk" adlı bir kitap yazmıştır.

Oraz Yağmur, Türkiye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Azerbaycan, Özbekistan ve İran'da düzenlenen kongre, sempozyum ve konferanslara bildirileriyle katılmıştır. Türkiye'de düzenlenen şiir şölenlerine ve yarışmalarına da katılmış ve ödüller almıştır. 2002 yılında Türkiye'de (Sivrice, Elazığ) düzenlenen "Uluslararası Hazar Şiir Akşamları" etkinliklerinde yer almıştır. Oraz Yağmur'un, Azerbaycan'da "Karabağlı Annenin Ağıtı", Özbekistan'da "Değirmen Taşı" adlı şiir kitapları basılmıştır.

Oraz Yağmur, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli, Mevlana gibi Türk mutasavvıfları başta olmak üzere Türk ve Azerbaycanlı bazı şairlerin şiirlerini Türkmen Türkçesine aktarmıştır.

Oraz Yağmur'un Türkiye'de "Aşk Damlaları", "Nuri Halmammet", "Dine Gaygısız Atabay" adlı romanları yayımlanmıştır.

Türk Dünyası kültür köprüsünün güçlenmesi yolunda Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ta Mehmet Akif Ersoy, Karacaoğlan, Mevlana, Yunus Emre ve Atatürk gibi şahsiyetler için anma günleri düzenlemiştir.

Oraz Yağmur, Türk dünyasına hizmetlerinden dolayı, Türkiye'de 1999 yılında Türkiye Cumhuriyeti Liyakat Nişanı'na ve 2008 yılında Türk Kültürüne Hizmet Ödülü'ne, 2009 yılında Hüseyin Cavid adına düzenlenen Türkiye Yazarlar Birliği Büyük Ödülü'ne layık görülmüştür.

Oraz Yağmur, 3 Ocak 2022'de Aşkabat'ta amansız bir hastalıktan dolayı 75 yaşında vefat etmiştir. Dört kız ve iki oğul olmak üzere altı çocuğu bulunmaktadır.

2- Oraz Yağmur'un Eserleri

Oraz Yağmur son dönem Türkmen yazarı olarak en çok hikâye ve roman türünde eserler vermiştir. Oraz Yağmur'un ilk hikâye kitabı 1982'de yayımlanan "Ak Takırlar Arasında" kitabıdır (Yağmur, 1982). Ardından 1984 yılında büyük Türkmen şairi Mahdumkulu hakkında "Armanlı Könül" (Yağmur, 1984), 1985 yılında ise "Gış Şalığına Sıyahat" (Yağmur, 1985) adlarını taşıyan hikâye kitapları basılmıştır.

İlk romanı 1989'da yazdığı "Duman Daganda" adlı romanıdır. İkinci romanı, ünlü Türkmen şairi Mahdumkulu'yu anlatan "Magtimgulinama"dır. Üçüncü romanı bir Türkmen destancısının hayatını anlatan "Gurt Yakup" adlı eserdir. Bunlardan başka Gazı Koroglu, Nuri Halmammet, Dine Gaygısız Atabay, Dağlar Yumrulup Beygelyar adlı romanları bulunmaktadır (Yağmur, 2007, 2).

Oraz Yağmur'un halk şairi Karacaoğlan'ın Türkmenistan'da tanınması yolunda çalışmaları olmuştur. Bu amaçla, ilk olarak 1990 yılında "Karacaoğlan'ı Kim Zindandan Çıkarır?" adlı makalesi yayımlanmıştır. Yazarın Karacaoğlan ile ilgili çalışmaları sonraki yıllarda da devam etmiş, bu çalışmaların sonucu olarak 1994'te "Saçların Kara Değil mi?" ve 2007'de "Kumru Seslim, Neredesin?" adlı kitapları yayımlanmıştır.

Oraz Yağmur'un Mevlana'yı anlatan "Celaleddin Rumi, Olduğun Gibi Görün", Yunus Emre'nin şiirlerinden oluşan "Sevelim Sevillelim" (Yağmur, 2000), İbrahim Ethem Hazretleri'ni tanıtan "Edhem Diwana - Poem", Hacı Bektaş Veli'yi tanıtan "Hacı Bektaş Veli" adlı kitapları bulunmaktadır. "Türk Dünyası'nın Şiir Antolojisi" kitabının da yazarıdır. Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu'nun Türkmen Türkçesine aktarılmış seçme şiirlerinden oluşan "Boz Gurdun Balaları" isimli şiir kitabı Türkiye'de basılmıştır (Yağmur, 2014). Oraz Yağmur, Türk şairlerinden başka Azerbaycanlı şairlerin şiirlerini de Türkmen Türkçesine aktarmıştır.

Türkmenistan'da Ependi adıyla tanınan Nasrettin Hoca'nın, Oraz Yağmur tarafından derlenen yeni fıkraları 2010'da Lefkoşa'da Gülki Dermanı (Gülme İlacı) adıyla yayımlanmıştır (Yağmur, 2010).

Oraz Yağmur'un bir Türkmen kompozitörün lirik yaşam öyküsünü içeren "Nuri Halmammedov" adlı kitabı Türkmen dilcilerinden Yusuf Azmun tarafından İngilizceye çevrilmiş (Karaca, 2019, s. 465) ve 2018'de "Oraz Yagmyr, Nury Halmammet" (FoM, London) adıyla Londra'da yayımlanmıştır (Azmun, 2022, s. 37).

Oraz Yağmur 1999 yılında Yusuf Azmun'un biyografisini de yazmıştır. Aşkabat'ta basılan bu kitapta (Yağmur, 1999) meşhur dil âliminin biyografisinin yanı sıra dostlarının hakkında yazdıkları yazılar da bulunmaktadır (Azmun, 2022, s. 35).

Oraz Yağmur birçok ülkede düzenlenen kongre ve sempozyuma bildirileriyle katılmıştır. 20-25 Kasım 1990 tarihinde Adana'da düzenlenen Uluslararası Karacaoğlan Kültür

ve Sanat Haftası'nda "Garacaoğlan Türkmen İlinde" adlı bildirisini sunmuştur (Yağmur, 1990). Bu onun Türkiye'ye davetli olarak ilk gelişidir.

Oraz Yağmur, 8-10 Kasım 2008 tarihlerinde Aksaray'da düzenlenen I. Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu'na Orazdurdı Yagmurov adıyla katılmış ve "Yunus Emre'nin Türkmenistan'da Öğrenilişi" adlı bildirisini sunmuştur (Yagmurov, 2009, s. 224-225).

31 Mart-1 Nisan 2009 tarihlerinde İstanbul'da Maltepe Üniversitesinde düzenlenen ve Azerbaycanlı şair Bahtiyar Vahapzade'ye ithaf edilen "Türk Lehçeleri Arasındaki Aktarma Çalışmalarının Bugünkü Durumu ve Karşılaşılan Sorunlar Sempozyumu"na "Türkmenistan'da Türkmen Lehçesi ile Diğer Lehçeler Arasında Gerçekleştirilen Aktarma Çalışmaları, Yayınlar ve Karşılaşılan Sorunlar" adlı bildiriyle katılmıştır (Yağmur, 2011).

Oraz Yağmur Türkiye'deki şiir şölenlerine, festivallere katılarak kendi şiirlerini okumuş, şiir yarışmalarında ödüller almıştır. Azerbaycan'da "Karabağlı Annenin Ağıtı", Özbekistan'da "Değirmen Taşı" isimli şiir kitapları basılmıştır.

Türkmenistan'da yayımlanan romanlarının yanı sıra, Türkiye'de "Aşk Damlaları", "Nuri Halmammet", "Dine Gaygısız Atabay" romanları basılmıştır.

Oraz Yağmur'un hayatı anlattığı, onun otobiyografisi sayılabilecek "Dağlar Yumrulup Beygelyer" adlı kitapta yazarın ekoloji üzerine bir roman yazmakta olduğu (Yağmur, 2007, 2) belirtilmekteyse de tamamlanıp tamamlanmadığı belli değildir.

Kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarıyla, Oraz Yağmur'un yayımlanmış kitaplarını liste şeklinde şöyle sıralayabiliriz:

- Ak Takırlar Arasında (Hikâye, 1982),
- Armanlı Kônül, (Mahdumkulu Hakkında Hikâye Kitabı, 1984),
- Gış Şalıgına Sıyahat (Hikâye, 1985),
- Duman Daganda (Sisler Dağıldığında) (Roman, 1989)
- Mağtımğulınama (Mahdumkulunama) (Roman, 1992)
- Gurt Yakup (Biyografik Roman, 1994),
- Saçların Kara Değil mi? (Şiir, 1994),
- Sarı Gulpaklı Gızın İkbalı (Hikâye),
- Men Atatürk (Ben Atatürk), (Atatürk Hakkında Kitap, 1999),
- Yusuf Azmun, (Biyografi, 1999),
- Değirmen Taşı (Şiir, Özbekistan),
- Işk Damcaları (Aşk Damlaları) (Roman, 2002),
- Kumru Seslim Nerdesin? (Şiir, 2007),
- Nuri Halmammet (Biyografik Roman, 2007),
- Karabağlı Annenin Ağıtı (Şiir, Bakü, 2009),
- Dine Gaygısız Atabay (Biyografik Roman),
- Gazı Koroglu (Gazi Köroğlu, Destan),
- Gülki Dermanı (Gülme İlacı) (Nasrettin Hoca Fıkraları, Lefkoşa, 2010),

- Gazetin Gırasındaki Yazgılar (Gazetenin Kenarındaki Yazılar, 2012),
- Türk Dünyası'nın Şiir Antolojisi,
- Bir Şıgır-Bir Şahir, Dünya Türkmen Şıgır Antologiyası (Bir Şiir – Bir Şair, Dünya Türkmen Şiir Antolojisi),
- Dünya Azerbaycan Şıgır Antologiyası (Dünya Azerbaycan Şiir Antolojisi).
- Hacı Bektaş Veli (Hacı Bektaş Veli, Tanıtım Kitabı),
- Celaleddin Rumi - Olduğun Gibi Görün (Mevlana, Tanıtım Kitabı),
- Yunus Emre – Söyelin, Söyülelin (Sevelim, Sevilelim), (Türkiye Türkçesinden Türkmen Türkçesine Aktarılmış Şiirler Kitabı, Ankara, 2000),
- Boz Gurdun Balaları - Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu (Türkiye Türkçesinden Türkmen Türkçesine Aktarılmış Şiirler Kitabı, Ankara, 2014).

3- Oraz Yağmur'un Edebî Şahsiyeti

Oraz Yağmur'un 1972 yılında Türkmen Filolojisi bölümünden mezun olduktan sonra edebiyat araştırmacısı olarak yazdığını tespit edebildiğimiz ilk yazısı 1976 yılına aittir. Bu yazı bir edebî tenkit yazısıdır ve Türkmenistan'da roman türünün gelişimindeki başlıca eğilimler üzerinedir (Aşırova, 2010, s. 157, 159, 160, 161, 163, 204). Oraz Yağmur'un bu yazısı "Taze Dövür, Taze Gatnaşıklar (Yeni Devir, Yeni İlişkiler)" adını taşımaktadır ve "Sovyet Edebiyatı" dergisinde yayımlanmıştır (Yağmur, 1976, s. 117-123).

Oraz Yağmur edebiyat dünyasına 1982'de yazdığı ilk hikâye kitabıyla adım atmıştır. Bu hikâye kitabı "Ak Takırlar Arasında" adını taşımaktadır. Bu hikâyeler kitabını 1984 yılında yazdığı ve büyük Türkmen şairi Mahdumkulu'yu anlatan "Armanlı Könül", 1985 yılında yazdığı "Gış Şalığına Sıyahat" adlı hikâye kitapları takip etmiştir.

Oraz Yağmur'un Türkmenistan'da asıl tanınmasını sağlayan ise "Duman Daganda (Sisler Dağıldığında)" romanıdır. Roman "Türkmenistan'da komünistlerin mafyayla birlik olup devleti yıkmaları" hakkındadır ve Türkmenistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından iki yıl önce, Gorbaçov zamanında, 1989 yılında basılmıştır. Bir yılda iki baskı yaparak (ilk baskı 27.000, ikinci baskı 30.000) toplamda 57.000 adet satılmıştır (Yağmur, 2007; s. 180). Bu romanın ilk baskısı (Yağmur, 1989) aslında 1990 yılının ortalarında basılmıştır. 1991 yılına ait ikinci baskısı (Yağmur, 1991a) ise hakikatte 1990 yılının güzünde yapılmıştır.

Oraz Yağmur'un "Duman Daganda" romanı Türkmenistan'da bağımsızlık öncesi dönemde birkaç eserde görülen ve yıkılmakta olan sistemin eleştirisini içeren romanlardan biridir. Bu tür romanlarda, 2. Dünya Savaşı'nın bir zafer olmadığı ve Sosyalist ülkelerdeki yaygın rüşvet konusu ele alınmaktadır. Berdinazar Hudaynazarov'a ait "Gumlular" romanı ile ve Oraz Yağmur'un "Duman Daganda" romanı bu türün en tipik örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Gökçimen, 2013, s. 192).

Duman Daganda romanında Pendi Bölgesi parti sekreteri Hekim Hekimoviç ile Moskova'da tıp eğitimini tamamlayıp doktor olarak Pendi'ye gelen Kasım Kuliyeviç arasındaki çatışma anlatılmaktadır. Kasım Kuliyeviç, Hekimoviç'in bulunduğu makamın

kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak rüşvet aldığını tespit etmiş ve hakkında bir dosya hazırlayarak Moskova'ya göndermiştir. Soruşturma sonucu Hekim Hekimoviç parti sekreterliği görevinden alınmıştır. Romanda parti yöneticilerinin, işçilerin ve sistemin yanında olmaları gerekirken şahsî çıkarları doğrultusunda hareket ettikleri tezi işlenmektedir. Gökçimen'e göre bu tür romanlar yoluyla artık sosyalist rejimin kendi ayakları üzerinde duramadığı, çökmekte olduğu vurgulanmaktadır (Gökçimen, 2013, s. 193).

12 yıl Türkmenistan Bakanlar Kurulu Sekreterliğinde memur olarak çalışmış Oraz Yağmur'un bu süre içinde sosyalist sistemin işleyişini gözlemlediği, şahit olduğu veya duyduğu sorunları, bilhassa parti yöneticilerinin karıştığı rüşvet olaylarını romanına yansıttığı anlaşılmaktadır. Nitekim Oraz Yağmur, 2007'de yayımlanan ve onun bir nevi otobiyografisi sayılabilecek "Dağlar Yumrulup Beygelyer" adlı kitabındaki "Menin Başlıklarım (Görevlerim)" bölümünde (Yağmur, 2007, s. 199-228) sistemdeki bu kokuşmuşluğu ve çöküşü anlatmaktadır. Örneğin idareye gelen dilekçelerden birinde, Gazancık şehrinde devletin parasını özel işleri için kullanan bir idarecinin idareye şikâyet edilmesi üzerine, teftiş için gönderilen memurun bu yönetici tarafından üç gün boyunca ağırlanıp rüşvet yoluyla satın alındığı, bunun üzerine konunun Komünist Parti Merkezi'ne aksettirildiği dile getirilmektedir (Yağmur, 2007, s. 214-215).

Oraz Yağmur'un 1990'da Türkiye'yi ziyaretinden sonra Türkiye ve Türk Dünyası sevdalısı bir yazar olarak Karacaoğlan gibi Türk Dünyasının ortak değerlerine yöneldiği, Türk mutasavvıflarının, Türk şairlerinin ve Atatürk gibi Türk büyüklerinin Türkmenistan'da tanıtılması yolunda canla başla çalıştığı görülmektedir. Kendi ifadesiyle "gözü Türkiye'de açılmış, Türkmen'in, Türk'ün, Türk dünyasının ne olduğunu Türkiye'de öğrenmiştir." (Beydili, 2022). Oraz Yağmur, Türkiye'yi içten bir sevgiyle sevmektedir. Bunun sonucu olarak Türkiye'yi, Türk şairlerini Türkmenistan'da tanıtmak başlıca amacı olmuştur. Türk Dünyasının kültür köprülerinin güçlenmesi yolunda Aşkabat'ta Mehmet Akif, Karacaoğlan, Mevlana, Yunus ve Atatürk için anma programları tertip etmiş, Azerbaycan dâhil Türk şairlerinin şiirlerini Türkmen Türkçesine aktarmıştır. Türkiye Türkçesini öğrenip Türkçe şiirler yazmıştır. Yazdığı şiirler Türkiye, Azerbaycan ve Özbekistan'da yayımlanmıştır. "Karabağlı Annenin Ağıtı" şiiri ile Azerbaycan Türklerine haklı davalarında destek olmuştur. Oraz Yağmur'un Türkçe şiirlerine genel ağda (ozanorazyagmur.blogspot.com) sayfasından ve Dr. Muhtar Fatih Beydili'nin onun ölümü üzerine yazdığı yazısından (Beydili, 2022) ulaşılabilmektedir.

Oraz Yağmur'un Türk Dünyası sevgisi ve Türk Birliği arzusu, onun Türkiye Türkçesiyle yazmış olduğu "Canım Türk Dünyasında" ve "Dünyadaki Türklere Mektup" gibi şiirlerinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yine "Karabağlı Annenin Ağıtı" şiiri onun Türk Dünyasının önemli bir meselesi karşısındaki duruşunu göstermektedir. Oraz Yağmur, yazdığı roman, hikâye ve şiirleriyle hem Türkmen hem de Türk Dünyası Edebiyatı içindeki haklı yerini almıştır.

Sonuç

Türkmenistan'da yaklaşık yetmiş yıl süren Sovyet idaresinin tüm baskılarına rağmen millî bilinç yok edilememiş, bu bilinç uygun şartlar oluştuğunda edebî eserler yoluyla ortaya konulmuştur. Türkmen romanı için bu uygun şartlar 1970'li yılların ortaları olarak görülmektedir. Bu tarihten sonra Türkmen edebiyatında bağımsızlık fikrine hizmet eden eserler verilmiştir. Ancak bu türden romanlar 1980'li yıllarda iyice zirveye çıkmıştır. Bu yıllarda yazılan bazı romanların işledikleri konulara bakıldığında, her birinin başkahramanları vasıtasıyla bağımsızlık fikrine hizmet ettikleri görülmektedir. Bu romanlardan biri de Oraz Yağmur'un 1989 yılında yazdığı Duman Daganda adlı romanıdır. Oraz Yağmur'un edebiyat dünyasını tanınmasını sağlayan bu romanı sistem eleştirisi yapmaktadır. Oraz Yağmur, Duman Dağanda ve daha sonra yazdığı Magtimgülü, Gurt Yakup, Gazı Koroglı, Karacaoğlan, Gaygısız Atabay, Nuri Halmammet gibi eserleriyle Türkmenlerde millî kimlik, millî tarih bilincinin oluşmasına katkıda bulunmuştur. 1990 yılında Türkiye'yi ziyaretiyle Türk Dünyası ile tanışmış, bu tarihten sonra Türkiye sevdalısı bir yazar olarak Türk Dünyasının Birliği yolunda eserler vermiştir. Oraz Yağmur, Türkiye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve İran'da düzenlenen çeşitli kongre, sempozyum ve konferanslara katılmış ve bildiriler sunmuştur. Edebiyat araştırmacısı olarak yazdığı makaleleri birçok dergi ve gazetede yayımlanmıştır. Türk dünyası ortak kültür mirasını oluşturan halk şairi Karacaoğlan'ı, Mevlana, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli gibi mutasavvıfları Türkmenistan'da tanıtmak için kitaplar yazmıştır. Türk ve Azerbaycanlı şairlerinin şiirlerini Türkmen Türkçesine aktarmıştır. Mehmet Akif Ersoy, Mevlana, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli ve Atatürk gibi önemli Türk şahsiyetleri tanıtmak için Aşkabat'ta anma programları düzenlemiştir. Türkmen dili ve edebiyatı üzerine çalışmalarıyla bu alanda bir otorite kabul edilen Türkmensahra Türkmenlerinden Yusuf Azmun'un biyografisini hazırlamıştır. Türk Dünyası için yaptığı çalışmalarından dolayı Türkiye'de başta Türkiye Cumhuriyeti Liyakat Nişanı olmak üzere birçok ödüller almıştır.

Kaynakça

- Aşırova, E. (2010). *Türkmen edebi tankıdı (1940-1990)*. Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşiryat Gulluğı.
- Azmun, Y. (2022). *Türkmen bilgesi Yusuf Azmun'a armağan*. (Editörler: Erdem Uçar, Yunus Emre Tansü), Ankara: İksad Yayınevi.
- Beydili, M. F. (2022). *Türkmen şair, yazar, araştırmacı Oraz Yağmur. "Gözlerim Türkiye'de Açıldı"*. 04.01.2022. <http://www.suriyeturkmenleri.com/7-faaliyetlerimiz&catID=409> 12.11.2023.
- Çonoğlu, S. (2011). Türkmen edebiyatı: On sekizinci yüzyıldan bağımsızlık dönemine, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 333-347.
- Durdiyev, K. – Kara, M. (1993). 20. Yüzyıl Türkmen edebiyatı, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3 (Mayıs), 3-9.
- Geldiyev, G. (1989). Duman entek daganok. *Duman Daganda*. Aşgabat: Türkmenistan Neşiryatı, 359-367.
- Gökçimen, A. (2013). Sosyalist dönem Türkmen romanında başkahramanın bağımsızlıkla sonuçlanan yolculuğu, *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(1), 181-198.
- Kara, M. (1998). Türkmen Türkleri edebiyatı, *Türk Dünyası El Kitabı*, 4. Cilt Edebiyat (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları), 4, 159-178.
- Karaca, V. İ. (2019). Yusuf Azmun, *Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları*, Cilt 1 - Dilciler, Editör Ahmet Buran, Ankara: Akçağ Yayını, 1, 463-466.
- Öde, O. (1998). *Ruhnama-Türkmençilik kodeksi*. I. Kitap, Aşgabat.
- Sariyev, B. (2002). Yeni Türkmen edebiyatı, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 19, 849-859.
- Yagmırov, O. (1976). Taze dövür, Taze gatnaşıklar, *Sovet Edebiyatı*, 4, 117-123.
- Yagmırov, O. (1982). *Ak takırların arasında*. Aşgabat: Mağarıf Neşiryatı.
- Yagmırov, O. (1984). *Armanlı könül*. Aşgabat: Türkmenistan Neşiryatı.
- Yagmırov, O. (1985). *Gış şalığına sıyahat*. Aşgabat: Mağarıf Neşiryatı.
- Yagmırov, O. (1989). *Duman daganda*. İlk Neşir, Aşgabat: Türkmenistan Neşiryatı.
- Yağmur, O. (1990). Garacaoğlan Türkmen ilinde, *Uluslararası Karacaoğlan Kültür ve Sanat Haftası*, 20-25 Kasım 1990, Adana. Bildiri: turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/sempozyum/sempp_1/yagmur.pdf 12.11.2023
- Yagmırov, O. (1991a). *Duman daganda*. İkinci Neşir, Aşgabat: Türkmenistan Journalistler Birleşiğinin Neşiri.
- Yagmırov, O. (1991b). *Gurt Yakup, beyik ömürden parçalar*. Aşgabat: Aydın Guşak Neşiryatı.
- Yagmır, O. (1992), *Mađtımgułnınama, beyik akıldarın ömür beyanı*. Aşgabat: Türkmenistanın Medeniyet Hazınası.
- Yagmır, O. (1999). *Yusuf Azmun*, Aşgabat: TGMİ.
- Yağmur, O. (2000). *Söyelin, söyülein*. Ankara: Türksoy Yayınları (Yücel Ofset).
- Yagmır, O. (2007). *Daglar yumrulup beygelyer*. Ankara.
- Yagmırov, O. (2009). Yunus Emre'nin Türkmenistan'da öğrenilişi. I. *Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 8-10 Ekim 2008, Editörler: Necdet Sağlam, M. Öcal Oğuz ve Naim Uzun. Aksaray: Aksaray Üniversitesi Yayını, 224-25.
- Yağmur, O. (2010). *Gülki dermanı (Gülme ilacı)*. Çeviren: İrfan Ünsal-Erdoğan Bulut, Lefkoşa.

- Yağmur, O. (2011). Türkmenistan'da Türkmen lehçesi ile diğer lehçeler arasında gerçekleştirilen aktarma çalışmaları, Yayınlar ve Karşılaşılan Sorunlar, *Türk Lehçeleri Arasındaki Aktarma Çalışmalarının Bugünkü Durumu ve Karşılaşılan Sorunlar Sempozyumu, İstanbul, 31 Mart-05 Nisan 2009, Tebliğler ve Aktarım Örnekleri*, Ankara: Türksoy Yayınları.
- Yağmur, O. (2012). *Gazete kenarına yazılan yazılar*. Aktaran: İrfan Ünsal, <https://bizimyazi.az/oraz-yagmur/> 12.11.2023.
- Yağmur, O. (2014). *Boz gurdun balaları - Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu*. Ankara: Berikan Yayınları.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 21.09.2023 Kabul/Accepted: 05.01.2024

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 179-192.

EBÛ HAYYÂN EL-ENDELÛSÎ ve ZEMAHŞERÎ'YE GÖRE BEYÂN: BAKARA SURESİ ÖRNEĞİⁱ

Adem AYDINⁱⁱ, Osman DÜZGÜNⁱⁱⁱ

Öz

Bu çalışmada, Ebû Hayyân el-Endelûsî ve Zemahşerî'nin, Kur'ân-ı Kerîm tefsirinde her ikisinin de hareket ettiği temellere ulaşmak amacıyla bu konuyla ilgili *el-Bahrü'l-Muhîr* ve *el-Keşşâf* adlı eserlerinde bazı ayetlerin belâgate dair yönleri incelenmiştir. Bu makale giriş, müelliflerin hayatları, tefsir ve türleri, beyân ilmi ve sonuç kısımlarından meydana gelmektedir. Çalışmada ayrıca teşbih, istiâre ve kinâye bağlamındaki ayet örnekleri her iki müfessirin bakış açısı ile incelenmiştir. Giriş bölümünde araştırmanın önemi, konu seçiminin nedenleri ve çalışmanın hedefleri ele alınmıştır. Ebû Hayyân el-Endelûsî ve ez-Zemahşerî'nin eserlerinin çevirisi ve bu eserlerin tanıtımı yer almaktadır. Ondaki sonraki bölümde ise dil, Arap dili ve onun Kur'ân bilimleriyle olan ilişkisi, Kur'ân tefsiri ve dilbilimsel tefsiri, belâgat ilmi ile dilbilimsel tefsir arasındaki ilişkiye değinilmiştir. Daha sonra ise, belâgat ilmi tanımlanarak unsurları belirtilmiş ve özellikle beyân ilmi üzerinde durulmuştur. Bakara suresinin ayetlerine dair *el-Bahrü'l-Muhîr* ve *el-Keşşâf* kitaplarında retorik açıdan analitik ve betimsel bir çalışma sunulmuştur. Bu çalışma, dilbilimcilerin Kur'ân'ın anlamlarını açıklamak ve vurgulamak için dilini nasıl kullandığını göstermektedir. Sonuç bölümünde araştırmanın önemli bulguları özetlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Belâgat, Beyân, Tefsir, Ebû Hayyân, Zemahşerî.*

Statement in the Holy Qur'ân According to Abû Hayyân al-Andalusî and al-Zamakhsharî: The Case of Surah Al-Baqarah

Abstract

In this study, Abû Hayyân al-Andalusî and al-Zamakhsharî's incorporation of rhetoric in their works *al-Bahr al-Muhîr* and *al-Kashshâf* to reach the foundations on which they adhere to in the exegesis of the Qur'ân has been examined through the research involving discussion, qualification, analysis and drawing conclusions. This article consists of an introduction, the lives of the authors, exegesis and its types, statement science and conclusions. In addition to some examples from the verses of Surah al-Baqarah will be considered in the study with the perspective of both. The introduction addresses the significance of the research, reasons of choosing the topic, and objectives of the study. Subsequently, there is the translation of the works of Abû Hayyân al-Andalusî and al-Zamakhsharî and the introduction of these works. The subsequent, the relationship between language, the Arabic language and its relationship with the sciences of the Holy Qur'ân, Qur'anic exegesis and linguistic interpretation of the Holy Qur'ân, the relationship between the science of rhetoric and linguistic exegesis is discussed. Later, the science of rhetoric was defined, and its elements were specified, and especially the science of statement was emphasized. Then, a rhetorically analytical and descriptive study of the verses of Surah

ⁱ Bu çalışma yazarın yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

ⁱⁱ Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, e-posta: ademay104@gmail.com, ORCID ID: 0009-0004-1750-0519.

ⁱⁱⁱ Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Mütercim Tercümanlık (Arapça) ABD., e-posta: osmanduzgun@aybu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8666-8543.

al-Baqarah was presented in the books *al-Bahr al-Muhit* and *al-Kashshāf* from a rhetorical point of view. This study illustrates how linguists use the language to explain and emphasize the meanings of the Qur'ān. The conclusion section summarizes the most significant results of the research.

Keywords: Rhetoric, Statement (*al-Bayān*), Exegesis, *Abū Hayyān*, *al-Zamakhsharī*.

Structured Abstract

In essence, language serves as the fundamental medium of communication among living beings. It plays a multifaceted role in conveying beliefs, cultivating tastes, fulfilling needs, disseminating knowledge, and mitigating conflicts. Undoubtedly, it is widely recognized that comprehending life without the aid of language is a formidable challenge. Language, however, extends far beyond the realm of mere vocalization, manifesting itself in diverse forms of knowledge that are intrinsic to the demands of life.

*The study of the Arabic language and Qur'ānic sciences has revealed a profound and intricate relationship between language and the science of exegesis, primarily through the discipline of linguistic exegesis (*lugavî tefsir*). This synergy has not gone unnoticed, as it becomes evident that language scholars have wielded a substantial influence over the interpretation of the Qur'ān. Moreover, some have effectively bridged the divide between religious sciences and linguistic studies, with notable figures like *Abu Hayyan al-Andalusi* and *Abu'l-Qasim al-Zamakhshari* leading the way.*

*Within the framework of this study, we have delved into the foundations of the science of statement (*İlmu'l-beyân*) and its various components, namely, simile (*teşbîh*), metonymy (*kinâye*), metaphor (*mecâz*), and allegory (*istiâre*). It is worth noting that statement science is an integral facet of rhetoric, a field that casts a significant shadow over the exegesis of the Qur'ān. Scholars have adeptly employed the tools of rhetorical analysis to illustrate the inherent beauty and sophistication of the structures embedded within the verses of the Qur'ān.*

180

As we reflect on the profound influence of the Qur'ān, we recognize that it encompasses the Arabic language in a manner that dignifies and elevates it, endowing it with a unique blend of truth and eloquence that sets it apart from other languages. It infuses the Arabic language with a spirit that remains unparalleled in the world of linguistic expression.

Abu Hayyan al-Andalusi, recognized as both a linguistic researcher and a devout exegist of the Qur'ān, adopted a distinctive approach that shed light on the intricate relationship between language and exegesis. In addition to elucidating the perspectives of his predecessors, he skillfully interwove the viewpoints of religious scholars with legal principles, effectively harmonizing them with the insights of linguistic scholars from earlier periods. He offered his support to some and critically appraised, corrected, or excluded the interpretations of others. In several instances, he enriched the exegesis of certain verses with his own unique linguistic perspective. As a result, his exegesis remains a treasure trove of grammatical and linguistic insights, serving as a vital reference for subsequent linguistic scholars and exegists.

*Remarkably, Abu Hayyan's influence transcended his role as a religious scholar, converging harmoniously with his identity as a linguist. This confluence of disciplines was particularly evident in his close affinity with *al-Zamakhshari*, despite the latter's self-identification as a *Mu'tazilite*. Surprisingly, the *Mu'tazilite* perspective did not significantly influence the interpretation of the verses extracted from his book, underscoring the enduring impact of linguistic considerations in the field of exegesis.*

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm, Arap dili için sağlam bir koruyucu, Müslüman olan ve olmayan âlimlerin ilimler ve edebiyatta kaynağı, incileri, derinlikleri ve sırlarıyla saklı bir hazinedir. Belâgat estetiğini, tefsir yönteminin dakik dilsel yöntemle ve Kur'ân-ı Kerim'de kelimelerin büyük bir ilahi özenle oluşturmasıyla irtibat boyutunu ortaya çıkarmak için, bu çalışma yapılmıştır.

Bu çalışmada iki değerli imam, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344) ve Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî'nin (öl. 538 h. 1144 m) *el-Bahru'l-Muhît* ve *el-Keşşâf* adlı eserlerinden istifade edilmiştir. Bu iki kitap, Kur'ân-ı Kerim'in en büyük, en geniş ve en kapsamlı tefsir kitaplarındandır. Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhît* adlı eserinde, irâb âlimleri, müfessirler ve dil bilimci seleflerinin görüşlerini toplayarak onu, ilminin seçkisi ve kültürünün hülasası yapmıştır. *el-Keşşâf* ise, Zemahşerî'nin, mecâz ve belâgata dayanan, Kur'ân-ı Kerim'in tefsiri konusundaki belâgat kitaplarının en büyüklerindedir. Kendisiyle araştırmaların çok olması sebebiyle üzerinde çok durulan ve nahivsel çalışmanın ardından *el-Bahru'l-Muhît* kitabında ilk dikkat çeken husus, Ebû Hayyân'ın Kur'ân-ı Kerim'in tefsirinde "belâgat sözün ve içerdiği anlamların güzelliğidir." şeklinde geçmektedir.

Ebû Hayyân'ın, kendi kitabında nahiv, nahivsel ve sarfsal çalışmaları ciddi manada önemsemesi, Zemahşerî'nin de kitabında belâgat formülasyonunu ciddi anlamda ele almasından ötürü, Kur'ân belâgatinde ikisinin görüşlerinden istifade edilebileceği öne çıkmıştır. Bundan dolayı, araştırmamızın her iki âlimi içerecek şekilde olmasının doğru olacağı düşünülmüştür. Zira ikisinden biri herhangi belagatsal bir hükmü atladığında diğeri onu zikretmektedir. Bu itibarla Ebû Hayyân el-Endelûsî ve Zemahşerî'nin kitaplarında beyân olarak belâgat konusunda dile getirdikleri bazı hususlar etrafında, Bakara suresi örneği ve modelinde bu çalışmada birkaç ayet örneklerimizde çıkarımda bulunmak için araştırmamızın adının "Ebû Hayyân el-Endelûsî ve Zemahşerî'ye Göre Kur'ân-ı Kerim'de Beyan, "Bakara Suresi Örneği" olması kararlaştırılmıştır. Bu çalışmada Kur'ân-ı Kerim'in belâgat boyutu ve dilsel güzelliğinin gösterilmesi ve onlardaki belâgat imgelerini öne çıkarılarak ayetlerde bu dilsel güzelliğin vurgulanmasında Ebû Hayyân el-Endelûsî ve Zemahşerî'nin rollerini belirtmek hedeflenmiştir. Çalışmanın bundan sonraki kısmında müelliflerin hayatları ve adı geçen tefsir kitapları ele alınacaktır.

1. Ebû Hayyân el-Endelûsî

Müslüman müfessir âlimlerinin kaynağından bir nakil vermek için ilmi en pak, dakikliği en titiz ve tebliğde en sağlam olanına gidilmesi gerekmektedir. Ziriklî'nin (ö. 1396/1976) *el-A'lâm* adlı kitabında tanıttığı büyük âlim Ebû Hayyân el-Endelûsî de bunlardan biridir ve şöyle demiştir: "O, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Girnâtî el-Endelûsî el-Ciyânî, en-Nefzi, Esîruddîn, Ebû Hayyân gibi Arapça, tefsir, hadis, tercüme ve dil bilim âlimlerinin büyüklerindedir." Gırnata'nın bir bölgesinde doğmuş ve Malka'ya seyahat etmiştir. Kahire'ye yerleşinceye kadar yer değiştirip görme yetisini kaybettiğinden sonra orada

vefat etmiştir. (ez-Zirikli, 2002, 7/152). Ebû Hayyân, basiretli bir görüşe, güçlü bir hüccet ve sağlam bir düşünceye sahip olup bunu mezheplere uymada esas almıştır. Belirli bir mezhep konusunda taassub sahibi olmamıştır.(el-Askalanî, 1972, 6/59)

Onun Kitabı *el-Bahru'l-Muhît* sekiz cilttir. İ'râb üzerinde durmak isteyenler için ilk referans kabul edilmektedir. Zira bu kitap, tefsirden çok nahive yaklaşmıştır. Kelimelerin lügat manaları, nüzul sebepleri, nâsîh, mensuh, kıraat, belâgat ve fikhî hükümlerden de bahsedilmiştir.

Tefsirinde, Zemahşerî ve İbn Attiyye'nin tefsirlerinden, özellikle gramer meseleleri olmak üzere pek çok iktibasta bulunmuş ve bunları çoğu zaman cevap vererek ve çürütürük eserlerinden istifade etmiştir (Cum'a,2003,s. 94). Ebû Hayyân da hocası İbnü'n-Nakîb'in (öl. 769 h – 1368 m) *el-Tahrir ve Tahbîr li Akevâli Eimmeti't-Tefsîr* kitabından daha çok istifade etmiş ve çokça nakilde bulunmuştur (Abdussemî', 2006, 113-114). "Onun tefsir ilminde yazan en büyük müellif olduğunu zikretmiştir" (Mabed, 2005, s. 136).

2. Ebü'l-Kasım ez-Zemahşerî

Tarihte, marifet ve ilim edinme, imanı güçlendirme konusunda şans ve güçlü iradenin yardımlarına yetiştiği mutlu kimseler bulunmaktadır. Tarih boyunca bununla yükselerek şöhret kazanmışlardır. Onlardan biri de tefsir, hadis, nahiv, dil bilim ve beyân ilminde büyük imam Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ömar el-Harezmî ez-Zemahşerî'dir. Kendisine seyahat edilen, tartışmasız bir şekilde döneminin ilmin öncülerinden olmuştur. Bu eşsiz eserlerden biri de Kur'ân-ı Kerim tefsiri konusundaki eseri *el-Keşşâf*'tir. "Onun benzeri yazılmamıştır" (İbn Halkân, tsz., 5/168). Dünyanın hocası, Harezmî'in Gururu, "Cârullah Allâme Ebü'l-Kâsım olarak lakap verilmiştir" (el-Kıftî, 1982, 3/268). Mekke'ye –Allah (c.c.) orayı korusun- yolculuk yaptığı belli bir müddet komşuluk yaptığı için ona "*Cârullah*" denilmiştir. Bu isim de kendisine özel bir isim olmuştur (İbn Hallikân, tsz., 5/169).

el-Keşşâf, Kur'ân'ın pek çok ayetindeki icaz yönleri açıklaması, Kur'ân nazminin güzelliği ve belâgatini ortaya çıkarması nedeniyle, kendisi geçilmemiş bir tefsirdir. Birçok ilimde bilgisiyle öne çıktığı için Kur'ân'ın güzelliğini ve belâgatinin büyüsunü kimse Zemahşerî gibi açıklayamamıştır. Özellikle Arapça dil bilgisi, şiir bilgisi, belâgat, beyân, i'rab ve edebiyat ilimlerini kapsamasıyla ön plana çıkmıştır. Bu ilmî ve edebî parlaklık, *el-Keşşâf* tefsirine seçkin bir yer kazandırmıştır. Böylece âlimlerin dikkatini çekmiş ve müfessirlerin gönüllerini ona bağlamıştır (el-Hasan, 2000, s. 286).

3. Dil ve Kur'ân Belâgatı

Dil, Allah'ın kullarına verdiği, canlının canlı ile iletişimini sağlamaya yarayan bir vasıta. O, kanaatleri tanıtmaya, zevkleri eğitmeye, ihtiyaçları gidermeye, bilimi yaymaya ve savaşları söndürmeye yarayan bir vesiledir. İşte bu şekilde dil olmadan hayatı anlamının imkânsız olduğu bilinmektedir. Dil, sadece seslerle sınırlı olmayıp hayatın gerekliliklerinin dayattığı ilim biçimlerindedir. Dil, terminolojik olarak pek çok şekilde tanımlanmıştır. Onlar arasından İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) tanımını seçilmiştir. O, şöyle demiştir: "*Her topluluğun*

amaçlarını ifade ettiği seslerdir" (İbn Cinnî, tsz., 1/34). Bu, dilin ayırt edici birçok yönünden bahseden dakik bir tanımdır. İbn Cinnî, ilk önce dilin ses yapısını belirttiği gibi ifadedeki toplumsal işlevini ve düşüncenin taşınmasını da zikretmiştir. Ayrıca bir toplumda kullanıldığını, bu itibarla her kavmin kendi dilinin olduğunu belirtmiştir (Hicâzî, tzs., s. 9). Sapir (öl. 1357 h – 1939 m) ise dili şöyle tanımlamıştır: *"Dil, gönüllü olarak üretilen semboller aracılığıyla fikirleri, duyguları ve arzuları iletmenin içgüdüsel olmayan tamamen insani bir yoludur."* (Lyons, tsz., s. 4).

Önemli dillerden biri olan Arapçanın ayrı bir önemi vardır. Zira Allah, Kur'ân-ı kendisine mahsus olanların Arapçası ile indirerek Araplara ve onların dillerine şeref kazandırmıştır. Ümmet de şerefli olanı korursa, özgürleşir ve onurlanır. Böylece Allah, insanlığa sevgi, merhamet, adil davranışlar ve evrensel değerleri öğretmek amacıyla Peygamber Muhammed'e (s.a.v.) risaletle mükellef kılmış; ona, kitaplar aracılığıyla ilahi bilgileri insanlığa ulaştırma görevini vermiştir. Bu kutsal sorumluluk, peygamberimize, insanların ruhsal rehberi olma yükümlülüğünü yükleyerek, toplumun manevi ve etik gelişimine önemli bir katkı sağlamıştır. O'na Kur'ân-ı Arapça olarak indirerek Arapları dilleri, toprakları ve insanlarıyla şereflendirmiştir. Bu büyük bir şereftir. Peygamber (s.a.s), şöyle demiştir: *"Arapları üç şey için sevin, çünkü ben Arabım, Kur'ân Arapçadır ve cennet ehlinin sözleri Arapçadır"* (İbnu'l-Mulakkin, 1411, 5/470).

Dilin, din ilimleriyle olan derin ve kuvvetli bağı, her dinin özgün bir dil kullanmasını sağlamaktadır. Örneğin, Yahudilik İbraniceyi, Hristiyanlık Latinceyi, ve İslam ise Arapçayı kendi dili olarak benimsemiştir. Bu dilsel çeşitlilik, dinlerin kutsal metinlerini anlama ve yorumlama sürecinde dilin kilit bir role sahip olduğunu vurgular. Dil, din ilimleriyle sadece yüzeysel bir ilişki kurmakla kalmaz, aynı zamanda bu ilimlerin temeli ve iletişim aracı olarak da önemli bir konuma gelir. Arapça, özellikle İslam dini ilimleriyle sıkı bir bağa sahiptir ve bu bağın en önemli yansımalarından biri tefsir ilmidir. Tefsir ilmi, dilbilimsel tefsir yoluyla Arapça dili ve Kur'ân-ı Kerim arasında derinlemesine bir bağ kurarak, bu kutsal metni anlama ve yorumlama sürecinde kılavuzluk eder. Bu sayede Arap dili, İslam dünyasında ilim ve maneviyatın birleşim noktasını oluşturarak, dinin derinliklerine inen bir anahtar rolü üstlenir.

Terim manası olarak **tefsir**; âlimler, tefsir için bir tanımlı bulmak için çeşitli çalışmalar yapmışlardır. Bu âlimler arasında Zerkeşî (ö. 794/1392) ve Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi tefsir ilminin tanımında geniş davrananlar ile Zerkânî (ö. 1367/1948), İmam Muhammed Tahir b. Âşûr (ö. 1393/1973) ve İmam Mâturîdî (ö. 333/911) gibi tanımda sınırlı ve dar anlamda tanımlayanlar bulunmaktadır.

Zerkeşî, tefsir tanımını genişleterek şöyle demiştir: *"Tefsir: Peygamberi Muhammed'e (s.a.s.) indirilmiş Allah'ın Kitabı'nın anlaşıldığı, anlamlarının beyânı, ahkâm ve hikmetlerinin çıkarıldığı bir bilimdir. Bu; dil, nahiv, sarf, ilminden, belâgat ilminden, fıkıh usulünden ve kraatlerden türemiştir. Sebeb-i nüzuller, nâsîh ve mensûhu bilgisine ihtiyaç duyar"* (ez-Zerkeşî, tsz., 1/13). Zerkânî (ö. 471 /1078) ise tefsir kavramı konusunda şöyle diyerek sınırlı tutmuştur: *"Beşer takati oranında Allah'ın muradına delaleti açısından Kur'ân-ı Kerim'in durumlarına işaret eden bir*

ilimdir" (ez-Zarkânî, tsz., 2/3).

Bu iki farklı tanım arasında, tefsir ilminin bir yönünü daha aydınlatan **Lugavî Tefsir** girer. Kur'ân anlamlarının açıklaması olan tanımın birinci kısmı geneldir. Kur'ân, sünnet, sebab-i nüzûl ve diğerleri gibi tefsirdeki bütün beyân kaynaklarını kapsamaktadır. Arap dili ile ilgili aktarılan ikinci kısım ise, Kur'ân'ın tefsirinde bulunan Arap lisanı ile ilgili beyân üslubu olan tefsiri için meydana gelen beyân türünü sınırlayan bir vasıftır. O beyânı Arap dili ile olandır (Tayyâr, 1423, s. 38). Lügat ve Kur'ân arasında bağlantı kuran ilmi ve tefsiriyle yeryüzünü dolduran Ebû Hayyân el-Endelüsî ile her araştırmacının *el-Keşşâf* adlı eserinden aydınlanması gereken Ebü'l-Kâsım ez-Zamahşerî, lügavî müfessirlerinin en önde gelenlerindedir.

"Belâgat, fasih sözün durumun gerektirdiğiyle uyumlu olmasıdır'. Bunun için güzel sözün, kelime ve yöntemlerin, konuşma yerlerine, konularına, konularına ve yazıldığı veya hitap edildiği kişilerin durumuna göre seçerken dikkatli olmakla birlikte doğru, değerli, güçlü, yenilikçi, koordineli ve iyi düzenlenmiş mana konusunda düşünmenin olması gereklidir" (Tayyâr, 1423, s. 8). Belâgat, eski âlimler arasında me'ânî ilmi ve belâgat ilmi olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Daha sonra âlimler, üçüncü bir kısım olan bedî' ilmini eklemişlerdir. Böylece, üç bölümü kapsayacak şekilde günümüze kadar bu tasnif üzerinde kalmıştır. Çalışma kapsamında beyân ilmi ele alınacak ve birkaç örnekle edebi sanatları incelenecektir.

Beyân, "Kendisiyle aynı manayı değişik şekillerde zikretme bilinen bir ilimdir" (Kâsım ve Dîb, 2003, s. 139). Yani, manayı bir kere teşbîh ile zikretmek, ikinci defa mecâz ve üçüncüsünde kinâyeye yoluyla zikretmektir. el-Hâşimî, البيان'ın terim anlamı konusunda şöyle demiştir: "Aynı anlamın birbirinden farklı şekillerde, aynı anlamın zihnî delâletlerinin açıklığında zikredilmesine yarayan ilke ve kaidelerdir. Aynı anlam, delâletinin netliği konusunda farklı yöntemler gerçekleştirilebilir" (el-Hâşimî, tsz., s. 216). İlmu'l-beyânın rükünleri dörttür: Teşbîh, kinâyeye, mecâz ve istiâre. Burada kısaca ele alınacaktır.

3. 1. Teşbîh

Konuşmacının bilgi verme kastı ile bir araçla, bir veya daha fazla özelliği paylaşmayı amaçlayan, iki veya daha fazla şey arasındaki benzerlik akdidir (el-Hâşimî, tsz., s. 219).

Teşbihin Rükünleri: Benzeyen (Müşebbeh), kendisine benzetilen (Müşebbehün bih), benzetme yönü (Vech-i şebeh) ve benzetme edatı (Edat-ı teşbih).(el-Hâşimî, tsz., s. 219).

3. 2. İstiâre

Sözcüğün, kendisinden nakledilen anlam ile kullanılan anlam arasındaki benzerlik ilişkisinden dolayı, asıl anlamın iradesinden uzaklaştıran bir karine ile, kelimenin kendisine konulan şeyden başka bir şeyde kullanılmasıdır. İstiâre kısaca sadece bir teşbih olup fakat ondan daha etkileyicidir (el-Hâşimî, tsz., s. 258). Teşbih, muhatabın bilmediği bir konuyu, bildiği başka bir şeyi ona karşı ölçmek için zikrederek açıklığa kavuşturmak için tabiatın gösterdiği ilk yöntemdir. Bu teoriden yola çıkarak sadece kendisine benzetilenin zikredildiği konuşmanın bileşenlerinde başka bir teori ortaya çıkmıştır ve bu, istiâre olarak

adlandırılmıştır. İstiâre içeren bu yapılar, teşbih yapılarına göre daha etkileyici olup muhatabın kendisinde daha etkilidir (el-Hâşimî, tsz., s. 258).

İstiârenin Rükünleri Üçtür: Mustaâr minhu (kendisinden istiâre edilen) -bu müşebbehün bih'tir- mustaâr lehu (kendisi için istiâre edilen) -bu müşebbehtir- ve mustaâr -bu da nakledilen lafızdır (el-Hâşimî, tsz., s. 258).

3. 3. Mecâz

Olağan kelimelerin anlamında bir değişiklik içeren tüm belâgatsal yapılardır. Arap belâgatindeki tüm mecâz türleri, bu kelimelerin aslî anlamlarının istenmesi için belirledikleri ifadelerin dışında kullanılması men edilmeyen kinayelerin dışında, bunun kapsamına girer (Kâsım ve Dîb, 2003, s. 184). Belâgat âlimleri, mecâzı şu iki kısma ayırmaktadırlar: Zihinsel Mecâz: İsnatta, yani fiilin veya fiil anlamı olan kelimenin, ona ait olmayana atfedilmesindedir. Buna hükmî mecâz ve isnadî mecâz atf denir ve sadece cümlede olur. Dilsel Mecâz: Sözcükleri, dilsel gerçeklerinden, aralarında bağlantı ve uygunluk olan diğer anlamlara aktarmaktır. Bu mecâz, kendisi için belirlenenden farklı olarak kullanılan cümlede olduğu gibi kelimedede de yer almaktadır.(Atîk, 1982, s. 143).

3. 4. Kinâye

Anlamını kastetmek caiz olmakla birlikte, kendisi için belirlenen anlamından başka bir şey kastedilen sözdür (el-Hâşimî, tsz., s. 286-287). İmam Abdülkâhir el-Cürcânî, bunu tanımlayarak şöyle demiştir: *“Kinâye, konuşanın manalardan bir mana çıkarmak istemesi, dolayısıyla dilde kendisi için konulan kelimeyi zikretmez, ancak varlıkta onun peşinde ve arkasında olan bir manaya gelerek onu işaret eder ve ona delil kılar”* (el-Cenâcî, 1991, s. 129).

Kinâyenin Kısımları:

- Sıfat Kinâye: Kendisiyle aynı sıfatın istendiği sıfattır. Burada sıfattan kastedilen, maddi sıfat değil, eli açıklık, cömertlik, cesaret ve benzeri soyut niteliklerdir.
- Mevsûf Kinâye: Bu, kendisiyle aynı mevsufun istendiği kinayedir. Burada şart, kinayenin kendisi hakkında kinâye edilen kişiye özgü olması ve onu aşmamasıdır.
- Nisbet Kinâye: Bir durumu ispatlamak veya nefyetmek içindir. Başka bir deyişle, kendisiyle sıfatı mevsufa tahsis etme isteğidir (Bkz: Atîk, 1982, s. 212-217).

Bu şekilde, dil ve belâgat konularındaki en önemli noktaları anlaşılmuş olup önemi kavranmıştır. Buradan Bakara suresinde yer alan bazı ayetlerin analitik incelemesine geçilecektir.

4. Bakara Suresi'nden Bazı Ayetlerin Retoriği

Araştırmanın bu kısmında, bazı ayet örneklerinin teşbih, istiâre, mecâz ve kinâye bağlamında incelenmesine yer verilecektir.

4.1. Teşbih

مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْفَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ

"Onların (münafıkların) durumu, (karanlık gecede) bir ateş yakan kimse misalidir. O ateş yanıp da etrafını aydınlattığı anda Allah, hemen onların aydınlığını giderir ve onları karanlıklar içinde bırakır; (artık hiçbir şeyi) görmezler" (Kur'ân: el-Bakara, 17)

Bu ayet hakkında Zemahşerî şunu ifade etmiştir: "Onların misali, ateş yakan kimsenin misali gibidir, ifadesinin manası nedir? Münafıkların misali nedir? Ateş yakan kimsenin misali nedir? Ki arkadaşına benzetilmektedir? diye sorarsan şöyle derim: Mesela, aslan istiâresi, bir durum, bir sıfat, bir hikâye şeklinde yiğitlik içindir. Eğer içinde bir mana ve bir gariplik varsa şöyle denilmiştir: Garip hâlleri, ateşi yakanın durumu gibidir" (ez-Zemahşerî, 1407, s. 1/72). "O'nun metodu, beyân alimlerine göre nasıldır? sözlerinin yöntemi, cesurlara aslanlar, cömertlere denizler demeleri gibidir. Ancak bu sıfatlarda, o ise isimlerdedir. İstiâre ise bütün isim, sıfat ve fiillerde yer almıştır. Aslanı gördüm, hayra sağır olanla karşılaştım, İslam parladı, hak aydınlatıyor. Ayette kinâye istiâre denir mi? onda ihtilaf vardır; muhakkikler buna istiâre değil belîğ teşbih demişlerdir. Çünkü kendisi için istiâre edilen zikredilmiştir. Onlar da münafıklardır. İstiâre ise durumun delaleti ve sözün mahiyeti olmasa, kendisinden nakledilen ve kendisine naklolanın istenmesine elverişli olması için, ancak müsteâr lehu'nun zikri ortadan kalktığında ve söz ondan halî kılındığında olur", (ez-Zemahşerî, 1407, s. 76-77). "Münafığın hâlinde aydınlık nerede? O, daima küfür karanlığında şaşkın, kafası karışık olandan başka bir şey mi? Burada kastedilen, dillerinde dolaşan sözden az bir fayda ile aydınlandıkları şeydir ve bu kelimenin nuruyla aydınlanmalarının arkasında, onları Allah'ın hiddetinin karanlığına ve Allah'ın ebedî gazabının karanlığına atan münafıklık karanlığı vardır. Allah'ın, ateş yakanın nurunu ortadan kaldırmasını, Allah'ın onların sırlarını, müminler arasında açığa çıktıklarını ve münafıklıkla vasıflandırıldıklarını bilmesine benzetmek mümkündür." (ez-Zemahşerî, 1407, s. 1/75). Yukarıdaki açıklamalar incelendiğinde münafıkların halinin, karanlık bir durumda olduğu öne çıkmaktadır. Aydınlık, onlara uzak ve daima kafaları karışıktır. Söyledikleri sözlerle sadece kısa bir süreliğine aydınlandıkları düşünülebilir, ancak aslında Allah'ın gazabının ve karanlığının içinde bulunan bir durumdur. Münafıkların gizli sırları, müminler arasında ortaya çıkarak tanınır ve bu durum, Allah'ın onların yalancılıklarını ve ikiyüzlülüklerini görmesiyle benzetilebilir.

Ebû Hayyân, aşağıdaki belirtildiği gibi ateş yakanla münafık arasındaki ortak noktalardan bahsetmiş ve şu yönleri zikretmişlerdir: Birincisi, ateşi tutuşturan, onunla zararı defetmektedir, ateşi söndüğünde zarar ona ulaşır. Kanını İslamla koruyan ve küfürle helal kılan münafık da böyledir. İkincisi, onunla hidayete erer, sönmesi durumunda sapıtır. Münafık da İslâma hidayet olur, münafıklığın farkına varılması hâlinde İslâm nuru onu terk edip inançsızlığından karanlığa döner. Üçüncüsü, ona odun vermezse nuru gider, münafık da imanı devam etmezse imanı gider. Dördüncüsü, onun nuru ile aydınlanan kimse, kendi tarafından değil, başkaları tarafından aydınlatılır. Öyleyse ateş sönerse karanlıkta kalır. Kalbiyle inanmadığı hâlde diliyle ikrarda bulunan münafık, imanının nuru ödünç alınmış gibidir. Beşincisi, Allah, onların Müslümanlara yaklaşımlarını ışığa, müşriklerin gidişine

benzetir. (el-Endelüsî, 1420, s. 124).

Temsilî teşbihde hakikat, ondaki benzerlik yönü, çokluktan çıkarılmış bir şekildir. Yani, münafıkların durumu, münafıklık ve küfür olarak gizlediklerine aykırı olanı izhar etmeleri; aydınlanmak için ateş yakan, sonra söndüğünden hiçbir şey görmeyenin durumuna benzetmiştir. Burada bir hikayeyi başka bir hikaye ile teşbih bulunmaktadır. Kastedilen, ateşi yakan şahsa değil, topluluk veya birey olarak genel anlamda ateşi tutuşturana benzetmedir. Teşbihin şeklini zikretmenin hedefi, onlar ile ateşi yakan arasında benzerlik yönünü izhar etmektedir.

4. 2. İstiâre

خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

"Allah, onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir; gözlerinin üzerinde perdeler vardır. Büyük azap onlar içindir" (Kur'ân: el-Bakara, 7)

Mühür ve saklamak kavramları, derin bir manevi anlam taşır. Allah'ın kalpleri mühürlemesi, manevi sağlamlığın ve gerçeği anlamamanın önündeki engelleri simgeler. Kulakları mühürlenmiş olanlar, hakikati işitmekten uzaklaştırılmışlardır. Gözleri perdelenenler ise gerçeği görmekten mahrum bırakılmışlardır. Bu durum, insanların ruhsal algılarını ve anlama kapasitelerini etkileyen bir perdeleme ve mühürleme işlemidir. Ayette ifade edilen bu haller, insanların kendi tercihleri ve davranışları sonucunda Allah'ın hakikati kendilerinden gizlemesine işaret eder. Bu mühür ve perdeler, insanların içsel durumlarına bağlı olarak, gerçeği anlamaktan uzaklaşmalarına ve dolayısıyla büyük bir azapla karşılaşmalarına sebep olur. Mühür ve saklamak, birbirine yakın anlamlar taşıyan iki kelime grubudur. Bir şeyi mühürleyerek güvence altına almak, ona ulaşılmaması ve görülmemesi için onu saklamak ve örtmek anlamına gelir. الغشاة kelimesi, örtmek anlamında kullanılan bir fiil olan فعالة vezniyle türetilmiştir ve örtmek anlamına gelir. Bu yapısı, bir şeyi kapsamak için kullanıldığı gibi, örneğin العصابة والعمامة gibi bir şeyi sarmak ya da sarf etmek içindir.

Kalplerin ve kulakların mühürlenmesi ile gözlerin örtülmesi, hakikatin mühürlenemeyeceği veya örtülemeyeceği anlamına gelir. Bu ifade daha çok mecâz anlam içerir ve her iki türü de mümkündür. Bu ifadeler, bir tür sembolizmin ifadesidir. Kalplerin mühürlenmesi, gerçeğe yüz çevirip inanmamak ve kibirlenmekten kaynaklanır. Kulaklar, sanki mühürle kapatılmış gibi gerçeği duymaktan kaçınır. Sade göz ise ibret almak ve gerçeği görmek isteyenler için Allah'ın ayetlerini ve delillerini göremez ve gösteremezler. Sanki üzeri örtülmüş ve engellenmiş gibi, bu sayede anlayışlarına ve görüşlerine perde çekilmiştir.

Temsile gelince, mükellef kıldıkları ve yaratıldıkları dinî amaçlarla faydalanmadıkları, aralarında bir örtü ile mühürle onlardan faydalanma arasında bir engel olan eşyalarla örnek verilmiştir (ez-Zemahşerî, 1407, s. 1/48). Mührü kalplere basmak, temsili bir istiâredir, çünkü haktan yüz çevirmeleri şeklindeki hâllerini, kalplerinin durumunu, Allah'ın mühürlediği kalplerin durumuna benzetmiştir. Hayvanların kalpleri gibi idrakten halî o "الأغنام" kalpleri gibi veya hayvanların kendilerinin kalpleri veyahut bir şey idrak

etmeme şeklinde Allah'ın mühürlemeyi takdir ettiği kalplerin durumuna benzetmiştir (ez-Zemahşerî, 1407, s. 1/51).

Ebû Hayyân da kitabında bu hususta şunları dile getirmiştir: "Allah mühürledi" sözünün zahirî manası, haktan hiçbir şeyi kabul etmedikleri ve ondan yüz çevirmeleri nedeniyle onu anlamadıkları için kalpleri mühürlemesi Yüce Allah'tan bir ihbar olmasıdır. Yani elle tutulur ve akledilir şeyi ödünç almış veya kalbi, içindekileri korumak ve başkalarının girmesine engel olmak için üzeri mühürlenmiş bir kapla örnek vermiştir. Birincisi, istiâre mecazıdır. İkincisi, temsil mecazıdır. Daha öncekilerden, mührün gerçek olduğu ve kalbin birleşmesi ve daralması olduğu bildirilmiştir (Bkz: el-Endelüsî, 1420 ,s. 180-84).

Burada temsilî istiâre bulunmaktadır. Parmakları sarıp kapatan yüzüğün bir sıfatı olan veya belirli bir tabak için sağlam bir örtü ya da belirli bir şeyi ifade eden bir işaret olan mühür, inanmaktan kaçınan ve ikazın kendilerine fayda vermediği kâfirlerin kalpleri için istiâre edilmiştir. Ebû Hayyân ile Zemahşerî arasında ayetin tefsirinde belâgatsal şekli göstermesi bakımından uyum bulunmaktadır. Allah kullarına zulmetmekten münezzehtir. Ebû Hayyân'ın başka bir görüşü bulunmaktadır. Zemahşerî'nin fiili Allah'tan başkasına atfetmesine karşı çıkmıştır çünkü ona göre Allah her şeyin yaratıcısıdır.

4. 3. Mecâz

...فَمَا رِبْحَتْ تِجَارَتُهُمْ...

"Fakat bu alışverişleri bir yarar sağlamamıştır"(Kur'ân: el-Bakara, 16)

Bu ayet, münafıkların içsel ikiyüzlülüğünü ve samimiyetsiz ticaretlerini anlatırken kullanılan ifadelerin, maddi bir alışverişin ötesinde derin bir anlam taşıdığını vurgular. Allah'ın, münafıkları kâr etmeyen bir ticaret yapmakla suçlaması, onların samimiyetsizliği ve içsel çelişkilerine işaret eder. Ticaret, burada münafıkların amel ve davranışlarına atıfta bulunan bir metafor olarak kullanılır. Ayet, onların sahte davranışlarının ve inkârlarının, gerçek bir kâr elde etmelerini engellediğini ifade eder. Dolayısıyla, münafıkların yaşamları ve tutumları, maddi bir ticaretin ötesinde manevi bir anlam taşır ve bu anlam, onların düşmanca tavrını ve samimiyetsizliğini vurgular.

Onların ticaret konusunda kârın olumsuzlanmasını isnat etmek de aklî bir mecâzdır çünkü münafıklar kâr etmeyenlerdir ve kârı ticarete mal etmek bir mecâzdır. Kazanan da kaybeden de ticaret değil, tüccardır. Sapıklığı ve hidâyeti bir satın alma ve bedel olarak gösterdiğinde, "Onların ticareti kâr etmedi" diyerek bu bedî' mecâzı seçilmiştir. Bu da mecâzın seçilmesi kabilindedir. O da gerçeklik biçiminde göstererek gerçeğin bazı özellikleri ile hükmetmektedir (el-Endelüsî, 1420, s. 1/119). Zemahşerî mecâz hakkında şöyle demiştir: Ticaret, kâr elde etmek için alıp satan tüccarın işidir. تجاراتهم kelimesi olarak yani çoğul okumuştur. Sahiplerine ait olduğu hâlde zarar ticarete nasıl atfedildi? dersin bu mecâzî isnaddır. O da eylemi, aslında sahip olduğu bir şeye atfetmektir, derim (ez-Zemahşerî, 1407, s. 1/70).

Onların ticaretinden kazanç sağlamamak da aklî bir mecâzdır. Kazanmayanlar

münafıklar olduğuna göre bu ayette, isnadın iki rüknünde dilsel bir mecâz içerdiği görülmektedir.

4. 4. Kinâye

فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ

"Kalplerinde bir maraz vardır da Allah marazlarını artırmıştır ve yalancılık ettikleri için bunlara elîm bir azap vardır" (Kur'ân: el-Bakara,2/10)

Bu ayette ifade edilen maraz demekki insanların kötü niyetlerinden vazgeçmemesi ve inançlarından sapmaları nedeniyle Allah'ın bir tür cezalandırma olarak kalplerine marazı artırmasını simgeler. Burada onunla amaçlanan, kalplerindeki kötü inanç ve küfür, kin, haset ve nefrettir. (ez-Zemahşerî, 1407, s. 1/59). Hastalık bozulmadır, denilmiştir (el-Endelüsî, 1420, s. 1/87). Hakiki olarak bozulma, zulmet, zayıflık ve acı olan murat edilen bu hastalığın kalplerinde hakikaten var olması da muhtemeldir. Kalplerinde bunu var etmesinin sebebi de Resulullah (s.a.s.) ve tabilerinin ilerlemesi, İslamın yayılması ve ona inananların zaferidir. Bununla mecâzın murat edilmiş olması da muhtemeldir. Böylece kalbe gelen şüphe konusunda okullanmış olmaktadır. İbn Abbâs, şöyle demiştir: "Abdullah b. Ubey b. Selûl'de olduğu gibi haset ve kin için kullanmıştır. Veyahut Allah'ın dininin muzaffer olup diğer dinlerin üzerine çıkarmasını görmelerinden ötürü onlardaki zayıflık ve gevşeklikten ötürü burada hastalığı kalpte zikretmiştir. Bu da küfür sıfatına dair bir kinayedir" (el-Endelüsî, 1420, s. 1/95).

Bu ayette, sıfat bağlamındaki kinâye bulunmaktadır. Hastalık burada, küfür ve kötü inanç konusunda bir kinayedir. Zira küfür ve imanın yeri kalptir. Şunlar idafe edilir: Şöyle şöyle yüreğime düştü. Böylece burada her iki âlimde de küfür manasının tefsiri birbirine uymuştur.

Sonuç

Dil, hayatın ruhudur ve yaratıcısının özünü ortaya çıkarır. Zira mühendisler, bir mimari yapıyı inşa etmeye başladıklarında bir mühendislik planıyla başlayıp inşaat ile devam ederler. Ancak burada, Büyük Yaratıcı'nın inşa ettiği bir yapının önünde durulmaktadır. Allah, âlimlere güzelliğinin sonu olmayan belâgatsal imgelerden gösterebildiklerini göstermeleri ve bu güzel binaya yükselmeleri için göz ve parlak basiret vermiştir. Aslında Kur'ân'da yer alan konuşmanın güzelliği, vardığı bilgi derecesi ne olursa olsun kimse tarafından anlaşılmaz, ancak yaklaşık olarak anlaşılır. Allah (c.c.), Mukaddes Kitabı'nda şöyle buyurmuştur: "Rahmân Kur'ân-ı öğretti. İnsanı yarattı. Ona beyanı (düşünüp ifade etmeyi) öğretti." (Rahman 1-4)'. Bu itibarla Kur'ân-ı Kerim; Arap dilini kapsayan, şerefli, doğruluk ve beyânla karakterize ederek dillerden üstün kılan ve dünya dillerinde olmayan bir ruh verendir. Kur'ân-ı Kerim'de bir kelimeye eklenmiş tek harfin, istinbatta bulunan birinin veya bir düşünürün aklına gelmeyen anlamlar taşıyan bir hâle geldiği görülmektedir. Zemahşerî ve Ebû Hayyân, Kur'ân-ı Kerim denizinde, dilin beyanının içerdiği inci ve hazinelerden birkaçını çıkararak iki dalgıç olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Daha sonra diğer

dalgıçlar, onların idrak edemediği birçok şeyi çıkaracaklardır. Bu çalışmada iki âlimin eserleri incelenmiştir. Arap dili ve Kur'ân-ı Kerim ilimleri üzerine çalışılması sayesinde, dil ve tefsir ilmini lugavî tefsir ilmi aracılığıyla ilişkilendirilmiş ve dil âlimlerinin Kur'ân'ın tefsiri üzerinde açık bir etkisi olduğu ve bir kısmının din ilimleri ile dil ilimlerini bir araya getirdiği görülmüştür. Ebû Hayyân el-Endelusî ve Ebû'l-Kâsım ez-Zemahşerî bunların en önde gelenlerindedir. belâgatın, Kur'ân-ı Kerim'in tefsirinde açık bir etkisi bulunmaktadır. Müfessirler, Kur'ân ayetlerindeki yapıların güzelliğinin boyutunu göstermek için belâgat ilimlerini kullanmışlardır.

Ebû Hayyân el-Endelusî'nin Kur'ân-ı Kerim'in lugavî araştırmacısı ve müfessiri olduğu, dilin tefsirle ne ölçüde ilişkili olduğunu açıklığa kavuşturmak için belirli bir yaklaşım benimsediği, seleflerin görüşünü ortaya çıkardığı ve fıkıh âlimlerinin görüşlerini fıkıh kaideleriyle serdetmesinin yanı sıra ayetin manasını net bir şekilde göstermek için seleflerden dil âlimlerinin görüşlerini de ileri sürdüğü görülmüştür. Bunlardan bir kısmını destekleyip diğerlerinin sözlerini düzeltmiş veya hariç tutmuştur. Son olarak da bazı ayetlerin tefsirinde kendi lugavî görüşü ile tefsiri zenginleştirmektedir. Zemahşerî'nin din âlimi olmasının yanı sıra dil âlimi olduğu tefsir alanında Ebû Hayyân el-Endelusî'ye çok yakın olduğu görülmüştür. Ebû Hayyân el-Endelusî'nin tefsirinin lugavî ve belâgî tefsirinde çoğu zaman mutabıktır. Mutezilî görüşün, onun kitabından çalışmaya alınan ayetlerin tefsirini etkilemediği görülmüştür.

Ebû Hayyân el-Endelusî'nin Kur'ân-ı Kerim'in lugavî tefsirinde çok net bir tesiri olduğu, dolayısıyla tefsirlerinin nahiv ve sarfa ait bilgilerle dolu olduğu görülmüştür. Kıraat ilmine ve kelimelerin tefsirinde lügat yönüne çok önem vermesi, tefsirini kendisinden sonraki dil âlimleri ve müfessirler için önemli bir başvuru kaynağı hâline getirmiştir.

Kaynakça

- Kur'ân-ı Kerîm meâli. çev. Hayrettin K. ve Ali Ö. (2002). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. Basım.
- Abdussemî, İ. (2006). *et-Tefsîr fî usûli ve ittîcâhâtî't-tefsîr*. İskenderiyye: Dâru'l-Îmân.
- Abdulcevâd, A. (tsz), *Medhalunilâ't-tefsîr ve ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Beyânî'l-Arabî.
- Atîk, A. (1982). *İlmu'l-beyân*, Beyrut: Dâru'n-Nahdatî'l-Arabiyye Basım Yayın ve Dağıtım.
- Cenâcî, H. (1991). *Delâilu'l-i'câz Beyne Ebî Saîd es-Serefânî ve'l-Curcânî*, Kahire: Dâru't-Tibâ'atî'l-Muhammediyye.
- Cerrahoğlu, İ. (1983). "Zemahşeri ve tefsiri". *Diyanet Dergisi*. 19(1), 60 Ocak.
- Cum'a, İ. (2003). *Silsiletu't-turâsi'l-Arabî'l-İslâmî*. el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 2. Basım.
- Endelüsî, E. H. (1999). *el-Bahru'l-muhîr fî't-tefsîr*, (Thk: Sidkî Muhammed Cemîl), Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Eskalanî, İ. H. (1972). *ed-Duraru'l-kâmine fî a'yânî'l-mi'eti'-sâmine*, (Thk: Muhammed Abdulmuîd Dân), Hindistan: Meclisu Dâiretii'l-Ma'ârifî'l-Usmâniyye, Saaydarâbâd, 2. Basım.
- Hanbelî, b. İ. (1986). *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, (Thk: Mahmûd el-Arnâvût), Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr.
- Hasan, M. A. (2000). "el-Menâr fî ulûmi'l-Kur'ân ma'a medhalin fî usûli't-tefsîr ve masâdirihî", Beyrut: Muessetu'r-Risâle.
- Hâşimî, A. (tsz), *Cevâhiru'l-belâgah fî'l-ma'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*, (Thk: Yûsuf es-Sumeylî), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.
- Hicâzî, M. F. (tsz), *İlmu'l-lugati'l-Arabiyye*. Dâru Garîb li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî'.
- İbn Cinnî, E. O (tsz), *el-Hasâis*. el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, 4. Basım.
- İbn Hallikân, Ş. (tsz), *Vefeyatu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*, (Thk: İhsân Abbâs), Beyrut: Dâru Sadir.
- İbnu'l-Mulakkin, S. (1990). *Muhtasaru istidrâki'l-Hâfiz ez-Zehbî alâ Mustedraki Ebî Abdillâh el-Hâkim*, (Thk: Abdullah b. Hamed el-Lihaydân - Sa'd b. Abdillâh b. Abdilazîz Âl Humeyd), Riyadd: Dâru'l-Âsime.
- Kâsım, M. A. ve Dîb, M. (2003). *Ulûmu'l-belâgah "el-bedî' ve'l-beyân ve'l-ma'nâî"*. Lübnan, Trablus: el-Muessesetu'l-Haadîse li'l-Kitâb.
- Kıftî, C. (1982) *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, (Thk: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî.
- Lyons, J. (tsz), *el-Lugatu ve ilmu'l-luga*. Dâru'n-Nahdatî'l-Arabiyye.
- Mabed, M. (2005). *Nefehâtun min ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2. Basım.
- Mahmûd, M. (2000). *Menâhici'l-mufessirîn*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Misrî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lubnânî.
- Safadî, S. (1998). *A'yânü'l-asr ve a'vânu'n-nasr*, (Thk: Alî Ebû Zeyd vd.), Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir.
- Safadî, S. (2000). *el-Vafî bi'l-vefeyât*, (Thk: Ahmed el-Arnâvût ve Turkî Mustafâ), Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs.
- Tayyâr, M. (2002). *et-Tefsîri'l-lugavî li'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Dâr İbnu'l-Cevzî, 2. Basım.
- Yüce, N. (1993). "Zemahşeri hayatı ve eserleri". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 26(1), 291.
- Zarkânî, A. (tsz), *Minhâlu'l-urfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Ortakları Maktbaası, 3. Basım.

Zehebî, Ş. (1985). *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, (Thk: Şeyh Şuayb el-Arnâvût vd.), Muessetu'r-Risâle, 3. Basım.

Zemahşerî, E. (1986). *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidi't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-kitap el-arabi, 3. Basım.

Zerkeşî, B. (tsz), *el-Burhânu fi ulûmi'l-Kur'ân*, (Thk: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye.

Zirikî, M. (2002). *el-A'lâm*. 8 cilt. Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım.

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 23.08.2023 Kabul/Accepted: 29.12.2023

Araştırma Makalesi/Research Article, s./pp. 193-216.

الانزياح التركيبي في سورة الشعراء

Hana ALMAVASⁱ

ملخص

يتناول البحث الكلام عن "الانزياح التركيبي في سورة الشعراء"، وتبيان جمالياته وبراعته من الناحية البلاغية، والكشف عن موطن الإعجاز التي أضفاها على أسلوب القرآن الكريم. والانزياح التركيبي أسلوب كلامي بديع اهتم به البلاغيون قديماً تحت مسميات؛ التقديم والتأخير والحذف أما في عصرنا الحالي فصار لدينا كتب تناولت هذا الأسلوب أو طرفاً من مكوناته، فنجد كتباً في الالتفات مثلاً وغيره، والذي يرجع إلى هذه الكتب يدرك أنه يجب تحديد ماهية الانزياح وأنواعه، فكل باحث يزيد في هذه الأنواع أو ينقص. عمدنا في القسم التطبيقي إلى إحصاء الشواهد التي تنتمي إلى كل نوع من أنواع الانزياح التركيبي، ثم علّقنا عليها بحسب ما رآه المفسرون، وقد اعتمدنا تفسيرين رئيسيين هما التحرير والتثوير لابن عاشور، والكشاف للزمخشري؛ ذلك لأن أغلب المفسرين الذين جاؤوا بعد الكشاف نقلوا عنه؛ ولأن ابن عاشور جمع في تفسيره تحليلات بلاغية ونحوية وجمالية، وكان الهدف منها؛ إبراز مواطن الإعجاز في القرآن الكريم. وخلص البحث إلى نتيجة مفادها؛ احتفال هذه السورة بالعديد من ضروب الانزياح التركيبي جاء كل منها لخدمة المعنى وتمكينه لدى المتلقي.

الكلمات المفتاحية: تفسير، بلاغة، انزياح تركيبى، تقديم، تأخير.

Şuara Suresinde İnziyah Yapıları

Öz

Bu çalışma, Şuara suresinde yapısal değişiklikleri, güzelliklerin beyanını, belagat kabiliyetini ve içerisindeki icazın ortaya çıkarılmasını ele almaktadır.

Yapısal değişiklikler; geçmişte belagat âlimlerinin takdim, taahir ve silme adı altında ilgilendiği sözlü bir üsluptür. Günümüzde ise bu üslubu veya başlıklarının bir kısmını ele alan kitaplar bulunmaktadır. Yapısal değişiklik türlerinin her birine dayanan delilleri saymayı amaçlayarak müfessirlerin görüşlerine göre yorumladık. Bunu yaparken İbn-i Aşur'un et-Taahir ve't Tenvir ile Zemahşeri'nin el-Keşşaf olmak üzere iki temel tefsire itimat ettik. Bunun nedeni el-Keşşaf'tan sonra gelen çoğu müfessirin onun görüşlerini aktarmış olması ve İbn-i Aşur'un kendi tefsirinde estetik, nahiv ve belagatla ilgili sayısız tahlilleri bir araya getirmesidir.

Çalışma, bu surenin her biri istenilen anlamlara hizmet eden yapısal değişiklik örnekleriyle dolu olduğu sonucuna varmıştır.

Keywords: İnziyah, Yapılar, Sure, Şuara.

ⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, e-posta: hanaaharami@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6309-7944.

The Structures of Inziyah in Shuara Surah

Abstract

This study examines the structural changes, the exposition of beauties, eloquence capabilities, and the revelation of miraculousness within the Surah Ash-Shu'ara (The Poets) in the Quran.

Structural changes refer to a style of discourse that rhetoricians in the past used to explore under the labels of "takdim," "taahir," and "silme." Today, there are books that focus on this style or some of its aspects.

We interpreted it based on the evidence for each type of structural change and according to the views of the commentators. In doing so, we relied on two primary commentaries, namely Ibn Ashur's "et-Taahir ve't Tenvir" and Zamakhshari's "el-Keşşaf." This choice is justified by the fact that many subsequent commentators have relied on the views of "el-Keşşaf," and Ibn Ashur has compiled numerous analyses related to aesthetics, grammar, and eloquence in his own commentary.

The study has concluded that this Surah is replete with structural change examples, each serving the intended meanings.

Keywords: *Inziyah, Surah, Constructions, Shuara.*

Structured Abstract

The study deals with the structural Inziyah, the declaration of beauty, eloquence and revealing the locanic in Surah Shuara. In general terms Inziyah is the style in which the word is raised from a normal level based on language and regular syntax. Normal level; reveals the multiplicity of ties between language and grammatical technical regulations. So much so that linguists and syntax scientists took care to use this conception in their books and invited them to use this notion in speech. This remained only an understanding, as the criteria set and set forth by the linguistic and syntax scientists were not applied.

The second level is Inziyah. Inziyah used to be the area of interest of rhetoric scholars. They have written books in this field and expressed their appreciation for this style, although it is common with language in the most important elements. Because both levels use the same language and the same letters. In both of them, the rules of syntax and consumption were the same. However, despite all this, the Inziyah style gave the word a strange and unusual, but at the same time beautiful, form.

Inziyah; With its types, tools and features, it constitutes a fundamental basis and task for the poeticity of the poet and the man of letters. At the same time, it is the proof of the superiority of the language used by the poet or man of letters to the language used by normal men of letters. Because we see various and creative artistic styles. For example, we can clearly see the Inziyah style in the poems, which makes some poets different from others. Poets rely on this style to convey their reactions and feelings. When we look at these poets, we see that some imitate others. At the same time, we see the innovative in their choices and the different in what they present.

The Qur'an has come to the fore by adopting the words, style and rules used by the Arabs in their speeches, poems and prose and to this day, it has given its superiority to those who are interested in this language, especially those who are truly aware of the beauty of Arabic. Thus, he realized the purpose of his revelation, namely, the locanic of showing the same people. The Qur'an was not satisfied with just one style but used all the styles of Arabic. So much so that he showed his difference not only with Inziyah, but also with all areas that concern language in terms of syntax, rhetoric and conceptual.

Inziyah is divided into three: structural Inziyah, semantic Inziyah and vocal Inziyah.

Structural displacement is the displacement related to the structure of a word within its context. Words are necessarily governed by the rules of language and grammar, and although this was common and prevalent in the pre-Islamic era, many did not adhere to it. It emerged in the form of artistic poetry and prose, influencing the recipient and the listener, and contributing to the creation of creativity in the form of systematically arranged words in poetry or prose. This style is among the most important styles through which poets and writers expressed

themselves, due to its simplicity and its widespread use among speakers. It even moved from artistic language to everyday language, and we use deletion, preposition, and postponement in our speech.

Structural Inziyah; Divided into four as Taqdeem, Taaher, Hazf, and compliment.

Vocal Inziyah: In vocal or rhythmic Inziyah, the artist takes care to reveal a musical rhythm in the literary word. This rhythm consists of the harmony of letter sounds in a single word or the harmony of literal musical sequences recited by the artist in sentences and parts.

Semantic Inziyah: Replaces the literal meaning of the word with a deep figurative meaning. Thus, the first meaning is passed to the second meaning.

مدخل

- الانزياح:

غَةً: "زاح الشيء وانزاح: ذهب وتباعد، وفي التهذيب: الزَّيْحُ: ذهاب الشيء، تقول: قد أزاحت علته فزاحت" (ابن منظور، ١٤١٤، مادة زيح).

ل

واصطلاحاً: "هو خروج الكلام عن نسقه المثالي المألوف، أو خروج عن المعيار لغرض قصد إليه المتكلم، أو جاء عفو خاطر، لكنّه يخدم النصّ بصورةٍ أو بأخرى، وبدرجاتٍ متفاوتة" (غالب الخرشة، ٢٠٠٨، ص ٥).

والانزياح في معناه العام أسلوبٌ يتحوّل فيه الكلام من المستوى العاديّ المعتمد على النحو التقعيديّ في تشكيل عناصره، والمعتمد على اللّغة إلى مستوى أرقى منه، فالمستوى العادي يظهر كثرة التّرابط بين قواعد النحو وقواعد اللّغة التي أسهب علماء اللّغة والنّحو في كتبهم داعين إلى تمثّل هذه الافتراضية وتحقيقتها في الكلام، وهي افتراضية؛ لأنّها غير محقّقة في الكلام بالمعايير الجافّة التي حدّدت والتي وُضعت من قبلهم، والمستوى الثّاني هو الانزياح، وهو مدار البحث، كان موضع اهتمام البلاغيين من قبل، وألّفوا في ذلك كتبهم مسهبين الحديث عن مدى إعجابهم بهذا الكلام الذي خرج عن الإطار العادي للّغة برغم اشتراكه معها في أهمّ المكونات والمقومات؛ لأنّ كلا المستويين يستعمل اللّغة ذاتها، والأحرف ذاتها، وتحكمه القواعد النّحويّة والصّرفيّة ذاتها، ولكن برغم كلّ هذا نرى الانزياح في الكلام قد أخرجته إلى نمطٍ آخرٍ غريبٍ وغير مألوفٍ وجميلٍ في الوقت ذاته (غالب الخرشة، ٢٠٠٨، ص ٨).

والانزياح بأنواعه وأدواته ومزاياه كان دعامةً أساسيةً ومهمّةً لشعريّة الشّاعر أو الأديب، ودليلاً على تفوّقه على الفرد العاديّ النّاطق باللّغة التي يتكلّم بها المبدع، ودليلاً على تفوّقه على أقرانه من المبدعين والأدباء؛ لأنّنا نرى الأساليب الفنّيّة الإبداعية المتعدّدة، ونرى أسلوباً منها قد تميّز به عددٌ من الشّعراء عمّن سواهم ولنقل إنّهُ أسلوب الانزياح مثلاً، فترى هذا الانزياح حاضراً في أشعارهم، وهم يعتمدون عليه في نقل شعورهم وانفعالهم أكثر من غيرهم، ثمّ إذا نظرنا إلى هؤلاء فنرى المقلّد منهم لغيره، وفي الوقت نفسه سنرى المتميّز منهم بأدائه، والمجدّد في اختياراته.

القرآن الكريم تبنّى القواعد، والأساليب، والألفاظ، التي اتّبعتها العرب في كلامهم العاديّ وفي شعرهم ونثرهم، وزاد عليها، وتفوّق تفوّقاً أبهر المتلقّين حتّى يومنا هذا، ونخصّ بالذكر المتلقّين الحقيقيين المتدوّقين لجمال العربيّة، وحقّق بذلك الغاية التي نزل من أجلها وهي إعجاز البشر عن الإتيان بمثله، وقد تميّز باستعمال كلّ الأساليب العربيّة

ولم يقتصر على واحدٍ منها فقط، فهو لم يتميّز بالانزياح وحده، ووقف عنده، بل في جميع ما يقع ضمن إطار اللُّغة من نحوٍ وبلاغةٍ ومفرداتٍ. (غالب خرشة، ٢٠٠٨، ٣٥).

ينحصر الانزياح في ثلاثة أنواع، هي: [الانزياح التركيبي . الانزياح الدلالي . الانزياح الصوتي].

- الانزياح التركيبي:

"هو الانزياح الذي يتعلّق بتركيب اللفظة مع جاراتها في السّياق الذي ترد فيه" (غالب خرشة، ٢٠٠٨، ص ٩٨). فالكلمات تحكمها بالضرورة أحكام اللُّغة والنحو وقواعدهما وضوابطهما، وعلى الرّغم من أنّ هذا الذي كان شائعاً ومنتشراً في العصر الجاهلي إلا أنّ الكثير لم يلتزم به، وخرج لنا على هيئة الشّعْر والنثر الفنيّ ليؤثّر في المتلقّي والسّامع، وإلى تحقيق وخلق إبداعٍ على شكل كلماتٍ منظومةٍ في شعرٍ أو في قطعةٍ نثرٍ (غالب خرشة، ٢٠٠٨، ص ٩٨-٩٩).

ويكاد يكون هذا الأسلوب من أهمّ الأساليب التي عبّر بها الشعراء والأدباء عن أنفسهم؛ لسهولة و لكثرة جريانه على ألسنة المتكلمين، حتّى انسحب من اللُّغة الفنيّة إلى اللُّغة العاديّة، فنحن نستخدم الحذف والتّقديم والتّأخير في كلامنا ويقسم الانزياح التركيبي إلى: [التّقديم والتّأخير . الرّيادة . الحذف . الالتفات].

- الانزياح الصوتي:

أو الإيقاعي، فيه يهتمّ المبدع بإبراز إيقاعٍ موسيقيٍّ في كلامه الأدبيّ، ويكون هذا نابجاً من تآلف أصوات الحروف في اللفظة الواحدة؛ لأنّ الحروف أصواتٌ، وهي متفاوتة في الجرس، حين اجتماعها في اللفظة الواحدة تفرع بعضها البعض، وينتج عن ذلك سلّمٌ موسيقيٍّ جميل، أو يكون من تآلف مجموعاتٍ الموسيقا اللفظيّة حين ينظمها الأديب أو الشّاعر أو المبدع في الفقرات والجمل، فالألفاظ المفردة تفرع الألفاظ المفردة المجاورة لها سابقاً ولاحقاً، وينجم عن تناسق تقارعها سلالمٌ موسيقيّةٌ جميلةٌ (قائمي مرتضى، ٢٠١٦، ص ٤٧).

- الانزياح الدلالي:

يقوم على استبدال المعنى الحقيقي للفظه بالمعنى المجازي العميق، حيث يتمّ الانتقال من المعنى الأوّل إلى المعنى الثّاني، المعنى الأوّل هو المعنى الأصلي أو الأساسي المعجمي للفظه، والثّاني هو المعنى السّياقي الذي تأخذه الكلمة حين توضع في سياقٍ معيّنٍ يحدّد معنى الجملة بأكملها، حيث تنزاح الدوال عن مدلولاتها فتختفي الدلالات المألوفة للألفاظ لتحلّ محلّها دلالات جديدة غير معهودة يسعى إليها المتكلم (غالب خرشة، ٢٠٠٨، ص ٣٧).

- الانزياح التركيبي:

لما كان كلامنا عن الانزياح التركيبي هو الغاية من البحث؛ فإننا لا بد أن نصل الحديث فيه، ونبدأ بـ:

١. التقديم والتأخير:

هو تبادل المواقع، حيث تترك الكلمة مكانها في المقدمّة لتحلّ محلّها كلمة أخرى، لتؤدّي غرضًا بلاغيًا ما كانت لتؤدّيه لو أنّها بقيت مكانها الذي حكمت به القاعدة النحويّة لها، ويستلزم بذلك كلّ تقديم تأخيرًا بالضرورة، فالمبتدأ الذي يتأخّر عن مقدّمة الكلام سيأتي الخبر مكانه حتمًا، وهذا الأمر أظهر ما يكون في الكلام الذي فيه تركيب في المفردات والجمل (هدية جيلي، ٢٠٠٧، ص ١٢٣).

ولقد أولى العلماء قديمًا وحديثًا مبحث التقديم والتأخير من الاهتمام ما ينم عن إدراكهم لما يضيفه إلى المعنى من بلاغة، والعبارة من حسن، والمتلقي من لذة (أحمد إسماعيل، ٢٠١٤، ١٢٨).

وقد ذكره الجرجاني بقوله: "هو باب كثير الفوائد، جمّ المحاسن، واسع التصرف، بعيد الغاية، لا يزال يفترّ لك عن بديعة، ويفضي بك إلى لطيفة، ولا تزال ترى شعرا يروك مسمعه، ويلطف لديك موقعه، ثم تنظر فتجد سبب أن راقك ولطف عندك؛ أن فم فيه شيء وخول اللفظ عن مكانه" (الجرجاني، ١٩٨٣، ص ٧٩).

والتقديم والتأخير دليل على مرونة العربيّة، وحرية تغيير صياغة الجملة، وعناصر الجملة العربيّة كلّها معرضة للتغيير في المواقع بالتقديم والتأخير، يكون ذلك في عناصر الجملة الاسميّة، وفي متعلقات الفعل عندما تتقدّم عليه، أو عندما تتقدّم هي على بعضها البعض، وهي بهذا التغيير في الترتيب تشكّل انزياحًا عن الأصل المثالي، واختراقًا لما هو مسيطر وشائع ومتوقّع في هذه التراكيب (غالب خرشة، ٢٠٠٨، ص ١٥٢).

يضاف إلى هذه الأنماط نمط آخر من التقديم والتأخير، وهو الانزياح في الترتيب الرّماني، وهذا من مميّزات النصّ القرآني، ومن جماليّاته، وذلك أنّك تجد فيه زمنين:

الأول: زمن خارجي. وهو زمن موضوعي منطقي، الأحداث فيه تسير وفق خطّ واحد غير قابل للارتداد.

الثاني: زمن داخلي. هذا لا يخضع لمنطق الأحداث، ولا يسير وفق النّظام المعهود، بل يمكن للأحداث فيه أن تتقاطع وتتداخل، وهذا الزمن هو الذي نرى فيه انزياحًا عمّا هو مألوف في الكلام العادي (غالب خرشة، ٢٠٠٨، ص ١٧٢).

وقد أشار تمام حسان إلى أنّ مصطلح التقديم والتأخير لا يقف فقط عند الرتبة النحويّة المعروفة، بل يكون أيضًا في الرتبة الرّمانيّة في سياق زمن الكلام، وذلك أنّه "يحكم العقل لأحد الأمرين بالتقدّم ثم لا يتوقّف المعنى على تقديمه في سياق الكلام، وإنّما يؤمن اللبس على رغم انعكاس رتبة الأشياء" (حسان تمام، ١٩٩٣، ص ٩٥).

ومثال ذلك كثيرٌ في القرآن الكريم، منه قوله تعالى: **{فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَوَهَبْنَا لَهُ يَحْيَىٰ وَأَصْلَحْنَا لَهُ زَوْجَهُ}** (الأنبياء - ٩٠)، فسياق الأحداث الزماني يكون بإصلاح الزوجة أولاً ثم يترتبُ على ذلك أن يأتي الغلام هبةً من الله تعالى لسيدنا زكرياً عليه الصلاة والسلام، وهذا هو الذي حدث، ولكنَّ الله -تعالى- أثار أن يأتي التركيب الزماني بهذه الصورة وعلى هذه الهيئة.

٢. الزيادة:

والمقصود بها الزيادة في المبنى أو الألفاظ والتركييب، والقول بها هو أنها زيادة بالنسبة إلى النحو؛ أي لا تتطلب قواعد النحو هذه الألفاظ في هذه المواقع، ويمكن أن يتم المعنى بدونها، وهذه الزيادة ليست زيادةً في ألفاظ القرآن، ولا نقول فيها على أنها حشوٌ لا داعي له، نحن لا نعني ذلك، بل على العكس هذه الزيادة انزياحٌ أريد به معنى يفهم من سياقه، وهناك جماليةٌ فيه، وسببٌ وراء الإتيان به، وفي غالب الأمر يكون من أجل توكيد المعنى (حسان تمام، ١٩٩٣، ص ٩٥).

إضافةً إلى ذلك عندما نقرأ في التفاسير التي اهتمت بالجانب اللغوي والتركيبي، نجدهم يتحدثون عن الجماليات المستفادة والمستنبطة من هذه الزيادات التي أعطت معنى ما كان ليتّم لو اختير في التعبير الاختصار والحذف.

هذه الزيادة تكون عادةً في الحروف وبعض الضمائر، مثل: حروف الجرّ، وحروف العطف، وزيادة (لا)، وأكثر ما يرد كزيادة في الجمل هو ضمير الفصل. (حسان تمام، ١٩٩٣، ص ١٧٥).

أدرج تمام حسان هذه الخصيصة تحت مسمى قرينة النضام، وأتى بأمثلة كثيرة على هذه الزيادات، منها:

قال تعالى: **{قَالَ مَا مَنَّكَ إِلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ}** (الأعراف - ١٢).

وقال تعالى: **{وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ}** (فصلت - ٣٤).

والزيادة هنا بـ(لا)، ومن ذلك أيضاً قوله تعالى: **{إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ}** (الحج - ٢٥)، أي: إن الذين كفروا يصدون، والواو زائدة.

٣. الحذف:

وهو من الأساليب المهمة في الانزياح التركيبي، وإن أردنا أن نبينه نذكر ما قاله الجرجاني عنه بأنه: "بابٌ دقيقٌ المسلك، لطيف المأخذ، عجيب الأمر، شبيه بالسحر، فأنت ترى به ترك الذكر، أفصح من الذكر، والصمت عن الإفادة، أزيد للإفادة، وتجذك أنطق ما تكون بياناً إذا لم تُبْنِ" (الجرجاني، ١٩٩٣، ١٠٣).

والحذف في الكلام لا يكون اعتباطاً، بل بنيتة معهودة، أو نمط معروف، أو قرينة قائمة أو معنى في السياق لا يستقيم إلا مع تقدير الحذف. (حسان تمام، ١٩٩٣، ١٥٧).

وغالباً ما يأتي لدلالة القرينة عليه، والحذف تجده في الكلام أكثر من الزيادة؛ لأنّ البلاغة في الإيجاز والاختصار.

والحذف بذلك يأخذ معنى واسعاً، فهو متنوع من حذف الحرف إلى حذف جملة كاملة، وأحياناً حذف جمل من السياق، وهذا كثير ليس فقط في القرآن الكريم، بل في الشعر والنثر الأدبي، حتى في الكلام العادي المتداول؛ إذ يندرج تحت مسمى الاقتصاد اللغوي في علم اللغة الحديث.

٤. الالتفات:

هذا النوع من الانزياح التركيبي هو من أبلغ الأساليب البلاغية التي وجدت في العربية على العموم، وهو متنوع وغني ويحتوي العديد من التقسيمات، منها ما أقره البلاغيون القدامى، ومنها ما أضافه المحدثون في عصرنا الحالي.

في مفهوم الالتفات الواسع تدلّ اللفظة على التحوّل والانتقال من أسلوب في الكلام إلى أسلوب آخر مخالفٍ للأول هذا الانتقال يعتمد على المخالفة السطحية بين المنتقل عنه والمنتقل إليه، وهنا مكن الجمال والبلاغة؛ وذلك لأنّ فيه إتياناً لما يخالف توقّع السامع، فالظاهر في الكلام أنّه يعني شخصين، أو يتحدث عن أمرين، ولكنه يعني الشيء ذاته أو الشخص نفسه. (غالب خرشة، ٢٠٠٨، ص ١٠٠).

وهذا الأسلوب هو أحد المسالك التعبيرية، أو الألوان البلاغية التي شاع استعمالها في القرآن الكريم، وهو لا ينحصر في الدائرة الضيقة التي وضعه فيها البلاغيون القدماء من أنّه يقتصر على التحوّل من ضمير إلى ضمير، بل هو يتسع ليشمل كلّ انكسار أو تحوّل في نسق التعبير لا يتغيّر به جوهر المعنى أو البنية العميقة. (حسن طبل، ١٩٩٨، ص ٥٥).

وأبرز مجالات الالتفات في القرن الكريم، هي:

[الضمائر . الصيغ . العدد . الأدوات . البناء النحوي . المعجم].

_ في الضمائر: "لا ينحصر فقط في مجال الضمائر الثلاثة التي حددها البلاغيون القدامى، بل يتعداه إلى أبعد منه، يكون في التحوّل من الإضمار إلى الإظهار، ومن تأنيث الضمير إلى تذكيره، والعكس". (حسن طبل، ١٩٩٨، ص ١٠٣). وبذلك يكون:

[غيبة/ خطاب . غيبة/ تكلم . تكلم/ خطاب . إضمار/ إظهار . تذكير/ تأنيث].

_ في الصيغ: عندما تختلف صيغتان في نسقٍ واحدٍ من مادّةٍ معجميّةٍ، من ذلك المخالفة بين صيغ الأفعال (ماضي . مضارع . امر)، أو بين صيغتي نوعٍ واحدٍ منها، أو بين صيغ الأسماء، أو بين صيغة من صيغ الاسم وأخرى من صيغ الفعل. (حسن طبل، ١٩٩٨، ص ٢٥).

_ العدد: ويكون بين [الإفراد والتنثية والجمع].

[إفراد/ جمع . إفراد/ تنثية . تنثية/ جمع]. (حسن طبل، ١٩٩٨، ص ٨٨).

_ الأدوات: "ويتحقّق الالتفات فيها بإحدى صورتين:

الأولى: المخالفة بين الأدوات المتماثلة؛ أي التحوّل في التّعبير أو السّياق الواحد من أداة إلى أداة أخرى تماثلها في أداء وظيفتها العامّة، وتفرّق عنها في خصوصيّة هذا الأداء.

الثّانية: حذف الأداة وذكرها؛ أي التحوّل في السّياق الواحد عن ذكر الأداة إلى حذفها أو العكس؛ لقيمة تعبيرية تقتضي هذا أو ذاك". (حسن طبل، ١٩٩٨، ص ١٣١).

_ البناء النّحوي: ".... إعادة عنصرٍ من عناصر البناء النّحوي على نمطٍ مخالفٍ لما ورد به أوّلاً في ذات التّعبير أو السّياق، بحيث يكون المعنى الذي يؤدّيه التّعبير مع هذه المخالفة هو ما يتأدّى بدونها، مثلاً بناء الفعل للمفعول بعد بنائه للفاعل أو العكس، أو إيراده تارةً لازماً وتارةً متعدّياً". (حسن طبل، ١٩٩٨، ص ١٤٦).

_ المعجم: يكون عندما تتداخل الدوائر الدلالية بين الألفاظ؛ بحيث تتلاقى في مساحةٍ ثمّ ينفرد كلّ منها ببعض الخصوصيّة التعبيريّة أو الطّاقة الإيحائيّة، فطرفا العدول يشتركان في الدلالة المعجميّة، ويستقلّ كلّ واحدٍ منهما عن الآخر بالدلالة السّياقيّة. (حسن طبل، ١٩٩٨، ص ١٥٩).

الانزياحات التركيبيّة في سورة الشعراء:

سمّيت السّورة بسورة الشعراء؛ لأنّها تفرّدت بذكر كلمة الشعراء، وتسمّى (طسم)، وهي مكّيّة جميعها، وهي السّورة السّابعة والأربعون في عداد نزول السّور، نزلت بعد الواقعة، وقبل سورة النمل، وعدد آياتها [٢٢٦] آيةً عند أهل البصرة ومكّة والمدينة، وعددها [٢٢٧] آيةً عند أهل الشّام وأهل الكوفة. (ابن عاشور، ١٩٨٤، ص ٨٩-٩٠).

ويمكن أن نقسم هذه السّورة إلى ثلاثة أجزاء، الجزء الأوّل هو عبارة عن مقدّمة خطابيّة من الله تعالى للنبيّ -عليه أفضل الصّلاة والسّلام-، وإلى قومه المشركين، وفيه تعداد لآيات الله -تعالى- وآلائه، وفي الجزء الثّاني عرضٌ لقصص الأنبياء -عليهم وعلى نبيّنا أفضل الصّلاة وأتمّ التّسليم-، والجزء الأخير كان بمنزلة خاتمة للسّورة،

فيه ذكرٌ للعبر والمواظ التي يمكن أن تستخلص من كلِّ ما قد تمَّ عرضه مسبقاً في قصص الأنبياء، مع تبيان بعض الأحكام، وكلُّه أخذ شكل خطابٍ موجَّهٍ من الله - عزَّ وجلَّ - إلى النَّبِيِّ - عليه الصَّلَاة والسَّلَام -.

التَّقديم والتَّأخير:

هذا النَّوع من الانزياح لا نجد له حضوراً كبيراً وطاغياً في السُّورة، بل نكاد نلحظ قلَّة التَّقديمات والتَّأخيرات والبقاء على النَّمط الإخباريِّ والحفاظ على العلاقة الإسنادية، فالجمل أتت مسنداً ومسنداً إليه، كلٌّ في مكانه، الفعل والفاعل والمفعول به، والمبتدأ والخبر، وهكذا، ولكن مع ذلك نجد استثناءً واضحاً لشبه الجملة، فقد تقدَّمت أشباه الجمل على متعلقاتها، لعدَّة أسبابٍ وعلل.

وأكثر هذه التَّقديمات أتت مراعاةً للفاصلة القرآنية، ولدينا الشُّواهد الآتية:

{إن نشأ نزل عليهم من السماء آيةً فظلت أعناقهم لها خاضعين، وما يأتيهم من ذكرٍ من الرَّحمن محدثٍ إلا كانوا عنه معرضين} (الشعراء - ٤-٥)؛ أي: إلا كانوا معرضين عنه.

وقال تعالى: {والشُّعراء يتَّبِعهم الغاؤون، ألم تر أنَّهم في كلِّ وادٍ يهيمون، وأنَّهم يقولون ما لا يفعلون}. (الشعراء - ٢٢٤-٢٢٦)؛ ألم تر أنَّهم يهيمون في كلِّ وادٍ.

{وما ينبغي لهم وما يستطيعون، إنَّهم عن السَّمع لمعزولون}. (الشعراء - ٢١١-٢١٢).

{قال أولو جنتك بشيءٍ مبين، قال فأت به إن كنت من الصَّادقين} (الشعراء - ٣٠-٣١).

فالكلام هنا إن كنت من الصَّادقين فأت به، ويكون أسلوب شرطٍ عادياً، غير أنَّه قدَّم الجواب، وذلك مراعاةً للفاصلة، كما أنَّه أوقع وأبلغ من النَّاحية البلاغية؛ لأننا نحسُّ فيها بنبرة التَّحدي والتَّعنُّت التي كانت عند فرعون.

{ذكرى وما كُنَّا ظالمين، وما تنزلت به الشَّيَاطين} (الشعراء - ٢٠٩-٢١٠)، أي ما تنزلت الشَّيَاطين به.

{ولو أنزلناه على بعض الأعجمين، فقرأه عليهم ما كانوا به مؤمنين} (الشعراء - ١٩٨-١٩٩)، ما كانوا

مؤمنين به

{ما أغنى عنهم ما كانوا يمتَّعون، وما أهلكننا من قريةٍ إلا لها منذرون} (الشعراء - ٢٠٧-٢٠٨).

وتقديم بعض المتعلقات على بعض ما تعود إليه لغاية الحفاظ على الوزن في الشُّعر أو لرعاية الفاصلة في النَّثر أمر منتشرٌ وشائع (عيسى العاكوب، ٢٠١٥، ص ٢٢١).

من ذلك لدينا: {فاذهباً بآياتنا إنَّا معكم مستمعون} (الشعراء - ١٥).

فخبر (إن) هو مستمعون، وقد فُدم متعلِّقه وهو (معكم)، وقرن مع لفظة (بآياتنا) تأكيداً للطمأنينة لموسى وهارون -عليهما الصَّلَاة والسَّلَام- ورباطةً لجأشهما (ابن عاشور، ١٩٨٤، ص ١٠٩/٩).

لذلك قُدمت هذه المعية بلفظها على السَّماع، وقد جوَّز الزمخشري أن يكونا خبرين لـ(إن)، وقد انفرد به وهو احتمالاً جائز له (الزمخشري، ١٤٠٧، ج ٣/ص ٣٠٣).

وقال تعالى: {قالوا لفرعون إن لنا لأجرًا إن كنَّ نحن الغالبيين} (الشعراء - ٤١).

وكان هذا الكلام على لسان السحرة في خطابهم لفرعون قبيل ملاقاتهم لموسى -عليه الصَّلَاة والسَّلَام-، هم شرطوا أجرًا لهم قبل الشروع في العمل؛ من أجل أن يلزموه بوعده بين رجاله وحاشيته، ومن أجل ألا يكون عملهم سُخرةً بلا فائدةٍ ترجع إليهم (ابن عاشور، ١٩٨٤، ١٩٦/١٩). فالمقام مقام مرتزقةٍ يريدون أجرهم؛ لذلك قُدموا ما هو في معناه جواب للشرط على الشرط، وقُدموا الجار والمجرور (لنا)، وهو خبر (إن)، على اسمها (أجرًا)، وألحقوا به اللام المزحلقة من أجل تخصيص الأجر لهم.

وقال تعالى: {قالوا بعزة فرعون إنا لنحن الغالبون} (الشعراء - ٤٤).

الباء هنا كما الباء في (بسم الله) للتَّيْمُن والاستعانة بقدره فرعون على أنَّهم يغلبون ثقةً منهم باعتقاد ضلالهم أنَّ إرادة فرعون لا يغلبها أحد؛ لأنها إرادة آلهتهم (ابن عاشور، ١٩٨٤، ١٩٧/١٩). والمقام هنا مقام تعظيمٍ وتبجيلٍ ومن دواعي التَّقديم والتَّأخير التَّبَرُّك بهذا المقدم (عيسى العاكوب، ٢٠١٥، ص ٢٢٠).

وقال تعالى: {قالوا لا ضيرَ إنا إلى ربنا منقلبون} (الشعراء - ٥٥).

هذا الكلام على لسان السحرة أنفسهم، الذين كذبوا موسى عليه الصَّلَاة والسَّلَام، وتيمَّنوا بقوة فرعون معتقدين فيه الألوهية وطامعين بما لديه من الأجر والعطاء، ها هم الآن يعلنون خضوعهم لله -عزَّ وجل-، منتقلين من تعظيم فرعون إلى تعظيم ربِّ فرعون وربِّ العالمين، وهو المستحقُّ لهذا التَّعظيم، وعليه نراهم يقدِّمون شبه الجملة (إلى ربنا) على (منقلبون)، وذلك للتَّبَرُّك والتلذُّذ بذكر لفظة (ربنا)، والتي أضيفت إلى الضمير (نا)، إقرارًا بربوبية الله -عزَّ وجل-.

فالمعاني التي تدور في إطار تفسير هذه الآية؛ بأنه لا ضرر على المتكلمين من تهديد فرعون؛ لأنَّ أعظم النَّفع قد حصل لهم بالصَّبر لوجه الله -تعالى-؛ ولأنَّه لا بدُّ لنا من الانقلاب إلى ربنا لسببٍ من الأسباب المودية للموت؛ ولأنَّ قتل فرعون لهم فيه تعجيلٌ برؤية الحقِّ -عزَّ وجل- طمعًا في مغفرته ورحمته (الزمخشري، ١٤٠٧، ص ٣١٣/٣).

وقال تعالى: **{قالوا نعبُدُ أصنامًا فنظّلُ لها عاكفين}** (الشعراء - ٧١).

بدلاً من: عاكفين لها، وقد كان التّقديم مراعاةً للفاصلة، ولغرضٍ آخر أيضاً، وهو أنّ المقام هنا مقام تعظيمٍ وتبجيلٍ آخر من قوم إبراهيم عليه -الصّلاة والسّلام- لأصنامهم، ولذلك قدّموا شبه الجملة على متعلّقه؛ لأنّها تعود على لفظة (الأصنام).

كما أنّ التّونين في (أصنامًا) هو للتّعظيم، وعُدل عن تعريفها وهم يعلمون أنّ إبراهيم -عليه الصّلاة والسّلام- يعرفها ويعلم أنّهم يعبدونها، واسم الأصنام عندهم اسمٌ عظيمٌ يفتخرون به، وأتوا في الجواب بالفعل (نعبد) مع شأن الاستغناء عن التّكرار والنّصريح؛ لأنّه لا حاجة لتبيين فعل العبادة؛ لأنّه في الأساس موجودٌ في سؤال إبراهيم -عليه الصّلاة والسّلام-، ولكن كان كلّ هذا منهم ابتهاجاً وافتخاراً، وعطفوا عليه فعلاً آخر هو (نظّل) الذي يدلُّ على الاستمرار (ابن عاشور، ١٩٨٤، ١٣٦/١٩)، فلا غرابة بعد كلّ ما تقدّم أن يأتوا بالتّقديم.

قال تعالى: **{أفبعذابنا يستعجلون}** (الشعراء - ٢٠٤).

قدّم اللفظة (أفبعذابنا)؛ لرعاية الفاصلة، وللاهتمام به في مقام الإنذار، أي ليس شأن مثله. وهو العذاب. أن يستعجل؛ لفظاعته (ابن عاشور، ١٩٨٤، ١٩٦/١٩).

وأضاف معنى آخر هو الاستنكار، أي: "كيف يستعجل العذاب من لا طاقة له به" (النيسابوري، ١١٦، ٢٨٦/٥). ومن دواعي تقديم المعمولات أن يكون المقدم محطّ إنكار (عيسى العاكوب، ٢٠١٥، ص ٢١٢).

وقال تعالى: **{فأسقط علينا كسفاً من السماء إن كنت من الصادقين}** (الشعراء - ١٨٧).

قدّم جواب الشرط في المعنى على الشرط، وذلك إقراراً من القائلين للتّحدي وعدم المبالاة بكلام رسولهم ووعيده لهم، وأكد هذا المعنى تقديم شبه الجملة (علينا) على لفظة (كسفاً).

فمعنى الآية أنّ طلبهم هذا تصميمٌ على الجحود والتّكذيب، ولو كان لديهم أدنى ميل إلى التّصديق ما أخطروه ببالهم فضلاً أن يطلبوه، والمعنى: إن كنت صادقاً أنّك نبيّ فادعُ الله أن يسقط علينا كسفاً من السماء (الزمخشري، ١٤٠٧، ٣٣٣/٣).

ولدينا ضمن هذه التّقديمات والتّأخيرات شاهدٌ تكرر في السّورة بشكلٍ ملحوظٍ وواضحٍ، وهو قوله تعالى: **{إنّ في ذلك لآيةٌ وما كان أكثرهم مؤمنين وإنّ ربّك لهو العزيز الرحيم}**.

وقد ذكرت هذه الآيات في ثمانية مواضعٍ أوّلها كان في ذكر النّبيّ -صلّى الله عليه وسلّم-، حيث كان الخطاب موجّهاً إليه ومنذراً ومُحدّثاً المشركين، وذاكراً لآلاء الله ونعمه، ثمّ في قصّة موسى، وإبراهيم، ونوح، وهود، وصالح، ولوط، وأخيراً مع شعيب، -عليهم وعلى نبيّنا أفضل الصّلاة وأكمل التّسليم-.

فكلُّ تكرارٍ إنّما كان لمناسبةٍ وداعٍ له، فعند ذكر النَّبِيِّ مُحَمَّدٍ -عليه الصَّلَاةُ والسَّلَامُ- أتت الآيات بعد ذكر إنبات الأرض، وفي قصة سيدنا موسى -عليه الصَّلَاةُ والسَّلَامُ- أتت بعد ذكر معجزة فلق البحر، وهكذا استمرَّ ذكرها في كلِّ قصة بعد ذكر الآيات، أو النِّعَم، أو العذاب الذي عُذِّبَ به قوم من أقوام هؤلاء الأنبياء.

هذه التكرارات في كلِّ قصةٍ منها كتنزيلٍ برأسه وفيها من الاعتبار ما في غيرها، وفي تكرارها - إضافةً إلى ما ذكرنا - تقريرٌ للمعاني في النَّفس، وتكريرٌ لمعنى التَّفَكُّر في كلِّ حدثٍ، وفي كلِّ هذا الذي قرأته، فهناك آيةٌ إنبات الأرض، وفي فلق البحر، وفي عذاب كلِّ أمةٍ أعرضت عن ذكر الله، وفي محاججات سيدنا إبراهيم -عليه الصَّلَاةُ والسَّلَامُ- مع قومه هناك آياتٌ ودلائلٌ على وجود الله ينبغي أن نتنبَّه لها (الزمخشري، ١٤٠٧، ٣/٣١٣).

ونقول - لأجل هذه الآيات التي دُكرت -: كان التَّقْدِيم في قوله تعالى: {إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَةً}. شبه الجملة الذي تقدّم وحوى اسم الإشارة العائد على تلك المعجزات ناسب تقديمه العودَ إليه، وتقدّمه على اسم (إِنَّ) وتناسب مع التكرار، كما أنّ تقديمه أفضل من تأخيره إذا فُكِّرَت فيها من الناحية التَّدْوِيقِيَّة.

ونختُم بتقديم وتأخير حصل في الرُّتْبَةِ الزَّمَانِيَّةِ، وكان ذلك في قصة سيدنا موسى -عليه الصَّلَاةُ والسَّلَامُ- ، في قوله تعالى: {فَأَرْسَلَ فِرْعَوْنَ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ، إِنَّ هَؤُلَاءِ لَشِرْذِمَةٌ قَلِيلُونَ، وَإِنَّهُمْ لَنَا لَغَائِظُونَ، فَأَخْرَجْنَاهُمْ مِنْ جَنَّاتٍ وَعَيْونَ، وَكُنُوزٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ، كَذَلِكَ وَأَوْرَثْنَاهَا بَنِي إِسْرَائِيلَ، فَاتَّبَعُوهُمْ مَشْرِقِينَ} (الشعراء - ٥٣-٦٠).

القصة التي بدأت بوحى الله لسيدنا موسى -عليه الصَّلَاةُ والسَّلَامُ- وخطابه، وأمره بالنُّوْجُهِ إلى فرعون وقومه، وعليه تتابعت الأحداث، لقاء سيدنا موسى -عليه الصَّلَاةُ والسَّلَامُ-، ثمَّ حادثة السِّحْرَةِ، وحسب تسلسل الأحداث يكون إعدام السِّحْرَةِ، ثمَّ هروب بني إسرائيل بقيادة سيدنا موسى -عليه الصَّلَاةُ والسَّلَامُ-، ثمَّ انشقاق البحر، وعبور بني إسرائيل البحر، وغرق فرعون، ثمَّ تمنُّع بكنوز فرعون وقومه، ولكن في هذا الجزء خُولف الترتيب الزماني للأحداث.

فقد جاءنا مشهد حشد فرعون للجنود ملاحقًا بني إسرائيل، ثمَّ أخبرنا عن مهلك فرعون، وبقاء كنوزه وأملاكه لبني إسرائيل، ثمَّ استؤنفت القصة بخروج فرعون ملاحقًا بني إسرائيل، وتتابعت الأحداث بعدها حتَّى انشقاق البحر. فكلُّ متأملٍ يمكن أن يلحظ طرافة هذه الجماليَّة، وروعيتها، وتقوُّد القرآن بها، رأينا بعض الأعمال الفنيَّة التي تتلاعب بالزمن، فلا بدَّ من أنّ القرآن كان أولها، ولا شكَّ هو أفضلها.

والسبب في ذلك برأينا أنّ القرآن يحمل تلك القدرة على الإتيان بما لا نتوقَّعه أبدًا، وكان من الممكن أن تنتهي القصة عند قوله: (فاتبعوهم مشرقين)، فالقرآن لا يذكر لنا القصة كاملة في سورة واحدة، بل يوزع أحداث القصة على كامل سور القرآن، تُستثنى من ذلك قصة سيدنا يوسف عليه الصَّلَاةُ والسَّلَامُ-، ولذلك فالقارئ لا

يستغرب انتهاء القصة هنا، وقد يتوقع أن تمهد الآيات لموضوع جديد أو قصة جديدة، ثم يُفاجأ بأننا ما زلنا نتابع في القصة ذاتها.

وهذا غير حاضر في الأعمال الفنيّة التي تستعمل التلاعب بالزمن حيلةً للتأثير في المتلقي؛ لأنه لا بدّ للمبدع من أن يذكر تفاصيل القصة كلّها مهما نقل أحداثها.

كما لاحظنا أنّ النّصيب الأكبر في عمليّة التّقديم والتّأخير إنّما كان لشبه الجملة، وهذه خصيصة من خصائص شبه الجملة التي ذكرها ابن هشام في قواعده الكلّية، في القاعدة التاسعة والتي كانت تحت عنوان (أنهم يتسعون في الظرف والمجرور ما لا يتسعون في غيرها) (ابن هشام الأنصاري، ٢٠٠٥، ص ٨٠)، لكن رغم ذلك لم يكن هذا التوسّع بلا داعٍ أو لمجرد التوسّع فقط، بل حمل أبعادًا أخرى وجماليّاتٍ عرضناها بأفضل ما نستطيع.

الزيادة:

أو الذّكر، هذا الأسلوب كان الأقلّ ورودًا من بين كلّ الأساليب التي نذكرها، وعليه لن نراه إلاّ ليعطي معنى، أو تكون الزيادة لعلّة معيّنة، وقد كانت الغاية من أغلب الزيادات هي للتوكيد، وهي الغاية الأساسيّة من الزيادة، ليس فقط في الشواهد التي سنعرض لها:

قال تعالى: {فما لنا من شافعين، ولا صديقٍ حميمٍ} (الشعراء - ١٠٠-١٠١). الزيادة في (من)، وكانت للتوكيد (ابن عاشور، ١٩٨٤، ١٩/١٥٥).

كذلك قوله تعالى: {وما أنا بطارد المؤمنين} (الشعراء - ١١٤). الزيادة كانت الباء (بطارد) حملت معنى التأكيد لعدم طرده لمن آمن وصدّق برسالته من قومه.

ومثله أيضًا قوله تعالى: {فكذبوا فيها هم والغاوون} (الشعراء - ٩٤). الزيادة في الضمير (هم)، كما أنّك تجد في حذفه خللاً لا يتمّ إلاّ به، وبالتأكيد فإنّ هذا الكلام ينطبق على كلّ حرفٍ وكلمةٍ وحركةٍ في القرآن الكريم، ولكنّ بما أنّه زيادة من الناحية الإعرابيّة إلاّ أنّه لا يستقيم المعنى إلاّ به.

ومن الزيادات قوله تعالى: {لأجعلنك من المسجونين} (الشعراء - ٢٩).

وقد تحدّث فيها المفسّرون كثيرًا، لماذا اختار الله هذا التّركيب؟ لماذا عدل عن لفظة (مسجونًا) مثلاً، أو لفظة (أسجننك)، وهما يحقّقان المعنى؟

سلك فيها مسلك الإطناب؛ لأنّه أنسب في مقام التّهديد؛ ولأنّه يفيد معنى (لأجعلنك واحدًا ممن عرفت أنّهم في سجن)، فالمقصود تذكير سيّدنا موسى -عليه الصّلاة والسّلام-، بهول السّجن (ابن عاشور، ١٩٨٤، ١٩/١٢٢).

وقد كان فرعون في سجنه أعداءه معروفًا بسجن الرجل في هُوَّةٍ ذاهبةٍ في الأرض بعيدة العمق، ويترك فيها وحيدًا في الظلام، وذلك أشد من القتل (الزمخشري، ٣، ١٤٠٧/٣٠٨).

فالكلام هنا ليس عن زيادة بعينها، ولكن عن اختيارٍ لتركيبٍ فيه الزيادة واضحة والعدول عن تركيب فيه اختصارًا للألفاظ، ولكنّه غير مؤدٍ للمعنى المراد.

ومثله قوله تعالى: **{قال إني لعملكم من القالين}** (الشعراء - ١٨٦).

حكايةً على لسان سيّدنا لوطٍ - عليه الصّلاة والسّلام - في خطابه مع قومه ومعارضته لهم، وقد تحدّث عنه المفسّرون أيضًا، وأنّه أبلغ من قوله: **{إني لعملكم لقال}**؛ لأنّه يكون مشهودًا له بأنّه معدودٌ في زميرهم، ومساهمٌ في القلبي والبغض (الزمخشري، ١٩٩٨، ٥٧٨/٢).

وأضاف ابن عاشور أنّ في ذلك بلاغة؛ حيث هو أكمل في الجنس، حيث كان الجنس بين الفعل (قال) و(قالين) (ابن عاشور، ١٩، ١٩٨٤/١٨٠).

وقال تعالى: **{وما علمي بما كانوا يعملون}** (الشعراء - ١١٢).

والقول هنا على لسان سيّدنا نوحٍ - عليه الصّلاة والسّلام - فالزيادة كانت الفعل (كانوا)؛ وذلك للتوكيد، أي تأكيد مدلول (وما علمي بما يعملون)، وليس المراد ما كانوا قد عملوه من قبل، فليست الإفادة في الزّمان إنّما في الحدث، وعليه فإنّ (كان) هنا تامّة، والواو هنا فاعل، هذا في تخريج إحدى التّفاسير (ابن عاشور، ١٩٨٤، ١٦١/١٩).

وقال تعالى: **{الذي خلقني فهو يهدين، والذي هو يطعمن ويسقين، وإذا مرضت فهو يشفين}** (الشعراء - ٧٨-٨٠).

الزيادة كانت في هذه الصّمائر العائدة على الاسم الموصول (الذي)، المذكور في صدر كلّ جملةٍ منها، وهذه الصّمائر إنّما ذكرت للتبرُّك وللتلذُّذ بالذِّكر، ولتأكيد المعنى في الجملة، ولذلك سلك مسلك الإطناب والإطالة وهو كلام نبي الله إبراهيم - عليه الصّلاة والسّلام -.

وهناك زيادة الفاء في (الذي خلقني فهو يهدين)، وذلك لمشابهة الاسم الموصول للشّروط، ولذلك جعل الهداية مفرعةً بالفاء على فعل الخلق؛ لأنّه معاقبٌ له؛ وبهذا المعنى تكون الهداية من مقتضى الخلق؛ لأنّها ناشئة عن خلق العقل (ابن عاشور، ١٩٨٤، ١٩٤٢/١٩).

وقال تعالى: **{قالوا لفرعون إنّ لنا لأجرًا إن كننّ نحن الغالبيين}** (الشعراء - ٤١).

الضَّمير (نحن) هو توكيدٌ للضَّمير في (كنا)، وقد أعطى إشعارًا بجدارتهم بالغلب، وتقتهم بأنهم أعلم الناس بالبحر فأكدوا ضميرهم لزيادة تقرير مدلوله (ابن عاشور، ١٩٨٤، ٤٦/٩).

كما أنَّ المقام قام مطالبةً بالأجر، ولذلك هم يؤكِّدون هذا الاستحقاق بأنهم الغالبون لا محالة، وأنهم مستحقون لما يطالبون به.

الحذف: ورد كثيرًا، وبشكلٍ ملحوظٍ، وقد تنوعت الأغراض من استعماله، وأول غايةٍ وجماليةٍ لهذا الأسلوب تجدها رعايةً للفاصلة، كما في الشواهد التالية:

قال تعالى: {قال هل يسمعونكم إذ تدعون، أو ينفعونكم أو يضرون} (الشعراء - ٧٢-٧٣).

والتقدير: إذ تدعونهم، يضرونكم، وفي أحد التقديرات هل يسمعون دعاءكم، وقد جعل مفعول (يسمعونكم) ضمير المخاطبين توسعًا بحذف المضاف لدلالة الظرف عليه (ابن عاشور، ١٩٨٤، ١٩/٤٩).

ومن ذلك قوله تعالى: {الذي خلقني فهو يهدين، والذي يطعمني ويسقين، وإذا مرضت فهو يشفين، والذي يميّني ثمّ يحيين، والذي أظع أن يغفر لي خطيئتي يوم الدين} (الشعراء - ٧٨-٨٢).

فإفاء المتكلم في نهاية كل فعل من الأفعال [يهدين - يسقين - يشفين - يحيين]، قد حُذفت، وقد دلّ عليها دليلٌ قبلها وهي الأفعال [خلقنتي - يطعمني - مرضت - يميّني]، وكذلك السياق.

ومن ذلك قوله تعالى: {قالوا لا ضير إنّا إلى ربنا منقلبون} (الشعراء - ٥٠).

حُذف خبر (لا)، وهو الفعل (لا ضير يضرننا وعيدك)؛ لعدم اهتمام السّحرة بعد إيمانهم بضرره حتّى يكرّروا لفظه، ولانتفاء الضّر؛ لانقلابهم برحمةٍ إلى ربّهم، فكان الحذف لدلالة قرينة عليه وهي قرينة المقام، وهي من أغراضه (عيسى العاكوب، ٢٠١٥، ص ٢١٨).

وقال تعالى: {إن نشأ ننزل عليهم من السماء آيةً فظلت أَعناقهم لها خاضعين} (الشعراء - ٤).

وهذا الأسلوب يكثر فيه حذف المفعول، إذا جاء لفعل المشيئة أو الإرادة في سياق الشّرط (عيسى العاكوب، ٢٠١٥، ص ٢١٦)، وتمّ المعنى لوجود القرينة، والتقدير: إن نشأ تنزيل آيةٍ ملجئةٍ نزلها.

وقال تعالى: {وما أهلكنا من قريةٍ إلّا لها مُنذرون} (الشعراء - ٢٠٨).

حُذف هنا الاستثناء، والغرض من حذفه؛ ضيق المقام عن إطالة الكلام (عيسى العاكوب، ٢٠١٥، ص ٩٨)، فالتقدير هنا كما يرى أحد المفسّرين: (وما أهلكنا من قريةٍ في حال من الأحوال إلّا في حال منذرون) (ابن عاشور، ١٩٨٤، ١٩/١٩٧). والواو هنا زائدة.

وقال تعالى: {قوم فرعون ألا يتّقون} (الشعراء - ١١).

أي: "ألا يتقون عواقب ظلمهم" (ابن عاشور، ١٩٨٤، ١٠٥/١٩)، وهذا واحدٌ من التّقديرات في هذه الآية، وكان ذلك لوجود القرينة، ويجوز تقدير الكلام على نحو آخر: "ألا يتقونني" (الزمخشري، ١٤٠٧، ٣/٣٠١)، ويجوز أن يكون الحذف مراعاةً للفاصلة، وللکلام وجهٌ أن يكون (يا ناس اتقون).

وقال تعالى: {يوم لا ينفع مالٌ ولا بنون} (الشعراء - ٨٨).

والغرض هنا قصد التعميم في المحذوف وهو هنا مفعولٌ به، وقد كان ذلك في أحد التّقديرات عند أحد المفسرين وهو: "يوم لا ينفع أحدًا شيءٌ أتى به للدفع عن نفسه" (ابن عاشور، ١٩٨٤، ١٤٩/١٩)، والآية إخبارٌ عن صفة يوم القيامة، وقصد التعميم الذي أشرنا إليه من الأغراض التي يأتي بها الحذف (عيسى العاكوب، ٢٠١٥، ٢١٨).

وقال تعالى: {ولهم عليّ ذنبٌ فأخاف أن يقتلون} (الشعراء - ١٤).

تقدير الكلام كما يرى صاحب الكشاف: "لهم عليّ تبعه الذنب، فحذف المضاف وسمّى تبعه الذنب ذنبًا" (الزمخشري، ١٤٠٧، ٣/٣٠٣)، ويمكن تخريج أنّه حذف لضيق المقام عن إطالة الكلام، وحذف الياء في (يقتلون) هو لمراعاة الفاصلة.

وقال تعالى: {فأوحينا إلى موسى أن اضرب بعصاك البحر فانفلق فكان كل فرقة كالطود العظيم} (الشعراء - ٦٣).

وكان الحذف هنا لوجود القرينة، والتّقدير: فاضرب فانفلق.

وقال تعالى: {يوم لا ينفع مالٌ ولا بنون، إلا من أتى الله بقلب سليم} (الشعراء - ٨٨-٨٩).

كما جاء في التّحرير والتّوير فإنّ الكلام هنا إخبارٌ من الله -تعالى- عن صفة يوم القيامة، الذي وقف فيه سيّدنا إبراهيم -عليه الصّلاة والسّلام- في دعائه ألا يخزي فيه ويكون (يوم) استثناءً خبراً لمبتدأ محذوف، تقديره: هو يومٌ لا ينفع مالٌ ولا بنون.

وهناك تقديرٌ آخر لمحذوفٍ أورده وهو مفعول الفعل ينفع، والتّقدير: (يوم لا ينفع أحدًا مال)، وكان ذلك من أجل العموم (ابن عاشور، ١٩٨٤، ١٤٧/١٩).

والشّواهد كثيرةٌ في ذلك، وآخر شاهدٍ عرضه سأفصل فيه قليلاً، وهو قوله تعالى: {وتلك نعمَةٌ تمّنها عليّ أن عبّدت بني إسرائيل} (الشعراء - ٢٢).

وقد تكلم المفسرون فيها والنّحاة أيضًا، وعرضها صاحب "زاد المسير في علم التّفسير"، فقد فسرها قومٌ على الإقرار، وقومٌ على الإنكار.

على مذهب الإنكار: تقدير الكلام: (أو تلك نعمة؟!)، على طرق الاستفهام. وخُرج على أربعة آراء:

١- فرعون أخذ أموال بني إسرائيل وأنفق على سيدنا موسى منها، وعليه أبطلت هذه النعمة؛ لأنها أموال بني إسرائيل.

٢- أنه لولا قتل فرعون أبناء بني إسرائيل؛ لما فُذف في اليم، فكأن فرعون هنا يمس عليه بما كان بلاؤه سبباً له.

٣- أنه أنكر تمنُّه عليه بالإحسان، وقد نسي الإساءة التي وُجِّهت إليه بتعبيد بني إسرائيل.

٤- أن السؤال بكيف تمنُّ عليَّ بالتربية، وقد استعبدت قومي؟! ومن أهين قومه فقد ذُلُّ، وبذلك يكون قد أحبط إحسانه بتعبيد بني إسرائيل.

وعلى وجه الإقرار: يكون سيدنا موسى -عليه الصلاة والسلام- قد عدها نعمةً عليه، ويكون المعنى: (هي لعمرى نعمة إذ ربَّيتي ولم تستعبدني كاستعبادك بني إسرائيل)، و(أن) تدلُّ على المحذوف من الكلام، مثل أن تضرب بعض عبيدك وتترك الآخر، فبقول المتروك: (تلك نعمة عليَّ أن ضربت فلاناً وتركتني)، ثم يحذف (وتركتني)؛ لأنَّ المعنى معروف.

ووجه الإنكار هو الرَّاجح لأنَّ الجميع أقرَّه وذكره، ولوجود نظيره في القرآن (الجوزي، ١٤٢٢، ص ٥٥)، كما في قول تعالى: (فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي أَيُّ: أهذا ربِّي، وقال -تعالى، (وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِّن قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِن مِّتَّ فَهُمُ الْخَالِدُونَ) (الأنبياء - ٣٤) والتقدير: أفهم الخالدون.

الالتفات:

هو أسلوب فنيّ جماليّ، يعطي النصَّ رونقاً خاصاً وتميُّزاً عن غيره، وذلك إذا استخدم استخداماً جيِّداً، وجاء في محلِّه.

قلنا قبلاً إنَّ الالتفات لا يقتصر على الضمائر فحسب بل يتعدى ذلك إلى غيره من الأساليب، فهو ينحصر تحت تعريفٍ عامٍ شاملٍ وواسعٍ هو أنَّه تغيُّرٌ في الكلام من أسلوبٍ إلى آخر، يكون الكلام على حالٍ معيَّنة ثمَّ يصير إلى حالٍ أخرى، تكون هذه الصورة واضحة أكثر في الضمائر؛ لأنَّك عندما تبدأ بضمير الغائب ثمَّ تتحول عنه إلى ضمير المخاطب ستلفت القارئ أو المتلقِّي رغماً عنه، غير أنَّ له في باقي الأساليب إبداعاً لا يقلُّ عن الالتفات في الضمائر، ومكمن الجماليَّة في معاناة القارئ أو المتلقِّي وهو يقَلِّب الأسلوب الذي أمامه حتَّى يرى الالتفات الذي فيه، وعندما لا يتأتَّى لك بالسَّهل من أوَّل وهلةٍ بل بعد تقلبه عدَّة مرَّاتٍ في ذهنك؛ لأنَّك بلا شكَّ ستخرج منه منبهراً مشوقاً راضياً عن نتيجة ما وصلت إليه، وهذا هدفٌ أساسيٌّ من قراءة القرآن المستمرة، والنمُّع في كلِّ مرَّةٍ نقرأ فيها.

في هذه السورة لا نجد النقات في الضمائر، بل نجد الالتفات في [الصيغ - العدد - البناء النحوي]، أمّا الصيغ:

فلدينا قوله -تعالى-: {إِنْ نَشَأْ نُنَزِّلْ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ آيَةً فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ} (الشعراء - ٤).
الاختلاف هنا في صيغة الفعلين (ننزل) و(ظلت)، الفعل الأول مضارع والثاني ماضٍ، والغاية من ذلك هو أن تستوي صيغة الحاضر والماضي، وللتفريق بين الصيغتين، وفيه جعل جواب الشرط بحكم الأمر الحاصل، على أنه انقضى ومضى، وإذا أخذنا السياق بالحسبان، نجد أن الكلام موجّه إلى قوم النبي محمد -عليه أفضل الصلاة وأتمّ التسليم-، فهو في مقام التهديد والوعيد (ابن عاشور، ١٩٨٤، ١٩ / ٩٥).

ومنه قوله تعالى: {وَنَجِّنِي وَمَنْ مَعِيَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فَأَنْجِنَاهُ} (الشعراء - ١١٩).

هنا كان الالتفات بين صيغتي الفعل الواحد، بين (نجني) و(أنجينا)، بدلاً من أن يكون الفعلان على صيغة واحدة، (أنجي) أو (نجي)، وهو تنوع في استخدام الصيغ، وفيه كسر للرتابة والتكرار.

وفي العدد:

لدينا قوله -تعالى-: {قَالَ كَلَّا فَادْهَبَا بِآيَاتِنَا إِنَّا مَعَكُمْ مُسْتَمِعُونَ} (الشعراء - ١٥).

الالتفات هنا واضح، وهو إشارة من المولى -عز وجل- إلى ذاته العلية في البداية بصيغة الإفراد ثم بصيغة الجمع، صيغة الإفراد كانت في الفعل (قال)، ثم الجمع في الألفاظ (إننا - معكم - مستمعون)، وقد أكد هذه الصيغة بـ(إن).

وكانت الآية لبعث الطمأنينة في نفس سيدينا موسى وهارون -عليهما الصلاة والسلام-، بأن الله معهما، ولا نعني أن الإتيان بضمير الإفراد لا يكفي من أجل إعطاء هذا المعنى ولكن ضمير الجمع أقوى دلالة منه، ومناسب أكثر من أجل إبراز القوة والعظمة التي أفادها هذا السياق في الآية الكريمة.

ومنه أيضاً قوله تعالى: {فَقُولَا إِنَّا رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ} (الشعراء - ١٦).

أتى بالثنائية (قولا - إننا)، ثم الإفراد (رسول)، رغم أن الإتيان بالمطابقة هنا واجبة، إلا أن الأسلوب عدل عنها (المطابقة)، وقد خرج بعض المفسرين الكلام هنا على أنه يجوز الإتيان بهذا اللفظ هنا مخالفاً ولم يبيّنوا لماذا يجوز ذلك (ابن عاشور، ١٩٨٤، ١٩ / ١١٠)، ومنهم من قال أنه بمعنى الرسالة وعليه جاز الإتيان به على هذه الشاكلة لأنه تضمن المعنى، وجوزوا وجهاً آخر هو لأن سيدينا موسى وسيدينا هارون -عليهما الصلاة والسلام- لتساندهما واتفاقها على شريعة واحدة واتحادهما لذلك، وللاخوة التي بينهما، كل ذلك جعلهما وكأنهما رسولاً واحداً (الزمخشري، ١٤٠٧، ٣ / ٣٠٥).

وقال تعالى: **{فإنهم عدو لي إلا رب العالمين}** (الشعراء - ٧٧).

وهنا أتى بالجمع (إنهم)، ثم بالإفراد (عدو)، وهي دالة على الجمع ولكن اللفظة تعني المفردة، ويأتى بـ(أعداء).

وقال تعالى: **{وأوحينا إلى موسى أن أسر بعبادي}** (الشعراء - ٥٢).

وهو مشابه للشاهد السابق، أتى بالجمع (أوحينا)، ثم بالإفراد (عبادي)، وهو التقات فيه تنوع في ذكر الأساليب، وفيه تكريم لبني إسرائيل حيث نسبهم لنفسه بصفة العبودية.

وقال تعالى: **{فما لنا من شافعين ولا صديق حميم}** (الشعراء - ١٠٠ - ١٠١).

الآية من حديث المشركين لبعضهم البعض يوم القيامة وهم يرمون في جهنم مظهرين ندامتهم على ما كان منهم في الدنيا متحيرين على ما أصابهم.

أتى الالتفات فيها بلفظة الجمع (شافعين) ثم أتى بالمفرد (صديق)، البعض خرّجها على الشكل الآتي، بأن المتكلمين أرادوا بالشافعين الآلهة الباطلة، وكانوا يعدّونهم عديدين، فجرى كلامهم كما هو مرتسم في تصوّرهم، وأمّا الصديق الحميم فإنه مفروض جنسه دون تعدّد أفراده إذ لم يعنوا عددًا معيّنًا بقي على أصل نفي الجنس، ولأنّه أريد أن يجرى عليه وصف الحميم، وعليه لن يصحّ أن يأتي الصديق جمعًا، فلن يليق بالفصاحة، ولن يناسب الفاصلة القرآنية (ابن عاشور، ١٩٨٤، ١٩/١٥٥).

وقيل فيه إن جمع الشفعاء أتى لكثرة الشفعاء في العادة، من دون أن يحدّد أصحاب هذا الرأي ماهية هؤلاء الشفعاء، ولقلة الصديق؛ لأنّ الصديق هو الصادق في وداك الذي يهّمه ما همك، وهذا نادر (الزمخشري، ١٤٠٧، ٣/٣٢٣).

وأخيرًا في البناء النحوي لدينا الشواهد التالية:

قال تعالى: **{والذي يطعمني ويسقين، وإذا مرضت فهو يشفين}** (الشعراء - ٧٩ - ٨٠).

هنا تحوّل في الإسناد، عندما نسب الإطعام والسقاية للمولى -عز وجل-، ونسب المرض لنفسه، ثم نسب الشفاء لله -عز وجل-، وهذا التحوّل فيه جمال وأدب لا يخفى على أيّ قارئ، فهو أولًا أراد التادّب مع الله -تعالى- فلم ينسب هذا الأمر السيء إليه (ابن عاشور، ١٩٨٤، ١٩/١٤٣)، ويضاف إلى ذلك أنّ المرض كثيرًا ما يحدث بتفريط الإنسان بنفسه في مطاعمه ومشاربه وغير ذلك (الزمخشري، ١٤٠٧، ٣/٣١٩)، وعليه فإن نسبة المرض إلى نفسه فيها شيء من الإخبار بما هو بالواقع والحقائق.

وقال تعالى: **{سواء علينا أوعظت أم لم تكن من الواعظين}** (الشعراء - ١٣٦).

تحوّل التّركيب من الجملة الاسميّة إلى الجملة الفعلية، هذا الالتفات سمح للجملة الثّانية بأن تعطي معنىً جماليًا كُنّا قد أشرنا إليه قبلاً، وهو (من الواعظين)، أي من الموصوفين بالوعظ ومن المعدودين في زميرتهم، وعليه صرنا أمام أسلوبٍ أجمل ما كان ليتحقّق لولا الالتفات (ابن عاشور، ١٩٨٤، ١٩/١٧١).

فليس المعنى مجرد الإخبار، كان بالإمكان أن يقول: (أوعظت أو لم تعظ)، ولكن ما كان ليعطي هذا المعنى، فالمعنى هنا: سواءً علينا أفعلت هذا الفعل (الوعظ) أم لم تكن من أهله ومباشره، فهذا أبلغ في قلّة اعتدادهم بوعظه (الزمخشري، ١٤٠٧، ٣/٣٢٧).

كلّ الشّواهد التي عرضتها في هذا النوع من الانزياح قد أخصّيت في كتاب أسلوب الالتفات في البلاغة القرآنيّة، فقد قام بجدول إحصائيّة حصر فيها كلّ هذه الالتفاتات وغيرها التي أتت في القرآن الكريم (حسن طبل، ١٩٨٩، ١٨٣).

ولكن أزيد عليها بعض الالتفاتات التي عرضت أثناء مطالعتي للتّفسير التي قرأتها، والتي كان المفسّرون قد أشاروا إليها في شروحهم وتفسيرهم.

منها قوله تعالى: **{قوم فرعون ألا تتقون}** (الشعراء - ١١).

وهي إحدى القراءات التي ذكرها صاحب الكشّاف، وقد أفادت معنى الالتفات إليهم (قوم فرعون)، أولها الرّمخشري بالتّالي: بأنّه كما ترى من يشكو من ركب الجناية إلى بعض أخصّائه - والله المثل الأعلى - والجاني حاضرٌ فإذا اندفع في الشّكاية وغضب فإنّ يقطع حديثه مع صاحبه ويتوجّه إلى الجاني ويقول: ألا تتق الله؟! ألم تستح من النّاس؟

وغاية هذا الالتفات كما يرى الرّمخشري هو إجراء ذلك في تكليم المرسل إليهم (موسى عليه الصّلاة والسّلام) في معنى إجرائه بحضرتهم وإلقائه على مسامعهم؛ لأنّه مبلغهم ومنهيه وناشره إلى النّاس كما أنّ فيه زيادةً على التّقوى، وكم من آيةٍ نزلت في شأن الكافرين وفيها أوفر نصيب للمؤمنين تدبّر لها واعتبارًا بموردها (الزمخشري، ١٤٠٧، ٣/٣٠٢).

وقال تعالى: **{قال ربّ السّماوات والأرض وما بينهما إن كنتم موقنين}** (الشعراء - ٢٤).

جعلها الرّمخشري من الالتفات (الزمخشري، ١٤٠٧، ٣/٣٠٧)؛ إذ جمع السّماوات والأرض وعطف عليها بالتّثنية، والمعنى بالطبع أريد بين السّماء والأرض التي نعيش بينهما، والله ربّ كلّ سماءٍ، وربّ كلّ أرضٍ، وربّ كلّ شيءٍ.

الخاتمة

بعد كلِّ ما تقدّم لا بدّ لنا من أن نقرّ بمدى أهميّة دراسة الانزياح التركيبي دراسةً منظّمة نستطيع من خلالها النّظر في الآثار القديمة والجديدة، واستخراج جماليّاتها، وتبيان مواطن الجمال فيها، تكون هذه الدّراسة ممنهجة تمكّن الباحث من الإتيان بدراسة النّصّ القرآنيّ أو الشّعريّ أو النّثريّ، وتكون بطريقةً مقنعة، ومنطقيّة، ووفق قواعد معيّنة ومحدّدة.

في الانزياح التركيبي على الباحث أن يتمكّن من النّحو وقواعده؛ لأنّ ذلك يشكّل أساساً لا بدّ منه للانطلاق في دراسة أي عمل، قبل أن يدرس أو أن يتقن البلاغة وقواعدها وفنونها ومناهج دراستها، وقبل أن يسهب في دراسة جماليّات الكلام، لأنّ النّحو ببساطة يقدّم لك المادّة التي ستعتمد إلى دراستها، وعم التّمكّن منه سيجعل المادّة ناقصة، أو ربّما تأتي بأمثلة لا تدرج ضمن الانزياح.

وفي مجال دراسة القرآن لا بدّ ألاّ نغفل أثر المفسّرين، لأنّهم يقدّمون في كثير من الأحيان تحليلاً بلاغيّاً للآيات القرآنيّة، وهو بلا شكّ يساعد في فهم عملية الانزياح بأنواعه، وهم وإن كانوا لا يوفوننا بالمعلومات بشكلٍ مباشرٍ وبالطريقة التي نعمل بها ونبغيها إلاّ أن تفسيرهم للآيات وتخريجهم إيّها بأرائهم وأدلّتهم يساهم بشكلٍ كبيرٍ في تشكيل تأويلاتنا وفهمنا لموضوع دراستنا من القرآن الكريم.

والأمر ذاته ينطبق على الأشعار ودراساتها، لدينا الشّروح التي تناولتها واهتمّت بها وعلقت عليها، وواجب علينا الاهتمام بها، فشرحنا لما في النّصوص من جماليّات بلاغيّة يجب أن يكون مدعّمًا بأدلّة وشواهد من هؤلاء المفسّرين والشّراح، وعليه لا يجب علينا أن نركّز اهتمامنا كلّ في تحليلنا البلاغي على البلاغيّين وعلماء البلاغة فقط.

المصادر والمراجع

- ابن عاشور، (محمّد ظاهر): ١٩٨٤، التّحرير والتّوير "تحرير المعنى السّديد وتنوير العقل الجديد من تفسير الكتاب المجيد، تونس، الدّار التّونسيّة للنّشر.
- ابن منظور، (محمّد بن المكرم): ١٤١٤هـ، لسان العرب، بيروت، دار صادر.
- إسماعيل، أحمد، 2014 (Ahmet İSMAİLOĞLU) من الخصائص البلاغية للتقديم والتأخير في القرآن الكريم، مجلة نسخة، العدد ٣٩.
- الأنصاري، (عبد الله بن هشام): ٢٠٠٥، مغني اللبيب عن كتب الأعراب، تحقيق: مازن المبارك - محمّد علي حمد الله، حلب، جامعة حلب.
- الجرجاني، (عبد القاهر): ١٩٨٣، دلائل الإعجاز، تحقيق: رضوان الدّاية - فايز الدّاية، دمشق، دار قتيبة.
- الجوزي، (عبد الرّحمن بن محمّد): ١٤٢٢هـ، زاد المسير في علم التّفسير، تحقيق: عبد الرّزّاق المهدي، ط: ١، بيروت، دار الكتاب العربي.
- جيلي، هديّة: ٢٠٠٧، ظاهرة الانزياح في سورة النمل، قسنطينة، جامعة منتوري.
- حسّان، تمّام: ١٩٩٣، البيان في روائع القرآن، القاهرة، عالم الكتب.
- الخرشة، أحمد غالب: ٢٠٠٨، أسلوبيّة الانزياح في النّصّ القرآني، الكرك، جامعة مؤتة.
- الرّمخشري، (محمود بن عمرو): ١٤٠٧هـ، الكشّاف عن حقائق غوامض التّنزيل، ط: ٣، بيروت، دار الكتاب العربي.
- طلّ، حسن: ١٩٩٨، أسلوب الالتفات في البلاغة القرآنيّة، القاهرة، دار الفكر العربي.
- العاكوب، عيسى علي: ٢٠١٥، المفصل في علوم البلاغة، حلب، جامعة حلب.
- قائمي، مرتضى: ٢٠١٦، أسلوبيّة الانزياح في سورة الحديد المباركة، مجلّة إضاءات نقدية، العدد: ٢٤.
- النّسفي، (عبد الله بن أحمد): ١٩٩٨، مدارك التّنزيل وحقائق التّأويل، ط: ١، تحقيق: يوسف علي بديوي، بيروت، دار الكلم الطّيب.
- النّيسابوري، (الحسن بن محمّد): ١٤١٦هـ، غرائب القرآن ورجائب الفرقان، ط: ١، تحقيق: زكريا عميرات، بيروت، دار الكتب العلميّة.

Kaynakça

- İbn Aşur, (Muhammed Tahir): 1984, et-Tahrir ve't Tenvir "Tahrir Al-Mana As-Sadid ve Tenvir Al-Akl Al-Cedid Min Tefsiri Al-Kitab Al-Mecid, Tunus, Ed-Dar at-Tunusiyye li'l naşr.
- İbn Manzur, (Muhammed Bin Al-Mukarram): Hicri 1414, Lisanu'l Arab, Beyrut, Dar Sadır.
- Al-Ansari, (Abdullah Bin Haşem): 2005, Muğni el-lebib an kutub Al-A'rib, Tahkik: Mazen Al-Mubarak-Muhammed Ali Hamed Allah, Halep, Halep Üniversitesi.
- Al-Carcani, (Abdulkahhar): 1983, Dalael Al-İcaz, Tahkik: Ridvan Ad-daye- Fayez Ad-daye, Şam, Dar Kuteybe.
- Al-Cevzi, (Abdurrahman Bin Muhammed): Hicri 1422, Zade'l Mesir ve İlmi'l Tefsir, Tahkik: Abdurrazzak AL-Mehdi, 1.baskı, Beyrut, Daru'l Kitab Al-Arabi.
- Cili, Hediyye: 2007, Zahiratu'l inziyah fi Sureti'l Naml, konstantiniyye, Mentori Üniversitesi.
- Hassan, Tammam: 1993, al-Beyan fi Reva'i Al-Kuran, Kahire, Alem Al-Kutub.
- Al-Harşe, Ahmed Ğalep: 2008, Uslubiyetu'l İnziyah Fi An-nas Al-Kurani, Al-Kerak, Muta Üniversitesi.
- Az-zemahşeri, (Mahmud Bin Amr): Hicri 1407, Al-Keşşaf An Hakaik Ğevamid At-Tenzil, 3.baskı, Beyrut, Daru'l Kutub Al-Arabi.

Tabl, Hasan: 1998, *Uslubu'l İltifat fi Al-Belağa Al-Kuraniyye*, Kahire, Daru'l Fikr Al-Arabi.

Al-Akub, İsa Ali: 2015, *Al-Mafsal Fi Ulum Al-Belağa*, Halep, Halep Üniversitesi.

İsmail, Ahmet, 2014, *Kur'an-ı Kerim'deki Takdim ve Te'hir Retorik Özelliklerinden*, *Nassha Dergisi*, Sayı: 39.

Kaimi, Murtada: 2016, *Uslubiyetu'l İnziyah Fi Sureti'l Hadid Al-Mubareke*, *Mecelletü İdaat Nakdiyye*, Sayı: 24.

An-Neseft, (Abdullah Bin Ahmed): 1998, *Medariku't tenzil ve hakaiku't Taviil*, 1.baskı, Tahkik: Yusuf Ali Badioui, Beyrut, Daru'l Kelam et-Tayyib.

En-Nişaburi, (Hasan Bin Muhammed): Hicri 1416, *Ğaraib Al-Kuran ve reğaib Al-Furkan*, 1.baskı, Tahkik: Zakariyya Amirat, Beyrut, Daru'l Kutub Al-İlmiyye.